

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

О. А. РАДЗИВІЛЛ

ПРАВО
НАРОДІВ ВІД НЕОЛІТУ
ДО НОВОГО ЧАСУ

Монографія

Том 2

Київ 2017

УДК 930.85:17.023.33"634"/"654"(02)
ББК Х404
Р 152

Рецензенти: *Буткевич О. В.* — д-р юр. наук, професор кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гирич І. Б. — д-р іст. наук, завідувач відділу Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України;
Калужний Р. А. — д-р юр. наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового юридичного інституту Національного авіаційного університету

Рекомендовано до друку вченою радою Національного авіаційного університету (протокол № 11 від 21.12.2016 р.).

Радзівілл О. А.

Р 152 Право народів від неоліту до Нового часу: монографія / О. А. Радзівілл. — У 2 т. — Т. 2. — К. : НАУ, 2017. — 428 с.

ISBN 978-966-932-031-5
ISBN 978-966-932-033-9 (Том 2)

Автор монографії, систематизувавши найбільш визнані моделі історичної динаміки, пропонує власне оригінальне бачення її тенденцій (узгодження «хвильової» й «курпускулярної» природи історичного процесу в різномасштабних «актах соціогенезу»), на основі чого дає загальну трансісторичну характеристику процесів формування та взаємодії у просторі й часі регіональних цивілізацій Старого Світу та інших суб'єктів історичного процесу, що підпадають під поняття «народи». «Право народів» розглянуто в найширшому сенсі, як весь комплекс системотворчих чинників, що діють на різних рівнях суспільних відносин, – від мікродових до міждержавних та між цивілізаційних.

Для науковців, істориків, юристів, студентів, аспірантів та всіх, хто прагне усвідомити трансісторичну єдність людства та зрозуміти дію основних констант його соціокультурної природи.

**УДК 930.85:17.023.33"634"/"654"(02)
ББК х404**

ISBN 978-966-932-031-5
ISBN 978-966-932-033-9 (Том 2)

© Радзівілл О. А., 2017
© НАУ, 2017

ЗМІСТ

Розділ 4. РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВІ КОМПРОМІСИ ОСОБИСТОГО БЛАГОЧЕСТЯ І СВІТОВОГО ПОРЯДКУ В ЦИВІЛІЗАЦІЯХ ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ	4
4.1. Особливості формування регіональних цивілізацій третього покоління.....	4
4.2. Релігійно-правові системи авестійської й ведичної традицій.....	15
4.3. Релігійно-правові системи еллінізованої старозаповітної традиції.....	111
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4	251
Розділ 5. ПРОТИРІЧЧЯ Й КОМПРОМІСИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НОВОГО ЧАСУ	258
5.1. Політичні й світоглядні зміни Нового часу.....	258
5.2. Інтереси національних держав і міжнародне публічне право.....	302
5.3. Вестфальська система політичних компромісів.....	374
5.4. Велика Англійська революція та її геополітичні наслідки.....	385
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5	410
ЛІТЕРАТУРА	416

Розділ 4

РЕЛІГІЙНО-ПРАВОВІ КОМПРОМІСИ ОСОБИСТОГО БЛАГОЧЕСТЯ І СВІТОВОГО ПОРЯДКУ В ЦИВІЛІЗАЦІЯХ ТРЕТЬОГО ПОКОЛІННЯ

1. Особливості формування регіональних цивілізацій третього покоління.
2. Релігійно-правові системи авестійської й ведичної традицій.
3. Релігійно-правові системи еллінізованої старозаповітної традиції.

4.1. Особливості формування регіональних цивілізацій третього покоління

Як відомо, питання самого факту, часу і головних ознак переходу від античності до Середньовіччя все ще залишається предметом дискусій [49, с. 9–13]. Безумовно, визначальним явищем цього переходу є формування цивілізацій «третього покоління», кожна з яких в інтервалі від IV до XI ст. н.е. постала як велике багатонаціональне суспільство, консолідоване однією зі світових релігій — буддизмом, індуїзмом, християнством чи ісламом. Отже регіональні цивілізації «третього покоління» характеризують принаймні три важливі особливості: 1) самотність переходу до Середньовіччя в різних регіонах античної ойкумени, за загального високого рівня успадкованості культур цивілізацій третього покоління від цивілізацій другого покоління; 2) висока активність у процесах їх формування кількох «хвиль» варварських народів; 3) системотворча роль у формуванні цих цивілізацій світових (ойкуменічних) релігій як феномену нової ери. Розгляньмо ці ознаки детальніше.

4.1.1. Регіональні особливості успадкування культур античності

Процес формування цивілізацій «третього покоління» відбувався на основі трансєвразійської античної ойкумени, де регіональні суспільства другого покоління не були зруйновані «раптом і повністю», фрагментарно переживаючи «темні віки» в різних її регіонах в різний час. Навіть найпотужніші «варварські рухи» не стільки руйнували, скільки переносили й оновлювали культурну спадщину ойкумени — як у межах, так і далеко за межами її самої. Сприяла успадкованості, передовсім, та обставина, що осередки нових цивілізацій «третього покоління» виникли спочатку в межах території

імперій («світових держав»), утворених на основі окремих регіональних цивілізацій другого покоління. Місцеве населення, хоч і «розбавлялося» варварськими етносами і відчувало істотні зміни навколо себе, але, в більшості своїй, продовжувало вважати себе підданими цих імперій. І лише на історичному віддаленні стають усвідомлюваним фактом як перехід Євразії до нових суспільних відносин, так і формування, на їх основі, регіональних суспільств нового (третього) покоління.

Процес переходу від античності до Середньовіччя в центральній частині євразійської ойкумени досить виразно відрізнявся від такого самого на її західній і східній периферіях.

У центральній частині Євразії на межі ер уже існували дві сильні «варварські» імперії — Парфянська й Кушанська, утворені впродовж III–I ст. до н.е. першою (скіфсько-сарматською) хвилею руху народів зі сходу на захід¹. Суспільні відносини в них уже подібні до феодальних відносин середньовічної Західної Європи, що склалися пізніше на тисячу років [71]. Раннє піднесення цих держав — в оточенні ще досить міцних осередків цивілізацій античності — спровокувало «патріотичне відродження» з невідворотним відтворенням архаїчних елементів культури і навіть типів ментальності: в Ірані прийшов до влади перський рід Сасанідів², заснувавши імперію Еран-Шахр (III–VII ст.). Продовжуючи в політико-економічній сфері розвивати феодальні відносини, впроваджені парфянами, в ідеологічній сфері Сасаніди реанімували релігію імперії Ахеменідів, зробивши консервативний зороастризм офіційною ідеологією своєї держави. Так само в Індії рід Гуптів, підтриманий більшістю населення, вигнав кушан і заснував імперію Гуптів (IV–VIII ст.), яка мала реанімувати славу Магадхи. Гупти не зачіпали те різноманіття общинних і «квазіфеодальних» відносин, що збереглися чи склалися за кушан, але в релігії, після панування буддизму вони офіційно повернулися до підтримки брахманізму, течії якого, істотно оновлені й спрощені для широкого загалу, згодом було об'єднано під спільною назвою «Хінду Дхарма» або «Індуїзм».

1 «Рух варварів» зі сходу на захід Євразії (від III ст. до н.е. до XIII ст. н.е.), почався як «повернення» найбільш східних індоєвропейських (скіфо-сарматських) народів; продовження цього процесу в нову еру все більше розбавлялося рухами на захід алтайських народів: предків сучасних тюрків, монголів, маньчжурів.

² Іранська традиція розглядала Сасанідів як одну з гілок Ахеменідів.

З VII–VIII ст. іранський та індійський осередки арійської культурної традиції були піддані суворим випробуванням через експансію об'єднаних ісламом арабів. Це був перший в історії потужний завойовницький рух семітомовних народів в глибини Євразії, наслідком якого стало руйнування й забуття спільних основ індоевропейської суперетнічної традиції, що багато тисячоліть до цього залишалися джерелом глибинних знань та історичної пам'яті європейських і азійських нащадків «колісничників бронзової доби». Ісламська експансія повністю поглинула території Іранської і, частково, Індуської цивілізації, збагатившись їхніми культурними надбаннями і активізувавши на територіях їх поширення процеси формування суспільств третього покоління. Іран відродився у вигляді самобутньої гілки Ісламської цивілізації [214, с. 50–51], тимчасом як в Індії під владою арабів, а надалі — ісламізованих тюрків і монголів тривав процес формування Індуської цивілізації.

На окраїнах античної ойкумени — в її західній частині й на Далекому Сході — дві великі імперії — Римська (як світова держава Еллінської цивілізації) і Ханська (як світова держава Китайської цивілізації) під першими навалами варварів зберегли цілісність і на межі ери ще залишалися цілком античними. При цьому в обох імперіях і навколо них з початку нової ери набули поширення «чужі» для цих територій світові релігії, які згодом стали ідеологічною основою цивілізацій третього покоління: в Римській імперії з її східних окраїн поширилися мітраїзм і християнство (згодом лише останнє набуло статусу офіційної релігії у Візантійській імперії та інших державах Ранньохристиянської цивілізації); в Ханській імперії і навколо неї з Індії через Середню Азію була занесена оновлена версія буддизму — махаяна [214, с. 61].

Упродовж III–IV ст. н. е. обидві імперії опинилися на межі загибелі, утворивши «дочірні» держави, які, разом зі світовими релігіями, стали в цих регіонах своєрідним «містком цивілізованості» між античністю й Середньовіччям. На території Римської імперії це відбулося в перші десятиліття IV ст., коли Костянтин Великий підтримав християнство як офіційну релігію і зробив столицею імперії Костянтинополь (колишній Візантій). За правління його і його наступників у новій Візантійській імперії відбулася реанімація Римської імперії, практично знищеної впродовж попередніх ста років міжусобиць «солдатських імператорів». Але це відродження сталося вже в лоні нової — Ранньохристиянської (Православної) цивілізації. При цьому антична освіченість, схильність до дискусій, латина і

грецька ще довго підтримували високий рівень культури й цивілізованості — як у Візантійській імперії, так і в низці варварських держав, що формувалися навколо неї в полі її культурного впливу.

На Далекому Сході, після розпаду Ханьської імперії у III ст. н. е., її спадщину певний час підтримували три царства (У, Шу, Вей) — на тлі формування безлічі більш чи менш тривалих за часом варварських держав, у яких поширювався буддизм. Впродовж VI–X ст., під покровительством династії Тан (VI–IX ст.) буддизм став головною консолідуючою силою суспільств Далекосхідної цивілізації, сприяючи формуванню нових її осередків в Кореї, Японії, В'єтнамі, інших державах Індокитаю й Тибету. При цьому в середовищі освічених верств місцевого (ханьського) населення Танської імперії міцно зберігається конфуціанська традиція: в адміністраціях Тан і наступних династій ханьці активно сприяли відродженню й поширенню ідей конфуціанства і засад «освіченого правління» в державах на території Піднебесної і всієї Далекосхідної цивілізації.

Отже, на Заході філософія еллінізму й римська політична і правова традиція стали спадщиною, яка забезпечила успішне формування Ранняхристиянської цивілізації, консолідованої новою релігією, тоді як на Сході конфуціанство і ханьська політично-правова традиція стали спадщиною, яка забезпечила успішне формування Далекосхідної цивілізації, консолідованої буддизмом.

4.1.2. Роль «варварів» у розвитку цивілізацій третього покоління

Цивілізації третього покоління виявилися останньою генерацією регіональних суспільств — у загальному процесі інтеграції людства. У ході становлення й розвитку ці великі суспільства постійно долучали до свого складу все нові й нові «варварські» народи, аж доки цивілізаційний процес не охопив практично всю планету. Хвиля за хвилею, «варвари» перетворюються з «зовнішнього пролетаріату» імперій античності, потім середньовіччя — на головну військово-політичну силу держав цивілізацій третього покоління. В старих імперіях вони, легітимним шляхом або здійснюючи перевороти, виборювали контроль над уже існуючими державними інституціями та створювали на уламках завойованих імперій власні недовговічні протодержави.

У процесі поширення надбань цивілізації серед варварських народів на межі ер, можливо, найважливішу роль відіграли скіфсько-

сарматські народи¹. Період їх активності припадає на інтервал від III ст. до н. е. до IV ст. н. е. В античній ойкумені вони супроводжували каравани торговими шляхами Євразії, боролися за контроль над ними, брали участь в утворенні еллінізованих держав — від Причорномор'я до Індії й Китаю. Представники цих народів сприяли поширенню ранніх світових релігій, зокрема буддизму й мітраїзму. Рухи сарматських племен впродовж IV–II ст. до н. е. у Східну й Західну Європу спровокували спочатку активізацію ближчих до Римської імперії варварських народів (переважно кельтських) — галатів, бастарнів, бойїв, белгів [87, с.16–18; 238, с. 58]. Наступні рухи Євразією на початку нової ери — аланів, язигів, хіонітів, в свою чергу, активізували інтерес до цивілізації варварів з віддаленіших окраїн ойкумени: в Європі — германців і слов'ян, в євразійських степах — народів уральської (майбутніх гунів, сабірів, угрів) і алтайської (майбутніх тюрків, маньчжурів, монголів) мовних сімей.

Ці варварські народи «другої хвилі» і стали головною силою у руйнуванні античних і формуванні сучасних регіональних цивілізацій. На периферії цивілізованого світу форми їх політичної організації зберігають певне різноманіття: в Європі це відносно невеликі союзи племен, які спочатку здійснювали з підконтрольних їм територій нетривалі походи на осередки цивілізацій, повертаючись додому з награваним добром, а згодом — на узбережжях Атлантики і внутрішніх морів — створювали піратські флотилії (венеди, сакси, франки), які систематично грабували цивілізоване населення приморських держав, готуючи, зрештою, передумови до майбутніх масових переселень. У степах Євразії кочові народи періодично формували варварські імперії [26, с. 27–31], які охоплювали території підкорених етносів, частково поширюючись і на осередки цивілізацій (гуни, тюрки). Зазвичай, зберігаючи певний час і зв'язок із територіями своєї первинної консолідації, вони дивують сучасних істориків згадками про свої набіги в хроніках народів, віддалених величезними відстанями². Іноді історичні джерела згадують і гірські народи: так, наприклад, у III ст. до н. е. рухи кельтів — карпатських бойїв і

¹ На сході — согди, в центральній частині — парф'яни, кушани, на заході — алани, макромани, язиги та ін.

² Особливо це стосується легендарних хунну, від яких кордони Ханьської імперії потерпали з III ст. до н. е.

альпійських белгів¹ — стали провісниками майбутніх «великих переселень» германських і слов'янських народів Європи, а легендарне «плем'я Ашина» на Алтаї стало політичним ядром Вічного Елю ранніх тюрків (VI ст. н. е.), який охопив євразійські степи від Китаю до Причорномор'я.

На початку нової ери, коли Рим потерпав на сході Європи від війн з макроманами, на заході його легіонам було завдано першої тяжкої поразки від германців (Тевтобурзький ліс²). З II ст. н. е. Європою почалися великі рухи варварів з півночі. Вибиті з Балтики ругіями, рушили до Чорного моря готи [26, с. 12]. На своєму шляху готи воювали й вступали в союзи з різними місцевими й прийшлими племенами: антами, россомонами, герулами, гепідами, аланами та ін., зрештою, підпорядковуючи своєму контролю все Північне Причорномор'я. В цей же час у західноєвропейські володіння римлян вторглися алемани, за ними рухалися тюринги, бургунди, вандалі. На узбережжі Атлантичного океану піратували франки, інгвеони, юти й сакси. Всі ці події відбувалися на тлі міжусобиць римських легіонів, керованих проголошеними ними імператорами, які, подібно до варварських вождів, діяли виключно в інтересах своїх військ [71].

На сході Євразії з початку нової ери на північній і західній периферії імперії Хань і навколо неї також відбувалося поживлення рухів варварів, серед яких дедалі більшого значення набували народи алтайської мовної сім'ї — предки майбутніх монголів, тюрків і маньчжурів. Хунну, чжурчжені, сяньбі та інші племінні союзи впродовж III–VI ст. руйнували й відновлювали державність на територіях Китаю. На півночі Піднебесної варварська військова верхівка (манчужри-чжурчжені) здобула контроль над імперією Цзинь [108, с. 148]. Їхні рухи на захід спочатку обмежувалися Середньою Азією, започаткувавши процеси метисизації тамтешнього іраномовного населення Хорезму, Бактрії, Согдіани, та ін. З IV ст. н. е. народи алтайської мовної сім'ї заволоділи степами Євразії. Частина хунну, перекочувавши з Центральної Азії в Приуралля, утворили союз з місцевими уграми й сарматами і, зрештою, вторглися під назвою «гуни» в Європу, відкривши нову тривалу епоху міграцій степових народів зі

¹ Кельтські племена: белги, рухаючись із передгір'їв Альп, осіли на території сучасної Бельгії; бойї, спочатку відомі на півдні Франції, після битви при Бібракте, осіли в Богемії й Карпатах (українські бойки).

² У битві в Тевтобурзькому лісі 9 р. н. е. римляни вперше зазнали серйозної поразки від «германців» (херусків, бруктерів, хаттів і марсів).

Сходу на Захід¹. Окремі орди гунів-ефталітів з'явилися також в Ірані й Індії. В Європі після століття панування гунів битва при Шелоні (Каталауні) 451 р. й наступна смерть великого вождя гунів Атили (453 р.) привела до швидкого розпаду системи союзницьких договорів, на яких трималася його недовговічна імперія. Битва при Недао 454 р. остаточно припинила існування союзу гунів як політичної сили. Після падіння імперії Атили, народи, що входили до цього альянсу, продовжили розселення, формуючи низку протодержав [26, с. 31–32]. Частина гунів утворила в Дагестані біля Каспію невелике князівство. У Передкавказзі в цей час кочували сабіри — одні з предків майбутніх мадьяр. Алани, що також були союзниками Атили, утворили державу на Північному Кавказі, назвавши себе осетинами².

Але та частина алан, яка не підкорилася гунам, ще на початку V ст. разом з вандалами й свевами мігрувала через Галлію до Іспанії, поділивши її на три союзні держави (близько 406 р.) [71]. Їх імміграція спровокувала частину іберійських кельтів лишити Іспанію, і під проводом клану О'Нейлів рушити до Ірландії, де їх було втягнуто у війни за владу з місцевими туатами. За переказами, усиновлений О'Нейлом послушник з монастиря в Британії (майбутній Святий Патрик), охрестив клан О'Нейлів, а згодом і всю Ірландію [87, с. 84–85]. Війни в Ірландії сприяли потужній міграції ірландських (уладських і гельських) кланів на територію сучасної Шотландії, де під їхньою владою утворилася (в кінці V ст.) держава скотів Дал-Ріад. На схід від скотів пікти утворили власну державу, в якій окремі гельські клани також відігравали значну політичну роль³. Через кілька поколінь після охрещення О'Нейлів за правління короля піктів Бруди Мак-Мелхона (Бруди I, 560–580-ті роки), монах Колумбанус (праправнук О'Нейла) охрестив піктів, сприяючи зміцненню їх державності⁴. У Британії в цей час вже панували сакси, юти й інші «германці» з континенту, запрошені

¹ Одна з останніх навал зі сходу була імміграція калмиків, які XVII ст. дійшли до півдня України, але потім отримали від Катерини II землі на схід від Каспію, де живуть і донині.

² Відтворивши, очевидно, стару самоназву іседонів, описаних іще Геродотом та іншими античними греками. Цікаво, що один з кланів вандалів, союзників алан в Іспанії звався «Асдінги».

³ Передавання у піктів влади за жіночою лінією і право на поліандрію їх королев робило королями піктів представників як ірландських, так і валлійських, а згодом і англосаксонських родів.

⁴ Шлюбна унія об'єднала в IX ст. держави скотів і піктів, поклавши початок королівству Шотландія.

як найманці (близько 449 р.) правителями Уельсу для опору скотам та піктам¹. Під тиском цих найманців частина валлійців на чолі з кланом Куннеди переселилися на півострів Бретань і утворили там нову кельтську державу (королівство Бретань)² [87, с. 82–83].

У цей же період на Алтаї, куди східні авари (жужани) переселялися для робіт у залізних копальнях вихідців із Середньої Азії, почала формуватися невелика спільнота, що згодом стала ядром тюркського суперетносу: за легендами, тяжко пораненого в битві при Недао, останнього царевича гунів соратники відвезли на Алтай, і саме його нащадки — «клан Ашина», згодом об'єднав алтайських бранців у їхньому опорі жужанам, а в VII ст. повів на захід, заснувавши величезну імперію — Вічний Ель, що охопив території від Алтаю до Східної Європи. Після розпаду «Елю» утворилися три великі каганати (з заходу на схід): Аварський, Болгарський і Хазарський — переважно тюркомовні, але з різноетнічним дотюркським (зокрема, слов'янським, угро-фінським і сарматським) населенням [26, с. 87].

Після арабської експансії в Середню Азію (VII–VIII ст.) тут, впродовж VIII–IX ст., формувався новий суперетнос, утворений елітням іраномовних сарматів Середньої Азії і нащадків тюркського Елю, а можливо — й семітомовних арабів. Під назвою кангли³, огузи й сельджуки (пізніше туркмени), народи цього «синтетичного» суперетносу впродовж X–XIII ст. стали основною геополітичною силою Євразії. Частина з них рушила на Русь (торки, огузи, половці), частина — на Візантію (сельджуки), частина в Іран, Афганістан, Індію (огузи, сельджуки, туркмени). Приймаючи іслам, ці народи стали головним його провідником, і, після нетривалої гегемонії монголів, виявилися одним із найбільших євразійських суперетносів — «тюрками» в сучасному розумінні цього поняття.

4.1.3. Системотворча роль світових релігій

Цивілізації третього покоління, об'єднані світовими релігіями, стали останнім кроком до консолідації людства в глобальне

¹ У V ст. брати-вожді Хорса і Хенгіста (родом юти) вчинили заколот найманців і почали завоювання Британії, закликаючи материкових варварів переселятися на острів під їхню оруду.

² Один із найвірогідніших осередків формування циклу легенд про короля Артура й Мерліна.

³ Кангли, кангюй — тюркські племена, які увійшли до складу половецьких орд і казахського етносу.

мультикультурне суспільство. Вони є найбільшими за розмірами й найрізноманітнішими за складом населення, об'єднуючи безліч народів, що в різний час долучалися до поля їхнього культурного впливу.

Світові релігії як системоорганізуючий чинник цивілізацій третього покоління виявилися новим культурним феноменом у контексті всього історичного розвитку людства: вже за своєю природою вони були ойкуменічними, тобто закликали до солідарності всіх своїх прибічників різного етнічного й цивілізаційного походження, а в перспективі — все людство. Практично, кожна з них давала власний, хоча, можливо, й не цілком досконалий ідеал формування світової спільноти і кожна «відтестувала» цей ідеал на його «історичну придатність», виявляючи як його переваги, так і недоліки.

За своїми витоками світові релігії були своєрідним «перекладом» філософських ідей античності, вульгаризованих для широких неосвічених мас, що дало змогу зберегти ці ідеї для наступних періодів більш зрілого й свідомого їх перегляду. Процес утворення спрощених варіантів тлумачення філософських вчень і герметичних релігій регіональних цивілізацій другого покоління почався ще в античній ойкумені, на основі відносно вільної їх взаємодії. У ранньому Середньовіччі носії різних світових релігій і носії античної мудрості тривалий час співіснували й активно обмінювалися філософськими й релігійними поглядами, сприяючи відточенню засад кожної зі світових релігій і формуванню їх як зрілих концептуальних систем. Завершення цього процесу відбувалося вже в період релігійних війн, коли кожна регіональна цивілізація визначилася, в основних рисах, зі своїми офіційними релігіями і сповідувала їх вже не як загальнолюдські вчення, а як засоби консолідації свого суспільства у війнах з іновірцями.

Світові релігії стали втіленням нових засобів стандартизації світоглядних і етичних основ: практично, кожна з них утворила свій набір методів солідаризації різних за походженням народів, об'єднуючи їх не лише спільним міфом, але й чітко визначеними ціннісними й етичними орієнтирами та ритуалом, які, після лихоліть античних цивілізацій, стали новим кроком на шляху історичного усвідомлення необхідних правил і принципів соціальної взаємодії. На відміну від відчуття спільної етнокультурної спорідненості, характерного для релігійних систем цивілізацій античності (які в умовах ойкуменізації

трансформувалися, переважно, в імперський патріотизм), світові релігії Середньовіччя (принаймні, на початку їх поширення) розглядають всіх своїх послідовників, незалежно від етнічної приналежності, як рівних «братів у вірі», діючи як важливий чинник загального руху людства до демократизації й гуманізації суспільних відносин. Серед засобів солідаризації своїх прибічників всі світові релігії розвивають правову культуру і сприяють утворенню досконалих кодифікацій — зведень традиційних, морально-етичних, релігійних і звичаєвих норм, підкріплених законами й розпорядженнями світських правителів чи авторитетом релігійних лідерів. Місіонерська діяльність сприяла поширенню світових релігій — усе далі за окраїни колишньої античної ойкумени, а з ними поширювався й цивілізаційний процес, у контексті відповідних релігійних систем сприяючи формуванню нових осередків цивілізацій третього покоління, заснуванню нових держав і створенню ними нових правових джерел.

Завдяки світовим релігіям цивілізації третього покоління охопили величезні території, що вперше долучалися до цивілізованої ойкумени: араби самі стали творцями нової (Ісламської) цивілізації, хоча, безумовно, крім материнської Сирійської, акумулювали культурну спадщину сусідніх їм Візантії й Еран-Шахру. Те саме можна сказати і про Західнохристиянську цивілізацію, хоча території останньої до її релігійно-культурного виокремлення у XI ст. (велика схизма) перебували під потужним культурним і політико-правовим впливом Візантії — як складова Ранньохристиянської (Православної) цивілізації. У період лихоліття Православної цивілізації Київська Русь на півночі підхопила її естафету, і хоча, з експансією монголів, сама була розколота на «Русь Литовську» і «Русь Московську», надалі в Російській імперії створила «світову державу» північної гілки Православної цивілізації. На Далекому Сході територіями, куди вперше відбулася «дифузія цивілізації» стали Корея, Японія і країни Індокитаю, які утворили самобутні, відмінні від Китайського, осередки Далекосхідної цивілізації. Таким чином, третій етап поширення надбань цивілізації, рухомий варварськими народами і світовими релігіям, вже не припинявся до сучасності.

З іншого боку, світові релігії стали своєрідним запереченням, «антитезою» після першого в історії людства античного «мізкового штурму» законів суспільства і всесвіту — своєрідною реакцією на

«історичну втому» від ентузіазму в пошуках істини, притаманного античності. Зосередившись на догматичному поклонінні релігійним символам¹, варварські народи, які їх сповідували, дедалі більше скеровували їх організуючий вплив на боротьбу з прибічниками «чужих» релігій. Тому цілком природно, що після короткого мирного поширення і взаємопроникнення ранніх варіантів світових релігій — буддизму, мітраїзму, індуїзму і раннього християнства, утворені ними регіональні цивілізації вступили в фази «лихоліть», а світові релігії перетворилися на гасла, під якими величезні маси народів знищували одні одних, а імперії одних цивілізацій намагалися підкорити інші. Особливо ефективними в організації войовничої експансії виявилися наймолодші зі світових релігій — іслам і католицизм (включаючи його протестантські відгалуження, передовсім, кальвінізм). Унаслідок цього подальший процес формування третьої глобальної ойкумени відбувався як змагання за світове панування певної ідеології — через організоване нею регіональне суспільство і, водночас, як боротьба регіональних цивілізацій за світове панування — під гаслами тієї чи іншої світової релігії. В період з XV по XX ст. беззаперечне лідерство в цьому змаганні здобула наймолодша з двадцяти однієї регіональної цивілізацій — Західнохристиянська [131, с. 766]. Але всі цивілізації третього покоління, утворені в Середньовіччі світовими релігіями, збереглися донині і, попри гегемонію в Новий час Західнохристиянської, кожна стала невід’ємною й активною складовою сучасного поліцивілізаційного міжнародного співтовариства.

Так склалося історично, що ранні світові релігії, сформовані на основі оновленої Ведичної культурно-релігійної традиції, стали системотворчими для цивілізацій третього покоління на півдні і крайньому сході Євразії: з модернізацією різних течій брахманізму, під загальним поняттям «індуїзм» консолідувалася Індуська цивілізація, з поширенням буддизму за межі Індії пов’язане становлення Далекосхідної цивілізації. Особлива доля спіткала авестійську релігійну традицію іранців, практично викреслену зі світової культурної спадщини з приходом на ці землі Ісламу:

¹ На ранніх етапах кожної з релігій, безумовно, мав місце містичний пошук істини, але в силу інтимності містичного процесу для широкого загалу прибічників світові релігії стали системами забезпечення одностайного слідування за лідерами (мімезису), переважно, засобами ритуалу й релігійної символіки.

зороастризм, поширений ще в державі Ахеменідів, був проголошений офіційною релігією в Еран-Шахрі і припинив вплив з падінням цієї держави, хоча й обумовив самотність Іранської гілки Ісламської цивілізації; мітраїзм, який виник у період розквіту Парфянського царства, сармати пізніше поширили від Середньої Азії до Європи, і хоча він не закріпився в жодній із держав Середньовіччя як офіційна релігія, але здійснив сильний вплив на формування християнства й ісламу. В центральній і західній частині Євразії з античності розвинулася еллінізована старозаповітна традиція, на основі якої послідовно утворилася три світові релігії (ортодоксальне християнство, іслам і католицизм), що стали основою трьох цивілізацій третього покоління: Ранняхристиянської, Ісламської й Західнохристиянської.

4.2. Релігійно-правові системи авестійської й ведичної традицій

У східній половині Євразії перехід від античності до Середньовіччя пов'язаний із поширенням світових релігій, утворених на основі авестійської й ведичної гілок арійської культурно-правової спадщини. Як уже було зазначено, в перші століття нової ери тут виокремилися три самотні осередки формування цивілізацій третього покоління — Іранський, Індійський і Далекосхідний. На Середньому Сході, в державі Сасанідів — Еран-Шахрі в основі цього процесу стало відродження й канонізація зороастризму. У Північній Індії подібні явища відбулися в державі Гуптів, яка, на основі оновленої ведичної традиції (індуїзму) консолідувала різноетнічні суспільства Індійського субконтиненту в Індуську цивілізацію.

Якщо в імперії Гуптів усі течії і школи ведичної традиції розвивалися досить вільно, за власним покликом їх прихильників, то в Еран-Шахрі релігія, ставши невід'ємною складовою офіційної політики держави, впроваджувалася під жорстким контролем вищих ієрархів влади й церкви. Ця обставина певною мірою обумовила те, що під час експансії арабів іранське суспільство відкинуло власну релігійну традицію, яка сприймалася широкими народними верствами як нав'язана згори, тимчасом як індуське суспільство зберігало й розвивало різні течії індуїзму під владою всіх завойовників, які панували в Індії від VIII до XX ст. З іншого боку, іранське суспільство, значно змінене етнічно й культурно під владою Халіфату,

зрештою, спромоглося сформувати власну ідеологію, на основі якої відродило як свою політичну незалежність, так і культурну самобутність — як окремої (Іранської) гілки Ісламської цивілізації [214, с. 50–51]. Індуське ж суспільство, переживши ісламізацію частини населення, зберегло індуїзм як свій головний системотворчий чинник, але не зуміло ефективно протистояти як військово-політична сила кільком потужним хвилям загарбників, залишаючись останню тисячу років (до середини ХХ ст.) під їх владою [131, с. 265].

На Далекому Сході за Середньовіччя відбулися ще складніші процеси. Буддизм, що виник у Північній Індії, в процесі антибрахманської революції (VII–V ст. до н.е.), в середньовічній Індії, ставши ідеологією аристократії, поступився популярністю більш «народному» індуїзму. Зате, як запозичене скіфо-сарматськими народами релігійного вчення, буддизм поширився в Середній Азії і на Далекому Сході. Його адептами стали й численні кочові народи алтайської сім'ї, які в III ст. н. е. в ході розпаду імперії Хань іммігрували в межі Піднебесної. Толерантно й еклектично сприймаючи буддизм як світову релігію, що зв'язує різні народи й відкриває простір для найширшої експансії, а конфуціанство — як основу політичної й культурної спадщини китайської державності, ці народи розбудували основи нової (Далекосхідної) цивілізації, головним ядром якої стала імперія Тан під владою «окитаєних» тобгачів¹. За сприяння Тан на Далекому Сході впродовж VI–VIII ст. сформувалася своєрідна «буддистка ойкумена», в якій, поруч із буддизмом, поширювалися і основи політичної культури, консолідовані в конфуціанстві². Це сприяло швидкій розбудові самобутніх осередків державності по всьому Далекому Сходу — від Японії і Кореї до країн Тибету й Індокитаю. Отже, на відміну від ранньої (неісламської) Іранської і Індуської цивілізацій, які відродили в ранньому Середньовіччі власні культурні традиції, Далекосхідна цивілізація формувалася під сильним впливом запозиченої ззовні ідеології — буддизму [108, с. 158]. Цим Далекосхідна цивілізація має певну подібність до цивілізацій Ранньохристиянської й Західнохристиянської, які, попри сильний вплив латини й еллінської філософії, головним чинником солідаризації мали християнство, запозичене ззовні (з Близького Сходу). Розгляньмо детальніше три зазначені осередки формування цивілізацій третього покоління в східній половині Євразії.

¹ Народ, віднесений більшістю дослідників до монгольської групи алтайської мовної сім'ї.

² Йдеться не так про безпосередньо вчення Конфуція, як про розроблену на його основі офіційну ідеологію імперії Хань, впроваджену за імператора У-ді.

4.2.1. Іранська цивілізація за раннього Середньовіччя

4.2.1.1. Передумови утворення Еран-Шахру

Через брак неупередженої історичної пам'яті доісламська історія великого індоєвропейського світу, що включав і всі іраномовні народи — від Причорномор'я до Китаю в широтному напрямку і від південного Уралу до Перської затоки — в довготному, не усвідомлена науковим загалом і донині. Зокрема, офіційна історія не враховує одну важливу його особливість: історія євразійського простору, в межах якого відбувалася взаємодія землеробів і кочовиків, які розмовляли індоєвропейськими мовами, триваючи без радикальних ідеологічних зрушень, принаймні, десяток тисячоліть, сприяла формуванню усталеної системи циркуляції в межах цього світу матеріальних, культурних і людських ресурсів між осередками землеробства й цивілізації — з одного боку, і пастушими кочовими народами — з іншого. Продовжуючи цю традицію, на тлі розбудови імперії Ахеменідів, її правителі зберігали культурну самобутність і самоврядні права общин — як пастухів, так і землеробів. Це забезпечувало Великому Ірану постійний живий і органічний зв'язок між іраномовними осередками цивілізації і іраномовним кочовим степом. І хоч такий зв'язок періодично ускладнювався кризовими явищами, постійними військовими сутичками, загостренням процесів обмеження прав підлеглих верств, але завжди залишався в певних межах, які давали змогу виживати й відроджуватися як осередкам землеробства й цивілізації, так і вільній самобутності кочових народів. Такий стан речей не змінився ні за правління діадохів, ні, тим більше, за правління парфян, які самі були кочовим сарматським народом (дахами¹) з території сучасної Туркменії. Їхнє вторгнення в III ст. до н.е. на територію Ірану було лише черговим оновленням населення за рахунок свіжих варварських, але цілком «своїх» — і за мовою, і за основами культури — людських ресурсів. За релігійної толерантності парфян, взагалі характерної для міжнародних стосунків античності й раннього Середньовіччя, за їх панування цілком легко відбувався контакт і певний синтез різних філософських і релігійних концепцій: еллінізму, вже синтетичного за своїми джерелами, зороастризму та інших авестійських течій, буддизму й іудаїзму. Продуктом такого синтезу стала потужна, хоча й не чітко оформлена доктринально, релігійна течія

¹ Деякі дослідники вважають цей народ спорідненим із даками Румунії, підкореного легіонами Траяна.

мітраїзму. Крім Парфії, культ Мітри поширився у Вірменії й Малій Азії, а далі — і в Римській імперії, особливо серед легіонерів варварського походження, ставши своєрідною «солдатською» релігією [131, с. 230].

Слабко централізоване політичне утворення під владою парфян скоріше було «трибалізованою протодержавою» з безліччю автономних володінь, якими були як старі державні утворення з тривалою історичною традицією (Вавилон, Хузистан, Мідія, Парс), так і кочові союзи племен, що рухалися Іранським нагір'ям тисячі років (курди), чи прибули на ці території відносно недавно (самі парфяни, саки, согди). Неіранське населення Парфії також мало (як і в державі Ахеменідів) певну культурну й політичну автономію, зберігаючи власну мову: це були арамейські громади Месопотамії й Сирії, нові арабські роди, що переселилися в Сирію (наприклад, клани Бен-Лахм і Бен-Гассан), іудейські общини, що жили в Вавилоні, Ісфагані та інших містах; а населення Хузистану (Сузіани) — еламіти — зберігали свою особливу мову кілька тисяч років, принаймні до приходу арабів.

Таким чином, за правління парфян, не лише на окраїнах, але і в самому центрі Великого Ірану окремі правителі (катак-хватав) відчували себе повноправними господарями на підконтрольних їм територіях. До такої політично незалежної території належав і Парс, звідки походив майбутній засновник нової держави — Арташир із роду Сасанідів. З III ст. до н.е. і до початку діяльності батька Арташира Папака правителі Парса карбували власну монету, і їхні імена, як зазначають спеціалісти, свідчать про їхнє походження від Ахеменідів. Папакан узурпував владу над Парсом, а його син Артрашир почав «збирати землі», як це за сімсот років до нього зробив Кір Великий. У цей час Парфія переживала чергову кризу — правляча династія була розколота на два ворогуючі табори [71]. І хоч парфяни на чолі з Артабаном V після тяжкої й тривалої війни, завдали Риму поразки і уклали вигідний для себе мир (Несібійський мир 217 р.), кризу влади вже не було можливості зупинити. Країна потерпала від міжусобиць, і навколо Арташира збиралося дедалі більше прибічників, включаючи й деякі авторитетні парфянські роди. Після кількох років протистояння, в 224 р. на території Мідії відбулася вирішальна битва, в якій Артабан V загинув. У 226/227 р. Арташира було проголошено шахиншахом нової держави — Еран-Шахру (Царства аріїв), яка розглядалася її засновниками як відроджена імперія Ахеменідів.

4.2.1.2. Ранньосасанідський період

Після відносної віротерпимості парфян, Артрашир для подолання наслідків міжусобиць цілком слушно вважав за необхідне об'єднати іранське суспільство спільною ідеологією. Він і його син Шапур I стали верховними правителями і водночас верховними жерцями власних родових культів (Анахіти¹), що певний час сприяло консолідації іранського суспільства. Але необхідно було створити узгоджену ідеологічну систему, спроможну об'єднати все іранське суспільство. Такою, зрештою, стала систематизована й оновлена авестійська релігійно-політична традиція, проте перші правителі Ірану (Арташир і його син Шапур I), очевидно, були відкриті для порівняння різних варіантів такої спільної ідеології. Цим, зокрема, пояснюється популярність вчення Мані, підтриманого трьома першими шахиншахами. Мані (215–273 рр.) походив із правлячого в минулому парфянського роду Аршакідів, з освіченої й духовно орієнтованої родини. Початок його світоглядних пошуків пов'язаний із перебуванням в північно-західній Індії, де він ознайомився з общинами буддистів і їх поглядами. Основна його діяльність і вершина популярності припадає на тривале правління Шапура I. Мані проголосив, що його вчення є універсальною релігією, яка має замінити всі інші релігії. Ідеї Мані багато в чому відповідали засадам зороастризму, але практика організації релігійної общини, очевидно, була запозичена у буддистів, хоча подібна організація була й у терапевтів та їх наступників есеїв (які вважаються одними з предтеч християн). Мані проповідував чисте й праведне особисте життя й уникнення будь-якої публічної діяльності: не їсти м'яса, не вбивати, бути високоморальним. У цьому він був солідарним із багатьма іншими новими течіями релігії, що походили з авестійської, ведичної і старозаповітної традицій. Однак Мані цілком оригінально тлумачив дуалізм зороастризму й відповідну етику: позаяк у матеріальному світі темні й світлі сили перебувають у постійному взаємопроникненні, їх досить важко розпізнати простому смертному — це до снаги здійснювати лише «обраним», які несуть весь тягар відповідальності за успіх вірних у вивільненні світлого начала з пут темряви. «Обрані» мають жити особливо чистим життям, навіть не торкаючись усього, що може бути нечистим. Це за них роблять їхні пересічні

¹ Ардвісура-Анахіта — богиня води й арбітр у численних міжусобицях богів арійського пантеону.

сподвижники, які в усьому їм підкоряються і забезпечують їх матеріальне існування. Вчення Мані несподівано швидко поширилося як в Ірані, так і далеко за його межами, особливо серед міського населення. Общини його послідовників утворювалися від Південної Європи й Північної Африки до Середньої Азії й Китаю. Важливим елементом маніхейства стала утаємниченість організації общин його послідовників і мімікрія під общини, що сповідували панівні ідеології: зовні вони могли бути подібними до християн чи буддистів, пізніше вплив маніхейства відчувається і в окремих течіях ісламу. Оскільки вчення Мані явно підривало авторитет держави й офіційної церкви, його послідовників практично скрізь почали піддавати гонінням. Самого Мані було ув'язнено лише за наказом четвертого шаха Бахрама I, якому маги довели шкідливість маніхейства. Скоріш за все Мані, уже літня людина, помер у в'язниці¹.

Головним опонентом Мані був відомий реформатор зороастризму Картір. Він прожив довге й плідне життя, почавши свою кар'єру за Арташира I і закінчивши її лише по смерті Бахрама II, свого вихованця й найщедрішого покровителя. Бахрам II наділив Картіра найвищими релігійними і, певною мірою, політичними повноваженнями, і Картір завершив за нього свою наполегливу діяльність із перетворення зороастризму на офіційну основу політичної й ідеологічної системи Еран-Шахру (у вигляді вогнепоклонства). З іншого боку, саме завдяки Картіру Іран став на шлях ідеологічної нетерпимості й гонінь на всі інші релігійні течії й філософські вчення. Як наслідок нав'язування вогнепоклонства на територіях, де традиційно панували інші релігії (Близький Схід, Закавказзя, Мала Азія, Середня Азія), в імперії масово поширилися антиіранські повстання, а на рівні правлячого дому відбувся перший серйозний династичний розкол.

Крім релігії, вже за Арташира й Шапура I, важливим елементом «наочної матеріалізації» державної ідеології стала розробка і впровадження особливої символіки, спрямованої на виховання пошани й любові народу до правителів. «Інвеститурні сцени», де божество наділяє правителя символами легітимності його влади, зображення сцен полювання чи інших символічних дій, що виявляють силу і велич іранських монархів, фіксуються в карбуванні на монетах, кубках чи іншому посуді, які правителі дарували своїм особливо приближеним вельможам на знаки милості. Було відроджено й

¹ Пізніші притчі традиційно розповідають про те, що з нього зняли шкіру і зробили опудало.

традицію висікати на скелях величні барельєфи з діяннями правителів (на сьогодні відомо 30 таких скельних барельєфів¹).

У міжнародних відносинах, успадкувавши від Аршакідів конфлікт на західних кордонах, сасанідські правителі намагалися закріпити своє панування над спірними територіями, передовсім, Сирією й Закавказзям. Перший етап — війни Ірану з Римською імперією, був вдалим для Ірану, адже в той час Римська імперія перебувала в стані хронічної кризи через постійні міжособні війни між «солдатськими імператорами». За Артрашира війна завершилася в 244 р. договором, який встановив подвійне підпорядкування Вірменії. За Шапура I війна завершилася повною поразкою Риму: скориставшись зручним моментом чергового безвладдя, Шапур I пішов війною на Рим, захопив Вірменію, Сирію й Частину Малої Азії. Легіонери терміново обрали імператором літнього Валеріана, але на сході Малої Азії імператора було захоплено в полон через зраду легіонерів (в 260 р.) [71]. Це була серйозна моральна поразка Риму²: Шапур I знущався з полоненого імператора, а потім наказав, здерши з нього шкіру, зробити опудало. Розбивши Рим, Шапур I підкорив Оман в Аравії, території Середньої Азії й Північно-Західної Індії (Сакастан, Турестан і Інд до морського узбережжя) і почав упорядковувати внутрішні справи держави.

Після його смерті в Ірані з причин, уже коротко названих вище, почалися перші політичні кризи: діяльність Картіра викликала низку антиіранських повстань і деякі військові успіхи Риму в Закавказзі й Месопотамії, особливо за правління Авреліана. Наслідком цього стали два мірні договори 283 р. і 298 р. (Несібійський мир 298 р.)³, які дали обом державам близько 60 років відносного перепочинку від війни для внутрішньої перебудови й протистояння іншим ворогам. Для Ірану таким були, насамперед, кушани на сході й нові іммігранти зі сходу в Середню Азію⁴.

¹ Об'єкти всесвітньої культурної спадщини біля Персеполіса (Накше-Рустам і Накше-Раджаб).

² Арабський правитель Петри і Пальміри союзник Риму Оденат (260–267 рр.), завдав персам низку поразок, але був підступно вбитий римлянами, внаслідок чого дружина Одената Зенобія стала ворогом Риму. У 272 р. Авреліан знищив Петру і Пальміру і полонив Зенобію.

³ Вірменії було повернено автономію під протекторатом Риму за правління Тіридата III (Аршакіда).

⁴ Очевидно, різноетнічна орда, з якої історики виділили скіфів і хіонітів (білих гунів), або ефталітів.

Нову фазу мілітаризації міжнародних відносин Еран-Шахру на заході спровокувало поширення християнства й піднесення ранньохристиянської реінкарнації Римської імперії — молодій Візантійській державі. Вірменія найпершою проголосила християнство офіційною релігією (303 р.), чим продемонструвала антиперські настрої більшості свого населення. Після Міланського едикту Костянтина (313 р.) і Нікейського собору 325 р., на якому Костянтин своєю присутністю підтримав формування офіційної доктрини християнства, ця релігія набула поширення і стала важливим критерієм лояльності до Візантії всіх охрещених народів, роблячи їх природними союзниками Візантії проти Еран-Шахру. До офіційної підтримки християнства у Візантійській імперії Еран-Шахр давав притулок християнським общинам, як громадам, опозиційним Риму. Формування Ранньохристиянської цивілізації спочатку погіршило ставлення Ірану до християн, проте запекла міжконфесійна боротьба між ними, що точилася у Візантійській імперії від самого початку її становлення, досить скоро дозволила Ірану зробити її частиною своєї дипломатії, яка вибірково підтримувала християнські общини, опозиційні офіційному релігійному курсу Костянтинополя, тим більше, що цей курс, у залежності від уподобань імператорів, досить часто мінявся, особливо, в перші століття існування Візантійської імперії [71].

Еран-Шахр знову зміцнів за правління Шапура II (309–379 рр.), тривале правління якого саме по собі сприяло консолідації держави. Відновилися й агресивні плани Ірану стосовно молодій Візантійській державі. Після тривалих дипломатичних інтриг у 359 р. між Візантією і Еран-Шахром спалахнула нова війна. Союзниками Візантії виступили кушани, Вірменія, деякі арабські роди; на боці персів — кавказька Албанія і хіоніти (ефталіти) — нова політична сила, яка утворила в Середній Азії і на території Афганістану сильний військовий союз і вела війни проти кушан.

Спочатку перебіг війни був сприятливий для Ірану, але прихід у 361 р. до влади імператора Юліана (Відступника) забезпечив Візантії можливість втримати Вірменію і частину Малої Азії. Цей переможний рух було зупинено смертельним пораненням Юліана в 363 р. Його наступник Ієровоам змушений був терміново підписати не вигідний для Візантії мир, адже його війську загрожував черговий заколот. Після миру з Візантією Шапур II розбив кушан і захопив східні території, що не сподобалося ефталітам, які після цього провели низку вдалих війн проти Ірану.

Вторгнення готів і загроза з боку гунів Візантії, напади ефталтів на Іран змусили обидві держави укласти в 387 р. мирний договір, за яким, зокрема, між ними було розділено Вірменію. Але з 388 р. антиіранські рухи у Вірменії відновилися. Бахрам IV розв'язав нову десятилітню війну, яка закінчилася вбивством шахиншаха. Правління його наступника Єздігерта I (399–421 рр.) відзначилося терпимістю до християн і мирною політикою у відносинах з Візантією. Це, серед іншого, було обумовлено і намаганнями Єздігерта I обмежити повновладдя магів і військової аристократії, спираючись на міське населення й торгівців, серед яких було багато християн, іудеїв та представників інших релігійних течій. За Єздігерта I християни Ірану отримали автономію, скликали собор і обрали свого католикоса. Іудейські общини також отримали широку автономію і офіційного лідера — ексіларха. Скориставшись добрими відносинами з Єздігертом, візантійський імператор Аркадій перед смертю попросив його бути опікуном свого малолітнього сина Феодосія II, і Єздігерт I сумлінно виконав обіцянку: Феодосій II став імператором Візантії. Коли в останні роки правління Єздігерта I у Вірменії відбулися нові заворушення, шахиншах утримався від репресій, що радикальними християнами в самому Ірані було сприйнято як слабкість: вони почали руйнувати зороастрійські храми і правити в них меси. Маги оголосили шахиншаха відступником, утворивши з військовою аристократією опозицію його політиці миру й віротерпимості. Зрештою, Єздігерта I було вбито, і країну знову охопили заколоти. Сину Єздігерта I Бахраму V (421–439 рр.) вдалося відвоювати престол з допомогою арабського князя Мундира I (з династії Бен-Лахм), при дворі якого він виховувався. Наступні кілька десятиліть минули в постійних сутичках Ірану з Візантією, в яких дедалі помітнішу роль відігравали народи Сирії й Закавказзя.

У кінці V ст. найбільшою загрозою для Ірану стали ефталіти, які дедалі активніше втручалися у внутрішні справи Ірану. Пероз (459–484 рр.), який прийшов до влади з їх допомогою, стративши свого попередника Ормізда III, змушений був постійно воювати з колишніми союзниками. У 482 р. ефталіти захопили весь схід Ірану і обклали його на багато років тяжкою даниною. Цим скористалися народи Закавказзя: їх повстання почалося з Вірменії, до якої приєдналися грузинський цар Вахтанг і кавказькі албанці (483–484 рр.). Але найтяжчими для Ірану виявилися міжусобиці й інтриги при дворі. У 484 р. Пероз спробував відвоювати у ефталтів свої території, але загинув у бою, а його сина Кувада було взято в

заручники. Брат Пероза Балаш відбив ефталтів і уклав із ними мир. Він також замирив Вірменію, наділивши її релігійною автономією. Проте його влада була слабкою через могутність провінційних кланів, і у 488 р. його осліпили і позбавили влади. Як відгук на загальну нестабільність і зловживання, в державі активізувався рух народних мас, очолений Маздаком. Основою ідеології, що об'єднала цей рух, залишався зороастризм з елементами маніхейства, але наголос робився на ідеї рівності й справедливому розподілі суспільних благ. На відміну від маніхеїв, що віддавали перевагу втаємниченості і жорсткій внутрішній стратифікації, Маздак закликав широкі народні маси до самоорганізації й відкритої боротьби проти панівних верств.

4.2.1.3. Пізньосасанідський період

Перебуваючи у полоні ефталтів, син Пероза Кувад¹, заручився їх підтримкою, одружившись із донькою їхнього вождя. З військами ефталтів Кувад I прийшов в Іран і захопив престол (перше правління 488–496 рр.). Маючи головним завданням послабити всевладність військово-земельної аристократії, він підтримав Маздака, зробивши його верховним жерцем, адже його ідеологія спряла зміцненню централізованої монархічної влади, проголошуючи, що сильна й справедлива влада шаха захистить народ від сваволі магнатів. Проте рух народних мас став настільки обтяженим зловживаннями й терором, що у 496 р. спровокував «контрреволюцію». Військова аристократія скинула й ув'язнила Кувада, поставивши царем його брата. Але Кувада знову підтримали ефталти, які вторглися в Іран на чолі з Кувадовим вінченосним тестем. У 499 р. владу Кувада було відновлено. Він повів поміркованішу й гнучкішу політику, зробивши головною своєю опорою дрібну служиву шляхту (азатів). Для заспокоєння народу він проголосив підготовку до реформ, які здійснив його наступник Хосров I. Продовжуючи платити данину ефталтам, Кувад намагався знайти підтримку проти них у Візантії. Але імператор Анастасій I відмовив йому, бо в цей час займався грошовою реформою й укріпленням фортець на кордоні з Іраном. Зрештою, ефталти переконали Кувада розв'язати проти Візантії чергову війну, яка тривала впродовж 502–506 рр. і практично не змінила кордон між двома державами. Воєнні дії припинилися внаслідок вторгнення

¹ Як і його син, Хосров (Кей Хосров), Кувад (Кей Кувад) є героєм епосу Фірдоусі «Шахнаме» (X ст).

кавказьких сабірів¹, які однаково загрожували як Візантії, так і Ірану. Між імперіями було укладено мир, за яким держави домовилися, зокрема, спільно укріпити кордони на Кавказі й забезпечити належну охорону Дербентського й Дар'яльського проходів. В останні роки правління Кувада за його мовчазної згоди було покинчено з Маздаком і його прибічниками: у 528 р. Маздака було викликано на «диспут», висунуто безліч звинувачень у зловживаннях і страчено.

Правління сина Кувада Хосрова I Ануширвана (531–579 рр.) пов'язане з останнім піднесенням Еран-Шахра. Ще за правління батька Хосров I розпочав обіцяні тим реформи (528–529 рр.). Адміністративна реформа (можливо, за взірцем реформи Діоклетіана) поділила державу на чотири основні територіальні одиниці — кусти (схід, захід, південь, північ). Кусти поділялися на марзпанства, ті — на остани, а остани на тасуджі. На чолі всіх підрозділів стояли чиновники шахиншаха (дабіри), які утворили нову соціальну верству. Ці заходи завдали остаточного удару по системі спадкових родових надліїв великої знаті, сприяючи рекрутуванню до армії й чиновництва дрібних землевласників (дехкан). Повністю вилучена з відання духовенства, вся судова влада була передана професійним суддям, що призначалися шахиншахом. Військова реформа полягала у створенні постійної армії, в яку отримали доступ представники широких верств. Нове елітне військо — 12 полків важкої кавалерії (саваран), стало доступним для дрібної військової шляхти (азатів). Було скасовано традиційну посаду верховного ватажка стану військових — еранспахбеда, главою війська став сам шахиншах. Було запроваджено військове навчання на основі шкіл, на зразок «кадетських корпусів», куди зараховували з дитячого віку. Грошова реформа полягала у введенні фіксованих грошових податків і скасуванні натуральних стягнень: введено хараг — грошовий податок з земельного наділу (в залежності від площій від культур, які вирощували) і подушний податок (гезит), який також визначався на підставі доходів.

За Хосрова I відбулася нова мілітаризація Еран-Шахру. Тільки-но ставши правителем, Хосров I у 532 р. уклав «Вічний мир» з імператором Юстиніаном I, який за можливість зосередити війська для війн з варварами повинен був регулярно сплачувати Ірану досить

¹ Угрововні сабіри після розпаду імперії Атілли відійшли на Кавказ, де поселилися між хазарами, аланами-осетинами, залишками гунів і кавказькими албанцями, через територію останніх вторглися в Іран, певний час одні їх роди служили Ірану, інші Візантії, але згодом були знищені або асимільовані.

значний відкуп [71]. Але успіхи Візантії, яка за Юстиніана вперше і востаннє відновила кордони колишньої Римської імперії, стривожили Іран. І коли після смерті Юстиніана у Візантії почалися нові заворушення, а надходження відкупних коштів постійно затримувалося, Хосров I відновив воєнні дії (540 р.). У Візантії була відчужена частина Малої Азії і Сирії, включаючи її столицю Антіохію. У Закавказзі іранська Вірменія й Албанія повністю втратили незалежність і були включені до північного куста Ірану. За мирним договором 562 р., укладеним на 50 років, Візантія залишала собі лише Лазіку і зобов'язувалася сплачувати данину Персії та фінансувати будівництво укріплених споруд на Кавказі. Персія ж зобов'язалася не піддавати утискам християн на своїх територіях. Влада Еран-Шахру поширилася на аравійське узбережжя Перської затоки, у охрещеного за Юстиніана Аксума було відвойовано Ємен, який давав можливість контролювати вхід у Червоне море. Хосров I вдало скористався появою в Середній Азії тюрків, взявши за дружину дочку їхнього кагана Істемі й уклавши з ним союзницький договір. Успішні походи Хосрова I в союзі з тюрками проти ефталітів дали змогу розширити кордони Еран-Шахру до Хорезму.

Наприкінці правління Хосрова I Візантія, відбивши, під проводом полководця Тиберія II (якого імператор Юстин призначив співправителем) навалу аварів і слов'ян, почала рішучі дії проти Ірану, і в 576 р. Іран зазнав поразки. Ведучи переговори з Тиберієм II про умови миру, Хосров I у 579 р. помер, і його син Ормізд IV (тюркзде¹) знову розв'язав війну, яку повів дуже невдало. У цей же час Візантія уклала договір з Тюркським Каганатом, який відібрав у Ірану всю Середню Азію, і лише рішучі дії полководця Бахрама Чубіна зупинили вторгнення тюрків в Іран. Несправедливе поводження Ормізда спричинило заколот Бахрама, якого підтримало військо, Ормізда IV було вбито, а героїчного полководця проголошено шахиншахом Бахрамом VI. Онук Хосрова I Хосров II (Парвіз), спробував відвоювати престол, але був розбитий і втік до Візантії, де імператор Маврикій обіцяв йому підтримку за значні територіальні поступки. За підтримки Маврикія (який став його тестем) Хосров II відвоював престол (правив 590–628 рр.) і уклав вигідний для Візантії мирний договір.

¹ Він був онуком тюркського кагана Істемі.

Але коли у Візантії, внаслідок військового заколоту, узурпатором Фокою було знищено Маврикія і всю його родину (602 р.), Хосров II рушив з величезним військом на Візантію, нібито задля помсти за тестя. Перси захопили всю Малу Азію і Сирію й навіть тримали в облозі Константинополь. Лише завдяки послідовним і героїчним зусиллям нового імператора Іраклія Візантія (більш ніж за двадцять років) відвоювала у Ірану всі загарбані території, і в 629 р. завдала Ірану остаточної нищівної поразки. Хосров II був убитий своїми ж васалами. Після цього удару Іран вже не зміг відновити могутність, ставши легкою здобиччю нової геополітичної сили — об'єднаних ісламом арабів. Вирішальна битва при Кадісії в 637 р. відкрила арабам шлях до завоювання всього Ірану. Останній сасанідський шахиншах Єздигерт III (632–651 рр.) втік до тюрків, і десь у володіннях імперії Тан його було підступно вбито. У 652 р. останні території імперії Сасанідів увійшли до складу халіфату Омейядів.

Доля Ірану за Середньовіччя позначена особливим драматизмом. Іранська цивілізація стала єдиною цивілізацією третього покоління, яка, зумівши створити сильну державу й переживши період піднесення, була повністю поглинута іншою цивілізацією третього покоління — Ісламською.

Певною мірою долю Еран-Шахру можна порівняти з долею його головної суперниці — Візантії, яка, будучи засновницею Ранняохристиянської (Православної) цивілізації, виплекала й Західнохристиянське суспільство, передавши йому потужну культурну спадщину, але, зрештою, зазнала від нього смертельного удару, після якого мусульмани-османи тільки «підібрали» її залишки. Але це відбулося через вісімсот років після загибелі Еран-Шахру, і сама Православна цивілізація не загинула, продовжена в державах Південної Європи й Русі, а також, значною мірою, забезпечивши свою успадкованість в Західнохристиянській цивілізації. Втрата ж власної історичної пам'яті іранським суспільством виявилася настільки повною, що, збагативши «арабську» культурну традицію безліччю культурних елементів, які забезпечили тій статус повноцінної цивілізації¹, воно, на деякий час, перетворилося на розпорощене, різноетнічне, підвладне арабам населення, принаймні до свого культурного відродження в X–XII ст.

¹ Знамениті «арабські» казки: «Тисяча й одна ніч», «Синдбад-мореплавець» та багато інших — це спадщина іранців, так само як і «арабські» цифри — це система позначення чисел, запозичена арабами в індійців.

4.2.1.4. Особливості становлення Іранської мусульманської цивілізації

Передумовою виокремлення Іранської ісламської цивілізації в мультиетнічному мусульманському суспільстві була, перш за все, наявність у іранців власної багатовікової культурної традиції. І якщо прийняття нової релігії саме по собі не викликало масового спротиву у іранців, то зверхнє ставлення малоосвічених завойовників до їх історичної й культурної пам'яті викликало у них подив, а, згодом, і активний опір. Політичні ж чинники формування іранського ісламського суспільства, було закладено ще під час боротьби за владу арабського клану Абасидів, який використав у реалізації своїх планів ісламізованих іранців. Майбутній перший правитель халіфату Абасидів — Абу-аль-Абас ас-Сафак (правив 749–754) прийшов до влади, значною мірою, завдяки рішучим діям ватажка повстання проти Омейядів у Харасані — Абу-Мусліма — перса-мусульманина, якого Абу-аль-Абас поставив на чолі своїх військ. У 750 р. Абу-Муслім завоював Дамаск, після чого інші міста халіфату досить швидко присягли Абасидам. Омейяди залишилися при владі тільки в іспанській Андалузії. За всі заслуги персидські намісники халіфату спочатку отримали від Абасидів автономію й значні привілеї, перси почали відігравати дедалі більшу роль у житті халіфату, зокрема на посаду візиря в халіфаті Абасидів тривалий час призначали виключно персів.

Але криваві розправи Абасидів зі своїми колишніми приборчниками — шіїтами й іранськими губернаторами, призвели до того, що в IX ст. відбувся остаточний розкол Ісламської цивілізації: умовно його можна розглядати як розкол на сунітську (напочатку, переважно, арабську) й шіїтську (переважно іранську) гілки. Головним осередком консолідації іранської гілки ісламської цивілізації стала Середня Азія. У 822 р. намісник Хорасану Тахір бен-Гусейн бен-Мусаб проголосив незалежність провінції і став родоначальником персидської династії Тахіридів (821–873). За правління наступної династії Саманідів (888–999) Середня Азія стала повністю незалежною від арабів. Цей період знаменується початком іранського культурного відродження, важливу роль у якому відіграло формування новоперської мови й літератури. Впродовж VIII–IX ст. Східний Іран і Середня Азія стали ядром майбутньої Іранської мусульманської цивілізації, а резиденція Саманідів Бухара — її культурним центром.

На культурне відродження Ірану в мусульманській ойкумені накладається нова фаза етногенезу тюрків, активізована їх

ісламізацією. Першим тюркським політичним союзом, що прийняв іслам, став союз племен, умовно названий Караганідами. З IX ст. васалами Саманідів став великий рід Караганідів, владу якого (можливо, разом з ісламізацією) визнали всі тюркські племена, що контролювали території навколо Аралу на північному сході Середньої Азії. У 932 р. першим мусульманином серед Караганідів став ягбу племені ягма Сатук, змінивши своє ім'я на Абд аль-Карим. За правління його двох наступників до кінця X ст. відбувся перехід до ісламу всіх підвладних Караганідам племен. З волі Саманідів через Караганідів іслам досить швидко поширився серед тюркських племен Середньої Азії. Об'єднані й дисципліновані ісламом, Караганіди в кілька набігів підпорядкували своїй владі Харасан і Мовеннахр, але досить швидко цей союз став жертвою інших неофітів — недовговічної держави Газневідів (977–1186), заснованої в Афганістані колишнім гулямом Саманідів Алп-Тегіном.

На території західного Ірану й Іраку в цей час утворилася іраномовна шийтська держава азербайджанського клану Буїдів (945–1055). Піднесення Буїдів стало відгуком на першу серйозну експансію в центр халіфату огузів під проводом еміра Якута, якого халіф направив на придушення осередків шиїзму. Буїди розбили Якута, були підтримані на всіх колишніх іранських територіях і захопили Багдад та території халіфату від Ірану до Сирії. Халіф залишався в Багдаді, але фактично став маріонеткою Буїдів. Правителі Буїдів мали «синтетичний» сасанідсько-халіфатський титул «шахіншах ал-азам малік ал-мулюк», сприяючи продовженню іранського патріотичного відродження.

Процеси етногенезу в Середній Азії нових тюркомовних народів найвиразніше відображені в історії свідченнями про огузів і сельджуків. Ці генетично ірано-тюркські народи утримували ще значний пласт скіфо-сарматської культурної традиції¹, який, однак, був витіснений на глибини «звичайового підсвідомого» — у процесі подальшої їх офіційної ісламізації. Перші згадки про огузів належать до VIII ст., коли вони кочували в Приараллі. Наприкінці VIII ст. частина з них залишилася в Середній Азії, але більшість рухалася на захід, де, уклавши союз з Хазарським каганатом, вони витіснили за Дон печенігів. Далі одна частина огузів переселилася на Русь і осіла на

¹ Цю ідею, можливо, вперше, висловив А. Тойнбі, включаючи тюрків — у загальному процесі розділення Ісламської цивілізації на арабську й іранську гілки — саме в іранську гілку, незважаючи на те, що, в більшості своїй, тюрки обирали сунітський напрям в ісламі.

Волині (торки), а друга — перейшла Дунай і осіла в межах візантійських володінь на території сучасної Болгарії. Частина огузів повернулася з Хазарського каганату в Середню Азію і стала ядром майбутніх завойовників Візантії, Ірану й Індії, відомих під назвою сельджуки. Легендарний їх родоначальник Сельджук, за переказами, служив хазарському кагану, а з падінням каганату на чолі огузів закріпився на території сучасної Туркменії, очевидно, об'єднавшись із тими огузами, які весь цей час залишалися в Середній Азії.

У X ст. різні гілки роду Сельджука розселилися в межах Хорасану й Мовеннахру як васали середньоазійських Тахіридів і Саманідів. Але впродовж XI ст. онуки Сельджука Тогрул-бек, Чагри-бек Дауд, Алп-Арслан та ін. стали видатними полководцями халіфату Аббасидів, дедалі більше беручи в ньому під контроль політичну владу. Так, під проводом Тогрул-Бека огузи-сельджуки знищили державу Буїдів і в 1055 р. захопили Багдад. Тогрул-бек залишив халіфу життя і формальну владу, а той визнав його султаном і «правителем Сходу і Заходу». Експансія сельджуків істотно змінила етнічний склад народів Євразії і сприяла переходу населення цілих регіонів на тюркську мову (наприклад, в Азербайджані), хоча в східній частині халіфату іранська мова ще кілька століть зберігалася як мова діловодства й літератури. Під владою цих «нових тюрків» опинилася Середня Азія, Закавказзя, Мала Азія, Сирія, Месопотамія, Ірак і більша частина Ірану. Вони й ндалі акумулювали етнічно розмаїте населення як на іранських, так і на арабських територіях халіфату. Унаслідок їх релігійної нерозбірливості як неофітів їхнє політичне панування сприяло мозаїчності розподілу в цей час осередків шіїзму й сунізму та появи багатьох нових течій в ісламі.

Така строкатість залишалася й під час експансії впродовж XIII ст. нової потужної сили зі Сходу — монголів. Унаслідок розгрому монголами Хорезму частина війська останнього хорезмшаха Джалал ад-діна рушили в Малу Азію, де сельджуки вже мали низку держав і племінних союзів, з яких найбільшою політичною силою був Конійський (Румський) султанат. Серед хорезмійських іммігрантів був і родоначальник Османів — вождь огузького племені кайї Ертогул. Ертогул отримав від конійського султана наділ на кордоні султанату й Візантії (Оттоманський бейлік). Його син Осман I Газі став правителем Османського емірату, проголосивши в 1299 р. незалежність своєї держави від Конійського султанату, а себе султаном. Відтоді багатоетнічне населення султанату швидко зростало за рахунок масового руху на цю територію всіх охочих відвоювати для

себе землі — спочатку у беззахисної Візантії, а потім і в інших балканських держав. Однак, коли за Баязета держава османів досягла на заході кордонів Угорщини, їй у 1402 р. було завдано нищівного удару від військ Тимура.

Імперія Тимура (Гамерлана) відтворює наступний етап «євразійського синтезу»: скіфо-сарматських, тюрко-монгольських та близькосхідних (арабських) складових, у якому ідеологічною домінантою залишалася релігія ісламу, але, на рівні позаофіційної ідеології, додалася ще й істотно міфологізована пам'ять про славу Чингізидів. Упродовж XIII ст., доки Чингізиди вели міжусобиці, в їхніх володіннях дедалі більшу роль відігравали підвладні їм вожді тюркського й іранського походження. Провідники тогочасних ісламізованих етносів Середньої Азії, що переживали становлення в цьому загальному синтезі, хоч і розглядали себе як складові однієї великої спільноти вірних мусульман, але перебували в постійному пошуку культурних, морально-етичних і політичних орієнтирів, ведучи запеклі міжусобиці, міняючи союзників і чергуючи зусилля з розбудови цивілізованого життя з проявами вандалізму й параноїдальної жорстокості¹. Типовим представником такого типу військово-релігійних вождів був і Тимур. Все свідоме життя Тимур вважав себе захисником (еміром) ісламу, з іншого боку, він лояльно ставився до ще високого авторитету Чингізидів². Коли після десяти років поневірянь Тимур у 1370 р. на курултаї Чагатайського улусу був проголошений еміром Турану, він фактично відновив ідею халіфату, в якому політична влада формально підпорядковувалася релігійним цілям. Нащадки Чингізхана в його державі, залишаючись формально привілейованою верхівкою «за народженням», мали не більше реальної влади, ніж халіфи за панування сельджуків. Тимур утворив у XIV ст. величезну імперію, що охопила території від Причорноморських степів до Паміру, включаючи території Ірану й Індії. Одним із епізодів діяльності Тимура стала й битва при Анкарі 1402 р. з військами Баязета, в якій загинуло близько 50 тис. чол., більшість із яких були мусульманами³ [71]. Після цієї битви Тимур вирушив у похід проти імперії Мін, але помер по дорозі (в м. Отрар),

¹ Синтетичні суспільства, в яких культурні елементи різного походження виявлялися антипатичними, Л. М. Гумільов назвав «хімерними», їх стан відзначався соціально-психологічним неблагополуччям.

² Розгромивши свого колишнього союзника — Хасана і одружившись із його вдовою, Тимур став «гурганом» — зятем Чингізидів.

³ На боці Баязета виступали як його васали християни-серби.

після чого володіння Тимуридів охопила чергова криза міжусобиць. Османська ж держава після поразки від військ Тимура майже півстоліття відновлювала політичну єдність і сили, але з кінця XV ст. постала як наймогутніша держава Ісламської цивілізації, а турецький султан став вважатися головним захисником мусульманської віри і правовірних. Це, серед іншого, означало, що він мав офіційно підтримувати сунізм, хоча в його війську й серед його підлеглих іще перебувало чимало прибічників шиїзму і суфійських вчень.

Лише з 1500 р. (тобто після 800 років внутрішніх мусульманських релігійних війн) розмежування між осередками шиїзму й сунізму стало знову більш-менш територіально визначеним на «макрогеополітичному» рівні. Це відбулося внаслідок утворення держави Сефевідів (XVI–XVIII ст.) — світової держави Іранської ісламської цивілізації, де офіційно панівним проголошено іслам шиїтського напрямку.

4.2.2. Індуська цивілізація

Сучасна Індуська (Індуїстська) цивілізація охоплює різноетнічні¹ й різноконфесійні² суспільства Індійського субконтиненту, об'єднані на основі оновлених течій ведичної традиції під загальною назвою «індуїзм». Вона є дочірньою щодо Індо-арійської цивілізації, проте якщо остання мала відносно обмежену площу формування — долину Гангу (навіть без її нижньої частини), то простором формування Індуської цивілізації став весь півострів (або, точніше, субконтинент) Індостан з величезним різноманіттям культурних традицій. Початок формування цього грандіозного культурно-цивілізаційного синтезу було закладено ще за правління маурійського імператора Ашоки. Перше політичне об'єднання півострова в його імперії хоч і було нетривалим, але спровокувало важливі процеси культурної взаємодії між населенням Північної й Південної Індії, дуже різним за етнічним складом, ментальністю й культурними традиціями.

Початок формування власне Індуської цивілізації припадає на раннє Середньовіччя, коли, після руху варварів скіфо-сарматського походження, піднесення й занепаду напівварварської імперії Кушан, у Північній Індії в імперії Гуптів відродилася слава давньої імперії Магадхи й відновився авторитет брахманізму. Імперія Гуптів (375–

¹ У сучасній індійській державі 22 офіційні мови.

² Індуїзм, не знаючи поняття ереси й одноманітності мислення, являє собою багаторівневу систему різноманітних ідеологій і шкіл.

550), яка, подібно до Візантії на заході, стала в Індії провідником між її античністю й Середньовіччям, відіграла визначальну політичну роль у цій консолідації, знову об'єднавши території Індостану й закріпивши започатковані Ашокою процеси культурного синтезу, які надалі вже не припинялися.

Головну роль у тривалому й ненасильницькому процесі культурного обміну різних народів Індостану відгравав рух мандрівних мудреців і проповідників, що були прибічниками буддизму, джайнізму й різних шкіл відродженого брахманізму. Завдяки загальному ставленню в руслі ведичної культурної традиції до пошуків істини й благочестя як до багатовимірного й вільного, у виборі цілей і методів, процесу, а також завдяки відсутності в ній поняття ересі й гонінь на інакодумців, процеси обміну ідеями й духовними практиками в середньовічній Індії були продовжені й досягли довершеності [147]. Культурна взаємодія народів Індостану відбувалася на тлі мінливих геополітичних ситуацій, породжуючи все нові й нові синтетичні релігійні течії і школи. Проте, чим далі індійське суспільство розшаровувалося на касты й підпадало під владу завойовників різних генерацій (VIII—XVIII ст.), тим більше різні масиви його культурної спадщини ставали замкненими концептуальними системами, відділялися від реалій суспільно-політичного життя і, навіть, піддавалися забуттю. За Середньовіччя ведична традиція стала системою класичних взірців, які, однак, сприймалися дедалі догматичніше й обрядово, особливо для широкого загалу віруючих. Характерним явищем цього періоду стала самостійна релігійна активність непривілейованих каст, яка породила низку протестних релігійно-соціальних рухів, а також, як окремий специфічний напрям, захоплення оргаїстичними інфернальними культурами [107, с. 185–192]. Проте, на тлі імміграційних хвиль багатьох варварських народів у межі Індостану і масових переселень на нові землі в межах самого субконтиненту, зусилля духовних подвижників забезпечили процес консолідації населення Індостану в нову регіональну цивілізацію, який, можливо, триває і в наші дні.

4.2.2.1. Геополітичні передумови формування Індуської цивілізації

На межі ер північна Індія входила до Кушанської імперії, яка включала Середню Азію (до Ферганської долини), на сході межувала з Китаєм (Турфанська оаза), а на півдні включала долину Інду й долину Гангу до середньої його течії. Засновник імперії Каджулла Кадфіз (20–

80), об'єднавши під своєю владою клани согдів (юеджів)¹, заснував першу резиденцію біля сучасного Душанбе, ставши васалом останнього бактрійського (індо-грецького) правителя. Після його смерті Каджулла поширив владу на територію всього Бактрійського царства і продовжив завоювання в Індії. За його сина Віми Кадфіза царство кушан стало імперією, столицю якої було перенесено на територію сучасного Афганістану (Пурушапур, сучасний Пешавар). Офіційною мовою імперії була, очевидно, бактрійська, але провідні клани імперії говорили согдійською й тохарською мовами (останню лінгвісти, як це не дивно, вважають найближчою до кельтських мов).

Після поразок кушан від Шапура I і саків, у другій половині III ст. місцеві правителі поступово відпали від них, і в Північній Індії з'явилося багато малих держав, з-поміж яких особливою й найпрестижнішою територією залишався історичний центр імперії Магадхи. Легендарний засновник династії Гуптів (Шрі-Гупта, 275–300) — правив незначним наділом і, очевидно, ще перебував у васальній підлеглості у кушан. Його син і наступник Гхатоткача (300–319), даючи своєму сину ім'я Чандрагупта, вірив, що в тому відродяться чесноти і вдача давнього засновника династії Маур'їв. Він одружив сина з представницею могутнього й авторитетного племені Ліччхавів, і заручився їхньою підтримкою у політичній боротьбі. У 320 р. Чандрагупта I, отримав престол Магадхи і, за підтримки республіки Ліччхавів, був проголошений Магараджею-дхі-раджею (великим царем царів). Він почав карбувати власну монету і, збираючи землі, став засновником середньовічної імперії Гуптів. Завершив його справу Самудрагупта I (335–376), який розширив територію держави до впадіння Гангу в Бенгальську затоку, відновив статус Паталіпутри як столиці Магадхи і вів вдалі війни в центральній Індії, дійшовши до столиці Паллавів на півдні. Унаслідок його походів усі народи північної, центральної й більшої частини південної Індії визнали його владу на різних рівнях підпорядкованості. Якщо вірити написам, викарбуваних за наказом самого Самудрагупти I, його визнавали сюзереном навіть кушанські правителі, західні кшатрапи (саки, що жили між Еран-Шахром і кушанами, а потім були витіснені до центральної частини західної Індії), а також правителі Шрі-Ланки й островів Індонезії. З правителями цих держав Гупти мали дипломатичні зносини, підтримувані постійними посольствами. За

¹ Согди (кит. юеджі) в IV–III ст. до н.е. під тиском хунну залишили Китай і осіли в Середній Азії.

правління Гуптів у південній Індії також з'явилися торгові колонії явана (у той час це вже греки-візантійці).

За правління Чанрагупти II (376–415) імперія Гуптів досягла вершини розквіту. Поет і драматург Калідаса назвав його Вікрамадітья (Сонце могутності). Цей правитель завершив об'єднання Індії, підкоривши кушан і саків на заході і обклавши даниною балхів (очевидно, ефталітів) у Середній Азії. Він установив «еру миру й благоденства»: китайський монах Фа Сян, який у цей час мандрував Індією, писав про розвинену культуру й соціальні інститути, зазначаючи, серед іншого, що всі знатні індуси — вегетаріанці, й лише нижчі касты вживають м'ясо. Злочини тут поодинокі, а плодами мудрого правління є порядок і безпека населення. Про сина Чандрагупти II Кумарагупту (415–454) пишуть, що він, як і його дід Самудрагупта I, провів ритуал ашвамедхи, який мав на меті зміцнити владу й військовий авторитет царя на підвладних йому територіях. Цей архаїчний і жорстокий ритуал було виправдано новими викликами, що чекали імперію унаслідок вторгнення з Бактрії ефталітів, або «білих гунів». Кумарагупта і його наступник Скандрагупта (454–467) ще досить вдало протистояли ефталітам¹, проте після смерті Скандрагупти імперія занепадала. Наприкінці V ст. гуни-ефталіти відновили набіги і вже не наражались на серйозний спротив². Племена, що прийшли з гунами (узагальнена назва гуджари), розселилися в Пенджабі й північно-східній Індії. Згодом злиття гуджарів, гунів-ефталітів і місцевого населення північної Індії утворило нову пасіонарну спільноту — раджпутів, які панували в північній частині Індії аж до приходу туди мусульман.

Хоч з кінця V ст. держава Гуптів під тиском ефталітів значно послабшала, до кінця VII ст. вона ще утримувалася в кордонах домену володарів Магадхи. Але з її послабленням у північній Індії піднеслися три нові царства: у верхній течії Гангу — Маукхарі, столиця якого, Каньякубджа, стала культурним центром Північної Індії, аж до вторгнення мусульман; Пушнабхуті — зі столицею Стханешвар, і Гуджарат зі столицею Валабхі. Шлюбна унія зв'язала царство Маукхарі й Пушнабхуті, і це дало можливість їх правителю Харші (606–646) востаннє відновити імперію Гуптів. Він підкорив Гуджарат і Бенгалію і проголосив себе Махараджа-дхі-раджею. Однак його

¹ Перший напад «білих гунів» на чолі з Тораманом гупти відбили у 510 р., у 530 р. гуни на чолі з Махіракулою завдали гуптам, зайнятим міжусобицею, важкої поразки, але знову були відбиті у 533 р.

² У 550 р. імперія Гуптів фактично припинила існування.

експансія на південь була зупинена царем Пулакешиною II (609–642) з південної династії Чолук'я. Держава Харші була останньою великою власне індійською (арійською), державою, і після його смерті остаточно розпалася.

4.2.2.2. Культура й право індуського суспільства за Середньовіччя

Перший і, можливо, найвищий духовно-інтелектуальний розквіт середньовічного суспільства Індії пов'язаний з періодом до вторгнення мусульман, тобто охоплює IV–VIII ст. Культура Індії в цей час і надалі впливала на інші народи, залишаючись водночас відкритою для впливу інших культур. Унаслідок цієї відкритості в релігійних поглядах населення Індії відбулися істотні зрушення. За релігійної толерантності в імперії кушан її населення шанувало як грецьких (Геліос, Гефест), так і спільних арійських (Мітра, Індра-Вертрагна) та суто індійських (Шива) богів. Це, серед іншого, створило оригінальний північноіндійський елліністичний культурний синтез, втілений у системі філософсько-релігійних поглядів, яку сучасні дослідники назвали греко-буддизмом. В Індії знаходили притулок також общини зороастрійців і маніхейців. Міжнародна торгівля імперії продовжила започаткований ще зусиллями Ашоки процес поширення буддизму від Середземномор'я до Китаю й Індокитаю. У буддизмі між II і IV ст. відбулася активізація нових шкіл махаяни (мадхьяміки та йогачари). Ці школи прагнули відтворити соціально спрямований зміст учення Будди, піддаючи критиці буддистські течії, спрямовані на ізолюване від життя особисте спасіння¹. Як зазначав один із засновників школи йогачарів Асанга, в хінаяні кожен дбає про особисте спасіння, тоді як прибічники махаяни, у відповідності до вчення самого Будди, дбають про співчуття й допомогу всім живим істотам, незалежно від їх особистих якостей [131, с. 511]. Однак і хінаяна, ставши традиційною за кілька століть подвижництва монахів, надалі зміцнює позиції, сприяючи, серед іншого, поширенню інтелектуальної замкненості й індивідуалізму буддистів. При цьому підтримка буддистських монастирів світськими володарями (особливо в імперії Кушан) робила їх привілейованою й досить заможною верствою. Все це, зрештою, вилилося в поширення негативного ставлення до буддистів з боку широких верств населення Індії. Під час

¹ До таких течій згодом стали застосовувати термін хінаяна — «мала колісниця».

і після правління Гуптів їхні общини залишилися лише в Пенджабі й Кашмірі та, в незначній кількості, на півдні Індії (до XII ст.).

Епоха правління династії Гуптів (IV–VII ст.) стала «золотою добою» середньовічної Індії. Підтримуючи оновлений брахманізм (індуїзм), Гупти сприяли його поширенню не лише на Індійському субконтиненті, але й далеко за його межами, зокрема зусиллями індійських колоністів, які розселилися в цей час узбережжям практично всього Індійського океану — від Індонезії до Ефіопії й Мадагаскару [131, с. 523]. Торгівельні контакти індусів і масові переселення окремих спільнот у межах субконтиненту сприяли поширенню відчуття єдності культурного простору, об'єднаного індуїзмом. Купці утворювали впливові торгові корпорації і відігравали важливу роль в економічному, а іноді й у соціально-політичному житті країн, де були засновані їхні колонії, поширюючи ідеї ведичної культури між народами, з якими вони торгували.

Підтримка брахманізму Гуптами сприяла виокремленню в середньовічній Індії двох його генеральних напрямів — вішнуїзму й шиваїзму. В основі цього виокремлення лежить фундаментальне уявлення про «тримурті» (трійцю): Брахму — як не проявленого творця Всесвітів (вони народжуються, розвиваються й гинуть, відкриваючи можливість для створення наступного всесвіту); Вішну — як їх охоронця; і Шиви — як їх руйнівника (в належний для цього час). Браhma при цьому — бог ведичного (арійського) пантеону, тимчасом як Вішну й Шива в своїх проявах охоплюють як ведичні (арійські), так і автохтонні божества доарійського населення, при тому, що в арійському пантеоні втілення Вішну й Шиви не мали того значення, якого вони набули з раннього Середньовіччя в індуїзмі¹. Тому вважається, що як головні божества Вішну й Шива мають автохтонне (доарійське) походження. Але, відповідно до фундаментальних уявлень ведичної традиції, боги можуть втілюватися в безлічі своїх іпостасей (аватар). Завдяки такому підходу індуси з легкістю гармонізували стару брахманську традицію з місцевими кльцями, формуючи загальну багатовимірну систему оновлених вірувань і цінностей, яка згодом була усвідомлена як «Хінду Дхарма» (право індусів), чим у своїй основі, власне, і є індуїзм. Навіть Будда знайшов в індуїзмі своє місце — як одне з утілень Вішну. Втіленнями Вішну вважаються також Рама і Крішна. Шива ототожнюється, передовсім, з арійським богом грози Рудрою, хоча походження культу

¹ Вішну згадується в Рігведі як помічник Індри.

Шиви з півдня Індії свідчить, що це ототожнення відбулося вже в руслі індуїзму. Шива часто втілюється в образі аскета з чашею для подаянь, зробленою з черепа. З іншого боку, в своєму войовничому втіленні Шива постає в шкурі тигра чи слона, озброєний тризубом, луком і бойовою сокирою. Шива не лише руйнівник: його часто зображають із синім горлом, як слідство того, що рятуючи світ, Шива випив усю отруту, пущену в води океану змієм Такшакою. Втілюються божества не лише в інших божествах і людях, їхніми аватарами можуть бути й тварини, наділені магічними здібностями: так, Вішну в образі велетенського кабана рятує від потопу землю, під час самого потопу він, втілюючись у велетенській рибі, рятує першу людину — мудреця Ману.

Новелою в індуїзмі, яка відрізняє його від старого брахманізму, стала практика зведення культових споруд, що істотно збагатили загальну неповторність культури середньовічної Індії зримою очевидністю. Храми розглядали як житло бога, в якому жерці й прихожани вшановували його дарами й ритуалами. Статуї богів втілювали особисту їх присутність, навколо них розвивалися різні культові церемоніали — їх щоденно омивали, підносили квіти, біля них влаштовували танці, гру на музичних інструментах і т.п., а в свята носили вулицями міст і поселень. Пам'ятки середньовічної Індії вражають храмовою архітектурою, скульптурними ансамблями, наскельними й настінними барельєфами, серед іншого, засвідчуючи, що ведична культура з нематеріальної й динамічної в античності, за Середньовіччя перетворилася на статичну, обтяжену матеріальністю та обрядовістю.

У середньовічній Індії остаточно оформилися окремі філософські школи, з яких дослідники, передовсім, виділяють шість традиційних систем (даршанів) ведичної спадщини: йога, нья, вайшешика, сангх'я, міманса й веданта [147]. Різні за своїм методологічним спрямуванням, вони стосуються різних аспектів духовно-інтелектуальної діяльності й по-різному пов'язані між собою. Йога, спираючись на теоретичні принципи, переважно, сангх'ї, вивчає конкретні психофізичні практики, які включають пранаяму, асани і зосередженість уваги (дх'яна). Нья¹ формується як теорія доказів і ведення дискусії, з метою вдосконалення головної мети людини — усунення помилковості у сприйнятті й мисленні. Подібну мету має й

¹ Нья, можливо найбільше відповідає грецькому поняттю «номос», перекладається як «закон», «композиція», «узгодженість».

вайшешика, яка, використовуючи логіку ньяї і практику йоги, намагається глибше усвідомити й систематизувати різноманіття феноменів зовнішнього світу, явлених людині через її сприйняття. Виходячи з ілюзорності сприйняття «об'єктивної реальності», вайшешика (як і атомізм матеріалістичних учень) постулює наявність основоположних елементарних часток (очевидно, подібних до «монад» Лейбніца). Їхні комбінації утворюють усе різноманіття буття, для характеристики якого вайшешика застосовує шість основних категорій (субстанція, якість, дія, загальне, особливе, наявність) і категорію небуття. Філософська система санх'ї, будучи ще продуктом «антибрахманської революції» античності, за Середньовіччя й надалі розвиває уявлення про непроявлене начало всесвіту (Пурушу) і мінливу реальність (пракриті), поєднання яких (як ідеалу з реальністю) породжує 25 первинних форм існування (елементів), які належать як до духовного, так і до матеріально світу (думка, мова, повітря, вода, земля і т. ін.). Поширюється нове тлумачення гун (явлення пракриті): раджас — енергія, головна рушійна сила, тамас — інертність, саттва — ясність, їх гармонія. Однак тлумачення цих начал і надалі залишається предметом інтелектуальних переусвідомлень.

Догматичне дослідження і продовження традиції Вед є предметом міманси. Тексти вед вона розглядає як головне джерело знань, принципи й правила ритуалів — як основу правильного шанування богів, дотримання дхарми. Найбільше міманса пов'язана з ведантою — яка залишалася, формально, ортодоксальним напрямом розвитку ведичної традиції, хоча її також було піддано змінам і впливу інших даршанів. За Середньовіччя вона виступала як моністична релігія, відповідно до якої весь світ є втіленням Брахмана, а спасінням людини є злиття з Брахманом через емоційне світле почуття, яке водночас є пізнанням істини, любов'ю і праведністю. Знаменитий філософ Шанкара (788–820) надав ведатні систематизації й довершеності, а його авторитет сприяв завершенню, в загальних рисах, класичної індійської філософії в руслі ведичної традиції [147].

Завдяки діяльності класичних ведичних шкіл у суспільній свідомості індуїстського суспільства, життєвих орієнтирах, повсякденних релігійних діях і міркуваннях пересічних індуїстів закріпилися певні стандартизовані категорії й принципи, спільні для всіх течій ведичного індуїзму. Вони включали: дотримання дхарми (як закону благочестя), включаючи неухильне виконання кастових обов'язків; поняття про вікові стадії життя людини і низку обрядових правил — від народження до смерті, які сприяють правильному їх

проживанню; обов'язок жертвувань — як принцип зв'язку зі світом, включаючи предків і богів; віра в безсмертя душі й карму; віра в справедливі наслідки карми, зокрема, причинну обумовленість низького кастового стану, чи навіть каліцтв і хвороб, — способом життя в попередньому житті; принцип ахімси — щире бажання уникати завдавати шкоди всім живим істотам, шанувати окремих тварин (передовсім, корів); шанувати святих, аскетів, усіх, хто здійснює взяті на себе обітниці.

За Середньовіччя в Індії розвивалися й такі вчення, що заперечували авторитет Вед. На півдні й північному сході залишалися окремі осередки буддизму. Несподіваного поширення (впродовж VI–X ст.) набув джайнізм, ставши популярним серед тамільського населення, а також у торгових містах Індії, де зводили храми джайнів і статуї засновника джайнізму Махавіри. Продовжували практику «безбожники» — локаяти й черваки [147].

У VI–X ст. у південній Індії і в Бенгалії паралельно з джайнізмом набуло поширення вчення бхакті. Ідеї бхакті — всепоглинаючої любові до Бога, перед якою втрачають значення формальна обрядність, аскетизм і брахманська ортодоксія, по суті, стали втіленням досить різноманітних протестних настроїв, які ситуативно поповнювали ряди прибічників цієї течії. З VII–IX ст. ідеї бхакті розвивали вішнуїти. Проте згодом їх звернення до емоційної складової природи людини все ширше використовували й шиваїсти, додаючи до цього, загалом світлого, наряду релігійної свідомості інфернального забарвлення. У XII ст. Басава, засновник секти лінгаятів-шиваїстів, поєднав ідеї бхакті з тантризмом. Його послідовники засуджували кастовий устрій, відкидали авторитет Вед і, взагалі, протиставляли себе як офіційному індуїзму, так і джайнізму.

На тлі інституційного закріплення в нових релігійних течіях змін в емоційній сфері регулювання суспільних відносин тривало вдосконалення індійського права. Відомі кодифіковані джерела індійського права датовані (крім ранніх варіантів «Артхашастри») новою ерою (з II ст.), проте вони, безумовно, є продуктом рефлексій на досягнення правової думки і юриспруденції античної Індії. З двох відомих з античності напрямів кодифікації: дхармашастр (як приписів дотримання й захисту Дхарми) і артхашастр (як зведення правил повсякденного життя, забезпечених через владні повноваження правителя) пріоритетного розвитку за Середньовіччя набули дхармашастри. Однак, як показують найвідоміші з дхармашастр цього періоду («Яджнавалкья-сміті», II–III ст.; «Дхармашастра

Наради» і «Вішну-сміті», III–IVст. та ін.), вони охоплюють своїми нормами і предмет регулювання артхашастр, постійно апелюючи до останніх. При цьому за конфлікту норм дхармашастр і артхашастр перевагу мають норми дхармашастр [30, с. 384]. Особливу увагу в середньовічних кодифікаціях приділяють правилам судочинства (в'явахара) як головному засобу практичної реалізації Дхарми в повсякденному житті. Починаючи з «Дхармашастри Наради» і далі, в пізніших джерелах, зокрема, «Бріхаспаті-сміті» та «Кат'яяна-сміті» (V–VI ст.), процесуальні норми включають такі стандартизовані характеристики: 18 підстав відкриття судового провадження, 11 різновидів свідків, 5 типів випробовувань та низку інших категорій. Як зазначено в «Дхармашастрі Наради» [91], у процесі «...є вісім учасників, вісімнадцять підстав і сто різновидів, три витоки і два можливих рішення, два входи і два можливих завершення. Вважається, що судова справа має чотири ступеня; чотири підстави і чотири засоби, воно корисне для чотирьох, стосується чотирьох і забезпечує чотири блага» (8–9¹). «Спочатку визначення суті справи, потім її віднесення до того чи іншого приводу тяжби, потім розгляд і, зрештою, прийняття рішення — хай судова справа проходить ці чотири стадії» (А 36) [91, с. 57–59]. «Чотири ступеня — це дхарма, процес, звичай і царський указ, з них кожна наступна ставиться вище за попередню. При цьому основа дхарми — істина, основа процесу — свідки; звичаю — запис, указу — царська воля» (10–11). Те, що царська воля виявляється пріоритетною стосовно інших джерел, є характерною особливістю джерел цього періоду. Відповідно, визначено й ієрархію інстанцій судочинства: «Родини, корпорації, союзи, уповноважений судити цар — це опори правосуддя; з них кожна наступна важливіша за попередню» (7). Важливе значення приділено в дхармашастрах варновій приналежності сторін тяжби. У «Дхармашастрі Наради», зокрема, зазначено: «Розрізняючи вигоду й невигоду, справедливість і несправедливість, хай він (суддя) розглядає справи сторін у відповідності до порядку варн» (В 34), і далі в різних розділах тексту по різновидах тяжб детально розписано, які норми передбачено з одних і тих самих питань для представників різних варн. Особливо жорстокі сегрегаційні правила діють стосовно шудр: «Якщо люди шудрянського походження неправдиво звинуватять двічі народженого, хай цар, відрізавши їм язика, посадить їх на кіл» (А 37). «Якщо нижчий за народженням (за контекстом це лише шудра)

¹ Тут і далі цифри в дужках вказують наскрізні пункти в джерелі

забажає сісти поруч з вищим, його слід прогнати, поставивши тавро на зад, або відрізати йому сідниці. Якщо він по своїй зухвалості плюне на вищого, нехай цар накаже відрізати його обидві губи, якщо помочиться — член, якщо пустить вітри — нехай виріжуть йому задній прохід» (16. 27).

Норми дхармашастр часто звертають увагу на суб'єктивну сторону тяжби: «До тяжби ведуть три причини: пристрасть, гнів і жадібність» (А 26). Цікавим є зауваження стосовно поведінки підозрюваного: «Хто, відчуваючи свою провину, виглядає як хворий, переходить з місця на місце і підбігає то до одного, то до іншого, постійно кашляє без всякої причини і без кінця зітхає, креслить ногами по землі, у кого трусяться руки й одяг, чиє обличчя змінює колір і лоб пітніє, губи пересихають і бігають очі, хто, без звернення до нього, поспішає говорити, багато й недоречно, — той лжесвідчить. Цар повинен покарати цього злочинця» (А193). Звичайно, з точки зору сучасного судочинства, такі критерії не можуть бути релевантними, історичний досвід інквізицій і масових репресій показують, як психіка цілих народів була зламана настільки, що один вигляд представника влади чи правоохоронних органів викликав у «пересічного громадянина» весь комплекс подібних симптомів. З іншого боку, дхармашастри, зазвичай, містять заклики до царя бути милосердним: «Цар, відданий дхармі, може пробачити мимовільну помилку; він повинен прагнути лише встановлення істини» (А 34). «Навіть при конфіскації всього майна царю не слід віднімати зброю у воїнів, засоби пересування — у тих, хто живе з перевезень, прикраси — у повій, музичні інструменти — у музик, а у ремісників — ті знаряддя праці, завдяки яким вони можуть існувати» (11–12.18).

Цікавий підхід у «Дхармашастрі Народи» до общинного самоврядування, розкритий, зокрема, в характеристиці ситуацій, об'єднаних у «Дхармашастрі Народи» в одну групу (віднесених у «різне»), за яких царський суд втручається лише в екстраординарних випадках: це незгода між главами міст і народом; порушення своєї дхарми общинами іновірців, сектами, ремісничими цехами і об'єднаннями; тяжба між батьком і сином. Далі по тексту пояснюється: «Порядок, прийнятий серед общин іновірців, сектантів і т. ін. — називається “общинний порядок”»; судова справа, пов'язана з ним, називається “про недотримання общинного порядку”. Общинний порядок серед іновірців, сектантів, у ремісничих цехах, торгових корпораціях, військових об'єднаннях, і т. п. — царю належить охороняти — як є місті, так і в сільській місцевості. Яка б не була у

них дхарма, які б не були заняття і встановлені правил, чи джерела існування — хай цар дозволить бути їм такими, якими вони є». Але далі бачимо своєрідне «застереження про публічний порядок»: «Цар має протидіяти тому, що для царя небажано, що засуджується підданими і що завдає шкоди справам. Царю не слід допускати їхніх (суб'єктів “общинного порядку”) відкритих зібрань, носіння зброї без потреби і ворожнечі між ними. Особливо слід переслідувати тих, хто провокує ворожнечу між ними: адже вона приносить жажливі наслідки, подібно до мору, якщо його не зупинити. Царю, який прагне добра, також слід стати на зваді будь-якому гріховному дійству, що суперечить священним текстам, навіть якщо таке (в общинних порядках) повелося здавна» [30, с. 386].

Спільною для всіх дхармашастр є заклик до царів і всіх учасників судочинства залишатися вірними правді. У «Дхармашастрі Наради» в кількох місцях тексту наголошено на цьому, а окремий розділ спеціально присвячено роз'ясненню негативних наслідків неправди для самого порушника, його нащадків і суспільства. В кінці цього підрозділу зазначено: «Земля тримає всі істоти завдяки правді, завдяки правді сходить сонце, завдяки правді віють вітри, завдяки правді тече вода, адже правда — найкращий дар, правда — найкраще подвижництво, правда — найвища дхарма людей — так вчать Веди» (А 207–214). Відповідно, лжесвідчення розгладяться у дхармашастрах як особливо тяжкий вид неправди, яким лжесвідок прирікає на погибель сотні наступних поколінь свої нащадків.

«Катьяна-сміті» (V–VI ст.) виділяється серед відомих дхармашастр спрямуванням на чітке правове обмеження царських повноважень [30, с. 457]. Передовсім, це стосується податків: «Цар вважається володарем землі, але не будь-якого іншого майна: він має право вимагати шосту частину доходів з неї, але ні з чого іншого» (16). Стосовно судочинства, важливе застереження, щодо несправедливої поведінки в процесі спрямоване, передовсім, до царя: «Якщо цар приймає рішення на власний розсуд тоді, коли є з цього приводу священний текст, він псує свою карму і веде світ до загибелі, скорочує тривалість свого життя і вбиває своїх нащадків» (44). Важливим процесуальним орієнтиром для поведінки царя у відповідності до дхарми є такі положення (вони відомі ще з законів Ману): «Цар, скромно одягнений і зосереджений, нехай увійде в судове приміщення і хай розглядає справи, сидячи чи стоячи обличчя до сходу, разом із знавцями вед і досвідченими радниками» (55). Склад суддівської колегії, безумовно, включає брахманів — спадкових суддів: мудрих,

твердих в істині, знавців дхармашастри і досвідчених в артхашастрі. Але відповідно до «Катьяяна-сміті», в суді присутні й вайш'ї: «Якщо в суді засідають купці з хороших родів, добросердні й добродійні, належного віку й статку, вони слухають справу і дотримуються справедливості» (58–59). У шастрі добре сформульовано процедурний принцип заборони спілкуватися суддям зі сторонами тяжби: «Якщо суддя чи член суду таємно спілкується з представником однієї зі сторін до винесення рішення, вони заслуговують покарання» (70). «Член суду в будь-яких випадках повинен говорити так, як вимагають дхармашастри і артхашастри. Якщо цар веде справу до несправедливого рішення, член суду повинен цьому протидіяти, даючи царю поради» (77–78).

У «Катьяяна-сміті» розрізняються майнові зобов'язання й деліктні: «Царським рішенням мають каратися два види злочинців: ті хто завдає образи іншим, і ті, хто зловмисно не віддає свої борги кредиторю. Основа судового розгляду — заява потерпілого, яка має дві підстави: неповернення того, що має бути повернено, і завдання образи (20). У шастрі чітко визначено юридичну основу рішень царя. «Цар повинен приймати рішення у відповідності до шастр, а якщо з цього приводу немає священного тексту, то у відповідності з місцевими звичаями» (45). «Місцевим звичаєм вважається такий, що існує споконвічно в цій місцевості і не суперечить Ведам і сміті» (46). Підтверджується кодифікований ще в «Ману-сміті» принцип автономного судочинства громад: «Спір між жителями однієї місцевості, гавані, кочовища, міста чи грами селища — врегульовується за їх власними звичаями, якщо виникає спір між різними громадами — на основі дхармашастри» (47). «Якщо за погодженням з місцевою грамою (громадою) приймається місцевий статут, він має бути записаний і підтверджений царською печаткою: тоді цареві належить дотримуватися його як шастри і приймати рішення на його основі. Той статут, котрий записаний як постанова гільдії (шрені) торгівців, належить дотримуватися і не порушувати його, оскільки така постанова приймається як місцевий звичай» (50).

У XI–XII ст. виокремилися оновлені школи індуського права, які формувалися на культурно-правовій традиції неарійського населення Індії: «Даябхага» в Бенгалії і «Мітакшара» з Західної Чолук'ї. Їх формування пов'язане з новим етапом у розвитку правової думки Індії — поширенням практики тлумачення правових текстів попередніх епох. Ранній із відомих прикладів тлумачення шастр дає «Ману-бхаш'я» —

коментар Медхатітхи до законів Ману, датований VIII–IX ст.¹ Проте найбільший авторитет мав коментар (вівріті) до «Яджньявалк'я-сміті» — «Мітакшара», написаний у період між 1055–1126 рр. Відж'янешварою, який працював при дворі Західних Чолук'їв. На цей твір, в свою чергу, відомо кілька значних коментарів XIII–XIV ст. [195]. Іншим видом юридичних зведень стали нібандхи (збірники юридичних висловлювань), найвідоміші з яких нібандхи Апарарки (XII ст.)

4.2.2.3. Індуський опір ісламській експансії

Наприкінці VII — у VIII ст. північний захід Індії слідом за Іраном став об'єктом окупації халіфату Омейядів. Арабська експансія тривала і в процесі громадянської війни в халіфаті та приходу до влади Аббасидів. Далі цю естафету підхопили ісламізовані тюрки (з X ст.). У протистоянні арабам, а згодом, ісламізованим тюркським та іранським кланам, в Індії формується каста раджпутів, які вважають себе правонаступниками арійських кшатріїв. Вони деякий час контролюють північну й, частково, центральну Індію (Раджастхан і Гуджарат), постійно ведучи міжкланові війни. Проте «лихоліття» Індуської цивілізації, що почалося в X–XI ст., зробило багату Індію привабливою й легкодоступною для грабіжників. Войовничі, але послаблені міжусобицями, раджпути не змогли протистояти дисциплінованим військам мусульман, що хвиля за хвилею вторгалися в Індію з Середньої Азії. Тюрки-сельджуки, щойно прийнявши іслам, з особливим ентузіазмом знищували в Індії пам'ятки культури й тисячами страчували або виводили в рабство полонене населення. Особливо руйнівними стали набіги військ султана Махмуда Газневі (998–1026), колишнього раба (гуляма), клану Саманідів. Майже 20 років він вів у північній Індії джихад, завоювавши величезні території до Центральної Індії (плато Декан). Його війська руйнували індійські міста й храми, масово знищуючи населення і виводячи до резиденції Газневі в Кабулі тисячі майстрів, музикантів і художників. Кожна хвиля завойовників з Середньої Азії намагалася закріпитися на цих благодатних землях, але підкорювалася або фізично знищувалася черговою хвилею завойовників. Остаточне завоювання Північної й частково Центральної Індії відбулося за султана Махмуда Гурі (1175–1206) з таджицького (за деякими свідченнями, огузького) клану Гуридів. Упродовж 1186–1187 рр. війська Гуридів знищили державу

¹ На думку Д. Чаттопадх'яї, Медхатітха жив на початку 900-х років.

Газневідів, зробивши своєю столицею Лахор (у сучасному Пакистані)¹. Махмуд Гурі залишив намісником підкорених індійських територій свого раба туркменського походження (гуляма, або мамлюка) Куттуб-діна-Айбека, резиденцією якого стало Делі — місто у верхів'ях Джамни, найбільшої з приток Гангу. Після смерті Махмуда Гурі, Куттуб-дін-Айбек заснував перший індійський (Делійський) султанат, ставши родоначальником династії Мамлюків (1206–1398). Більш ніж сто наступних років Індія не піддавалася значним вторгненням із Середньої Азії, хоча стан війни залишався там домінуючим. Мусульманські полководці, переважно як васали Делійського султанату, й надалі вели війни на півдні, завювавши частину Південної Індії до Мадраса. Ця експансія відбувалася на тлі заколотів і міжусобиць у самому султанаті.

У цей період багатонаціональне й багатокастове населення Індії, вже консолідоване Дхарма Хінду, розвивалося під владою мінливих військових верхівок, які сприймалися й приймалися ним як чергові привілейовані касти — як на півночі, в протистоянні мусульманській експансії, так і на півдні, куди перемістився головний центр політичного і культурного життя індуського суспільства. На півдні Індії в цей час піднеслися й зміцніли неарійські держави — Паллавів, Раштракутів, Чолук'їв. У XI–XII ст. Чолук'ї підпорядкували собі Цейлон і деякі острови Індонезії, сприяючи поширенню на ці території різних течій індуїзму.

Подальші політичні події в Північній Індії залишалися похідними від подій, що відбувалися в цей час в Середній Азії. З XII ст. там з'явилися перші монгольські племена² — передвісники нової геополітичної сили, якою стала орда Чингізхана. Ще в 1142 р. монгололомвні каракитаї на чолі з Елюєм Даші відвоювали у сельджуків Согдіану й Бактрію, але ті швидко відновили контроль над Середньою Азією, об'єднавши її під владою могутнього й недовговічного Хорезмійського султанату³. Однак у 1218–1219 рр. війська Чингізхана (під командуванням Субеде), розгромили Хорезмійський султанат, і перші загони монголів з'явилися в Індії.

¹ Самі Гуриди були знищені сельджуцьким кланом (близько 1200 р.), що в цей час захопив владу над Хорезмом.

² Деякі монгололомвні племена з'являлися в Середній Азії й раніше, зокрема, в перші століття нової ери, але їх етнічна приналежність чітко не визначена.

³ Остаточо каракитаї-буддистами були розбиті військами хорезмшаха Мухаммада II в союзі з каракатаями, які прийняли іслам, лише в 1210 р., тобто за кілька років до приходу монголів.

Наступний швидкий розпад імперії Чингізхана і міжусобиці Чингізидів мав наслідком піднесення імперії еміра Тимура, чергового кривавого поборника «чистоти віри», війська якого вторглися в Індію в 1398 р., захопивши й пограбувавши Делі, який уже встиг стати квітучим осередком індо-мусульманської культури. Більш ніж через сто років після смерті Тимура (1405), його праправнук Бабур став засновником імперії Великих Моголів (як її згодом назвали європейці) і яку А. Тойнбі вважає «світовою державою» Індуської цивілізації [214, с. 503]. Бабур належав до великого монгольського клану Барлас, який уже став тюркомовним, його батьком був правнук Тимура, по матері ж він походив від Чингізидів. Бабур, крім тюркської, володів поширеними на той час у Середній Азії діалектами перської мови. У 12 років, після смерті батька, Бабур став формальним намісником Фергани, але, внаслідок міжусобиць, змушений був зі своїми прибічниками відкочувати з Середньої Азії до Афганістану. Там він став правителем Кабула (1504–1526), прийнявши титул падишаха. У 1512–1514 рр. в союзі з шийтським Іраном (імперією Сефевідів) Бабур, намагаючися відновити контроль над Середньою Азією, захопив Самарканд. Однак запеклий опір сунітів-узбеків змусив Бабура відмовитися від претензій на Середню Азію, зосередившись на «збиранні земель» у Північній Індії. Використовуючи вогнепальну зброю, його війська розбили війська делійського правителя Ібрагім-шаха Лоді (1526) і війська раджпутів на чолі з князем Санграм Сінгхом (1527). Межуючи на заході з володіннями васалів імперії іранських Сефевідів, між якими точилися постійні війни, на сході держава Бабура досягла нижньої течії Гангу, до володінь бенгальських правителів, тому Бабур вирішив перенести свою столицю ближче до центру своєї держави — в Агру (на схід від Делі, нижче течією Джамни)¹.

Власне імперією держава Великих Моголів стала за правління онука Бабура і сина Хамаюна — шаха Акбара (1556–1605)². Упродовж його тривалого правління імперія розширила кордони, взявши під контроль всю Північно-Західну Індію (включно з Кандагаром і Кабулом), Бенгалію і Декан. Пропри численні перемоги, правління Акбара відзначалося як помірковане й толерантне. В його

¹ Агра була столицею держави Моголів упродовж 1526–1648 рр. Тут у 1630–1633 рр. було збудовано знаменитий Тадж Махал за наказом Шаха Джахана; він же в 1648 р. повернув статус столиці Делі.

² Загалом Великі Моголи офіційно носили титул падишаха, через формальну підпорядкованість Бабура правителям імперії Сефевідів, однак більшість наступників Бабура іменувалися шахами.

адміністрації з'являлися індійські чиновники, а підвладні індуські раджі, нарівні з мусульманськими васалами, залишалися повновладними правителями на свої території. Толерантність Акбара після його смерті обернулася згубною розпушеністю двору й міжусобицями — за правління його наступника Джахангіра, якого вбив разом із найближчими родичами його брат і наступник Шах Джахан (1627–1658). За правління цього падишаха імперія досягла найвищого розквіту, ставши, можливо, найбагатшою державою континенту. У 1632 р. війська Шах Джахана захопили торгову колонію португальців у Бенгалії. Впродовж всього правління Шах Джахан вів війни за Середню Азію й за спірні з Іраном території Північно-Західної Індії, зрештою, невдалі. Зате його син Аурангзеб унаслідок переможних війн на півдні підпорядкував собі князівства Декану. У 1658 р. він захопив престол, стратив братів-суперників і їхню рідню, ув'язнив батька й проголосив себе Агалміром I (владикою всесвіту). За його правління (1658–1707) імперія досягла найбільших розмірів, майже охопивши весь субконтинент (за винятком крайнього півдня й Цейлону).

4.2.2.4. Новий час на Індійському субконтиненті

У XVII–XVIII ст., досягши найбільших розмірів, багатства і могутності, імперія Великих Моголів, природно, стала простором консолідації й самоусвідомлення нових народів. Цей процес відбувався в ході паралельних і взаємодоповнюючих рухів — за свободу віросповідання і за права податного стану, передовсім, міщан, торговців і селянських громад. Активізацію цих рухів спровокувало погіршення, за правління Аурангзеба, ставлення до індуїстів й «відступників», унаслідок чого в імперії почалися релігійні війни: повстали маратхи й сикхи, в самому домені падишахів спалахнув народний рух джатів, підняли повстання племена Афганістану, зрештою, внаслідок релігійних утисків, відпали від Моголів і раджути.

У 1660–1670-х роках імперію вперше потрясла війна з індусами-маратхами на чолі з їх вождем Шиваджі, якого було оголошено пешви (першим міністром) республіки Маратхів. Шиваджі та його однодумці впровадили ефективну внутрішню дисципліну і ощадливу для народу систему оподаткування. І хоч за межами території свого природного поширення маратхи діяли як жорстокі завойовники, вони певний час мали потужну підтримку населення. Повстання на чолі з Шиваджі було зупинене раджурами на службі Моголів, які переконали Шиваджі укласти мир із Аурангзебом. Шиваджі, добровільно

прибувши в Делі, був там ув'язнений, але втік і відновив воєнні дії. Коли повстання, зрештою, було придушене, маратхи продовжили партизанську війну. За нащадків Аурангзеба вони знову оголосили незалежність і, утворивши потужну військову коаліцію кількох республік, на чолі з виборними правителями, переможним маршем рушили на північ. Вони дійшли до кордонів Афганістану, де, однак, у 1791 р. зазнали поразки від інших революціонерів-пасіонаріїв — афганців.

Рух маратхів спровокував повстання раджпутів у центральній частині Північної Індії (1680). Раджпути були лояльними васалами Акбара I, але через релігійні утиски Аурангзеба частина їх вирішила передати престол імперії сину Аурангзеба, також Акбару, який підтримав їхні привілеї. Цей заколот, однак, досить швидко було придушено. У Пенджабі в кінці XVII ст. почала посилюватися каста сикхів, общини яких існували там з XV ст. Побут сикхів, підпорядкований суворій релігійній і військовій дисципліні, сприяв їх успішному протистоянню племенам Афганістану, Сефевідському Ірану, а під час міжусобиць — і військам Моголів, хоча сикхи й залишалися лояльними офіційній імперській владі. Проте релігійні гоніння Аурангзеба призвели до страти гуру сикхів Тегха Бахадура, який добровільно приїхав до падишаха, щоб, на прохання 500 брахманів Кашміру, переконати його припинити релігійні переслідування. Страта викликала загострення політичної ситуації в усій Північно-Західній Індії, і, вже після смерті Аурангзеба, там у 1710 р. відбулося перше масове повстання сикхів, жорстоко придушене в 1716 р.

Наприкінці XVIII ст. у Північній Індії точилися запеклі війни між мусульманськими і маратхськими військами, і з 1789 р. маратхи стали реальною владою в імперії Моголів, лише номінально визнаючи їх верховний статус. Досить швидко війни з мусульманами, як і міжусобиці між самими вождами маратхів, зробили імперію Моголів легкою здобиччю Ост-Індійської британської кампанії. Після перемоги військ кампанії над маратхами у 1803 р. (друга англо-маратхська війна), британці змусили Великого Могола Шах-Алама офіційно визнати їх владу на всіх, формально підлеглих Моголам, територіях. За його онука Бахадур Шаха II, після придушення британцями народного повстання, зініційованого сипаями¹ (1857–1858), імперію Великих Моголів було ліквідовано (1858) [107, с. 280].

¹ Сипаї (сипахи) — наймані солдати з місцевого населення на британській службі (від турецьких сипахів — кінноти, що також формувалася в Порті з представників поневолених народів).

4.2.2.5. «Право народів» в Індуському суспільстві

Виділяючи зовнішній і внутрішній чинники, що забезпечили успадкованість в Середньовіччі від Античності міжнародно-правових уявлень в Індії, О. Буткевич [49, с. 164–179] основною ознакою першого вважає провідну цивілізаторську роль, яку Індія відігравала в євразійській історії впродовж більше ніж тисячі років (IV ст. до н.е. — VIII ст. н.е.). Внутрішнім же чинником, очевидно, слід визнати глибоку концептуальну узгодженість, багаторівневу гармонізованість індійської культурно-правової традиції, яка на тривалий час забезпечила її самодостатність. Можливості достовірного усвідомлення історії людства зростають у міру зростання можливостей і бажання вчених різних народів узгодити між собою інформацію про наявні в їх розпорядженні пам'ятки, що свідчать про культурні зв'язки народів давнини.

Про широкі міжнародні зв'язки Індії в античній–ранньосередньовічній ойкумені свідчать досить численні повідомлення про релігійні й торгові місії та посольства з Індії та в Індію, договори з близькими й далекими іноземними державами. Про активні зносини Індії з Заходом свідчать згадки про посольство з острова Тапробана (Цейлон) до римського імператора Клавдія (41–54), а також від індійських царств — до римських імператорів Траяна (107), Марка Аврелія (166) й Авреліана (274). Відомо про численні делегації й посольства до китайських володарів, зокрема, в імперію Хань (89–106) та середньовічні держави Китаю (428, 441, 455, 473, 500–516). Згадуються й посольства з Індії до імператорів Візантії: Костянтина Великого (336–337), Юліана (361–363), Юстиніана (530).

Наскільки активною була міжнародна діяльність індусів за раннього Середньовіччя, свідчить поширення індуїзму узбережжями Індійського океану від Східної Африки до Індонезії і Яви, де згодом він, майже скрізь, був витіснений ісламом. Цей доісламський період ще потребує свого дослідження. Як свідчення різноманіття напрямків культурного впливу Індії в цей час, О. Буткевич наводить перелік перекладів «Рамаяни» мовами інших народів: дві китайські редакції III і V ст.; тибетський і уйгурський переклади, приблизно того ж часу, кампучійський і в'єтнамський переклади VI ст., три східноіранські рукописи IX ст., давньоаванський, кхмерський і бірманський переклади XI–XII ст., чотири версії епосу монгольською мовою (XVI–XVII ст.), тайландською (сіамською) XIV ст. та ін. [49, с. 168]. Така популярність індійських джерел збереглася навіть із поширенням

ісламу. Зокерма, низка повчань із книги «Настанов Акбара» середньовічного мусульманського автора Абу-л Фазла, як зазначає О. В. Буткевич, відтворює повчання Каутільї в Артхашастрі [49, с. 167].

Контакти з агресивним ісламом у більшості випадків складалося не на користь індуїзму. Усвідомлення масштабів і невідновлюваності втрат культурної традиції, пов'язаних із цими процесами, відчувається в словах Дж. Неру (наведені О. Буткевич): «Коли іслам прийшов у Північну Індію, разом з Махмудом... будучи нездатною стримати чужинців, індоарійська культура перейшла до оборони. Прагнучи захистити себе, вона відгородилась від зовнішнього світу» [49, с. 170]. Не дивно, що мусульманин Аль Біруні, таджик за походженням, коли пише про звичаї індійців, переконаний, що їхня гуманна віра, як і віра християн не годяться для місць і часу, де панує халіфат. Про вірування індусів він пише, що вони «... схожі зі звичаями на християнські, бо побудовані на принципах добра і утримання від зла, а це — повна відмова від убивства, готовність віддавати тому, хто забрав верхню одягу — сорочку, підставляти (праву) щоку тому, хто вдарив по лівій, благословляти ворога й підносити молитви за нього. ... Проте жителі цього світу далеко не всі філософи, а в більшості своїй — неосвічені люди, які помиляються, і яких можна тримати на прямому шляху лише мечем і батогом» [49, с. 179–180].

На думку О. Буткевич, міжнародно-правова думка в Індії після поширення ісламу розділилася на два напрями. Перший, ізолюючись від впливу ісламу, зосередився на продовженні й модернізації ведичної традиції, включаючи переусвідомлення коментарів і тлумачення до смриті й інших кодифікацій, і лише посилюючи тенденції ізоляції. Другий характеризується прийняттям ісламської доктрини міжнародного права з творчим залучення правової спадщини тих самих індійських джерел [49, с. 179].

Як показує О. Буткевич, індуси, які перейшли в іслам, продовжили в мусульманській ойкумені популяризацію Індії, започатковану в ранньому індуському Середньовіччі. У цьому сенсі цікавими видаються уявлення про цивілізований світ, викладені купцем Сулейманом, ісламізованим індусом, який жив і торгував у IX ст., у його книзі-хроніці «Салсілатул Таваріх». У системі відносин між цивілізованими народами Сулейман так розуміє ієрархію суб'єктів міжнародного права: «На першому головному місці цар арабів (халіф Багдада), стосовно якого слід погодитися без застережень, що він є

найбільшим серед усіх царів... Цар Китаю може вважати себе наступним після правителя арабів. Після нього йдуть грецькі царі (на той час так називали візантійських імператорів) і, нарешті, Балхара — найзнаменитіший серед князів Індії, верховенство якого визнають усі індійці. Кожен князь Індії є володарем у його власній державі, але всі віддають належне верховенству Балхара. Представники, направлені Балхарою до інших князів, приймаються з найбільшою пошаною, щоб показати повагу його честі» [49, с. 177].

Попри весь драматизм контактів конкретних носіїв ісламу й індуїзму, Північна Індія продовжила свою історичну місію — була одним із найважливіших просторів контакту і взаємопроникнення різних культурних традицій. Важливою у цьому сенсі стала просвітницька діяльність шаха Акбара, який, з очевидністю, наслідував у своїх прагненнях Ашоку, Харші та інших монархів Індії, при дворах яких процвітали культура, мистецтво, філософія й поезія. Шах Акбар сприяв, можливо, першому мирному, санкціонованому верховною владою, взаємоусвідомленню індуської й ісламської традицій [131, с. 850–851].

Новий час в Індії став періодом чергової активізації процесів синтезу культур, політичних рухів і формування нових народів, початком переусвідомлення історії Індії, в контексті контактів із культурою європейців, які відкрили — як для Європи, так і для Індії — шокуючий (на той час) факт генетичної й культурної близькості індоевропейських народів. Британці почали вивчати джерела індійського права, для визначення меж автономної дії останнього в індійських громадах. Зокрема, наприкінці XVIII ст. у співпраці англійських і індійських правознавців було здійснено перший переклад однієї з найпоширеніших збірок «Законів Ману» («Дхармашастри Наради»). Згодом уся Європа з ентузіазмом почала вивчати історію й культуру Індії, відкриваючи все нові аналоги зі своєю власною історією й міфологією. З кінця XVIII ст. сформувався й основи оновленої індійської філософської думки. Після кривавого придушення повстання сипаїв індійська філософія на початку XX ст. стала важливим чинником унікального, суто індійського, досвіду боротьби за незалежність — через мирний солідарний всенародний спротив окупаційному чи, взагалі, несправедливому режиму. Цей досвід лише у другій половині XX ст. стали усвідомлювати як більш гуманний і конструктивний підхід до узгодження конфлікту інтересів, втілюючись на межі XX–XXI ст. — у мирних («оксамитових») революціях проти застарілих тиранічних режимів.

4.2.3. Далекосхідна цивілізація

Як уже зазначалося, Далекосхідна цивілізація постала як «дочірня» щодо Китайської, спочатку формуючись цілком у межах території поширення останньої і маючи за взірць її культурну й державницьку традицію, яку зберігало освічене місцеве (ханське) населення Піднебесної. Але, як показав А. Тойнбі, більшість цивілізацій формувалися під впливом принаймні двох цивілізацій попереднього покоління. Це особливо стосується цивілізацій третього покоління, з яких практично кожна зазнала впливу не менш ніж двох цивілізацій-попередниць. Так і на формування Далекосхідної цивілізації, крім Китайської, визначальний вплив здійснила Індійська цивілізація, яка в ході своєї «філософської революції» (VIII–V ст. до н.е.) дала світу, серед інших світоглядних концепцій, вчення Будди. На Далекому Сході буддизм, як і спрощені види письма, тривалий час поширювався, переважно, серед іммігрантів, тимчасом як вкорінене населення Піднебесної залишалося прибічником оновленого офіційного (ханського) конфуціанства й ієрогліфічного письма. Крім того, в народному середовищі завжди зберігалися послідовники різних течій стихійного даосизму. Потужне поширення буддизму відбулося в Китаї вже після падіння Хань (близько 400 р.), унаслідок розчарування у конфуціанстві. В Кореї перша буддистка місія з'явилася в 342 р., в Японії — у 572 р.

4.2.3.1. Геополітичні передумови формування Далекосхідної цивілізації

На початку ери на північних і західних територіях Хань і навколо них відбувається поживлення рухів варварів, серед яких все більшого значення набувають народи алтайської мовної сім'ї — предки майбутніх монголів, тюрків і маньчжурів. З III ст. унаслідок розпаду молодшої Хань, коли на території імперії панує політичний хаос і розпалюються міжусобиці, алтайські народи активно долучалися до місцевого політичного життя. Згодом на всій території Піднебесної виникла низка держав із варварською верхівкою або загонами варварів на службі у нащадків старих династій.

Спроби окремих ванів відновити могутність імперії мали наслідком її поділ між трьома військовими начальниками (шаогунами) — Цао Цао, Лю Беєм і Су Цюанем, які стали правити трьома царствами (Вей, У, Шу), встановивши в них режим, подібний до майбутнього сьогунату в Японії. Протистояння «Трьох царств» (220–265) завершилося переворотом у Вей і приходом до влади представника

клана Сима — Сима Яня (265–290), який заснував царство Цзінь¹. Сима Янь після перемог над південними царствами об'єднав Китай і зробив Цзінь імперією (265–420)². Він провів земельну реформу, внаслідок якої всі землі його держави формально стали державною власністю, роздав володіння своїм родичам і переселив у межі імперії чимало варварів (сяньбі, мохе³ та ін.), які згодом, під час політичних криз, захопили владу в окремих царствах.

Упродовж наступних століть (317–589) тривали міжусобиці, при загальному поділі території на переважно «варварський» Північний і «більш цивілізований» Південний Китай. У той час, як на півночі воювали між собою «16 варварських держав» (із варварською верхівкою, але переважно ханською адміністрацією), на півдні так звані «шість династій» і надалі вважали себе наступниками ханських державницьких традицій. Найбільш видатний правитель цього періоду Лян У-Ді⁴ (правив у 502–579) — на чолі царства Південна Ци — сприяв поширенню буддизму серед ханської аристократії. Він заснував осередки розвитку китайської буддистської літератури, скликав з'їзди буддистів, зберігаючи, при цьому, систему іспитів і принципи адміністрування, побудовані на конфуціанській традиції.

Військово-політична гегемонія в Північній частині належить у цей час (420–588) сяньбіському клану Тоба, з якого, зокрема, походила правляча династія Північного Вей, що вела політику завоювань. Після захоплення Південного Ци клан потерпав від міжусобиць, і генерал Ян Цзянь об'єднав (580–604) більшу частину території Піднебесної як імператор Вень Ді, відновлюючи владу династії Суй. Його наступник імператор Ян Ді (604–618) сприяв відновленню цивілізованих відносин на підвладних територіях: у 606 р. впроваджує іспити чиновників, за його правління відбудовано Імператорський канал, що з'єднав Янцзи й Хуанхе. Військові поразки від тюрків на заході та мохе на кордонах із Корейським півостровом спровокували низку чергових повстань у державі Суй, внаслідок чого, владу в Піднебесній здобув дім Тан, також сяньбіський за походженням.

¹ Сима Яню після смерті присвоїли ім'я У-ді (яке мав славетний правитель імперії Хань).

² Цзінь, очолювана чжурченьською династією, ще раз ненадовго стала значною політичною силою в X ст.

³ Сяньбі — одні з предків сучасних монголів, мохе — найбільш вірогідні предки чжурчженів і маньчжурів.

⁴ Також, як бачимо, названого ім'ям славетного володаря Ханьської імперії.

За правління Тан (618–907) уперше на кілька століть у Піднебесній встановилася геополітична стабільність. Територія імперії, завдяки великому й добре організованому війську, досягла й перевищила територію Хань у період її найвищої могутності (за правління У-ді). Ще ефективнішим об'єднувчим чинником виявився вплив буддизму, який, за сприяння правителів Тан, поширився далеко за межі Китаю [192]. Саме в цей час він став основою консолідації японського, корейського і деяких суспільств Індокитаю, сприймаючись як вплив китайської культури, разом із конфуціанством, писемністю, системою адміністрування й правовими джерелами. «Пасіонарні» варварські верхівки в самому Китаї, також залишалися, переважно, прибічниками буддизму, в силу толерантності якого в Китаї мформувався органічний симбіоз його доктрини з державницькою етикою конфуціанства і психофізичними практиками даосизму. Те саме відбувалося й в інших осередках Далекосхідної цивілізації, але там буддизм піддавався симбіотичним контактам із місцевими релігіями¹. Саме на цій периферії проходили перші стадії формування нових осередків цивілізації. На території ж Піднебесної наступні тринадцять століть (VII–XX) утворювалася послідовність великих імперій, з нетривалими періодам політичних криз між ними. У зміні династій, серед іншого, простежується діалектичність флуктуацій: кожна «варварська» династія змінюється місцевою: тобгачська Тан (VII–IX ст.), змінюється китайською Сун (X–XIII ст.)²; монгольська Юань (XIII–XIV ст.), змінюється китайською Мін (XIV–XVII ст.); зрештою манчжурська Цин (XVII–XX ст.) змінюється соціалістичним Китаєм, в якому повністю відроджується місцева культурна традиція.

4.2.3.2. Держава і право в імперії Тан

Перша в Піднебесній доби Середньовіччя могутня й тривала в часі імперія Тан була утворена військовою силою тобгачів, клани яких з V ст. почали контролювати владу над Піднебесною, розширивши її території до Каспійського моря на захід, до узбережжя Тихого океану на схід і до країн Індокитаю на південь. На прикордонних землях імперія сформувала систему автономних військових округів для охорони кордонів, яким загрожували монголи й мохе на півночі,

¹ Зокрема, в Японії культ Амаатерасу та деяких інших божеств, а також культ предків — консолідувалися, під сильним впливом буддизму, в синтоїзм.

² Формально в Сун правила «окультурена» ще в античності варварська династія Чжао, але військова сила в імперії вже істотно була представлена новими варварськими кланами.

тюрки й араби в Середній Азії, на кордонах з Індією — тибетці, а на сході — протокорейські держави. У цих округах — як на основі васальної присяги, так і під началом китайських полководців — відбувають службу представники найрізноманітніших народів, що визнали зверхність Тан. Як свідчать літописи того часу, «вісімдесят вісім варварських народів визнають зверхність династії» [192].

Важливим чинником лояльності варварів у цьому процесі стало поширення серед них буддизму. Для кочовиків буддизм як ойкуменічна релігія відповідав потребам їх відкритості, сприяв полегшенню міжетнічних контактів, запозиченню цінностей і досягнень Китайської цивілізації, втім, як і її вад. Незважаючи на те, що релігією верхівки був переважно буддизм, організація суспільства й надалі здійснювалася на основі канонізованої конфуціанської догми. Суспільство було поділене на три основні стани (благородні мужі, заможний простолюд і низький простолюд). Як і в попередні епохи, було поширене рабство, що мало досить різноманітні форми — від державних рабів і рабів, які належали окремим феодалам чи панівним кланам варварів, до особисто куплених, які виконують різні домашні роботи, вирощують урожай у селянських господарствах чи допомагають ремісникам.

Імперія мала розвинену адміністративну систему. Найвищий дорадчий орган імперії Тан — Державна рада — зберегла традиційний для уявлень степовиків поділ на «ліве» і «праве» крила на чолі з двома канцлерами. Кожне мало три відомства: ліве — чинів, обрядів і доходів, праве — військового, судових покарань, громадських робіт. Окремо діяв наглядовий орган, що здійснював контроль і цензуру. Введено було також посаду військових губернаторів *цзедуші*, адміністрація яких контролювала в провінціях розподіл земель і виконання пов'язаних із землеволодінням повинностей.

В епоху Тан Китай досяг значного економічного й культурного розквіту. В імперії розвивалися суднобудування, астрономія й географія. Велася заморська торгівля — з Індією, Індонезією, Магрибом, Візантією, а також торгівля Шовковим шляхом по суходолу. Населення Сіаню, столиці імперії, перевищувало в цей час 1 млн чоловік. Домінуючими мотивами духовно-інтелектуальної діяльності залишалися конфуціанська етика і буддизм. У Танській імперії діяв конфуціанський принцип поділу суспільства на три верстви: «благородні мужі» (цзи), «добрі люди» (минь); «простолюд»

(сяоминь)¹. Їй надалі застосовувалася конфуціанська система отримання рангів на основі іспитів, кожний ранг мав два рівні: «кандидата» й дійсного службовця відповідного рангу. У 725 р. заснована академія Хань-Лінь для добору вищих чиновників. Буддизм визначав головні жанри літератури й мистецтва. Поширювалося паломництво буддійських монахів, які підтримували зв'язки Китаю з Індією й Тибетом. З'явилися перші оповіді китайських мандрівників в Індію, яка традиційно залишалася для Китаю осередком культурних орієнтирів. Розвивалися класичний живопис, музика, мистецтво танцю, опера, виготовлялися чудові керамічні вироби, відкрито секрет білої напівпрозорої порцеляни. Тогочасна китайська лірика визнана втіленням довершеності. Офіційне видання «Збірка віршів Тан» охоплює 48 900 творів 2200 поетів, найвидатніші з яких Ван Вей, Лі Бо, Ду Фу, Бо Цзюї, Хань Юй та ін.

4.2.3.3. Кодекс «Тан люй шу і» (Кримінальні закони Тан з роз'ясненнями)

За династії Тан величезні підвладні їй території отримали єдине кодифіковане право «Тан люй шу і» [30, с. 526–532], яке спиралося на взірці, відомі й створені в імперії Хань. Цікаво, що, при цьому, збірка починається зі світоглядного імперативу, характерного не для буддизму чи конфуціанства, а, скоріше, для традиції степових народів Євразії: «Тільки Небо і Земля є Батьком і Матір'ю всього сушого, тільки людина здатна одухотворити все суще» [30, с. 526]. Далі в Кодексі викладено принципи правосуддя, усталені в китайській правовій традиції, з посиланнями на правові джерела попередніх династій. Так, із посиланням на довідник «Ер я», зазначається: «Управління здійснюється на основі настанов і перевиховання (хуа), де (благочестя) і лі (імперативні норми традиції й звичаю) — це головне в науці управління. Кримінальні закони лише допомагають управлінню: це міра і взірець рішень, вони визначають ступінь легкого й тяжкого, але покладаються на справедливість вироків. Покарання і штрафи — допоміжні засоби управління». З посиланням на «Шан шу» (Да чжуань) зазначається: «Найвищий закон — це закон Неба.

¹ Благородні мужі (цзи) — військова земельна аристократія; сановники; великі постачальники й кредитори аристократичних родин; добрі люди (минь) — общинники, які мали власну землю, основна маса торгівців і підприємців; простолюди (сяоминь) — орендарі, котрі не мали власної землі, прислуга в будинках багатих.

Законом (нижчим) є також кодекс кримінальних норм (люй)». У кодексі наведено історичний огляд розвитку кримінального права від династії Чжоу до держав — безпосередніх попередниць і сусідок Тан (Цзінь, Суй, Ці, Лян і Хоу Вей). Зазначено, зокрема, що за династії Чжоу (Му Ваном) було введено в практику враховувати при винесенні вироків вік злочинців, а знаменитий Лі Куї у період Чжаньго зібрав закони різних царств і здійснив перше їх зведення й систематизацію¹, виділивши шість категорій злочинів (крадіжки; розбій; закони про ув'язнення; закони про арешти; різні закони; загальні закони). Династія Тан, пишеться далі, без змін успадкувала закони династії Суй²; при цьому вона наслідувала усі взірці, створені давніми мудрими, чії настанови не були втрачені, але відомство покарань (Тан) застосовувало їх зі значними змінами. Далі визначено чотири рівні судочинства імперії: Верховний суд (Да лі си) відповідав за винесення смертних вироків. Управління кримінальними покараннями (Сін Бу) могло засуджувати на вислання; суди округів засуджували на строкові каторжні роботи; повітові суди — на биття киями (товстими і тонкими) [30, с. 527–538].

Далі кодекс визначав види покарань (від легких до найтяжчих). Виділялося п'ять ступенів покарання «тонкими киями» (від 10 до 50 ударів) і п'ять «товстими киями» (від 60 до 100 ударів)³. Каторжні роботи (теж п'ять категорій) — від одного до трьох років. Покарань засланням — три (за віддаленістю від місця проживання покараного) — від двох до трьох тисяч лі. Покарання смертю два: удавлювання і відтинання голови. Всі види покарань від тонких палок до смертної карі — мали ціну відкупу.

Склад злочину детально вписано лише для найтяжчих злочинів — «десяти злодіянь», на які, загалом, не поширюється ні можливість відкупитися, ні пом'якшення, передбачене для восьми категорій привілейованих в імперії осіб (див далі). Їх тяжкість, обумовлена особливою суспільною їх небезпекою, у кодексі визначається таким чином: «Вони руйнують уявлення про обов'язок».

Кодифікація «десяти злодіянь» має власну історію, яку коротко наведено в самому кодексі [30, с. 528–529]. Зазначено, зокрема, що

¹ Кодекс кримінальних законів «Фа цзин»; Лі Куї жив в 450–390 до н. е. в царстві Вей.

² Кодекс династії Тан — найбільш рання зі збережених кодифікацій; про всі інші кодифікації відомо опосередковано.

³ У коментарі роз'яснено, що в Хань було відмінено 500 і 200 ударів киями, оскільки покараний помирав.

принаймні дві групи було введено за династії Хань: бу дао (буквально, порушення), які надалі кваліфікувалися як «нелюдське поводження» і бу цзінь (руйнування основ), які надалі кваліфікувалися як «велика неповага». У повному обсязі десять злочинів почали застосовувати як найтяжчі кримінальні злочини за правління Кай Хуана¹, і в такому обсязі кодифіковані (з коментарями) у кодексі династії Тан:

1. «Намір заколоту». Полягає в намірі діяти проти правлячого монарха і метафорично кваліфікується як «умисел зруйнувати олтарі Землі і олтарі Злаків». Коментар зазначає, що монарх виконує для підданих волю Неба і волю землі, і всі піддані мають піклуватися лише про те, щоб зберегти йому відданість і дотримуватися синівської поваги що нього. Коли ж хтось із підданих насмілюється тайти зло на монарха чи виявляє бажання діяти всупереч його волі, він порушує існуючий порядок, приписаний Небом, і виступає проти основ моралі, якими керується суспільство. Тому ці злочини кваліфікуються як намір заколоту.

2. «Умисел великої непокори». Очевидно, конкретизує попередній злочин і включає намір зруйнувати храм предків, могили предків і палац імператора.

3. «Умисел зради». Також включає досить конкретні діяння державної зради: зрада правлячій династії, виступ на боці узурпаторів і самозванців, перехід на бік чужого царства, здача міста ворогу, втеча за кордон.

4. «Злісна непокора». Стосується порушення «лі» в сфері сімейних відносин. Мова йде про побиття чи замах на життя діда, бабусі, батька і матері, дядьків і тіток, а також (для жінок) свекора й свекрухи. У коментарі зазначено: якщо родичі, зв'язані п'ятьма ступенями виявлення жалоби, вбивають один одного, то це кричуще злочиння і безмежна непокора. Зазначається також, що якщо мав місце лише умисел, не доведений до вбивства, таке діяння повинно бути кваліфіковане як «бу му» (незлагода між родичами), ті ж, кого визнано винним у злісній непокорі, не прощаються амністією і виконання смертної кари для них не відкладається.

5. «Нелюдське поводження». Пов'язане з попереднім злочином, але обтяжене чотирма додатковими обставинами: вбивством одразу трьох родичів, з яких жоден не здійснив злочину, який би заслуговував на смертну кару; розчленуванням; виготовленням отруту; наведенням чародійством порчі (хвороби і смерті).

6. «Велика неповага». Включає досить широкий перелік дій чи недіян, що прямо чи опосередковано завдають шкоди імператору і його величі, зокрема: викрадення речей, що використовуються імператором для жертвоприношень, імператорських колісниць, одягу та інших особистих речей імператора, які стосуються церемоній і ритуалу; підробка імператорських печаток; помилка чи відступ від рецепту при виготовленні ліків для імператора, помилкове чи неправдиве позначення ліків при їх фасуванні; порушення умов посту і

¹ Кай Хуан (581–600) — правитель династії Суй.

протипоказань при приготуванні їжі для імператора; виготовлення для імператора (чи надання в його розпорядження) ненадійного судна; осудливі висловлювання щодо імператора; спротив послу з імператорським указом і не дотримання щодо нього належного ритуалу.

7. «Вияв синівської непошани». Ця група включає шість злодіянь: непристойні висловлювання й прокльони по відношенню до діда й баби, батька й матері; за життя цих найближчих родичів, виділення в окреме господарство і окреме занесення своєї родини в перепис населення; погане утримання дідів і батьків; вступ у шлюб під час жалоби за цими родичами; веселощі й інші прояви неповаги під час такої жалоби; неправдиве оголошення про смерть цих родичів.

8. «Незгода між родичами» включає: умисел вбити чи продати родича, за яким приписана тримісячна і більш тривалі форми жалоби, а також побиття жінкою чоловіка чи донос на нього та побиття чи донос (незалежно, особами чоловічої чи жіночої статі) своїх старших родичів.

9. «Порушення обов'язку». Охоплює шість категорій убивств: керівника відомства, в якому служить вбивця; правителя округи, де живе вбивця; правителя повіту, де живе вбивця; вчителя учнем; свого начальника підлеглим; свого командира — солдатом. До цієї ж категорії належить відвертий непрояв належної печалі дружиною, що отримала звістку про смерть чоловіка (веселощі, повторний шлюб в період жалоби).

10. «Злочин інцесту». Включає інтимні відносини між особами, що мають дотримуватися жалоби один по одному — п'ять місяців і більше, а також інтимні відносини з коханками батька чи діда з їх добровільної згоди.

Слід зазначити, що всі десять злодіянь стосуються порушення двох основних категорій відносин у китайському суспільстві: вірності підданих імператорові¹ і синівської пошани в родинних стосунках. При цьому ступені значущості останніх традиційно визначаються в китайських кодифікаціях періодом носіння жалоби за тими чи іншими категоріями родичів. У багатьох кодифікаціях (як китайських, так і створених за їх зразками японських) ці критерії визначено досить детально.

Важливою складовою кодексу династії Тан і наступних кодифікацій стало визначення восьми категорій осіб, для яких мають діяти правила пом'якшенням вироків за здійснені ними злочини (крім тих, що входять у перелік «десяти злодіянь»). Цей підхід став продовженням і втіленням у законодавстві конфуціанської традиції особливого захисту важливих для держави осіб [30, с. 530]. До першої

¹ Лише дев'ята категорія «порушення обов'язку» поширюється на всі відносини «начальник-підлеглий».

з восьми категорії входять кровні родичі й свояки імператора, які уособлюють як верховний статус самого імператора у Піднебесній, так і родинні цінності його клану. Друга категорія — ветерани¹, які стали живими носіями традиції. Третя категорія — благородні мужі (цзи), котрі виявили велику доблесть, досконало опанувавши всі «благородні місцества», зокрема, вправно володіють зброєю, є видатними промовцями, досвідченими знавцями військових стратегій, придворного етикету й церемоній. Четверта категорія (наділені талантами) включає видатних майстрів своєї справи: спеціалістів з вишколу коней для війська; чиновників, які вміють вести й розв'язувати справи; осіб, які допомагають володарю триматися істинного шляху в управлінні державою; сановників, досконалих у складанні указів і дотриманні правил етикету. П'ята категорія (заслужені) — категорія службовців, які: вбили ворожого генерала; захопили ворожі штандарти; зуміли розширити кордони країни; врятували державу від лиха; до них також прирівняні ті полководці з ворожих держав, які разом із військом перейшли на бік імперії. Шоста категорії (вшановані) — ті хто має високий ранг, пожалуваний імператором: від «наділеного печаткою правителя» і вище. Сьому категорію (старанні) становлять служиві люди, які виявили велику ревність, удень і вночі не забуваючи про віддане служіння імператору, ті, кого неодноразово було відзначено за службу, а також ті, кого часто відряджали в інші царства і хто завжди добре виконував свою місію. Восьма категорія (гості) — нащадки ванів і сановників тих держав, які або добровільно підкорилися імперії, або зникли.

Кодекс династії Тан відіграв визначальну роль у забезпеченні середньовічного Китаю кодифікованим законодавством, відтворюючися за наступних династій Піднебесної (Сун, Мін, Цин). Він також був взірцем для розвитку правової культури й кодифікованого права середньовічної Японії. З іншого боку, кодекс зосереджений переважно на регулюванні публічних (каральних і адміністративних) повноважень органів державної влади різного рівня. У Тан уже досить виразно розрізняють норми кримінального права (лю) і норми адміністративного регулювання (лін). Цей поділ зберігся і в наступних китайських кодифікаціях, а також у японській системі регулювання суспільних відносин «ріцу-рьо».

¹ В інших кодифікаціях ця категорія іноді визначена як «вірні друзі» правителя.

У VIII ст. імперія пережила першу геополітичну і внутрішню кризу: у 751 р. Тан зазнала поразки біля Таласу від арабів. Спалахнули військові заколоти за участю уйгурів, китаїв (киданів), тангутів і тайських племен. У 790 р. західний Китай завоювала Туфанська (Тибетська) держава, яка, однак, розпалася в IX ст. Унаслідок напруження відносин з Тибетом у Танській імперії з 844 р. почалося переслідування буддистів, яке призводить до остаточного послаблення імперії. Ближче до кінця IX ст. на територію Китаю почалися вторгнення сусідніх політичних союзів, постійно спалахували внутрішні заколоти. У 907 р. династія Тан припинила існування.

Впродовж 907–960 рр. на території Піднебесної швидко змінювалися домінування «п'яти династій і десяти царств». В окремих провінціях панували хаос і розбій. При цьому на тлі війн і міжусобиць партій і військових союзів, під владою мінливих режимів, землероби, ремісники, торговці, вчені й чиновники продовжували цивілізаційний процес своєю повсякденною діяльністю. Історики засвідчують, що саме в цей неспокійний період у Піднебесній відбулася «паперова революція» — введення в окремих царствах паперових банкнот і винайдення примітивного друкарського верстату, а також освоєння пороху.

4.2.3.4. Правління династії Сун (960–1279)

Засновник династії Сун — авторитетний військовий начальник Чжао Куан Ін, зібравши значні військові сили у війнах з киданями, у 960 р. проголосив себе імператором і почав відновлювати єдність імперії. До 980 р. цей процес було, в цілому, завершено. Проте територія Сун була меншою за територію Тан більш ніж втричі. Стабілізація й економічне піднесення імперії Сун на основі «патріотичного відродження» ханських цінностей, припало на період Північної Сун (960–1127). Від епохи Тан цей період відрізнявся, передовсім, курсом на демілітаризацію — як у зовнішньополітичних зносинах, так і в структурі суспільства імперії.

У зовнішньополітичних зносинах Сун потерпала від постійного тиску войовничих напівварварських держав. З киданями й тангутами було укладено мирні договори, за якими Сун сплачувала їх правителям щорічну данину. У внутрішній політиці було обмежено повноваження військових намісників і привілеї великих землевласників з військової аристократії, відновлено екзаменаційну систему для відбору чиновників, на ключових постах оновленої адміністративної системи поставлено «мудрих міністрів» і «чесних

конфуціанських службовців». Крім того, було знижено рівень стягнень і повинностей селян за землекористування. Династія сприяла розвитку ремесел і торгівлі, розбудові нових міст, що ставали центрами торгівлі й виробництва. Серед досягнень цього часу відзначається налагодження металургійного виробництва, розвиток судноплавства, впровадження застосування пороху, введення в обіг паперових банкнот. За Північного Сун населення держави (з більш ніж Удвічі меншою територією в порівнянні з імперією Тан) з 60 млн чоловік зросло до 100 млн [108, с. 211].

У 1067–1085 рр. шостий імператор династії Шень Цзун здійснив низку реформ, спираючись на знання й досвід талановитого чиновника Ван Аньши, який став радником, а згодом (з 1070) і канцлером імператора. Реформи стосувалися усіх напрямів, зокрема грошового обліку, обігу землі, промисловості, торгівлі, податків. Адміністративна реформа розмежувала компетенцію цивільної й військової адміністрації. Соціальною метою реформ було посилення контролю держави над економікою й громадським життям.

Реформи впровадили нові сільськогосподарські технології, за рахунок чого збільшилися як врожайність освоєних земель, так і можливості освоювати цілині землі. Натуральні й трудові повинності замінив грошовий податок: продукцію селян слід було реалізовувати на місцевому ринку, а до державної скарбниці мали надходити виручені гроші. Земельне оподаткування почали здійснювати на основі кадастру, тобто з урахування продуктивних можливостей земель. Впроваджувалося централізоване регулювання цін і державне кредитування селян під заставу майбутнього врожаю, що мало сприяти розвитку підприємливості селян, впевнених у державній підтримці. Населення, за прикладом Чжоу і наступних імперій, було організоване в ієрархію адміністративних одиниць, пов'язаних круговою порукою й загальними обов'язками (система «бао цзя»). Було створено міліцію на місцях, куди зараховувався один чоловік із родин, які мали двох і більше синів. За рахунок цього значно скорочувалися витрати на армію, кількість якої було зменшено. Правління Шень Цзуна відзначалося розквітом культури й мистецтв, а також освоєнням книгодрукування і поширенням друкованих літературних творів. Зокрема було видано велику історію Китаю (близько 1070). У 1080 р. було побудовано великий буддистський комплекс Храм Пуцзі на о. Путошань (сучасна провінція Чжецзян). Радник імператора Ван Аньши відзначився трактатами в сфері філософії моралі й права, економіки й

літературознавства¹. Він був конфуціанцем, проте його синтетична філософія включали елементи буддизму, вчення даосів, а також утилітаристські принципи легізму. Досить швидко реформи, ініційовані Ван Аньши, наразилися на опір консерваторів на чолі з Сима Гуаном, а також із відновленням корупції серед оновленого чиновництва, і таким чином не мали очікуваних результатів [108, с. 206].

У цей період у міжнародних відносинах для Сун найбільшою загрозою залишалися кидані², які утворили державу Ляо на північному сході Китаю в басейні р. Амур, а також народ тибетського походження — тангути (державна Сі-Ся в верхній течії Амуру на схід від Ляо). Сун змушена була відповідно до домовленостей щорічно сплачувати данину обом державам, крім данини домовленості передбачали обмін знатними жінками в гареми правителів сторін договору, отже це були типові договори «миру й родичання», започатковані у відносинах із хунну династією Хань у скрутний для неї період становлення.

На початку XII ст. на північних кордонах Ляо вникла нова загроза: чжурчжені (маньчжурський народ), обурені утисками киданів, проголосили свого вожда Агуду (1115) імператором нової держави Цзінь, і розв'язали проти киданів війну. Сун уклала в 1122 р. низку договорів із чжурчженнями, а Сі-ся в 1123 р. — з киданями. У 1125 р. чжурчжені захопили всю територію Ляо, після чого, звинувативши Сун у недотриманні умов договору, почали воєнні дії й проти неї. У тому ж 1125 р. кіннота чжурчженів захопила північні території Сун, а в 1127 р. Цзінь відновила статус розташованого в південній частині царства Чу, що відпало від Сун, ставши васалом чжурчженів [108, с. 223]. В період 1127–1279 рр. Південна Сун отримала відносний спокій. Проте унаслідок повернення під контроль Сун царства Чу війна між Сун і Цзінь спалахнула з новою силою. Вона закінчилася лише в 1142 р. підписанням Шаосінського договору. Надалі Південна Сун ще трохи більше ста років утримувала незалежність, сплачуючи чжурчженням данину і поступаючись їм дедалі більше — як невеликими територіями, так і імперськими принципами. У 1151 р. чжурчжені перенесли свою столицю в Пекін (Чжунду). У 1191 р. в Сун було знято заборону на шлюби між представниками китайських і чжурчженьських родів. Цей вимушений синтез було перервано новою загрозою з півночі — монголами.

¹ Із них зберігся лише трактат «Чжоу гуань сінг і» («Нове тлумачення Чжоуського правління»).

² Вважається, що саме кидані (китаї) дали одну з поширених назв Піднебесної (Катай).

Попри загальну військову слабкість Південної Сун, у ній продовжився культурний і економічний розквіт Піднебесної. У цей період винайдено порох, який спочатку стимулював розвиток знаменитого китайського мистецтва фейерверків. Проте і для військових цілей порох стали використовувати майже водночас із церемоніальними його застосуванням: у 1161 р., під час чергового вторгнення чжурженів, їх флот було спалено вогнеметами армії Сун. Розвиток металургії сприяв переоснащенню армії Сун і економічному піднесенню. Нові сорти рису, завезені з півдня, забезпечували швидке зростання населення Сун. Інтелектуальний розвиток Китаю в цей період прирівнюють до періоду «ста шкіл» епохи Чжаньго. Філософія Сун (зокрема, твори Ван Аньши) переусвідомлює конфуціанство і формує на його основі синтетичну новокитайську культуру. Завдяки книгодрукуванню праці філософа Чжу Сі (1131–1200) забезпечили формування новокитайської мови. На оновленій філософській основі відбувався розвиток наук, особливо популярними виявляються історичні та географічні праці й енциклопедії. У цей час працювали відомий вчений Шен Ко, есеїсти Оуян Сю і Сяо Тунбо. Засновано академію живопису, де працювали художники Ма Юань, Ся Гуї, І Юаньцзи [108, с. 218]. Розвиток торгівлі й судноплавства забезпечував стабільні міжнародні зв'язки Піднебесної: підтримувалася торгівля з багатьма країнами Європи й Азії, надсилалися посольства в Індію, Візантію, арабський Халіфат, в Хорасан, до країн Південно-Східної Азії, укладали численні міжнародні договори. З XIII ст. вся Піднебесна з її ворогуючими царствами стає частиною володінь монголів, які увійшли в історію Китаю як династія Юань.

4.2.3.5. Монголи в культурно-правовому полі Далекосхідної цивілізації

Феномен монгольської Орди

На початку XIII ст. Далекосхідний регіон Євразійських степів кинув новий виклик усьому цивілізованому світу. Ядром цього процесу стала орда — політична сила, побудована на принципах жорсткої військової дисципліни Орди — нового для родоплемінного устрою народів Євразії явища. В Орді було об'єднано значні маси легкої кінноти, і хоч її згодом доповнили всі інші тогочасні види військ, проте саме швидкість пресування за відносної численності вершників стала тим організаційним і шокуючим супротивника чинником, який дав змогу монголам швидко підкорити величезні території Євразії. Відкриття і впровадження принципів організації

Орди відбулося під проводом монгольського пастуха Темучина, відомого в історії як Чингізхан.

Темучин був сином авторитетного улусного вождя Єсугея, який помер (1164), коли Темучину виповнилося лише 9 років¹. Після смерті Єсугея його улус розпався, різні родові гілки й нукери Єсугея покинули його родину. Ім'я Темучина знову згадується в джерелах лише наприкінці 1190-х років, коли йому було близько тридцяти років. У цей час за підтримки володаря християн-кераїтів Ван-хана, зростає військова сила й слава Темучина як вождя. Темучин здійснює набіги на сусідів, множачи свою славу й табуни. У пошуках прихильників Темучин приймає на службу людей із різних родів і племен, щедро обдаровуючи кожного за вірну службу. Так сформувалася дружина найвідданіших його прибічників — кешик. Першим великим військовим здобутком Темучина стала війна проти татар, почата разом з Ван-ханом близько 1200 р. Татари в той час потерпали від атак цзіньських військ. Темучин і Ван-хан завдали татарам кількох поразок, а у 1202 р. Темучин самостійно виступив проти татар з метою їх повного знищення. Перед цим походом він реорганізував військо: поділив його за десятиковою системою, підвищив відповідальність начальників за свої підрозділи і заборонив захоплювати здобич під час бою й переслідувати ворога без наказу: начальники повинні були ділити захоплене майно між воїнами тільки по закінченні набігу [62, с. 27–30].

Перемоги Темучина викликали об'єднання його супротивників. Склалася коаліція, що включала татар, тайчжиутів, меркитів, ойратів та інші монгольські племена. Її очолив колишній побратим Темучина хан Джамуха. Навесні 1203 р. відбулася вирішальна битва, що закінчилася розгромом супротивника і втечею Джамухи. Далі виник конфлікт між Темучином і Ван-ханом, який закінчився розгромом кераїтів восени 1203 р. Після цієї перемоги володіння Темучина впритул наблизилися до кордонів найманів, які були останньою серйозною силою, здатною протистояти війську Темучина. Обидві сторони почали посилено готуватися до війни.

Темучин здійснив низку заходів, спрямованих на зміцнення порядку в його улусі й збільшення чисельності й боєздатності війська. Формально організаційні заходи Темучина були спрямовані на захист

¹ За традицією, Єсугей був підступно отруений представниками татарського роду, що кочував по сусідству з його улусом.

інтересів рядових монголів. Темучин відмовився від організації військ за родовим й племінним принципом, розділивши свої формування на десятки, сотні, тисячі й тумени. У такий спосіб військо було відірвано від старої родоплемінної основи. Це дало новий поштовх до перемішування родів і племен, до їхнього злиття в єдиній Орді. Темучин також узаконив інститут дарханів — грамот, що за заслуги перед ханом звільняли конкретних осіб від повинностей, а також від покарання за дев'ять серйозних провин. Навколо Темучина сформувалася й нова знать (нойони) — найближчі (й вірні) родичі Темучина, а також найбільш довірені його соратники з інших родів і племен, що відбиралися, фактично, за ознакою особистої відданості йому і його справі. Серед нойонів виділилися й найпрестижніші посади — завідувачі ханськими табунами, ханськими чередами, ханськими кибитками, кравчі, носії ханського стільця й т.п. Спеціально сформований збройний загін особистих охоронців кешик мав виняткові привілеї і поступово спеціалізувався для боротьби проти внутрішніх ворогів хана. Кешиктенів добирали з нойонської молоді, вони перебували під особистим командуванням самого хана, утворивши, по суті, ханську гвардію. Спочатку в загоні значилося 150 кешиктенів. Але пізніше їх чисельність зросла до десяти тисяч. Як данину старій традиції було сформовано особливий загін великих воїнів (батирів), який перебував в авангарді й першим вступав у бій з супротивником.

Восени 1204 р. війська Темучина завдали жорстокої поразки найманам і їхнім союзникам на захід від Орхона. Союз найманів перестав існувати, а родові й племінні групи, що раніше підкорялися їм, присягнули Темучину. Деякі наймани переправилися через Іртиш і пішли в Семиріччя. У 1206 р. у місцевості Делюнь-булдак на правому березі Онона, на спільному курултаї (з'їзді) монголів і союзних їм племен, вождя монголів Темучина було проголошено всемонгольським володарем — Чингізханом і затверджено першу редакцію «Яси» (закону) Чингісхана. Так завершився процес утворення монгольської Орди-держави на чолі з єдиним правителем. Чингізхан одразу поставив перед своїм військом головну мету — об'єднати під своєю владою всю Євразію від Східного до Західного океанів.

В історичному контексті рух Орди на захід був, насправді, не викликом, а відгуком Далекого Сходу на виклик VIII ст. з Близького Сходу — з боку арабського халіфату. Цей «ісламський інтернаціонал», що поширився на схід до кордонів Індії й Китаю, охопивши в Євразії численні тюркомовні народи, став потужною геополітичною дією, що

викликала спонтанну протидію одразу з двох напрямків: трохи раніше відгуку орди зі Сходу, в XI ст. Західна Європа відгукнулася хрестовими походами за визволення Гроба Господня від мусульман, які були одним із феноменів загального процесу виокремлення з Ранняхристиянської — Західно-християнської цивілізації в ході «папської революції»¹. Отже, Орда також стала своєрідним «інтернаціоналом» Далекосхідного походження. До речі, після першого ж Хрестового походу, справи хрестоносців йшли дедалі гірше, і монголи, які з'явилися на Близькому Сході в 1260-х роках на чолі з Хулагу, формально йшли на допомогу християнам. Хулагу, разом із військом вірменського царя, захопив Багдад і мав намір дійти до Єрусалима. Але тамплієри й іоаніти, які проводили на Близькому Сході власну політику, «не були готові» до союзу з монголами, і, зрештою, держави хрестоносців були захоплені ісламізованими курдами й тюрками.

Але ці події відбулися пізніше, а період формування Орди припав на самий початок XIII ст. Хоча «титульний» етнос Орди становили монголи, це було багатонаціональне й релігійно неоднорідне військо. Наймани й частина монголів (кераїти) були охрещені (в VII–VIII ст.) і належали до несторіан; частина ординців були мусульманами; частина війська Чингізхана були буддистами, частина сповідували свої етнічні культури. Сам Чингізхан не вважав себе послідовником якоїсь віри, але його найближчим радником був даосець Чан-Чунь. Чингізхан вважав, що Бог єдиний для народів усіх релігій, а себе розглядав як провідника його волі. Він надавав імунітети (ярлики) служителям усіх релігій. У своїх офіційних зверненнях і у ярликах, він, за звичаєм монголів, посилався на Вічне Небо. У зверненнях до супротивників, які чинили опір, не погрожував, але зауважував щось на кшталт: «Бог Вічний знає, що з вами буде».

Після вдалих походів монголів на Китай (1211) і Туркестан (1219) стала очевидною необхідність перебудови всієї адміністративної системи і права Імперії Монголів. Для створення нової редакції Яси були залучені китайські, уйгурські та іранські юридичні джерела і знавці права та державно-адміністративного управління. Нова редакція «Великої яси» була остаточно закріплена у 1225 р.

¹ Ідея інтернаціоналів, побудованих на концепції старозаповітної традиції: мусульманський, католицький, іудейський і комуністичний, — присутня в книзі «Хазарський словник» М. Павича.

«Велика яса» Чингізхана

Основним джерелом права стала «Велика яса» Чингізхана, яка слугувала важливим чинником регулювання різноманітних соціальних відносин і залишила помітний слід у наступні періоди історії права як ц християнських, так і в мусульманських країнах. Виходячи з найповнішого змісту «Яси», переданого Абуль Фараджем (XII ст.) і залучивши інші, менш повні джерела, Г. В. Вернадський запропонував таку «погалузову» систему «Великої яси»:

I. *Міжнародні відносини*: форми дипломатичного листування й особливості оголошення війни (в них зазначається мета Чингізхана — встановлення всесвітнього миру й порядку, який досягається через переговори про підлеглисть Хану, а за відмови — через війну); недоторканність послів (посли не-монголи користувалися безоплатними дорожніми послугами по всій імперії Чингізхана і були недоторканими. Чингізхан знищив Хорезм через те, що в ньому вбили послів. На Калці також приводом віроломства монголів стало вбивство їхніх послів); імунітет духовних осіб (цей титул називався в «Ясі» «про свободу віросповідання й ханське благовоління до церков»);

II. *Державне й адміністративне право*. Основну мету цих норм — досягнення правопорядку — так охарактеризовано в одному з білків Чингізхана: «Щоб кожний міг нести золото на голові як простий горщик». Цей напрям регулювання містив найбільше титулів. Верховна влада належала Хану. (Хан — єдиний титул у монголів. Знать не мала ніяких титулів і називалася на ім'я). Права монголів: тільки монголи мали повну право- і дієздатність. Кандидатуру нового Хана затверджували від імені всіх монголів, які посилали своїх представників на Великий Курултай. Без затвердження курултаєм кандидатура Хана була нелегітимною. Внутрішні взаємини в родах регулював звичай. Кріпосний статут: орда трималася на загальному прикріпленні кожної особи до певної військової структури: «Ніхто не йде зі своєї тисячі, сотні чи десятка, до яких він прикріплений, інакше буде страчений сам і начальник того підрозділу, який його прийняв». Загальнообов'язковість військової служби: кожна родина (юрта) мала виставити хоча б одного воїна, хто не міг воювати, повинен був виконувати громадські повинності, наприклад, один день працювати на Хана, начальник особисто відповідав за призов усіх його підлеглих, якщо чоловік не міг виконувати повинність, від юрти виставляли жінку. Дарханні привілеї (імунітети): як окремі особи, так і деякі групи населення були звільнені від загального кріпосного права та передбачених законом податків, зокрема усі церкви отримували ханські ярлики на звільнення від повинностей; лікарям, юристам, ремісникам — також видавали відповідні ярлики;

III. *Військовий статут*. Основні пункти військового статуту містили такі підрозділи: підготовка війська; організація війська (десятки, сотні, тисячі,

тьми); мобілізація війська: кожен воїн з'являвся на службу з двома кіньми і спорядженням (зброя, інструмент), відповідно до функцій під час воєнних дій. Перед походом Хан особисто проводив огляд війська, за будь-які недоліки відповідав сам винуватець і його начальник. Відповідно до Статуту, кожен начальник мав беззаперечно виконувати накази Хана, навіть якщо це був наказ про його страту. Статут поєднував принцип прикріплення до свого підрозділу з принципом рівного розподілу усіх труднощів походу й війни, рівність була й принципом харчування. Статут також містив правила розподілу здобичі;

IV. *Ямський статут*. Ямській службі, яка забезпечувала мобільність і надійність комунікації у величезній імперії, Чингізхан приділяв особливу увагу. Кожну ділянку всіх контрольованих ямською службою доріг забезпечували кіньми і посильними, охороняли й підтримували в належному стані спеціальні загони, виділені з кожної тисячі;

V. *Внутрішнє управління*. Було виділено в окремих титулах, очевидно, як комплекс норм, що, з одного боку, забезпечували ефективність життєдіяльності всієї орди і в цьому розумінні були публічними, а з іншого — регулювали саме внутрішній розпорядок кожного підрозділу. Ці норми регулювали такі питання: повернення збіглих у підрозділ; дотримання правил забою худоби; дотримання правил розташування табором, входження у воду, прання одягу і т. ін.;

VI. *Статут ловів*. Лови розглядалися в трьох аспектах: як засіб перевірки боєздатності війська; як засіб забезпечення їжею і як певна ритуальна церемонія, розписана й розпланована дуже детально, спрямована на підтримку відчуття єдності монголів;

VII. *Податкове право*. Включало перепис підлеглих народів і встановлення податків для кожної категорії;

VIII. *Кримінальне право*. Більшість злочинів каралися смертю. Виділялися такі категорії злочинів: проти релігії, моральності та звичаїв (утиски церкви, введення в оману з наміром, осквернення, блуд і содомія); проти хана й держави (порушення кріпосного статуту, використання монгола як підневільного слуги, інші зловживання начальників і посадових осіб); проти приватних осіб (крадіжка коней, рабів); неповернення боргу (за три рази — смерть); вбивство: відрізнялась відповідальність за вбивство монгола (смерть), китайця (віддати взамін віслюка) й мусульманина (віддати 40 алтин);

IX. *Приватне право*. Сімейне право регулювало правила шлюбу і взаємини дітей. Дозволялося багатоженство. Дружину можна було посватати й купити. Спадкове право: подібно до скіфів і багатьох інших степових народів, монголи передавали юрт¹ молодшому сину. Окремі підрозділи «Яси»

¹ Юрт — не лише житло: в широкому сенсі це родина, її майно, табуни й отари: главі юрту передаються всі права і обов'язки глави родини.

також становили правила регулювання міжнародної торгівлі й процедури судочинства [62, с. 82–88].

За релігійної терпимості монголів, «Яса» стала головним об'єднавчим чинником Орди, основою нового монгольського права, яке акумулювало старі степові звичаї й організаційні новели, періоду монгольської експансії. Широке використання «Яси» в наступні періоди як авторитетного джерела для регулювання суспільних відносин, побудованих на військовій силі, засвідчене у багатьох джерелах різних державних творень: в Китаї за Юанської династії, на територіях інших монгольських улусів, в єгипетській державі мамлюків (колишніх половців), в індійській державі мамлюків, а пізніше — в імперії Великих Моголів.

Епоха правління монголів (династія Юань) у Китаї

Як уже зазначалося, перший наступ монголів на Китай було здійснено ще за Чингізхана: його першими жертвами стали царства Цзінь і Си-ся. До 1223 р. були захоплені всі землі на північ від Хуанхе. Після смерті Чингізхана обраний великим ханом Угедей (1229–1241) намагався налагодити внутрішнє управління імперією. Угедей доручив завідування фінансами своєму радникові, киданю Елюй Чуцаю, інші військові й цивільні справи було доручено трьом темникам. Велику увагу приділяли налагодженню поштової служби. Було вжито заходів до нормалізації збірння податей і виконання повинностей підвладним населенням. Виданий Угедеєм закон вводив для західних країн подушну подать із повнолітніх чоловіків. З кочовиків брали «по голові» з кожної сотні голів худоби. Ця система мала припинити анархію й сваволю, які панували в імперії, коли кожний населений пункт і його жителі віддавали у володіння якому-небудь із монгольських нойонів, які безсистемно обтяжували місцеве населення податками і трудовими повинностями. Як зазначав Елюй Чуцай, вищі сановники торгували правосуддям і посадами, в'язниці були переповнені невинними людьми за те, що вони насмілилися чинити опір насильству здириків. Невдоволення народних мас виливалося у відкриті повстання. Так, за три роки до смерті Угедея в Середній Азії (в Бухарі) спалахнуло масове повстання селян і ремісників під проводом Махмуда Тарабі (1238).

Указ Угедея визначав, які збори повинні надходити до скарбниці великого хана, а які залишатися в розпорядженні місцевої влади. Було проведено перепис населення, після чого всі жителі виявилися

приписаними до певних адміністративних районів. За Угедея закінчилося почате Чингізханом будівництво столиці імперії Каракоруму. У ньому проживало безліч ремісників, яких монголи привезли з завойованих країн. Смерть Угедея викликала п'ятирічну громадянську війну. У 1245 р. відбувся курултай, який обрав Ханом сина Угедея Гуюка¹ (помер у 1248). Хан Батий (син Джучі), фактичний правитель західних територій, відмовився визнати його владу. У ході міжусобиці, що почалася, нащадки Джучі й Толюя боролися проти нащадків Угедея і Джагатая. У 1251 р. курултай, на якому переважали прихильники Бату, обрав великим ханом Мунке, сина Толюя (помер у 1259).

Територіальний поділ Орди за Мунке

Мунке відвоював значну частину володінь нащадків Угедея й Джагатая, приєднавши їх до володінь своїх і Бату. Далі Мунке відправив свого брата Хулагу з військом на захід, доручивши йому завоювання Ірану. Іншого брата — Хубілая — він поставив на чолі війська, що йшло на завоювання півдня Китаю. Хулагу до кінця 1256 р. підкорив Іран і захопив фортеці ісмаїлітів. У лютому 1258 р. він зайняв Багдад. Хулагу також рушив на завоювання Єгипту, але в 1260 р. монголи зазнали тяжкої поразки в Айн-Джалута від мамлюків, що правили Єгиптом, і змушені були відступити. Саме в цьому бою хрестоносці (тамплієри) зайняли зрадницьку позицію і підтримали мамлюків. У завойованому монголами Ірані виникла Держава Ільханів на чолі з Хулагідами.

Таким чином, за правління Мунке ядро імперії становив домен великих ханів, який включав Монголію й Північний Китай. На захід від нього розташовувався улус нащадків Угедея, центром якого був район сучасного м. Чугучак (Тарбагатай). Третю частину імперії становив улус нащадків Джагатая, що включав області Середньої Азії

¹ Свідками обрання Гуюка виявилися францисканський чернець Плато Карпіні, відряджений до ставка великого хана папою Інокентієм IV, два сини грузинського царя, російський князь Ярослав Всеволодович (батько Олександра Невського), посол багдадського халіфа Мустакеріма, китайські сановники й ін. Прибуття в ставку хана Плато Карпіні, до якого незабаром приєднався посол французького короля Людовика IX Гільом де Рубрук, відбивало прагнення західноєвропейських держав зібрати відомості про Монгольську імперію, щоб визначити свою політику стосовно неї і залучити монголів у союзники проти мусульман на Близькому Сході під час хрестових походів.

від західного Алтаю (Семиріччя) до Аму-Дар'ї, з центром у м. Алмалик на річці Або. Іран, Ірак і Закавказзя входили до улусу Хулагу, центром якого був Тебриз. Остання, п'ята, частина імперії — улус Джучі — включав «увсі землі, куди доходили копита монгольських коней», тобто всі східноєвропейські володіння монголів. Ним керував Бату (до 1255), син Джучі, онук Чингізхана. Столицею улусу було місто Сарай біля сучасної Астрахані.

Монгольська імперія включала величезну територію, населену безліччю племен, народів і народностей, що говорили різними мовами, перебували на різних рівнях соціально-економічного й культурного розвитку. Ні економічні, ні культурні інтереси не пов'язували окремі частини імперії між собою. У той час, коли війська Хубілая вторглися у Південний Китай і розбили сунські війська, у 1259 р., помер Мунке, який виявився останнім володарем імперії Чингізхана, визнаним монгольськими нойонами. Після його смерті імперія фактично розпалася, виявивши першу системну кризу в процесі монгольської експансії. Претендентом на престол великого хана став Хубілай. Але у нього був суперник — його молодший брат Аригбуга. У 1260 р. воєначальники й сподвижники Хубілая, не маючи можливості вчасно дістатися з південного Китаю до Каракорума, проголосили його великим ханом. Але у Каракорумі відбувся «законний» курултай, на якому великим ханом було проголошено Аригбугу. Між двома ханами почалася війна, що тривала чотири роки й закінчилася поразкою Аригбуги. У цій війні не брали участь Чингізиди західних улусів — Хулагіди й Джучіди, які фактично відпали від Монгольської імперії, перетворившись на самостійні держави. Тепер імперія охоплювала лише Монголію й Китай, завоювання якого ще не було завершено.

Перемога Хубілая над Аригбугою викликала відпадіння коаліції монгольських князів і всередині цієї території. Тому у 1271 р. Хубілай переніс свою столицю з Каракоруму до Пекіна (Ханбалик). Того ж року він дав своїй династії назву Юань. З 1267 р. війська Хубілая намагалися завоювати Сун, однак наступ монголів на п'ять років було зупинено героїчною обороною міст Сянян і Фаньчен. У 1275 р. армія Сун була розгромлена, а в 1279 р. було знищено сунський флот. У 1280 р. весь Китай опинився під владою монголів. Хубілай завоював також Корею і двічі організував на Японські острови морські походи, які не мали успіху. Монгольські походи в Індокитай також скінчилися невдало. Імперія Юань почала розвалюватися одразу ж після смерті Хубілая у 1297 р. Більш ніж на півстоліття в Піднебесній знову запанував хаос, доки вона не була об'єднана під владою династії

Мін (з 1368). По всій Євразії в цей час також точилися запеклі міжусобиці між Чингізідами, занепала торгівля, і мирному населенню постійно загрожували голод, рабство чи смерть. У цей час володіннями монголів поширився іслам, і, подібно до того, як це відбувалося в межах Арабського халіфату, в державах Чингізидів владу почали виборювати ісламізовані тюрки і отюрчені іранці. Як уже зазначалося, в 1402 р. відбулося зіткнення двох молодих ісламсько-тюркських імперій — держави Тамерлана з центром у Самарканді і Османського султанату на чолі з Баязидом I (з центром в Ереглі). Після перемоги над Османами на заході, Тимур вирішив іти походом на Далекий Схід, де після вигнання монголів тільки-но почала піднесення імперія Мін. Але по дорозі Тимур помер, так і не вирішивши питання, хто сильніший — він чи Мінський імператор¹.

Імперія Мін (1368–1644)

Імперія Мін являє собою добрий приклад «патріотичного відродження», яке відбулося після панування монголів. За 17 років визвольної війни монголів було витіснено за межі Китаю [108, с. 242]. Засновник нової династії Чжу Юаньчжан, що прийняв тронне ім'я У-вана (правив 1368–1398) оголосив, що його імперія зватиметься «Да Мін» — Велика імперія Світла. Імператор почав із викорінення продажності чиновників і адміністраторів, які за правління монголів звикли жити насильством і корупцією. Більшість аристократичних кланів, що підтримували монголів, було позбавлено землі й виселено на освоєння цілинних земель.

Реформи нового імператора охопили всі сфери соціального життя. Було відновлено старовинний принцип управління «цзін цзи» (турбота про народ). Селян наділяли конфіскованою землею, постраждалих у війнах чи від стихійних лих адміністрація забезпечувала посівним зерном, биками й плугами, проводилися державні іригаційні роботи, безземельних селян із перенаселених районів переселяли на цілинні окраїни, створювалися продовольчі фонди на випадок неврожаю. Податки було зменшено до 5 % від врожаю. Було засновано лікарські контори й притулки для бідних, які безкоштовно видавали біднякам ліки й харчі. Імператорським указом 1395 р. було засновано общинно-кооперативи для бідних по 20–40 сімей. За правління Юаньчжана

¹ У той час в імперії Мін правив уславлений переможець монголів Чжу ді (третій імператор Мін).

площа оброблюваних земель у Мін зросла в кілька разів, а населення на початок XV ст. досягло домонгольського рівня.

З іншого боку, Чжу Юаньчжан впровадив ефективну наглядову систему і кругову поруку селян (система «баоцзя»). Об'єднані в десятидвірки, жителі повинні були знати все про своїх сусідів і доносити на порушників закону, за недонесення всю десятидвірку відправляли на заслання. Кожен, хто залишав хоч ненадовго своє село, мусив узяти в старости подорожне свідоцтво, щоб пред'являти його постовим на заставах і переправах. Держава проводила заходи з навчання й виховання нових чиновників, яких, за вказівкою імператора, стали називати «чиновники, що люблять народ». Для населення були засновані сільські школи й повітові училища. Обдаровані учні раз на три роки збиралися у провінційному центрі на «сільські іспити». Ті, хто вдало складав іспит, отримували ступінь цзюйжень (кандидат) і допускалися до «столичних іспитів». Лауреати столичних іспитів отримували ступінь цзіньши і призначалися на високі посади. Талановитий син селянина міг стати міністром, і так бувало не раз. Виховання нового чиновництва супроводжувалося вихованням простолюду — в дусі законслухняності й трудової дисципліни. Чжу Юаньчжан у «Повчанні про виховання народу» писав: «У кожному зі ста дворів слід обрати старих, не здатних працювати людей, які триматимуть у руках дерев'яний дзвіночок і кричати слова, які б закликали людей бути добрими й не порушувати законів. Ці слова такі: “Будь слухняним і покірним батькам, шануй старших і вищих, живи в мирі і згоді з односельцями, виховував дітей і онуків, спокійно займайся, кожний своєю справою, не роби поганих вчинків”» [30, с. 536].

За наказом засновника Мінської династії було проведено нову кодифікацію законодавства. Ще до проголошення його імператором за його наказом було створено комісію з 20 чоловік на чолі з канцлером Лі Шан Чаном (листопад 1367 р.), яка за місяць відібрала закони династій Тан і Сун, придатні для прийняття за основу нового законодавства. Наприкінці року правителю було презентовано першу збірку «Да Мін люй» з 285 законів, яку доповнювали 145 декретів (лін). Згодом було видано коментарі до цієї збірки (Люй Лін Чжи Цзе) для тлумачення законів широким верствам населення. Проте це були попередні робочі кодифікації, тоді як імператор мав намір створити досконалий кодекс саме для реалій його імперії. Для цього з 1368 р. за наказом імператора сановники-конфуціанці читали й роз'яснювали йому щодня по 20 статей Кодексу династії Тан. Проте лише в 1374 р.

було створено нову кодифікаційну комісію, яку очолив голова відомства покарань Лю Вей Цянь. Статті проекту Кодексу розвішували на стінах галерей для обговорення, порівняння і узгодження членами комісії. У квітні 1374 р. кодифікацію було завершено. Вона містила 460 статей, об'єднаних у 30 глав.

Закони великої династії Мін стали важливим кроком в удосконаленні кодифікованого права. Важливою новелою стала її вступна частина з 47 статей «Заходи покарань і принципи застосування законів, їх комплексний характер». Крім поділу на 30 глав, статті кодексу було поділено на шість розділів відповідно до юрисдикції шести відомств держави: закони по відомству чинів; відомству фінансів; відомству церемоній; військовому відомству; відомств покарань і відомству державних робіт [30, с. 536–542].

Таким чином, кодекс став кодифікацією, що охоплювала весь комплекс основних, підконтрольних державі, напрямів суспільного життя. Крім того кодекс відзначався чіткістю й простотою викладення його положень¹. Із цього приводу в передмові до Кодексу Чжу Юаньчжан зазначив: «У законах цінується простота й відповідність. Необхідно зробити так, щоб їх мова була точною, а основні положення ясними, і щоб кожна людина могла легко їх зрозуміти. Якщо статей занадто багато ... аморальні й користюльні чиновники можуть плести інтриги і здійснювати зловживання: такі закони зручні лише для жорстоких і негуманних і, навпаки, згубні для чесних і добропорядних людей» [30, с. 536].

Слава про могутність і процвітання Мін досягла країн Заходу. Монгольські міжусобиці заважали нормальному руху караванів Шовковим Шляхом, тому син Чжу Юаньчжана імператор Чжу Ді, здійснивши кілька антимонгольських рейдів, вирішив зробити Китай великою морською державою. Було збудовано небачений до того флот, найбільші судна якого, з автономним режимом споживання, могли перебувати в морі більше року. «Кораблі за скарбами», як їх називали, досягали 140 м завдовжки і брали на борт тисячі пасажирів. Ці велетенські судна мали чотири палуби і вважалися чудом тогочасної морської техніки [142, с. 46]. У 1405 р. з Китаю до Індії було вперше відправлено новий флот на чолі з адміралом Чжан Хе. Він налічував 60 великих суден з 28 тисячами моряків, солдат і торговців. Плавання тривало майже рік, Чжан Хе очистив моря від

¹ Наступники Чжу Юаньчжана ще кілька разів видавали закони династії Мін у нових редакціях: 1397, 1500, 1551, 1555 і 1585 рр.

піратів і заснував кілька торгових факторій. За тридцять років адмірал здійснив сім плавань в Індійський океан, його кораблі досягли Аравії і Африки. Флот імперії Мін налагодив постійну торгівлю с Європою південним морським шляхом — в обхід Африки. Відтоді південний морський шлях став основною дорогою, що зв'язала два доти майже ізольовані світи — Захід і Далекий Схід. Як вважають деякі сучасні дослідники¹, флот імперії Мін на чолі з адміралом Чжан Хе здійснив навколосвітню подорож і відкрив Америку, а також Австралію і навіть Антарктиду (!) майже за сто років до Колумба. Всі відомості ретельно документували, збирали безліч взірців, на відкритих територіях залишалися поселенці-колоністи, які розраховували на постійний зв'язок у майбутньому з метрополією [142, с. 114–119]. Однак це плавання було останнім як для Чжан Хе, так і для Китаю. Повернувшись додому, адмірал застав наступника Чжу Ді, який, під впливом земельної аристократії, повів ізоляційну політику й категорично заборонив далекі плавання. Великі судна було знищено, зруйновано всю інфраструктуру дальнього торгового мореплавства. Як мусульманин, Чжан Хе, попросив у нового імператора дозволу здійснити хадж до Мекки і був відпущений. Після цього згадки про нього відсутні. Однак, відома карта турецького адмірала Пірі, на якій вказано Антарктиду, невідому сучасникам, дають підстави вважати, що деякі матеріали експедиції Чжан Хе залишив у Мецці, звідки вони потрапили до Османів [142, с. 62].

Великий задум Чжу Ді зробити Китай світовою морською державою став жертвою придворних інтриг між земельною аристократією і придворними євнухами. За його наступника перемогла земельна аристократія, яка бачила в розвитку морської політики Чжу Ді загрозу своїм привілеям. Це особливо вражає з огляду на те, що через два-три десятиліття народи Європи почали епоху Великих географічних відкриттів. Абсолютна монархія, якою була імперія Мін, виявилася менш спроможною до рішучих змін, ніж багатонаціональна Європа. Незважаючи на те, що правління Мін вважається «золотою добою» середньовічного Китаю, в державі досить швидко розрісся чиновницький апарат, серед нових генерацій чиновництва відновилася корупція, при дворі запанували інтриги й періодичні криваві чистки з неймовірними жорстокостями — як щодо тих, хто попадався на

¹ Йдеться про книгу британського історика Гевіна Мензіса «1421: год, когда Китай открыл Америку».

зловживаннях, так і щодо підозрюваних у незгоді з мінливою офіційною політикою.

Кризи швидко зводили нанівець заплановані реформи, що часто так і не встигали давати належні результати. У країні ширилося невдоволення населення й масові репресії таємної поліції, яка дедалі більше набувала самостійності, ведучи власну політику, незалежно від імператорської волі. У 1449 р. імперія зазнала тяжкої поразки від монголів-ойротів (Тумурський розгром). Наступні півтора століття імператори й надалі ігнорували свої обов'язки, і країною, фактично, правили євнухи, посилюючи в імперії руйнівні процеси. Це, зрештою, спровокувало першу спробу молодого і войовничого Японії захопити Китай. Плацдармом для удару військовий правитель Японії Тойотомі Хідейосі обрав Корею, де після повалення влади монголів утворилася держава Чосон, що визнавала патронат Мін. Японо-корейська війна (1592–1598), загалом, виявилася для Японії невдалою, хоча на початку війна вона мала всі передумови для перемоги. Японські пірати й контрабандисти добре знали корейське й китайське узбережжя і стан корейської й мінської армії. Військо японців було добре організованим і дисциплінованим, мало найсучаснішу на той час вогнепальну зброю. За два місяці першого вторгнення японці окупували більшу частину території Чосон, мінські війська підійшли з допомогою запізно. Проте запекла партизанська війна, небажання корейських чиновників співробітничати з окупантами, незважаючи на мученицькі страсти, а, головне, вдалі дії на морі корейського флоту під командуванням Лі Сунсіна, змусили японців почати переговори (1593–1596) — з метою підготовки нового вторгнення. Усунувши від переговорів корейську сторону, китайські і японські генерали здійснили, можливо, першу з відомих в історії міжнародно-політичну аферу: кожна сторона доповіла своїм правителям про капітуляцію іншої сторони, переконавши підписати їх мир. Задум було зірвано через непоступливість Хедейосі. Ознайомившись із умовами договору, він побив мінських послів і наказав розпочати нову війну. За час мирних переговорів, унаслідок придворних інтриг при корейському дворі герой війни Лі Сунсін потрапив до в'язниці й корейський флот на чолі з новим адміралом було розгромлено одним несподіваним ударом. Відпущений із в'язниці Лі Сунсін з тридцятьма вцілілими суднами (броньованими «черепашками») зумів розбити японський флот в 300 суден, використовуючи течії й особливості берегової смуги. За місяць до того помер Хедейосі, в Японії почався черговий кривавий переділ влади, й війська японців спішно відступили. Мир із Чосоном Японія

уклала лише в 1607 р., з Мін мирного договору так і не було укладено. Зловживання й голод в імперії Мін призвели до масових заворушень, очолених одним із успішних лідерів повстанців Лі Цзиченом. Його підтримали й деякі представники чиновництва. У 1644 р. євнухи здали йому Пекін і проголосили імператором. Залишки військ мінської династії під командуванням У Сунгая уклали союз з маньчжурами і в союзі з ними розв'язали війну, яка закінчилася підкоренням Китаю маньчжурській династії.

Маньчжурські народи в історії Далекосхідної цивілізації

Предки маньчжурів, що належать до тунгусо-маньчжурської мовної групи алтайської сім'ї¹, були давніми народами Сибіру, жили навколо Байкалу (глазковська культура XVIII–XIII ст. до н.е.) [216, с. 34]. Перші відомі з літописів предки маньчжурів — народ мохе (мурі) у V ст. проживали біля кордонів протокорейських держав Пуїю і Когурьо і були васалами царства Тоба Вей. Як зазначають хроніки цього періоду, тобгацький правитель царства Вей намагався примирити «три володіння»: Когурьо, Пекче і Мурі. У союзі з Пекче Мурі здобули низку перемог над Когурьо, але та стала лише сильнішою. Під тиском Когурьо Мохе стали васалами нової імперії Тан. Вони мали коней, залізну зброю, славилися як найкращі воїни у війську Тан, брали участь у її військових експедиціях. У VII ст. після розгрому, в союзі з Тан, Когурьо, Мохе утворили на її території власну державу Бохай (698–926). Мохе частково влилися в етнос монголономних киданів (китаїв), які повернулися з заходу, відпавши від тюркського елю, й оселилися по сусідству з Мохе. Після двох століть підлеглості Тан і повстань проти неї, потім війн з уйгурами, кидані заснували власну імперію Ляо (907–1125), а в 926 р. завоювали й Бохай. Інша рання згадка про тунгусо-маньчжурські народи на західних кордонах їх поширення пов'язана з формуванням союзу тюркомовних кимаків у IX ст. на Іртиші, сім племен якого стали наслідком етнічного симбіозу з протоманьчжурськими родами (принаймні, племена ланіказ і баяндур) [216, с. 78]. Утворення першої сильної імперії тунгусо-маньчжурських народів пов'язане з посиленням чжурчженів, які спочатку були васалами киданьської імперії Ляо, а потім розгромили їх і утворили власну імперію Цзинь

¹ Раніше до цієї мовної сім'ї належали й корейці та японці, одна нині вони становлять окрему пуйоську мовну групу, хоча їх тісний їх зв'язок з тунгусо-маньчжурськими народами визнається

(1115–1234). Може, очевидно, стали основою етносу чжурчженів. Після розгрому й підкорення чжурчженів військами Чингізхана тунгусо-маньчжурські народи не проявляли себе як окрема геополітична сила до XVII ст. Проте саме впродовж XIII–XVII ст. відбулося повільне розселення їхніх родів (тунгуси, евени, евенки, ламути та ін.) Сибіром — від басейну ріки Об на заході до Чукотського півострова на північному сході.

Народ, який став ототожнюватися власне з маньчжурами, з'явився на кордонах Піднебесної в кінці XVI ст., коли Маньчжоу — вотчина одного з чжурдженських вождів Нурхаці (1559–1626) стало ядром утворення нової імперії. Нурхаці, маючи на меті відродження чжурчженської «золотої імперії» Цзінь¹, розгромленої монголами, назвав свій клан Золотим родом (Айсин Гьоро) і успішними військовими походами став збирати землі навколо своєї вотчини. Особисто відвідавши Пекін, він отримав формальну підтримку імператора Ваньлі, після чого проголосив себе ваном (1589). У 1616 р. його союзники, східномонгольські князі, надали йому титул Кундулен-хан. Того ж року Нурхаці офіційно проголосив відновлення імперії Цзінь (Пізня Цзінь), і до 1619 р. зібрав під своєю владою більшість чжурдженських племен. Далі, у 1621 р., Цзінь розв'язала першу війну проти держави Мін і захопила провінцію Ляодун. В м. Шаодунь цієї провінції, перейменованій на Мукден, Нурхаці перед смертю переніс свою столицю. Успадкувавши престол Цзінь, його син Абахай (1626–1543) уклав новий союзний договір з племенам чжурдженів і дружніх монголів, а також удосконалив систему державного управління, впровадив канцелярію, систему «шести відомств», за зразком імперій Тан і Мін, ввів іспити для здобуття посад. Розбивши недружні монгольські війська, він отримав можливість напасти на Мін. Його війська, обійшовши через підкорені монгольські території Велику китайську стіну з заходу, дійшли до Пекіна (1629), звідки повернулися з багатою здобиччю й відкупом.

У 1635–1636 рр. Абахай видав указ, у якому було оголошено, що маньчжоу, хада, ула, ехе і хоха відтепер будуть єдиним народом маньчжурів. Імперію було перейменовано в Цин (Чиста), Абахая проголошено імператором Хуантайцзи, а монгольські союзники наділили його титулом багдохан. У 1637 р. маньчжури підкорили корейську державу Чосон. Надалі маньчжурська кіннота стала здійснювати періодичні набіги на території імперії Мін, що потерпала

¹ Цзінь (кит.) — золото.

від громадянської війни (1628–1647), чекаючи слушного моменту для рішучого нападу. Досить швидко такий момент настав: командував мінською армією У Саньгуй, поставлений захищати кордони імперії від маньчжурів, після захоплення Пекіну армією Лі Цзичена, сам запросив війська Цин до Китаю. Вдруге за 1644 р. Пекін було завойовано, тепер маньчжурами. Окремі провінції і Тайвань іще чинили опір маньчжурам під прапором династії Мін (Тайвань до 1682 р.). Але в Піднебесній запанувала нова династія Цин, правління якої виявилось в нову еру найтривалішим¹.

Важливим чинником стабільності стало нове законодавство династії Цин. Вже в 1644 р., після захоплення маньчжурами Пекіну, почалася робота з вивчення Мінського кодексу з метою внесення в нього виправлень і змін відповідно до нових політичних і соціальних реалій. Унаслідок цієї роботи було видано два систематизовані зведення. Перше зведення «Да Цин хуэйдянь» (1644–1645) містило розпорядження щодо функціонування урядових установ, повноважень чиновників на місцях, тобто визначало основи адміністрування (норми лін). У 1647 р. було звершено другу кодифікацію «Да Цин люйлі» — «Основні закони і уложення Великої династії Цин» [81, с. 359]. За формою викладення матеріалу «Да Цин люйлі» являв собою збірник величезної кількості казусів. Його структура, однак, повторювала структуру «Законів династій Мін»: він мав вступний розділ і розділи, відповідно до повноважень шести основних відомств. У першому розділі вказувалися види покарань і обставини, за яких вони можуть бути пом'якшені (вісім правил), в інших шести містилися склади злочинів і способи вирішення суперечок, підвідомчих діяльності одного з міністерств. Багато положень цього кодексу діяли до 1931 р.

Перші 150 років правління маньчжурів у країні панували мир і процвітання. Швидкому відновленню порядку сприяло тривале правління четвертого маньчжурського імператора Кансі (1654–1722), який після двох десятиліть правління регентів узяв владу в свої руки і вивів державу з тривалої кризи династичних змін. У ці роки Китай вів активну політику з усунення загроз на своїх кордонах, переважно за рахунок військової експансії, яка супроводжувалася укладанням вигідних для Китаю міжнародних договорів. Найсильнішу загрозу Китаю в цей час становить монгольське Джунгарське царство на чолі з ханом Галданом і його васалами — дрібними князями Халхи. Війна з ним імперії мала наслідком відпадиння Халха-монголів від Джунгарії і

¹ Від 1644 р. до китайської (Сінхайської) революції 1911 р.

визнання ними підданства Цин (1690). Другий виклик Цин мала з боку Московського царства. На Амурі відбулося кілька військових сутичок цинських і союзних їм халха-монгольських військ з військами Московського царства¹. Ключовим пунктом конфлікту став Албазинський острог², у 1685 р. захопленого цинцями але відбитого козаками, які потім п'ять місяців без допомоги й провіанту витримували облогу цинців. Наслідком цих подій став договір Цин з Московією (Нерчинський договір 1689 р.), за яким, в обмін на зобов'язання Цин не переходити на лівий бере Амуру, Албазин було зруйновано [106, с. 269].

Війна з Джунгарією тривала й надалі. У 1696–1697 рр. величезна армія маньчжурів розбила ойротську кінноту Галдана і той наклав на себе руки. Внаслідок цього походу підданим Цин став мусульманський султанат Хамі, на основі якого згодом утворилася провінція Сінцзян. Нова війна Цин на заході в 1720 р. мала на меті посилити вплив Цин на Лхасу і, заручившись її підтримкою, продовжити розвал Джунгарського ханства.

Надалі, після цих перемог, для зовнішньої політики династії Цин дедалі характернішою стає «велична ізоляція», насильно порушена лише в кінці ХІХ ст. європейськими державами і США, які до Китайської революції 1911 р., фактично, тримали Китай у колоніальному стані.

4.2.3.6. Особливості розвитку держави й права в середньовічній Японії

Самобутність розвитку суспільства і культури Японії обумовлені, передовсім, її острівним розташуванням. Як і на протилежному, західному краю Євразії — на Британських островах — це створювало умови міжетнічних контактів і культурних запозичень, відмінних від таких у межах континенту. Географічна ізоляція великих острівних масивів обумовила тривалість перерв між масовими імміграціями на їхні території, на тлі більш-менш постійних імміграцій малими групами, а також загальну повільність процесів асиміляції й культурного обміну різних расових і етнічних груп у межах островів. Крім того, на цих острівних периферіях заходу і сходу Євразії

¹ Московське царство стало Російською імперією з 1712 р.

² Поселення даурського князька Албази, в 1651 р. захоплене загоном Єрофея Хабарова, в 1665 р. відбудоване біглими з Іліму козаками й поселенцями на чолі з Никифором Чернігівським, згодом прощеними царем. У 1682 р. Албазин став центром воєводства.

тенденції соціальної й культурної динаміки виявлялися значно виразніше — унаслідок якщо не відсутності, то значно меншої вірогідності «перехресного» впливу різних осередків збудження потужних геосоціальних зрушень, характерного для трансконтинентальних просторів.

Перші населення на Японських островах з'явилося ще у верхньому палеоліті, коли існував географічний зв'язок їх територій з континентом (тобто, власне, раніше за утворення самих островів). Це австоразійські племена кумасо і хаято на півдні. «Протоєвропеїди» айни (емісі), що заселили північні острови, були, можливо, другою значною хвилею імміграції. З останніми пов'язана культура неолітичної глиняної кераміки дзьомон, поширена тут з VI тис. до н.е. Іммігранти «третьої хвилі», які в нову еру стали основною державотворчою силою на Японських островах, належали до сім'ї алтайських народів¹ і мігрували сюди, переважно, через Корейський півострів у I тис. до н.е. З цією міграцією пов'язана культура бронзи яей (датується X–IX ст. до н.е. — III ст. н. е.). При цьому дослідники зазначають важливу роль метисизації, що постійно діяла на островах, періодично розділяючи масиви «автохтонів» різних генерацій на ті, що зберігали відносну ізоляцію, дедалі більше відокремлюючись від процесів історичного поступу, і ті, що долучалися до нових соціально-історичних процесів, активізованих новими хвилями іммігрантів.

Можливо, ще до нової ери населення Японських островів зазнавало впливу з Китаю. Зокрема, за ретроспективними історичними свідченнями (літопис Кодзіки, 712 р.) «у давнину» смерть правителя супроводжувалася закопуванням живцем у землю його найближчих сподвижників, васалів і слуг [30, с. 547]. Подібний ритуал відомий лише для поховань ванів династії Шан (XVII–XI ст. до н.е.), а також великих скіфських вождів [70, с. 280]. У китайській історіографії згадується про китайських колоністів, які за наказом імператора Цинь Шіхуанді (221–209 рр. до н.е.) разом з алхіміком Сюй Фу вирушили на схід (тобто в бік Японських островів) шукати «острів безсмертних» Пеньлай і колонізували острови Ічжоу і Чаньчжоу.

Достовірніші згадки китайських хронік про контакти з японцями (народом ва) належать до династії Хань і датовані 108 р. до н.е. У цей час на Японських островах існували «100 малих вождівств», 30

¹ Певний час японців відносили до мовної групи тунгусо-маньчжурських народів, але нині домінує тенденція виділяти японців і корейців в окрему пуйоську мовну групу.

найсильніших із них мали добрі відносини з Хань, надсилаючи їх дарунки. Між 26 і 56 рр. н. е. зафіксовано посольства в Хань посланців вана однієї з цих країн (країна На), якому в 58 р. китайських імператор передав як васалу золоту печатку. У 107 р. офіційне посольство з На повернуло в Хань 160 підданих імператора, захоплених раніше піратами.

«Оповідь про людей ва» (японців), записана в царстві Вей, належить до раннього Середньовіччя. В ній згадано великі смути на островах між 147 і 190 рр. н. е. До III ст. належить нова згадка про 30 сильних царств, між якими найсильнішим є царство Яматай (Ямато). У цей період активність клану Ямато проявлялася, передовсім, у захопленні земель на півночі, де проживали айни, або ета. Частину цього населення перетворювали на рабів (нухі), частину витіснялася далі на північ, частина ставала общинним населенням, підпорядкованим окремим войовничим кланам. Сама протодержава Ямато являла собою союз великих кланів (удзі), між якими існувала певна історично обумовлена ієрархія. Очолював союз верховний вождь (окімі), який поєднував військові й релігійні повноваження. Його влада не була абсолютною, біля нього діяла рада сановників (кабане), сформована з представників найсильніших удзі.

У період встановлення офіційних зносин з домом Вей у Ямато правила жінка Біміко¹, яка зупинила міжусобиці і спрямувала зусилля воїнів на завоювання народу кумасу на о. Кюсю і навіть на війну з протокорейською державою Силла. Перед цим, за хронікою Вей, у країні Яматай правили чоловіки, клани яких постійно боролися за владу: будучи шаманкою (повелителькою духів), Біміко чарами домоглася свого обрання правителькою на зібранні знатних родів країни. Упродовж 239–248 рр. Біміко відряджала посольства з дарами в царство Вей, і Вейський ван надслав їй дари у відповідь. У 239 р. він також переслав Біміко золоту печатку й грамоту, в якій величає Біміко «правителем Ва, що любить дім Вей».

Після смерті Біміко міжусобиці спалахнули з новою силою. Проте, можна стверджувати, що з III ст., принаймні, протодержава Ямато стала незмінною складовою «Синоцентричного» світу. Важливі події в Піднебесній мали обов'язкові відгуки на Японських островах у вигляді значущих соціальних зрушень, часто досить драматичних. У свою чергу, експансивна політика союзних кланів під проводом Ямато обумовила колонізацію японцями півдня Корейського півострова (з III

¹ За іншими версіями — Хіміко.

ст.) і подальшу їх геополітичну активність у тривалому союзі з протокорейською державою Пекче. В архівах династії Сун є згадки про п'ять японських ванів, які 10 разів виряджали посольство до імператора (413–478) з проханням визнати їх правителями півдня Корейського півострова. Відомо, що в 451 р. таке визнання було отримане. Японці виступали союзниками Китаю і Пекче проти Когурьо й Силли. Проте династичні зміни в Китаї і зміцнення Силли завершилися анексією цією державою всіх японських володінь на Корейському півострові (562).

Ранній вплив буддизму і китайських взірців (VI–VIII ст).

У VI ст. вплив на Японію Китаю і Пекче став особливо відчутним. Правитель держави Пекче віряддив до правителя Ямато буддистських місіонерів і передав перші образи Будди і сувої сутр. У цьому ж столітті з буддистськими місіонерами в Японію почав активно інвестуватися і весь комплекс китайської культурної спадщини — ієрогліфічне письмо, взірці правових кодифікацій, основи конфуціанства і моделі державного устрою, технології й товари. Це не могло не спровокувати в японському суспільстві протистояння поглядів на культурні запозичення. Тому в VII–VIII ст. у Японії відбулося кілька різких змін коротких і контрастних періодів домінування протилежних поглядів на буддизм і організацію суспільного життя. Перший антибуддистський заколот стався вже в 587 р., на чолі з сильним кланом Сога, який після перемоги встановив у державі першу кланову диктатуру — прототип сьогунату, за якого влада імператора були номінальною.

Проте вже у 593 р. легендарний принц Сьотоку, призначений регентом при імператриці, провів низку реформ, побудованих на ідеалах буддизму й освіченого централізованого правління. Для перетворення союзу кланів на централізовану державу принц запровадив систему 12 державних рангів для чиновників, які б були безпосередньо підвладними імператорському дому. У 604 р. він видав знамениту «Конституцію 17 статей» [30, с. 550], де визначив нові моральні принципи державного правління. Намагаючись установити дипломатичні відносини з Китаєм на основі рівноправ'я, принц Сьотоку надіслав посольство до династії Суй з таким листом: «Син Неба, де сходить Сонце, пише Сину Неба, де Сонце заходить. Як ваші справи?..» Після того, як двір імператора дав зрозуміти, що таке звернення неприпустиме, у 608 р. було відправлено наступну делегацію з петицією, в якій японський правитель назвав себе

Небесний влади́ка (тенно)¹, що й було визнано китайцями за звернення, відповідне ритуалу. За принца Сьотоку буддизм набув в Японії офіційної підтримки, за його розпорядженням було побудовано буддистський храм і засновано буддистський монастир. При цьому традиційні вірування залишалися основою світогляду японців, гармонійно поєднуючись із офіційними буддистськими службами й буддистською освіченістю, яка сама по собі виявилася привабливою, принаймні, в період першого з нею знайомства японської еліти.

Прихід до влади в Китаї династії Тан (618) і захоплення Корейського півострова її військами стривожили японське суспільство. Зі смертю Сьотоку клан Сога знову відновив свою диктатуру. Зловживання Сога викликали переворот «Тайка» (17 липня 645 р.), очолений імператором Катоку.

За китайським взірцем імператор оголосив «Тайка» («Великі перетворення») — девізом свого правління і 22 січня 646 р. видав Маніфест про реформу, спрямовану на зміцнення централізованої влади [30, с. 554–555]. Було скасовано старе різноманіття землеволодінь і форм підпорядкованості, на основі проведеного перепису земель і закріпленого на них населення, всі вони були оголошені державними. Змінення Силли і знищення нею держав Пекче (незважаючи на її підтримку з боку Японії) і Когурьо, змусило наступного імператора Тендзі провести військову реформу: на основі системи подвірних реєстрів було оголошено загальний військовий обов'язок: селяни стали служити у війську. Реформи продовжили імператор Темму і його дружина, що правила після його смерті. Було засновано нову столицю (Фудзівара), побудовану за китайським взірцем, введене нове законодавство, сформульовано офіційну історичну доктрину, впроваджено сучасну назву Японії — Ніппон. Державу було розділено на 66 провінцій, які поділялися на повіти й селища. Основу селища становили п'ятидвірки. На всіх рівнях організації сільських громад діяла система кругової поруки і самоуправління (гунінгумі). У столиці також виділяли райони, поділені на квартали й дільниці, де на кожному рівні діяв відповідальний представник місцевої громади — староста.

Збірки «Законів Тайхо» 701 р. забезпечили кодифікацією цивільні й адміністративні відносини («Тайхо рьо») й кримінальне судочинство («Тайхо-ріцу») [30, с. 556–562]. У 708 р. в Японії стали карбувати

¹ Крім цього титулу, японських правителів називали мікото (божественний), хі-но-міко (син Сонця) та ін.

єдину валюту. Відповідно до «Закону про земельні наділи», на кожну особу чоловічої і жіночої статі з 6 років виділявся наділ державної землі, з якого селяни платили данину врожаєм і виробами, а також відбували два місяці на рік трудову повинність. Дорослих чоловіків (один від 50-ти дворів) рекрутували на військову службу. Крім правителів, воїнів і вільних общинників (рьомін) при «домах» кланів воїнів сформувалася верства особистих підданих «дворових» людей — камін (або семмін), які не мали землі і служили клану, в домі якого перебували. Столичні придворні виділилися в окрему категорію кугьо, з якої сформувалася нова столична аристократія.

Період Хейнан (VIII–XI ст.)

Унаслідок відносної стабілізації життя Японія у VIII ст. пережила демографічний бум, відтак чого зросла загроза голоду і потреба в освоєнні нових земель. У 743 р. було видано «Закон про вічну приватизацію землі», який поклав початок процесу формування інституту земельної власності. Землевласниками стали, переважно, військова знать і буддистські монастирі. Унаслідок цього, в кінці VIII ст. спостерігалось нове загострення політичної боротьби, пов'язане з конфліктом інтересів буддистських общин і нової земельної аристократії. У розпал цього протистояння імператор Камму в 794 р. переніс столицю держави в Хейнан (майбутнє Кіото), яку він назвав «столицею миру і спокою». Це дало змогу імператору зібрати навколо себе прибічників для відтворення моделі «правової держави» в нових реаліях. Нова реформа звільнила селян від військової служби, натомість було впроваджено ополчення місцевих військових загонів (кондей), в яких на постійній основі на утриманні великих магнатів служили професійні воїни. Саме на період Хейнан припадає і формування верстви самураїв. Спочатку, на відміну від провінційних кондей, це були загони добре навчених воїнів зі знатних родів, очолювані й утримувані аристократичними кланами Тайра і Мінамото. Згодом подібні загони почали формувати й інші клани. Поступово самураями стали називати всіх професійних воїнів благородного походження.

При імператорському дворі в період Хейнан досить скоро всю повноту влади взяв у свої руки клан Фудзівара, який вершив державні справи до XI ст. Через обмеженість земельного фонду і непідконтрольність державі на місцях процесів оподаткування, повноваження збору податків було перекладено на місцевих землевласників, відтак ті отримали всю повноту влади в провінціях.

Стара ієрархія кланів почала втілюватися в ієрархії чинів провінційних адміністрацій, які також поповнювалися зі здібних воїнів і навіть селян. Формуванню категорії заможних селян-землевласників сприяв черговий цикл освоєння цілинних земель: на державних землях селяни «дарували» феодалам свої наділи і отримували від них повноваження розпорядника і військовий супровід для організації поселень на новоосвоюваних землях.

В XI ст. імператорський дім здійснив спробу повернути собі всю повноту влади. В цей короткий період «правління інсей» (екс-імператорів) верховна влада передавалася у спадок, а правителі, йдучи у відставку, призначали імператорами своїх нащадків і продовжували виконувати при них роль головних радників. Для посилення своїх позицій імператори стали призначати на військові посади самураїв, соціальний статус і вплив яких стрімко зростав як у столиці, так і в провінціях. Вже в XI ст. самураї стали головною військовою силою по обидві сторони численних конфліктів у боротьбі між провінціями й імператорським двором.

1156 р. в Японії став початком «епохи самураїв», привід чому дало протистояння імператора і екс-імператора. Конфлікт переріс у війну між главами самурайських загонів — кланами Тайра і Мінамото, внаслідок якої глава клану Тайра став міністром вищої політики. Диктатура клану Тайра швидко організували опозиційні сили, і в 1185 р. Мінамото, формально захищаючи інтереси принца Мотіхіто, здобули вирішальну перемогу. Глава клану Мінамото-но Йорітомо отримав від імператора право призначати своїх прибічників в усі провінції на пости губернаторів (сюго) і земських голів (дзіто), відновивши ефективний централізований контроль над державними і приватними землями.

Перший сьогунат Камакура (1185–1333)

У 1192 р. Йорітомо отримав титул «Великий сьогун — покоритель варварів» і заснував перший сьогунат — систему правління, основу якої становили відносини в ієрархії військових. Особливістю сьогунату стала наявність двох столиць: двір імператора в Кіото і резиденція сьогуна в Камакурі. Смерть Йорітомо сприяла захопленню влади васалами Мінамото — самурайським кланом Ходзьо, який утримував владу до 1333 р., незважаючи на періодичні спроби імператорів відновити повноту своєї влади, за підтримки самураїв з їх прибічників. Наприкінці XIII ст. самураї Японії двічі (в 1274 і 1281 рр.) відбили напади монголів. Цьому, серед іншого, сприяло й те,

що обидва рази флот монголів було сильно понищено тайфунами (камікадзе).

У цей період стало зрозумілим, що стан самураїв став занадто численним і багато з них не має навіть засобів до існування. У 1297 р. було видано «Декрет благочинного правління», за яким самураям прощалися всі борги. Однак, при цьому, держава не бралася покривати завдані збитки лихварям-кредиторам. Наслідком цього акту стало лише те, що самураїв перестали кредитувати, що істотно підірвало авторитет клану Ходзьо. Наступні спроби Ходзьо посилити централізацію влади спровокували низку повстань самураїв у провінціях, і, зрештою, повномасштабну війну проти клану Ходзьо. У 1333 р., за підтримки провінційної знаті, імператор Го-Дайго повернувся із заслання в Кіото, і адміністрацію сьогунату разом з родом Ходзьо було ліквідовано. Імператор проголосив «реставрацію Кемму», метою якої була централізація імперської влади, і почав формувати нову адміністрацію. Самураї знову залишилися невдоволеними, і через три роки один із лідерів повстання проти режиму Камакура — Асікага Такаудзі очолив самураїв і захопив владу в Кіото. Він посадив у Кіото нового імператора і оголосив про заснування нового сьогунату. Імператор Го-Дайго втік на південь зі своїми прибічниками.

У період 1336–1392 рр. (двох династій) сьогунату в Кіото протистояв уряд в Йосіно на півдні, де після втечі з Кіото укріпився імператор Го-Дайго.

Другий сьогунат Муроматі (1338–1573)

Він почався з офіційного визнання повноважень провінцій. У 1338 р. після громадянської війни північний імператор призначив Асікагу Такаудзі сьогунатом. Новий уряд повів політику децентралізації. Губернаторам сюго було надано право залишати в себе половину податків за обов'язок утримувати на власні кошти місцеві загони самураїв. Це було необхідним для Кіото заходом для забезпечення лояльності з боку провінційної знаті. Після об'єднання двох гілок імператорського дому в 1392 р., державний контроль над губернаторами було відновлено і відбулося поступове посилення централізації влади. У ході реформ зростав авторитет радників сьогуната, які почали прибирати до рук владу в сьогунаті. Їхні інтриги спровокували початок епохи провінцій, які воювали, що тривала півтора століття, ставши періодом драматичних процесів переходу до Нового часу.

Епоха провінцій, які воюють (1467–1615)

На початку XV ст. глави найсильніших провінційних самурайських кланів (дайм'йо) зі своїми васалами вигнали губернаторів і захопили їхні маєтки, встановивши повний контроль над своїми володіннями і не визнаючи центральну владу. Вперше Японію охопили й масові народні заворушення, селянські повстання стали звичайним явищем, окремі території контролювали самоврядні угруповання самураїв, у провінції Кага послідовники школи дзедо-сінсю захопили владу й сто років утримували її під своїм контролем, а на острові Рюкю утворилося незалежне королівство.

З іншого боку, саме на цей період припадає інституціоналізація податного стану: під патронатом сильних магнатів почали формуватися великі ремісничі корпорації (дза), розвивалася торгівля, формувалися гільдії морських перевізників. На місцях постійних ярмарків утворилася низка нових торгово-ремісничих міст, яким від місцевих магнатів надано було певні права самоврядування. Зміцнилися також інститути самоврядування сільських общинників (громади со) на чолі з місцевими самураями або заможними селянськими родами. Таким чином, вперше в історії Японії «право громад» (міських і селянських) прочало протистояти «праву кланів».

На тлі цих процесів відбулося і перше знайомство японців із європейцями. Португальці, іспанці, голландці й англійці налагоджували стихійні торгові відносини з різними сильними кланами і великими землевласниками. У 1543 р. зафіксовано перший продаж європейцями (португальцями) в Японії партії вогнепальної зброї. Слідом за мореплавцями Японію відвідували християнські місіонери, з-поміж яких швидко встановлює монополію на зносини з японцями орден Ісуса (єзуїти). Перший великий землевласник, що прийняв християнство, Омура Самідата, подарував єзуїтам поселення Нагасакі, яке згодом стало японським «вікном у Європу». У 1582 р. з Японії до Ватикану вирушило посольство, яке в Європі прийняли з великими почестями [106, с. 188].

Експансія європейців активізувала настрої за об'єднання Японії, які очолив Ода Набунага, даймо провінції Оварі. Його війська, маючи вогнепальну зброю, в 1570 р. захопили Кіото і за три роки ліквідували прибічників сьогунату Муроматі. Після вбивства Ода Набунаги (1582), справу продовжив його талановитий помічник, виходець з простолюду Тойотомі Хідейосі, який до 1590 р. остаточно об'єднав країну, знищивши, серед іншого, й опозицію з клану свого сюзерена. За

наказом Хедейосі було укладено новий всеяпонський земельний кадастр, який ліквідував приватні землеволодіння і знову повернув усі землі у державну власність. Більшість земель було передано у безстрокові водіння селянським громадам за податок, визначений у відповідності до кадастрових характеристик земельних наділів. Важливим актом став перепис стану військових і цивільних підданих, який супроводжувався конфіскацією у населення, не віднесеного до військових, всієї зброї. Наприкінці свого правління Хедейосі, намагаючись послабити вплив єзуїтів, почав переслідування християн. Крім того, він уперше, після майже тисячолітньої перерви, здійснив невдалу спробу завоювати Корейський півострів, плануючи, надалі, вторгнення в Китай.

Третій сьогунат Едо (1603–1868)

Сьогунат під владою клану Токугава став епохою стагнації японського суспільства, коли процеси переходу до Нового часу були штучно уповільнені владою шляхом контрольованої ізоляції японського суспільства від міжнародних контактів. Токугава Ієясу став лідером опозиції ще за життя Тойотомі Хідейосі, який в останні роки свого правління відзначався свавіллям і неадекватною поведінкою. У 1600 р., підтриманий знатними родами, Токугава розбили війська Хідейосі і за наступні 15 років ліквідували всіх його прибічників. У 1603 р. Токугава Ієясу отримав від імператора титул сьогунат і зробив своєю резиденцією місто Едо (сучасне Токіо). За сьогунату Токугава остаточно склалася мережа морських і сухопутних шляхів, була відновлена загальнояпонська поштова служба. Впродовж двох століть японське суспільство прожило без значних соціальних зворушень, тому період Едо називають епоєю «миру Токугава».

Основою діяльності дому Токугава стала інституціоналізація вже сформованих історично, але ретельно відтворених у нових реаліях давніх відносин і цінностей. Сьогунат конфіскував усі імператорські володіння, взявши на себе зобов'язання утримувати дім імператора. Вважається, що сьогунат мав «федеральний» устрій¹ зі значними повноваженнями провінційних володарів (даймьо). При цьому дім Токугава контролював четверту частину всіх земель держави, тоді як три чверті землі було визнано водіннями (ханамі²) лояльних владі

¹ У досить широкому тлумаченні, джерела називають «федеральним» навіть ранній союз Ямато.

² На відміну від адміністративних одиниць куні, визначених ще в еру Тайка, хані були володіннями даймьо.

домів даймьо. Більше сотні таких домів поділялися на традиційні групи — «родичів», «давніх васалів» і «нових васалів» клану Токугава, тому розміри їхніх наділів визначалися їх значущістю в ієрархії вищої земельної аристократії. Кожен даймьо мав васалів, яких наділяв землею та іншими привілеями від свого імені.

У сьогунаті формально діяли два вищих колегіальних органи з дорадчими й виконавчими повноваженнями: Державана рада (Дадзьо) і Рада у справах духів (Дзінгі)¹: як і в Китаї, їм було підпорядковано по три, відповідно, «ліві» й «праві» відомства: перші — з великих справ (військове, фінансів; юстиції), другі — з «малих» справ (загальних справ, церемоній та у справах імператорського двору). З 1642 р. у системі міністерства юстиції було впроваджено слідчі органи (метке). Крім міністерств, важливу роль відігравав цензорат. Тривалий час реальну владу мав також інститут наглядачів (тендай), що були «очима й вухами» сьогуна при імператорському дворі.

У сьогунаті й надалі діяли дві офіційні релігії — синто і буддизм. При буддистських монастирях за місцем проживання веліся реєстри запису населення. Проте і вплив неоконфуціанства залишався досить сильним. Ідеологічну загрозу японському суспільству Токагава вбачали в християнстві. Реалізацію ізоляційної політики сьогунат почав із того, що у 1604 р. ввів жорсткий контроль над міжнародною торгівлею: кожне японське судно, яке здійснювало морські перевезення, мало отримати патент. У 1614 р. християнство було заборонено офіційно, опір японців-християн жорсткого придушено². У 1639 р. всім європейським суднам було офіційно заборонено приставати до японських берегів. Виняток становили лише голландці, які вели торгівлю з Японією через Нагасакі. При цьому Японія й надалі торгувала з Китаєм, Кореєю і країнами Південно-Східної Азії, намагаючись повністю ізолюватися лише від впливу Заходу.

За правління Токугава було остаточно інституціалізовано структуру суспільства. Як основа гармонії суспільних відносин було впроваджено формулу «сі-но-ко-сьо», де сі — це самураї; но — селяни; ко — ремісники; сьо — торговці. Значущість станів відповідала порядку їх переліку, тобто традиційно головними з чотирьох верств вважалися захисники-самураї і годувальники- селяни. «Законом для військових домів» 1615 р. («Буке сьохатто»), складеного

¹ Ця система правління вперше, можливо, була впроваджена ще в еру Тайка (VII–VIII ст.).

² Найбільше повстання християн (селян і самураїв) відбулося на о. Кюсю в 1637 р.

за наказом Токугави Іеясу монахом Контиїном Суденом, було закріплено традиційно існуючу систему відносин між військовими (бакуфу), які отримали власну офіційну юрисдикцію, а також систему врегулювання внутрішніх спорів між ними і вищу апеляційн інстанцію в резиденції сьогуну в Едо. Для контролю над селянами на основі старої системи «п'ятидвірок» було відновлено систему правил гунінгумі — колективну відповідальність селища в особі колегії глав родин перед вищими посадовцями. Глави гунінгумі здійснювали нагляд за порядком, санкціонували позови до суду, доносили посадовцям про всі порушення в селищі, могли, за потреби, втручатися в життя окремої родини чи роду під їх юрисдикцією. З іншого боку, вони несли солідарну (фінансову і кримінальну) відповідальність за будь-які порушення чи недонесення на порушників у селищі.

З XVIII ст. почали відігравати дедалі більше значення корпорації ремісників і торговців. З останніх, за рахунок лихварства, виділяється торгово-фінансова верхівка, оскільки на розвиток і розширення нових видів виробництва необхідні були значні кошти. З іншого боку, розвиток товарно-грошових відносин змінив характер земельних відносин, сприяючи концентрації землі у володінні заможних селянських родів, а також використанню землі як предмета застави під кредити. Накопичення фінансових вимог у міських лихварів стало ефективним засобом зростання їхнього впливу на суспільні відносини. Лихварі, зокрема, стали кредиторами військових. Найбільший на той час дім Мі-цуї став у 1697 р. фінансовим агентом клану Токугава, а в 1707 р. — банкіром імператора. Самураї, з втратою впливу й багатства своїми даймьо, втратили їх покровительство і засоби існування, стаючи вільними від зобов'язань ронінами. Всупереч віковим традиціям, вони дедалі частіше змушені займатися промисловою й комерційною діяльністю, ставати службовцями, робітниками.

Наприкінці XVIII ст. в Японії зросло соціальне напруження, пов'язане з недоліками натуральної економіки, при зростанні потреб у грошовому обігу. Провінції й центральна влада продовжували жити, переважно, за рахунок натуральних податків і їх перерозподілу, що, за відсутності системного й масштабного експорту, мало наслідком постійний дефіцит бюджету. У 1716 р. сьогун Токугава Йосімуне провів «реформу Кьохо», спрямовану на заохочення чиновників до економії, освоєння цілини й збільшення податків. Сьогун також видав «Положення про судочинство», в якому, зокрема, надав право простолюду звертатися до суду з позовами до чиновників.

На розвиток його ідей для поліпшення товарно-грошових відносин було проведено кампанію з продажу патентів на заснування корпорацій, які б монополюно займалися мануфактурним виробництвом чи здійснювали міжнародні перевезення з певними країнами.

Загалом, реформи не були вдалими, і на початку XIX ст. країна пережила кілька голодних років. Зрештою, недоліки сьогунату Токугава і політики ізоляції стали настільки значущими, що призвели до «реставрації Мейдзі» (1868), яка, формально задекларувавши повернення імператору повноти влади, взяла курс на контрольовану відкритість Японії, її індустріалізацію і скасування станово-кастової дискримінації.

Правова культура Японії

Правова культура Японії формувалася як невід’ємна складова культури Далекосхідної ойкумени, об’єднаної за Середньовіччя буддизмом і багатого культурною спадщиною Китаю: крім конфуціанства й буддизму, її живили ідеї легістів і навіть даосів. Проте острівна ізоляція визначила істотну самобутність культури і права Японії. Зокрема, суто японським явищем став кодекс воїнів Бушідо: корпоративна етика воїнів, як поширена складова права багатьох інших суспільств, саме в Японії знайшла втілення в офіційних кодифікованих правових джерелах: спочатку в зведенні Худзьо Ясітокі («Гесібай Сікомоку», 1232 р.) [30, с. 567], потім у кодифікації, складеній за наказом Токугава Ієясу у 1615 р. («Буке сьохатто»).

У руслі західної правової традиції поширена думка, що, на відміну від Заходу, де правова культура побудована на пріоритеті прав, на Далекому Сході правова культура побудована на пріоритеті обов’язків [229, с. 428]. Відомий японський правознавець Окі Масао, наголошуючи на застарілості односторонніх спрощених оцінок динамічного різноманіття правових традицій реальних суспільств, відзначає й хибність поширеної думки про те, що на Далекому Сході усвідомлення індивідуальних прав було досить низьким, а в державному управлінні ідея права взагалі не відіграла основоположної ролі [30, с. 614]. Приймаючи положення, що японці тривалий час не знали поняття «прав» у його західному тлумаченні, він зазначає, що, так само, вони не використовували й західне поняття «зобов’язання», що, однак, не заважало їм виступати в ролі позивачів і відповідачів у судових тяжбах і вступати в обмінні й торгові операції.

І хоч розуміння суб'єктивних прав не було вербалізоване в кодексах, проте на певному історичному етапі в Японії існувало цілком зріле уявлення про те, що європейці нового часу стали позначати поняттям «суб'єктивні права». Окі Масао доводить, що в японському праві досить рано була прийнята й ідеологія державного правління на основі права. Як ранній на приклад такого підходу він вказує на кодекс «Гесібай Сікомоку» Ходзьо Ясутокі. Проте, очевидно, що вже в «17-ти статтях» принца Сьотоку і, тим більше, в Маніфесті й законах Тайка (принаймні, в «Тайхо-рьо») — ця ідея втілена вже цілком виразно.

Перша з відомих видатна пам'ятка японської правової культури — «17 Статей» принца Сьотоку (604) — відображає раннє враження японської еліти від цінностей буддизму, конфуціанства та інших ідей з континенту, не затьмарене сумнівами й проблемами, що виникли надалі, в процесі їх тривалої імплементації в японську масову свідомість¹ [30, с. 550–553].

У першій статті, в цілком конфуціанському дусі, принц ремствує на порушення злагоди в традиційних «п'яти відносинах», водночас, у дусі даосів орієнтується на бажаність «природного» порядку речей:

«Цінуйте злагоду — вона основа ненасильства. Люди залучені до угруповань, що завдають шкоди державі, деякі не шанують ні батька, ні володаря, та ворогують з сусідами. Натомість, при згоді в верхах і приязні в низах, при погодженні через обговорення — справи підуть природним порядком і тоді — які звершення не здійсняться?» (ст. I). У Статті II проголошуються основні буддистські цінності: «Ревно шануйте три цінності: Будду, дхарму і сангх'ю: вони найвищі об'єкти поклоніння в усіх країнах. Всі світи, всі люди — дотримуються дхарми. Мало людей дуже поганих: якщо їх добре наставляти, вони підуть шляхом істини. виправити ж їх можна лише через ці три цінності». У наступних статтях також втілено конфуціанські мотиви: «З пошаною приймайте веління імператора. Імператор — небо, піддані — земля. Небо покриває землю, а земля підтримує небо» (ст. III). «Сановники й чиновники! Хай основою вашої діяльності буде ритуал. Основа управління народом — дотримання ритуалу. Якщо вищі не дотримуються ритуалу, серед нижчих немає порядку. Якщо сановники й піддані дотримуються ритуалу, то статус рангів не буде порушуватися. Якщо народ діє за ритуалом, то управління державою здійснюється природним чином» (ст. IV).

¹ Прикладом прагматичного й навіть цинічного тлумачення ідей буддизму і конфуціанства після століть їхнього впливу на японську культуру, можуть слугувати міркування Токугави Ієясу.

З точки зору сучасної психологічної концепції праворозуміння, досить актуальними є звернення принца до індивідуальних якостей підданих, адже вони визначають і якість суспільних відносин. Чиновників він закликає:

«Звільніться від чревохтивості, відмовтеся від жадібності та справедливо розглядайте скарги, що надходять. В останній час особи, що розглядають скарги, зробили звичаєм отримувати від цього особисту вигоду і вислуховувати заяви лише після отримання хабара. Через це бідний народ не має опори. Саме в цьому є порушення істинного шляху нашими підданими» (ст. V). Так само індивідуальний небайдужий підхід має діяти і в застосуванні права: *«Покарання зла і заохочення добра — хороше давнє правило. Тому не замовчуйте добра людей, а помітивши зло — одразу виплавляйте його. Облесники й брехуни — підступна зброя для підриву держави, вони — гострий меч проти народу. Підлабузники охоче говорять вищим про вади нижчих, а серед нижчих лихословлять про прорахунки вищих. Подібні люди завжди зрадливі до володаря й немилосердні до народу»* (ст. VI). Подібно до раннях римлян, принц вважає основою надійного й тривалого суспільного ладу довіру: *«Довіра є основа справедливості. В кожній справі має бути довіра. Добро і зло, успіх і невдачі — все залежить від довіри. Якщо сановники і васали довірятимуть один одному, то будь-які справи здійснюватимуться»* (ст. IX). І знову звернення до особистих якостей посадовців: *«Звільніться від знівливості, відкиньте обурення і не сердьтеся на інших за те, що вони не такі, як ви.... У кожної людини є серце, а в кожного серця є свої нахили... навіть якщо інший на мене сердитий, я, навпаки, повинен намагатися уникнути помилкових суджень»* (ст. X). *«Справедливо оцінюйте заслуги і провини; обов'язково нагороджуйте і відповідно карайте»* (ст. XI).

На тлі цих принципів достойної індивідуальної поведінки, викладених у формі закликів, важливим мотивом Конституції є централізація влади навколо імператора, передовсім, заборона стягнень з селян, інших, ніж офіційні податки в держану скарбницю:

«Державні контролери і намісники провінцій! Не обкладайте простий народ незаконними податками! В країні немає двох імператорів, у народу немає двох володарів. Імператор — володар всієї країни, призначені ним чиновники — всі його піддані: чому ж вони наважуються, крім зборів у державну скарбницю, незаконно обкладати простий народ поборами для себе?» (ст. XII). *«Всі призначені чиновники повинні однаково добре виконувати службові обов'язки. Не займатися службовими справами дозволяється лише в зв'язку з хворобою чи від'їздом за імператорським*

дорученням... Коли ж ви виконуєте свої обов'язки, то дійте, як і завжди, в душі злагоди» (ст. XIII). Завершуються Статті також зверненням до особистих якостей посадовців: *«Сановники й піддані! Не будьте заздрісними! Нещастя від заздрощів не мають меж»* (XIV). *«Відвернутися від особистого і повернутися до державного — ось шлях службовця. Якщо над людиною панує особисте, нею оволодіває зло, якщо панує зло, воно руйнує порядок і порушує закони»* (XV). *«Важливі справи не слід вирішувати одному, їх обов'язково слід обговорювати з усіма... При узгодженні з усіма, ваші рішення отримують надійне обґрунтування»* (XVII).

Якщо Статті принца Сьотоку мають переважно декларативний характер, навіть конкретні вимоги формулюючи як настанови, а не імперативні приписи, то законодавство Тайка є першими зведеннями формально юридичних норм, систематизованих і розподілених у трьох актах: коротке викладення принципів у «Маніфесті», матеріальні й процесуальні норми регулювання повсякденного життя («Тайхо-рьо») і кримінальне правосуддя («Тайхо-ріцу»). У цьому сенсі законодавство Тайка являє собою взірць досконаліший — і за технікою, і за системним змістовним наповненням — за сучасну йому кодифікацію династії Тан.

«Маніфест Тайка» (646) — перший акт режиму Тайка, в якому втілено ідею вищості загальнодержавного закону, єдиним джерелом якого є особа імператора, і стисло викладено основи оперативної організації влади [30, с. 554].

Статтю I присвячено адміністративним питанням. Нею скасовано різноманітні звичаєві форми землеволодіння й особистої залежності, історично сформовані в попередні століття. Вищим сановникам і чиновникам на місцях (дайбу) надано «кормові пожалування», відповідно до їх рангу. У статті втілено принцип «престижного розподілу»: відповідно до рангу чиновника визначено обсяги «кормління» — щорічні «пожалування» тканин, офіційно дозволене вбрання і т. ін. При цьому основним мотивом такої регламентації визначено «благо народу».

Статтю II присвячено організації управління. Приписано налагодити правління в столиці, призначити державних контролерів провінцій, начальників повітів, командирів сторожових застав, дозорних постів і прикордонної служби. Важливе значення приділено забезпеченню поштової мережі: приписано організувати поштові станції, на яких мають утримуватися кур'єрські й змінні (перекладні) коні, встановити взірці поштових дзвіночків і поштових бирок, для запобігання несподіваних затримок кур'єрів — визначити й

закартографувати місцезнаходження гір і річок. У столиці приписано призначити старост у райони, квартали й ділянки міста (з простих і впливових місцевих жителів, здатних вирішувати справи), наділивши їх повноваженнями спостерігати за населенням і розслідувати злочини.

Стаття III стосується устрою сільської місцевості. Приписано скласти подвірні списки населення й податкові списки, а також видати спеціальний закон про порядок виділення земельних наділів. Кожні 50 дворів визначено як одне село. У кожне село слід призначити старосту, який повинен наглядати за населенням, сприяти розвитку землеробства і насадженню шовковиці, запобігати беззаконню й спонукати до виконання повинностей і податків. Податки для окремих територій коригуються відповідно до місцевих умов.

Стаття IV скасовує всі попередні повинності й встановлює єдині «податі з рисових полів»¹. Цікаво, що таким основним податком є продукція шовкопрядіння, від сировини до тканин і одягу. Проте, крім цього основного податку, селян обкладено ще низкою податків і повинностей. Виділено окрему подвірну подать грубим полотном, також визнано додаткові місцеві податі: сіль та інші продукти (в залежності від ресурсів місцевості). Окремо на селянські подвір'я накладено військовий обов'язок — вигодовувати коней, які вважаються державною власністю (на сто дворів — одного коня, елітарних коней — одного на двісті дворів) і виготовляти військово спорядження (кожен військовозобов'язаний повинен внести в казну меч, лати, лук зі стрілами, прапор і малий барабан). Серед повинностей військового характеру також передбачено виділення їздових і кухарів (по одному з 50 дворів). Окремо зі ста дворів селяни мають виділяти одну красиву дівчину для прислуги при дворі, надалі постачаючи для неї харчування (за відсутності красивої дівчини, передбачено її заміну еквівалентною кількістю полотна або рису).

Законодавство «Тайхо-рьо» (701) стало першою цілісною й системною кодифікацією основних напрямів суспільного життя Японії. Відновлена за різними джерелам збірка має таку структуру: I. Ранги и пости; II. Штати відомств; III. Штати жіночого палацу; IV. Штати Двору спадкоємця престолу; V. Штати Дворів царевичів і сановників; VI. Синтоїстське богослужіння; VII. Буддійські монахи й монахині; VIII. Селянські подвір'я; IX. Земельні наділи; X. Податки,

¹ Які становили основу відомої в літературі адміністративно-правової системи «ріцу-рьо».

стягнення, трудова повинність; XI. Державні школи; XII. Призначення і підвищення чиновників; XIII. Спадкування; XIV. Атестація і державні іспити; XV. Жалування [30, с. 556].

Так, у розділі VIII про селянські подвір'я розглянуто: положення про п'ятидвірки і їх обов'язки; процедуру розділення дворів; процедуру розлучення й законні причини розлучення; умови згоди старших родичів на розлучення; допомогу самотнім; інспекційні поїздки намісників провінції; державну допомогу при стихійних лихах і неврожай. У розділі X («Податки та обов'язки») визначено: терміни трудової повинності; умови звільнення від податків і оброків (через неврожай і лиха); умови державного вшанування і винагороди особам, що виявляють синівську пошану до старших родичів; звільнення від податків чиновників п'ятого й вище рангів; пільги державним службовцям; звільнення від повинностей (на рік) осіб, які справляють жалобу по батьку й матері; розподіл повинностей (за принципом: спочатку на багатих і сильних, потім на бідних і слабких); обов'язок врівноважувати тяжку і легку роботу; у розділі XII («Призначення й просування чиновників») регламентовано принципи добору чиновників (передовсім добродійність поведінки, за однакової добродійності — обирати осіб з відмінними здібностями, за однакових здібностей — найбільш працьовитих); заборона працювати в одній управі родичам до третього ступеня; умови підвищення в чинах на основі іспитів (звичайні умови — шість іспитів, здані не менше, ніж на 5 балів); умови позачергового підвищення (високе почуття обов'язку і видатні здібності — дають підстави не застосовувати звичайні умови); умови вибору в кандидати (в літературознавці; філософи; канцеляристи; правознавці; підвищення на один позачерговий ранг представників зі знатних родів (за умови успішного складання іспитів).

«*Тайхо ріцу*» (701) — зведення кримінальних покарань, загалом, подібне до «Кодексу династії Тан» [30, с. 562]. Тут визначено п'ять видів покарань (різками; киями; каторгою; засланням; смертною карою), а також склад найтяжчих злочинів: на відміну від «Кодексу династії Тан», у «Тайхо-ріцу» їх не десять, а вісім (заколот; руйнування імператорських будівель і усипальниць; державна зрада; вбивство близьких родичів; нелюдські вчинки; велика неповага; непошана до родичів; порушення обов'язку).

В епоху Камакура (1185–1333) з посиленням і офіційним визнанням феодалного повновладдя на місцях, сьогунат Камакура (на чолі з домом Ходзьо) створив, паралельно з формальними й недієвими імперськими структурами, ефективну, підпорядковану сьогуну, ієрархію відносин у

середовищі військових — бакуфу¹. При цьому сьогунат намагався забезпечувати порядок, узгоджуючи адміністративними й судовими засобами дію трьох відносно автономних систем регулювання суспільних відносин: *буке хо* — корпоративного права бакуфу; *куге хо* — установ і звичаїв володінь імператорського двору і придворної знаті і *хондзьо хо* — місцевих звичаїв помісного управління (автономних цивільних громад і монастирських земель). Дім Ходзьо з резиденцією в Камакура утворив на місцях власну систему органів адміністрування й правосуддя, які, однак, не втручалися у справи, під'юрисдикційні іншим двом системам; сьогун у Камакура є вищою інстанцією з вирішення всіх спірних питань для правового забезпечення писаних норм.

У 1232 р. Ходзьо Ясутокі видав перше кодифіковане зведення законів для бакуфу — «Гесібай сікомоку» («Список покарань»), яке діяло до XVI ст. і стало взірцем для наступних кодифікацій права самураїв [30, с. 567–576]. Як зазначає Окі Масао, цей кодекс втілює ідею державного правління на основі права і відображає усвідомлення необхідності застосування права і попит на чітко сформульовані процесуальні норми. Попри суворість самої назви кодексу, в ній втілюються досить гуманні принципи судочинства: характерною його рисою є уникнення смертної кари і, загалом, досить поблажливі покарання — як для самураїв (наприклад, залучення їх до будівництва храмів), так і для інших категорій осіб. Основними мотивами кодифікації є забезпечення ефективного врегулювання конфліктних ситуацій, припинення кровної помсти і свавілля військових у провінціях, захист правомірних інтересів селян і сприяння зростанню довіри до авторитету даймьо — з метою залучення останніх до здійснення правосуддя на місцях. Наведемо окремі витяги з цього акта.

«Стосовно незаконного захоплення земель майна дружин і дітей звинувачених² без судового розслідування й визначення провини: слід припинити таку практику. Якщо у разі серйозного злочину винний передається в розпорядження сюго³, останньому не повинна передаватися помістя, землі та все інше майно, дружина й діти. В таких справах, навіть якщо є письмове визнання звинуваченого, але відсутні об'єктивні докази, їх справи не підлягають

¹ Бакуфу, певною мірою, можна порівняти з принципатом Октавіана Августа, префекти якого також діяли паралельно з республіканськими інституціями і Сенатом, реально контролюючи всю повноту влади.

² Звинувачених у участі у закатоті.

³ Уповноважений чиновник з кримінального судочинства і покарань.

розгляду» (4). «Затримка дзито¹ річного податку, що належать сьоен: у цьому випадку патрони сьоен мають порушити позов (але не конфісковувати маєток у боржника–користувача). Якщо заборгованість не можна погасити одразу, дається 3 роки на погашення» (5).

Кодекс чітко розмежовує юрисдикцію бакуфу, цивільних і релігійних адміністрацій: «Цивільні губернатори і володільці маєтків в своїх діях не підпорядковуються юрисдикції Канто², на землях синтоїстських і буддистських храмів справи також розглядають їхні патрони (хонзьо): вони виносять судові рішення, в які бакуфу втручати не слід. Навіть якщо надійшов запит до бакуфу з оскарженням, його не слід задовольняти. Позови з цих земель в суди бакуфу також не слід приймати без рекомендаційного листа хондзьо» (6).

До питання: «Чи несуть відповідальність син за злочин батька і навпаки?», — кодекс визначає диференційований підхід: якщо вбивство вчинене з наміром, в ході випадкової сварки чи внаслідок сп'яніння на гулянці, то винний має бути страчений чи засланий у далеку провінцію, а його майно й домашнє господарство конфісковане, при цьому його батько (сини), які не мали прямої участі у вбивстві, не повинні бути покараними. Коли ж ідеться про співучасть чи змову, що завершилися вбивством, а також у разі державної зради, передбачена колективна відповідальність за злочин — як синів за батьків, так і навпаки (10). Це ж стосується і дружин злочинців (11). Стосовно посягання на честь, у кодексі зазначається, що вона є причиною багатьох убивств, але в таких випадках, при серйозних злочинах, винний має бути відправлений у заслання, в інших випадках — посаджений під арешт (12). Цікаво, що за побиття самурай несе тяжче покарання, ніж простолюдин: у нього конфіскують маєток, якщо маєтку нема — відправляють у заслання, тимчасом як люди низького стану підлягають лише арешту (13). Для самураїв такі ж санкції передбачено за підробку документів, простолюдину за цей злочин на обличчя ставиться тавро.

Цікавими видаються міркування стосовно рівності прав чоловіка і жінки. Зокрема в кодексі визначено: «Хоча дві статі відрізняються ступенем їх важливості, між ними не існує різниці стосовно отримання пожалувань від батьків» (18). При цьому, однак, батькам рекомендується враховувати легковажність дочок і вірогідність того, що, отримавши офіційне підтвердження пожалувань, дочка може змінити своє шанобливе ставлення до батьків. Стосовно пожалувань загиблого чоловіка дружині зазначено: «Обов'язок вдови — молитися за перебування чоловіка в потойбічному світі... Якщо вона знову вийде заміж, то має віддати пожалування від чоловіка — синам» (22). Кодекс містить зведення і положення, що стосуються

¹ За Камакура — чиновники сьогунату, відповідальні за надходження податків з приватних володінь.

² Канто — резиденція першого міністра сьогунату Конрьо (який відав і питаннями юстиції).

тиску на правосуддя: «*Стосовно тих, хто приносить звернення до суду від сильних домів, не дочекавшись судового рішення по своїй справі: в таких випадках ті, хто виграють — радіють силі свої зв'язків, ті хто програють — засмучені поведінкою могутніх домів і розчаровуються в справедливості суду. Такі дії ганьблять державну владу. Це слід повністю припинити*» (30). Санкцій, однак, за такі дії закон не передбачає. З іншого боку, передбачені досить суворі санкції (конфіскація третини маєтку) за оскарження рішення суду, якщо несправедливість його рішення не буде доведено (31). Суворі санкції також передбаченої за переховування тих, хто переслідується законом: «*Дзіто, який підозрюється в переховуванні злочинців в його володіннях, викликається в Камакуру і не повертається в провінцію, доки в ній не встановиться порядок. Після розслідування дзіто може бути відсторонений*» (32). Передбачені санкції і за перелюб: «*Про злочинні зв'язки з чужою дружиною: у того, хто вступає в зв'язок з чужою дружиною... конфіскується половина маєтку, якщо немає маєтку — відправляти в заслання, він також позбавляється всіх своїх посад. Володіння жінки також конфіскується, якщо немає володінь, вона відправляється у заслання*». В порівнянні з цими положеннями, досить дивно виглядають поблажливі санкції за захоплення жінки в дорозі (яке, вочевидь, супроводжується насильством): «*Якщо в дорозі захоплять жінку, то гокенін¹ на 100 днів позбавляється права виконувати обов'язки, родюю й іншим більш низьким васалам обривають половину голови, однак до монахів слід виявити поблажливості*» (34).

Стосовно статусу дітей рабів, закон визначає принцип, відповідно до якого син залишається з батьком, а дочка з матір'ю, успадковуючи, таким чином, їхній статус (41). Стосовно селян-землекористувачів, що «*ховаються від своїх землевласників в горах і лісах*», закон забороняє землевласникам відбирати у селян їхні наділи і захоплювати їхні родини, оскільки «*це суперечить принципам великодушного правління*». Селянам слід надати можливість покрити заборгованість, якщо ж заборгованості немає, їм слід дозволити самим вирішувати — залишатися на цих землях, чи перебраться в іншу провінцію (42). Закон також забороняє давню практику великих землевласників тиснути на м'ясо (багатих селян) дарувати їм права на їхні наділи: такі наділи мають конфіскуватися і передаватися дзіто (47). Забороняється також продавати землі, пожалувані самураям за заслуги й добросовісну службу: винними визнаються як покупець, так і продавець (48).

Важливою правовою нормою є положення про надання можливості підозрюваному захищатися (45). На спрощення судочинства, спрямована така норма: «*Якщо в письмових свідчення позивача і відповідача ясно видно правоту однієї сторони — слід негайно виносити рішення, без виклику сторін до суду*» (49). Зрештою, досить гуманно, хоча й незвично, виглядає останнє положення закону «*Про тих, хто поводить себе буїно, отримавши виклик до*

¹ Гокенін — самураї, підпорядковані безпосередньо сьогуну.

суду», спрямоване, очевидно, проти зловживання правом через спроби безпідставними позовами вивести потенційних відповідачів з рівноваги: «...Загальноприйнято, що отримавши позов, суд видає документ про виклик до суду, і хто, отримавши виклик, поводить себе буйно — той пошурує закон і провина його велика. Проте, якщо очевидна безпідставність судового позову, то документ з вимогою виклику в суд не повинен видаватися» (51).

Таким чином, «Список покарань» Ходзьо Ясуюкі кодифікував основні принципи врегулювання спорів, включаючи такі традиційні для далекосхідного права інститути, як примирювальні процедури, врегулювання спорів на засадах взаємності, відповідальність за конфлікт обох сторін. Як зазначає Окі Масао, кожний із наведених інститутів не був замислений спеціально для врегулювання спорів, а формувався в силу обставин. Судовий розгляд упускався там, де це було можливо, передовсім, заради зменшення кількості тяжб. Влада намагалася вирішувати спори неформально (пропонуючи примирювальну процедуру) особливо в зв'язку зі зростанням позовів від селян, а також через постійні сутички між самураями. У разі бійки між самураями, коли винними визнавалися обидві сторони, мав також місце й мотив невторчання суддів у «справи честі». Окі Масао зазначає й загальнішу причину заохочення в «Списку» позасудових процедур: бажання зміцнити авторитет вищих самураїв у провінціях для залучення їх до справи самоорганізації населення й наведення порядку, через підвищення їх ролі як гарантів примирення й третейських суддів: за загальної децентралізації влади це був єдино можливий на той час шлях усунути сваволлю й безладдя в провінціях і у відносинах всередині бакуфу.

Заповіт Токугава Іеясу (1542–1616) [30, с. 576–583]. Заповіт не є юридичним джерелом, проте відображає політико-правові погляди сьогуна, підводячи підсумок його життєвому шляху видатного правителя. У заповіті є посилання і на знамените правове джерело — «Буке сьохатто», першу редакцію якого було укладено за наказом Токугава Іеясу в 1615 р. (офіційно вона набула чинності вже за наступника Іеясу). Варто загади, що сьогун Токугава Іеясу був сучасником кардинала Рішельє й лорда-канцлера Томаса Мора, які, як і він, сприяли істотним зрушенням своїх держав у напрямку від феодальних до абсолютних монархій, реагуючи на непрості й багатоаспектні виклики часу, перехідного до нової історії.

Токугава Іеясу, незважаючи на конфуціанську основу своїх політичних орієнтирів, досить виразно відображає в заповіті загальні ознаки суперечливої

ментальності еліт цього періоду. Чого вартий принцип служіння, з якого починається його заповіт: «Відкинь усе, чого прагне твоє серце, служи ревно тому, чому служити зобов'язаний, хоч сам ним і гребуєш» (1). Релігійність сьогуна зводиться до формальної ритуальної щедрості до бонз і прагматичного шанування синтоїстських чеснот — як заporуки процвітання держави (2). Критерії соціального статусу і вимог до вшанування також визначає він досить формально й консервативно: «Першість визначається за розмірами пожалувань, а також за рангом чиновника, при загальній пошані до віку» (7). Натомість у правовому регулюванні Ієясу чітко розуміє необхідність застосування законів (зокрема, «Буке сьохатто») — відповідно до вимог часу (8). Досить ясно сьогун визначає пріоритети і в особистих якостях служивого стану: «Неприпустимо, коли п'ять мистецтв ідуть попереду, а п'ять основ — після них¹» (9). Актуально звучать і викладені сьогуном принципи судочинства: «Суворо дотримуючись давнього церемоніалу в організації Судової палати, і відповідно до статей, санкціонованих мною², необхідно забезпечити, щоб кожна людина розуміла — що законно, а що ні. Неприпустимо, коли в судовій палаті панує трепет перед благородним і родовитим і презирство до дикуна чи простолюдина. На тих, кому довірене судочинство, тримається Шлях управління Піднебесною, тому їх треба призначати після ретельного відбору, виходячи з їх особистих якостей і на основі обговорення кандидатур зі старшими васалами» (10). За хабарі, як за державну зраду, на думку сьогуна, слід карати смертною карою (11). Формула соціальної солідарності, викладена в конфуціанському дусі, тим не менше цілком співзвучна з мотивами опори на податний стан, характерними для тогочасної Європи: «Той хто перебуває на утриманні у народу — править ним, той, хто керує народом — годується від нього, це солідарний обов'язок і справедливість, на які спирається Піднебесна. Серед чотирьох станів служиві мужі керують землеробами, землероби утримуються служивих, і ці два стани стоять вище ремісників і торгівців. Нерозуміння цих двох істин було в минулому причиною втрат престолу Синами Неба, нещастя сьогунів у ратних справах, загибелі домів служивих мужів. Втрата людяності в цих відносинах неприпустиме ні на день» (12).

Важливою видається й думка сьогуна про необхідність спиратися в управлінні сільською місцевістю на давні селянські роди³: «Видбираючи осіб давнього роду, слід доручати їх посади з охорони інтересів народу — це

¹ Відповідно до конфуціанських канонів, п'ять мистецтв включали: етикет, музику, володіння луком, мистецтво вершника, каліграфію і обчислення, а п'ять основ: гуманність, почуття обов'язку, дотримання ритуалу, знання і щирість.

² Кодифікація «Буке сьохатто», першу редакцію якого укладено за наказом Токугава Ієясу в 1615 р., офіційно набула чинності вже за його наступника.

³ Для континенту явище збереження тривалої родової пам'яті у сільського населення загалом не характерне.

великий принцип Піднебесної» (14). У «Заповіді» згадано й традиційні «п'ять покарань», проте у вигляді виключно п'яти видів смертної кари. За «Заповідом», їх слід застосовувати у відповідності до «Записів дому Удайсе»¹, при цьому вирок на смертну кару не передбачає помилування, якщо тільки це не особа імператорського дому (16).

Далі йдуть власне приписи, що стосуються самурайської етики й обов'язку. «Хизуватися військовою силою — значить виявляти неповагу до імператорського трону і порушувати ритуал у відносинах Неба і Землі, імператора й підданого — це неприпустимо. Обов'язок в державі кожного, хто служить, — забезпечення спокою народу, а не прославлення своїх предків і звеличення нащадків (19). Уповноважені правити в землях і землевласники, хай навіть їх володіння будуть значними, коли відступають від принципу забезпечення спокою для народу — позбавляються чинів і постів та повинні зазнати покарання засланням в глухі місця. В цьому й полягає людяність управління» (20). «Доки вищий шанує людяність і справедливість, нижчий не втратить ревність до свої обов'язків» (24). У «Заповіді» Ієсу викладено цікавий варіант принципу колегіальності: «Коли базато воїнів закликають нагородити — слід нагородити, коли закликають покарати — слід карати» (29). Повторюються й деякі норми для бакуфу періоду Камакура: у разі бійки чи сварки — обидві сторони підлягають покаранню (33). Однак, у «Заповіді» колективна відповідальність передбачає значно жорсткіші санкції, ніж у «Гесібай сікомоку», орієнтовані на покарання «десяти злочинів»: «Вбивство батька або наставника, вбивство сюзерена, оскільки вони виходять за рамки всіх злочинів, тягнуть і надзвичайні покарання: підлягають смерті всі родичі до 10 ступеню» (34).

Закликаючи рівнятися на закони минулого й припинити займатися укладанням нових законів (31), сьогун заповідає: «Бажаючи досягти успіхів у всякій справі, покладися на мої Статті, порадься зі старшими васалами, керуйся принципом: сюзерен і васал — єдина плоть і не допускай сваволі» (39); «Правитель і чиновник, батько і син, чоловік і дружина, старший і молодший брати а також друзі — п'ять цих зв'язків є опорою суспільства» (40). Досить мудро й оптимістично звучать міркування сьогуну стосовно перелюбу: «З 10 мужів 8–9 чинять так, як належить, але завжди знаходяться люди, незалежно від того, благородні вони чи прості, вищі чи нижчі, які чинять перелюб. Серед благородних їх винність карається однаково, обидві сторони винні. Що ж стосується простолюду, то в звільненні від покарання слід покладатися на волю чоловіка» (як потерпілого). Натомість, штучно архаїчною і, безумовно, негуманною, видається норма, яка дозволяє благородним на місці карати простолюду, а сюзеренам — васалів «за перехід меж дозволеного у відношеннях станів і рангів: «в страті на місці — немає заборон» (45). З іншого боку, «Заповіт» закликає до віротерпимості щодо конфуціанства, сінто і

¹ Дім секенів X ст. Записи містять китайську систему «десяти злочинів» і «п'яти видів покарань».

буддизму: «При тому що вони різняться, всі ведуть до благочестя і карають зло, лише в їх суперечках, що належить суворо заборонити, я, на прикладах минулого, бачу нещастя Піднебесної» (47). Однак, ставившись сьогун до служителів культу досить скептично, називаючи їх «досужим народом», визнаючи, при цьому, що «здавна серед чотирьох морів — не могли й обходитися без них» (72).

Токугава Іеясу, зазначаючи, що «за культурою і науками наша земля поступається іншим краям», закликає засновувати школи: «Тим самим слід прославити розквіт країни і процвітання правлячого дому» (68). Належним чином оцінює і отримання міжнародного етикету: «Поводження з посланцями, що прибули з інших країн — має давні правила. Поводження з послом не допускає невігластва: слід явити їм вищі чесноти нашого імператора» (79).

«Коли до Шляху управління — недбалість, виникає хаос в керівництві, коли суворість — народ знемагає: дотриманням середини між ними, без недбалості й без суворості, можна вважати знанням сьогуну закону правління» (55). Як принцип запобігання недбалості й користолюбства, «Заповіт» пропонує періодично через кілька років — міняти володіння сановників (66). Основний тягар забезпечення благоденства держави сьогун покладає на якості правителя: «Якщо правитель не розуміє нещастя народу, то і народ не розуміє турбот правителя, тоді навіть і при добром правлінні матимуть поширення насильницькі дії. Коли правителем країни керує людяність — його Піднебесній немає рівних: хай це буде принципом» (76). Однак, моральні якості повинні бути й імперативом підданих: «Напасті десяти тисяч країн і будь-якої з провінцій — однаково зводяться до відсутності благочестя. Благочестя закладено в самому серці — це те єство, в якому нема різниці між благородними й низькими. Для тих, хто нагорі, її втрата неприпустима ні на мить» (81). Досить актуально викладаються й принципи «кадрової політики»: «Здібності й нахили в людей від народження різні, коли призначають на посаду, слід вивчити ці якості, зрозуміти прагнення, визначити можливості; пилка не зробить роботи шила, молот не згодиться замість кинджалу; так само й люди, в різний час, можуть знадобитися — хто гострим розумом, а хто старанністю; без з'ясування цього принципу не уникнути непорозумін між владикою й підданими. Ці рядки слід усвідомити серцем» (87). «Будь-хто, хто має погані нахили, обов'язково має й добрі якості, і навпаки. Застосовуючи добре, не слід використовувати погане, відкидаючи погане, не слід відкидати добре» (90). «Покарання і страти без міри — свідчать про відсутність благочестя у Сина Неба зверху і почуття сорому й страху зганьбити себе — внизу» (92).

Цікавими видаються уявлення сьогуну про джерела права, зокрема про співвідношення Основ (Принципів) і Великого закону Піднебесної — з «давніми установами» і поточним законодавством сьогунату: «В успіху й нещастях, втратах і благоденстві — слід уповати на Небесні Основи і природу. Дечого можна уникнути знанням і розрахунком, але неможливо

досягти бажаного моліннями про недосяжне» (97). «Веління сьогуну — Великий закон Піднебесної, але в її провінціях і повітах існують звичаї земель: покладаючись на старі традиції, слід так і зберегти це без змін» (99). «Закон може порушити ідеальний принцип, але принцип не порушує закон. Тому Основи, що становлять Великий закон, піднесені досконаломудрими до абсолюту, який і визначає Шлях управління. Слід уникати помилок, сповіщаючи законом про належне й дозволене. Закон може відхилятися від Основ, але порушуючи закон, не можна триматися Основ» (100).

Завершується заповіт своєрідним епілогом: «Мої Статті — основні засади управління країною й заспокоєння Піднебесної, що є головним обов'язком сьогуну. Навіть через сто років знайомство з цими Статтями дозволить зрозуміти мої помисли. З дітей і онуків — хто переступить їх, той не матиме притаманних сьогуну якостей» (101).

Останнім важливим джерелом сьогунату Токугава став «Кодекс зі ста статей» 1742 р.[30, с. 548]. Він виявляє риси зрілої кодифікації й присвячений регулюванню переважно цивільно-правових відносин, а також має розділи з адміністративного й кримінального права (повноваження адміністрацій і каральні санкції за окремі види злочинів). Такий, ще недиференційований, підхід до регулювання суспільного життя зближує «Кодекс» із відомими більш ранніми кодифікаціями європейських держав, передовсім Фуеро Юзго, а також з сучасними йому кодифікаціями Швеції й Норвегії [81, с. 45].

4.2.3.7. Право народів у Далекосхідному регіоні

Далекосхідна цивілізація, як було зазначено вище, формувалася як регіональна середньовічна ойкумена, об'єднана буддизмом, на тлі поширення якого серед народів Далекого Сходу продовжився загальний культурний вплив Китаю як головного центру цивілізованості в регіоні. Тож, відповідно, головною рисою міжнародних відносин у межах цієї цивілізації став «синоцентризм» — міжнародне визнання Піднебесної як культурного й політичного центру міжнародної спільноти на сході Євразії. О. В. Буткевич зазначає, що «міжнародно-правовий синоцентризм» виявляв себе в двох площинах: через специфічну для Китаю практику ведення зовнішньої політики і через особливості китайської доктрини міжнародних відносин [49, с. 183].

У практиці міжнародних відносин вона виділяє три основні чинники впливу середньовічних імперій Піднебесної на інші народи регіону. По-перше, це «економічно-географічний» потенціал середньовічного Китаю, який своїми територіями перекривав східним

сусідам прямий вихід на міжнародні ринки Євразії, а народам Євразії на заході — до країн узбережжя Тихого океану. По-друге, демографічний потенціал Китаю, який за Середньовіччя переважав усі інші держави за кількістю населення, а також показниками «валової продукції» та випереджальними темпами зростання економіки. Третім і, можливо, найбільш визначальним чинником в утвердженні синоцентризму була китайська культура, зокрема, мова й письмо, які для Далекосхідної цивілізації стали мовою й письмом міжнародного спілкування. Не лише листи імператора, але й відповіді, які він отримував від інших правителів, писалися китайською мовою. Вона відповідала ретельно розробленому стилю, що ґрунтувався на ритуалі, підтримуваному освіченими китайськими посадовцями, відповідальними за дипломатичне листування. Важливим чинником культурно впливу стало й поширення китайської музичної культури (юе), яка вважалася невід'ємною складовою виховання цивілізованості. Вплив Китаю доповнювався науковими досягненнями і давньою традицією державного будівництва [49, с. 185]. Особливого значення за Середньовіччя набули й китайські взірці законодавчої творчості. Таким чином, буддизм, китайські мова, «п'ять мистецтв», філософсько-політична доктрина й джерела права — лише основні чинники впливу китайської культури, що підтримували «культурний синоцентризм» не тільки у міжнародних відносинах, де Китай виступав однією зі сторін, але й між некитайськими політичними утвореннями.

Стосовно офіційної зовнішньополітичної доктрини середньовічного Китаю, то, як зазначає О. В. Буткевич, вона й надалі спиралася на уявлення китайців про Піднебесну як про універсальну «світоупоряджувальну монархію» [49, с. 188]. Витоки цієї доктрини тягнуться ще з епохи Чжоу, будучи відтворені в оновленій ханській доктрині конфуціанства. Ця доктрина була успадкована й новоутвореними імперіями середньовічного Китаю, починаючи з Цзінь, Тоба Вей і Тан, які продовжували будувати міжнародні відносини на її основі. Можливо, найбільше психологічне напруження у правителів сусідніх із Китаєм держав викликала в цій доктрині необхідність визнання статусу китайського правителя як «санкціонованого Небом» сюзерена всіх інших правителів і народів. Це визнання вимагало постійного формального підтвердження, в ритуалах прийому послів і дарунків, зверненнях у дипломатичному листуванні, умовах торгівлі та багатьох інших аспектах міжнародних відносин. Відповідно до цієї доктрини, не тільки норми міжнародної

поведінки, але й загалом об'єктивний культурний вплив та природна привабливість запозичень із Китаю, включаючи й стандарти внутрішнього законодавства, розглядалися як порядок, санкціонований китайськими імператорами. Всі відносини мали регулюватися китайськими нормами, звичаями і ритуалами, якщо вони відповідали вимогам цивілізованості.

Природний спротив викликало й тлумачення ритуалу обміну подарунками, яке Китай нав'язував іншим державам. Сусідні народи, особливо кочові народи Євразії, мали давню традицію обміну подарунками, зміцненого шлюбними союзами, яка передавалася кожній наступній генерації кочовиків як добрий міжнародних звичай. Натомість Китай, відповідно до доктрини «світоупоряджувальної монархії», тлумачив ці традиційні відносини як данину імператору, принизливу для інших правителів. Відносини, пов'язані з регулярним отримання данини, мали ретельно продуманий ритуал і передбачали санкції за недотримання умов її надходження.

З іншого боку, зрозуміло, що подібних вимог імперіям Піднебесної вдавалося дотримуватися тоді, коли вони мали необхідний потенціал, або принаймні, певний авторитет, обумовлений інерцією попередньої могутності. Коли ж втрата могутності в чергові кризові періоди Піднебесної ставала цілком очевидною, природним було намагання окремих лідерів сусідніх народів вирівнювати паритет у відносинах з Китаєм. Ці спроби, зазвичай, були пов'язані з тимчасовим військово-політичним домінуванням тих чи інших варварських народів над послабленими осередками цивілізованості Піднебесної. Для кочовиків Центральної Азії, які вважалися в Китаї північними чи західними варварами, Піднебесна була однією з багатьох багатих територій, зверхність правителів якої можна було визнавати, коли їх влада дійсно була непорушною, але завжди можна було перевірити її на мацність. Як тільки влада в Піднебесній ставала слабкою, варвари робили дедалі впевненіші й організованіші набіги, зрештою, наважуючись на окупацію частини багатих територій. У процесах такої поступової експансії дзеркально повторювалася політика самого Китаю, коли його могутність перевищувала сили варварів. У цей період варварські правителі домагалися укладання міжнародних договорів з Китаєм на основі рівності і навіть підносили своїх вождів вище за китайських правителів. Типовими прикладами закріплення таких принизливих для

Піднебесної відносин стали «договори миру і родичання»¹ [62, с. 12]. Однак, варварські військово-політичні союзи швидко розпадалися, а окремі клани, яким удавалося вціліти в міжусобицях, асимілювалися під дією культурного впливу Піднебесної, яка, поглинувши чергову «порцію» варварів-пасіонарів, відновлювалася й знову зміцнювала свою державність під владою нових династій.

Подібні тенденції спостерігаються й у відносинах Китаю з сусідніми народами Тибету, Корейського півострова, Японських островів, Південно-Східної Азії, з тією лише різницею, що ці народи залишалися в межах своїх держав: у періоди загострення міжнародних відносин вони або відчайдушно боронили свою територію, або намагалися потіснити китайську адміністрацію з сусідніх чи попередньо анексованих територій, а в спокійні, сприятливі для цього періоди прагнули до вирівнювання відносин з Піднебесною, на відміну від «північних і західних варварів», більше покладаючись на мистецтво дипломатії. Такими були в ранньому Середньовіччі корейські держави Силла і Когурьо, японська конфедерація Ямато, а згодом, тибетська держава Си-Ся. О. В. Буткевич як приклад наводить перехід у дипломатичному листуванні з Китаєм військових правителів Японії періоду Муроматі (1392–1573) на японське письмо [49, с. 184]. Як відомо, слідом за цим патріотичним актом Японією, на чолі з Тойотомі Хедейосі, була розв'язана війна з метою окупації Кореї й Китаю (1592–1598), а під час тимчасового перемир'я стався нечуваний до того прецедент — побиття Хедейосі китайських послів, що привезли проект мирного договору, в якому правитель угледів обман. Зрештою, після смерті Хедейосі в Японії було відновлено авторитет Китаю, і в міжнародному листуванні Японія повернулася до китайських ієрогліфів.

Таким чином, за Середньовіччя стандарти у відносинах між народами на Далекому Сході й надалі визначалися на основі синоцентризму, традиція якого мала тривалі й потужні механізми самовідновлення. Однак флуктуації соціальної й культурної динаміки в цей період були істотно підпорядковані й подіям у Євразійських степах, де формувалися нові й нові генерації варварських народів, що прагнули до Піднебесної. Молоді народи, які утворювалися внаслідок

¹ Вперше історично зафіксований такий договір було укладено між засновником династії Хань Лю Баном і легендарним шанюем хунну Моде в 201 р. до н.е.

трансєвразійських рухів, піддавалися в межах самої Піднебесної потужній асиміляції, втрачаючи з часом самоідентичність, тимчасом як на периферії їм вдавалося утворювати власні держави, які, захищені від асиміляції, піддавалися при цьому потужному впливу китайської культури, переймаючи, зокрема, й досвід державотворення та законотворчості. Це підтримувало синоцентризм в міжнародних відносинах, однак, там і тоді, де і коли імперії Піднебесної могли авторитетно забезпечувати своє домінування. Коли вони потерпали від криз, цей вплив спадав, після чого з часом знову відновлювався. Після періодичних спроб, у процесі становлення, звільнитися від впливу Китаю, молоді держави Далекосхідної цивілізації певний час мусили повертатися до хоч і не завжди прийнятних, але необхідних для подальшого розвитку стандартів міжнародного спілкування, закладених зовнішньополітичною доктриною Піднебесної. Проте, така ситуація могла тривати доти, доки молоді держави проходили свій період «учнівства» в полі культурного впливу Піднебесної, який, з наближення до Нового часу й поступовою глобалізацією міжнародних відносин ставав дедалі менш актуальним.

4.3. Релігійно-правові системи еллінізованої старозаповітної традиції

Західний ареал формування регіональних цивілізацій третього покоління в Старому Світі став територією розвитку трьох релігійних систем, сформованих на основі еллінізованої старозаповітної традиції. Поняття «еллінізована старозаповітна традиція» охоплює різноманіття релігійних і філософських вчень, які поширилися на межі єр на Середньому Сході і в Римській імперії і мали за основу іудаїзм як релігійну спадщину Сирійської цивілізації, модернізований під впливом елліністичних вчень. Останні, в свою чергу, були продуктом контакту й синтезу культурної спадщини Еллінської цивілізації з культурами Іранської й Індійської цивілізацій. В нову єру, як розвиток еллінізованої старозаповітної традиції, відбулося послідовне формування трьох релігійних концепцій — ортодоксального християнства, ісламу й католицизму, на основі яких, одна за одною, утворилися три цивілізації третього покоління: Ранньохристиянська (з IV ст.), Ісламська (з VII ст.) і Західно-Християнська (з XI ст.). Всі три є дочірніми відносно як Сирійської, так і Еллінської цивілізацій другого покоління.

4.3.1. Ранньохристиянська (Православна) цивілізація

4.3.1.1. Передумови формування Ранньохристиянської цивілізації

Ранньохристиянська цивілізація виявилася наслідком вдалих зусиль Костянтина Великого реанімувати у християнській Візантійській державі язичницьку Римську імперію, яка практично розпалася в III ст. Головним чинником відновлення солідарності в імперії і подальшого її впливу на варварські суспільства стало християнство, яке до цього таємно сповідував пригноблений «внутрішній пролетаріат» Римської імперії. Другою важливою складовою ранньохристиянського суспільства стала політико-правова традиція Римської імперії, відроджена, систематизована й розвинута у Візантійській імперії на новій ідеологічній основі християнства.

Основи держави нового типу (домінанту) заклад іще Діоклетіан (правив 284–305), помічником і однодумцем якого був майбутній засновник християнської Візантійської імперії Костянтин [71]. Принципи нового правління формувалися, однак, не стільки офіційними реформами, як самою практикою правління, яка трималася на волі й авторитеті Діоклетіана і підпадала під визначення освіченої деспотії. Тетрархія, яку впровадив Діоклетіан — як правління двох августів і двох їхніх помічників — цезарів, виявила недоліки ще за правління самого Діоклетіана, проте введений ним адміністративний поділ, як і закріплення селян за землею, а ремісників за корпораціями, було відновлено Костянтином. У 305 р. коли закінчилися 20-літні повноваження августів і цезарів тетрархії Діоклетіана, західним августом став батько Костянтина Констанцій Хлор, а східним — Галерій, який мав намір підпорядкувати собі всю імперію і тримав у Нікомедії Костянтина як заручника. Він побоювався, що коли помре Констанцій Хлор, війська оберуть Костянтина західним августом, як це й сталося у 306 р. Тоді Галерій призначив західним августом Флавія Севера, наказавши Костянтину визнати зверхність Севера. Того ж 306 р. в Римі захопив владу Максенцій, який проголосив себе цезарем, а свого батька Максиміана августом. Флавія Севера, хитрістю Максиміана, було скоро знищено, на його місце призначено Костянтина, і в імперії розв'язалася чергова громадянська війна. Офіційним співправителем Костянтин став Ліциній, якого перед смертю призначив Галерій. Проти трьох узурпаторів: Максиміана, його сина Максенція і Максиміана Дазі співправителі повели тяжкі бої. Костянтин переміг спочатку війська

Максиміана (311), а потім його сина Максенція (312). За історичними переказами, в битві біля Мільвійського мосту через Тибр війська Костянтина йшли в бій під Лабарнумом — зображенням Христа, і здобули вирішальну перемогу. На підтримку християн, ще як правитель заходу, Костянтин разом з Ліцинієм в 313 р. видав знаменитий Міланський едикт — лист префектам усіх провінцій з наказом звільнити християнські общини від податей і надати їм внутрішню юрисдикцію. Того ж року він почав втручатися у релігійні спори, зокрема, скликав у Римі собор, на якому підтримав карфагенського єпископа Цециліана в його спорі проти донатистів [71]. З 321 р. Костянтин своїм едиктом закріпив право християнських общин володіти й розпоряджатися нерухомістю. За його сприяння в імперії почалася масова розбудова християнських храмів, часто за рахунок руйнування античних «язичницьких».

4.3.1.2. Становлення й розвиток Ранняхристиянської цивілізації

Костянтин Великий (324–337) після перемоги над Ліцинієм і його зречення (вересень, 324) став одноосібним правителем і почав розбудову нової держави. Було закладено будівництво нової столиці, проведено низку реформ на зміцнення централізації влади, систематизовано доктринальну основу офіційної релігії [56, с. 68–70].

Християнська Візантійська імперія стала політичним ядром нового суспільства, яке розвивалося як цілком самобутнє, хоча піддані імперії ще довго вважали себе римлянами. Проте Візантія «оживила» римську державність у невластивому їй «орієнталізованому» вигляді. Дещо розтягнутий у часі процес орієнталізації римського суспільства включав три основні складові. Першою стало перенесення на схід політичного центру імперії: це вперше здійснив ще Діоклетіан (реформи 284–285), резиденція якого знаходилася в Нікомедії (Мала Азія, біля Дарданелл), і остаточно закріпив Костянтин, зробивши центром імперії розташований на протилежному від Нікомедії березі Дарданелл Візантій, перейменований на його честь. Розбудова Константинополя і проголошення його столицею імперії у 330 р. стала знаковою подією для нового відліку історії. У Візантійській імперії латинську мову почала витісняти грецька, а візантійців інші народи стали поступово називати греками (а не ромеями).

Другою ознакою орієнталізації стало перетворення резиденції імператора на двір східного деспота — з пишними ритуалами й поклонінням монарху як божественній особі. Ці стихійні амбіції ще

римських правителів також уперше було закріплено в процедурах офіційного церемоніалу за Діоклетіана. Відповідно, й визнання християнства як орієнталізованої ідеології з єдинобожжям в основі, було відгуком на політичні реалії: для прийняття суспільством деспотії як політичного ідеалу його організації було актуальним ідеологічно закріпити у масовій свідомості ідеал абсолютної одноосібної влади у Всесвіті — тобто прийняти єдинобожжя як основу свідомості імперських підданих. Таким чином, по-третє, офіційно підтримавши християнство як релігію близькосхідного походження, Костянтин зробив вибір на користь орієнталізації ментальності всього суспільства Візантійської імперії.

Костянтин продовжив почату ще Діоклетіаном податкову реформу, хоч завершив її вже його наступник Анастасій. Для впорядкування бази оподаткування Костянтин провів масове прикріплення ремісників до цехів, а селян — до виділених їм земельних наділів (Конституція від 332 р. «Про біглих колонів»): офіційно цей архаїчний акт мав стабілізувати грошовий обіг, однак ним Костянтин реалізував лише своє прагнення перетворити ще досить вільнолюбних і гордих за свою імперію громадян на безправних підданих східної деспотії, закладаючи основи майбутньої багатовікової байдужості й закоснілості населення імперії. Військова реформа також будувалася на успадкуванні військових посад, тобто формуванні стану військових: серед іншого, це забезпечувало можливість варварським родам, лояльним до імперії, здійснити кар'єру військового, а для спадкових військових — вислужитися до вищих чинів. Завершення адміністративної реформи Діоклетіана, перш за все, було спрямоване на забезпечення централізації влади імператора [56, с. 74–77]. Проте формально адміністративна система ще мала ознаки системи стримування й противаг. У кожній з двох частин імперії було впроваджено префектури на чолі з префектом, у віданні якого перебували цивільні справи. За військові справи в кожній префектурі відповідали начальник піхоти і начальник кінноти. Префектури було поділено на діоцезії (6 західних і 7 східних) на чолі з вікаріями, діоцезії — на провінції на чолі з ректорами, провінції — на округи на чолі з деканами. Костянтин відновив діяльність державної ради — консисторію, наділивши її дорадчими повноваженнями. Головою консисторії було призначено квестора імператорського (священного) палацу — головного юстиціарія імперії, членами (комітати) — магістра офіцій, магістрів армії, префектів [56, с. 78]. Консисторій займався обговоренням питань законодавства, приймав

представників провінцій і мав судову юрисдикцію над злочинами державної зради. Релігійна політика Костянтина також була завершена після отримання ним повновладдя. Надавши виключних привілеїв християнам, Костянтин зіткнувся з їхніми постійними конфліктами з приводу тлумачення Святого Письма [71]. Щоб припинити спір між олександрійським священиком Арієм і єпископом Олександрії Олександром Костянтин наказав скликати Нікейський собор — перший із Вселенських соборів, на якому було започатковано процес формування офіційної догматики православного вчення. Саме на цьому соборі 325 р. Костянтин оголосив позицію візантійських імператорів стосовно релігії: «Ви єпископи внутрішніх справ церкви, я — поставлений Богом єпископ із зовнішніх справ» [56, с. 85–86]. Костянтин наприкінці життя охрестив своїх синів і, перед самою кончиною, охрестився сам. Після його смерті імперія знову поділилася на Східну й Західну.

Фактично після охрещення Костянтина у 337 р. християнство стало державною релігією імперії, але офіційного статусу воно набуло вже за Феодосія Великого (379–395)¹, який у 393 р. заборонив жертвопринесення й олімпійські ігри. Феодосій зажив слави полководця завдяки хоробрості у війнах з сарматами, однак, після страти його батька відійшов від державної служби, доки в 377 р. у Фракії й Мезії не спалахнуло повстання готів. Готи, які перейшли Дунай, рятуючись від військ гунів, попросили притулку в східного августа Валентиніана, але кілька років зазнавали страшних утисків від корумпованих візантійських чиновників. Зрештою, на чолі з Фрітігерном, готи підняли повстання, захопили зброю і почали спустошувати східну частину імперії [237, с. 233]. Феодосій був єдиним із полководців не варварського походження, і Граціан (август заходу) призначив його співправителем замість убитого Фрітігерном Валентиніана. Унаслідок рішучих воєнних дій Феодосію вдалося замирити готів і укласти з ними мирний договір (382), за яким готи поселилися на території Мезії і Фракії як федерати [237, с. 234]. Феодосій також уклав договір про мир із кількома арабськими родами (383), які були поселені як федерати в Сирії. У 387 р. було також

¹ Реакцією на нетерпимість і безчинства християн після здобуття ними підтримки з боку влади став прихід до влади Юліана Відступника (361–363), послідовного стоїка. Він переміг франків і алеманів у Західній Європі і вдало протистояв у Малій Азії Еран-Шахру, доки не був смертельно поранений в бою.

укладено договір з Еран-Шахром (Хосровом I) про мир і розділ Вірменії.

Після смерті Феодосія I (395) відбувся останній офіційний розподіл імперії між його синами Гонорієм і Аркадієм. За правління цих слабких монархів імперію знову потрясли готи. У 395 р., вважаючи себе звільненим від зобов'язань федератів (смерть Феодосія), готи рушили з Фракії до Греції і повістю її спустошили¹. Готи оголосили своїм королем Аларіха, уповноваживши його вести переговори з візантійським правителем Аркадієм. Водночас у Галлію під тиском гунів вторглися свеви, венеди й алани, і Аркадій, призначивши Аларіха дуксом, послав його в Західну Європу, де Аларіх, витіснивши зазначені народи в Іспанію, у 410 р. захопив Рим, уперше піддавши «вічне місто» варварському розгрому² [237, с. 269–274].

Правління сина Аркадія Феодосія II (408–450), яке забезпечив його гарант — шахиншах Ірану Єздігерт I, відзначилося першими широкомасштабними мирними заходами. Відбулася реформа освіти — було засновано вищу школу в Константинополі, де навчалися три роки: граматиці, риториці, юриспруденції й філософії. Було здійснено першу візантійську офіційну кодифікацію римського права («Кодекс Феодосія», 438), який став основою деяких варварських правд, передовсім, «Едикта Теодоріха» — короля остготів і фактичного володаря Заходу (після смерті Атілли). У Константинополі запровадили освітлення вулиць. Феодосій був дуже набожним правителем, але за його правління Константинополь пережив першу серйозну загрозу самому своєму існуванню. Під його стінами з'явилася орда гунів і їхніх союзників, зокрема антів і склавинів, під проводом Атілли. Візантія на дуже принизливих умовах зобов'язалася сплачувати тяжкий викуп, який став ще більшим унаслідок спроби вбити Атіллу візантійським двором. Зрештою, Атілла рушив до Західної Європи, де вважав за необхідне покарати готів, яких розглядав як своїх відпалих васалів. Битва при Каталуні 451 р., де проти гунів і їхніх союзників виступили римляни на чолі з Аецієм і союзні їм готи, остаточно спустошила Західну імперію і дала Візантії нетривалий перепочинок. У Західній же Європі продовжилася агонія залишків Римської імперії. У 455 р., внаслідок придворних інтриг, до

¹ Деякі вчені вважають навіть, що після цього спустошення грецького населення на Пелопоннесі не залишилося, і його заселили гуни і слов'яни, а згодом албанці.

² Другого удару Риму завдали війська вандалів, аланів і маврів на чолі з Гейзенріхом у 455 р.

Риму було закликано військо короля вандалів Гейзенріха, яке остаточно спустошило Рим, вивізши з нього кілька тисяч полонених і безліч багатств. У 476 р. в Італію вторглися етнічно різнорідне військо Одоакра, який захопив владу над усією Італією і прийняв зречення останнього формального римського імператора Ромула Августула, призначивши йому кошти на утримання¹. Східний імператор Зенон подарував Одоакару титул патриція і, формально визнавши його владу, послав проти нього короля македонських готів Теодоріха (470–526), якого також наділив титулом патриція, а згодом і дукса. Після кількох років війн Одоакар і Теодоріх уклали мир [168, с. 57–58]. Однак, запросивши Одоакара в гості, Теодоріх за святковим столом несподівано розрубав його напіл мечем. Всі рідні Одоакара також були перебиті. Теодоріх Великий став правителем Заходу (493–526), зробивши своїми васалами алеманів, бургундів, вестготів і вандалів, а з королем франків Хлодвігом (Людвіком I) уклав шлюбну унію, видавши за нього свою сестру Аудофледу. Зміцнення короля франків Хлодвіга (481–511), який уперто збирав землі, непокоїло Теодоріха, особливо після того, як перемігши тюрингів, алеманів, бургундів, зрештою вестготів, Хлодвіг пішов назустріч умовлянням своєї дружини і прийняв нікейське ортодоксальне православ'я. Як одновірець, він почав отримувати від Константинополя більш гарячу підтримку, ніж Теодоріх². У 508 р. до Хлодвіга в Тур прибуло візантійське посольство з королівськими знаками влади для нього (діадемою, пурпурним вбранням) і повідомленням, що імператор Анастасій дарував йому титул консула. Це, однак, не завадило Хлодвігу наприкінці життя перебити всіх родичів та інших франкських вождів, з якими він підкоряв сусідні народи. Це стало на заваді наданні йому сану святого, який йому мали б присвоїти як хрестителю франків в ортодоксальну (нікейську) віру. Проте такий сан отримала його дружини Клотильда, яка була ортодоксальною християнкою серед своєї рідні аріан-бургундів і, до речі, вижила в міжусобній різні, вчиненими її братами-співправителями, доки Бургундію не підкорив Хлодвіг [71].

За правління Анастасія (491–518) Візантія вперше пережила справжнє економічне піднесення. Було проведено грошову

¹ В обмін на титул патриція Одоакар визнав західним імператором Непота, який, однак, помер у 480 р.

² Готи, як і вандали, алемани, бургунди й інші германці, зберігали вірність аріанству, як у силу консерватизму, так і для збереження самобутності серед місцевого православного населення.

реформу — введено в обіг бронзові фоли і золоті хризогіри. Імперія налагодила стабільне господарське й адміністративне життя. Навіть поява нових варварських народів на кордонах імперії не порушила цього поступу.

На початку VI ст. почалося зміцнення племінного союзу лонгобардів і масовий рух на південь слов'ян. У 508 р. лонгобарди розбили державу герулів в Моравії, а в 526 р. — гепідів у Паннонії. Слов'яни в союзі з болгарами рушили в Грецію і Малу Азію. Анастасій вів із ними тонку дипломатичну політику, відкупаючись від кочовиків-болгар даниною, а слов'ян розселяючи як федератів у Фракії, Далмації, на Пелопоннесі і в Малій Азії. Ретельна й ощадлива політика Анастасія забезпечила піднесення Візантійської імперії за Юстиніана [56, с. 185–188].

Юстиніан Великий (527–565) від початку свого правління бажав зміцнити три опори держави: єдину владу, єдину віру, єдиний закон, на снові яких мала відродитися велич імперії в її колишніх кордонах. Зобов'язавшись сплачувати величезну данину персам (Угода про вічний мир 532 р.), він зосередився на підкоренні Західної Європи й Північної Африки (де війська візантійців поклали край існуванню піратської держави вандалів). У 558 р. до Юстиніана прибули послы невідомого до того народу авар, союзників куртигурів (одна з гілок болгар) із проханням оселитися в межах Візантії, але їм було відмовлено. Того ж року під проводом хана куртигурів Забергана болгаро-слов'янське військо, в якому, очевидно, були й авари, обложило стіни Константинополя, але було відбите. Перемоги Юстиніана сприяли об'єднанню всіх територій колишньої Римської імперії, внаслідок чого його офіційна титулатура мала такий вигляд: «Цезар Флавій Юстиніан Аламанський, Готський, Франкський, Германський, Антський, Аланський, Вандальський, Африканський».

Проте, як зазначає Р. Гіббон, пам'ять про Юстиніана залишиться в віках не через тимчасові військові перемоги його полководців (які, до того ж, небезпечно виснажили ресурси імперії, накопичені його попередником Анастасієм), але завдяки його діяльності як законодавця [71]. Знаменита кодифікація Юстиніана “*Corpus Juris civilis*” (528–533) включила чотири джерела¹, нерівноцінні за своєю значущістю, але призначені кожне для певної цілі в реформі системи правосуддя й вищої освіти, запланованої Юстиніаном [30, с. 360–376].

¹ Це «Кодекс Юстиніана», 50 книг «Дігест Юстиніана»; «Інституції Гая» і «Новели» (див. далі).

Розглядаючи себе як головного захисника віри й називаючи «хрестоносцем», Юстиніан своїм наказом заклав засновану ще Платоном Академію в Афінах (529), яка проіснувала майже тисячу років (з 380 р до н.е.): майно її було конфісковане, філософи розігнані, частина з них знайшла притулок в Еран-Шахрі, заснувавши там нову філософську школу. За потурання Юстиніана, прибічниками Св. Бенедикта було зруйноване святилище Аполлона [71]. Натомість, за Юстиніана було за новим проектом відбудовано знаменитий Собор святої Софії. Намагаючись усунути ересі, Юстиніан продовжив гоніння на несторіан, проте прагнув знайти компроміс із монофізитами, адже його дружина співчувала останнім [56, с. 212]. Цікаво, що іудаїзм Юстиніан не відносив до ересей, хоча і їй видав наказ читати Тору грецькою або латинською мовою. Трагічною виявилася доля громади самаритян, віру яких визнали еретичною і які разом з іудеями підняли повстання, жорстоко придушене, внаслідок чого самаритяни практично припинили існування [71]. За Юстиніана Візантія вперше активно почала розвивати міжнародні відносини. Було укладено релігійний і політичний союз з Аксумом, який на той час володів південним узбережжям Червоного моря, завдяки чому забезпечено можливість відправляти морські судна на Схід. Відомий мандрівник Козьма Індікоплов описав у цей час землі Аравії, Індії й Індокитаю, колонію несторіан на о-ві Тапробан (біля Цейлону); його твір мав величезний вплив на сучасників, «відкривши світ» візантійцям після темних віків міжусобиць. Зусиллями несторіан чи бенедиктинських монахів, які, побувавши в Китаї, вивезли звідти до Візантії в своїх посохах куколки шовкопряда, Візантія почала встановлювати шовкову монополію в Європі. Правління Юстиніана також відзначилося будівництвом багатьох фортець (зокрема й на Кавказі за договором 532 р. з Іраном), церков та монастирів. Бенедиктинці, підтримувані Касіодором Сицилійським, у цей період заснували монастирі по всій Європі, впроваджуючи там прогресивні методи садівництва й сівозмін і навчаючи всю Європу сільському господарству [56, с. 218–220].

За Юстина II (565–578) і його наступників Тиберія II (578–582) і Маврикія (582–602) нова велика загроза з боку варварів потрясла імперію і всю Європу. Західною Європою з 550-х років рухалися лонгобарди. У 568 р. вони заснували нове королівство Лонгобардію зі столицею в Павії. На схід від них безчинствували авари, які, закріпившись у Паннонії, здійснювали звідти зухвалі напади на схід і захід. У 565–566 рр. вони спустошили землі тюрингів і франків. У 567

р. разом з лонгобардами авари розбили залишки геліпідів у долині Тиси і на чолі з каганом Бояном рушили до володінь Візантії. За даними істориків, Тиберій II зупинив набіги аварів, уклавши з ними, принаймні, дві угоди (567 і 581), за якими вони за значні грошові виплати бралися знищити слов'ян, котрі також рухалися в цей час через візантійські території до Пелопоннесу [56, с. 265–267].

Тоді ж (приблизно в 560-ті роки) у Середній Азії з'явилася нова геополітична сила — Тюркський каганат. Розбивши спільно з Іраном ефталтів у Середній Азії, каганат, якому Китай платив данину шовком, намагався взяти під контроль торгівлю шовком із Заходом, монополія на яку тривалий час належала Ірану. Хосров I демонстративно спалив шовкові тканини, привезені йому в подарунок від тюрків послом-согдійцем Маніахом і відправив назад посольство самих тюрків, що намагаються миром владнати справу. Тоді за дорученням кагана Істемі Маніах через Кавказ прибув до Візантії (568). Юстин II люб'язно прийняв послів і у відповідь направив до Істемі посольство на чолі з Земархом, яке каган прийняв у Теміртау (біля сучасної Караганди) [106, с. 113]. Унаслідок переговорів каган вирішив іти війною на Іран, а іранським послам у присутності Земарха висловив у різкій формі, що данину, яку Іран сплачував ефталтам, він тепер повинен платити кагану. У 571 р. Істемі уклав із Хосровом I мирний договір, за яким Іран таки зобов'язувався платити данину тюркам. Посольства Візантії до каганату з вимогою виконувати умови тюрксько-візантійського договору не дали ніяких наслідків, навпаки, тюрки разом із утургурами захопили в 576 р. підлегле Візантії Боспорське царство, узявши під контроль Крим і Північний Кавказ. Проте вже через десять років каганат розпався (581–603) на Західний і Східний.

Після узурпації у Візантії влади Фокою і смерті закатованих ним Маврикія та його сімейства Хосров II, який був Маврикію зятем, розв'язав проти узурпатора війну, тимчасом як Фока й далі катував і страчував своїх підданих. Хосров II швидко зайняв території Сирії й Малої Азії, діючи в союзі з аварами, болгарами й слов'янами, які тримали облозі Константинополь [56, с. 276–278].

Іраклій (610–641) — засновник Іраклейської династії (610–802) — неймовірними зусиллями вивів імперію з кризи, і після майже двадцяти років партизанських війн і рішучих боїв, здобув повну перемогу над Хосровом II, якого, зрештою, убив власний син, котрий став на чолі заколотників. Ірану було завдано смертельної поразки, яку лише довершила навала арабів. На короткий період візантійський імператор став

наймогутнішим монархом світу. Важливим морально-релігійним здобутком Іраклія стало повернення до Єрусалима «Животворящого Древа», вивезеного звідти Хосровом II. Іраклій також спробував (невдало) примирити монофізитів і ортодоксів. Експансія арабів змусила його в останні роки правління бути свідком, як землі, недавно відвойовані у персів, стають володіннями Халіфату, а частина монофізитів Сирії і Єгипту приймає іслам.

Останній представник династії Іраклія, Юстиніан II Ринотмет (безносий) правив двічі (685–695) і (705–711). Його невдала війна з арабами спричинила повстання у війську, і його, відрізавши носа і язик, заслали в Крим. Звідти він утік до хазарського кагана Ібузира Глявана, який віддав за нього доньку. У союзі з болгарським ханом Тервелом і невеликим загоном хазарів Юстиніан у 705 р. повернувся в Константинополь. За надану допомогу він уперше нагородив титулом кесаря варварського вождя — болгарського хана Тервела¹. Далі він почав жорсткі репресії проти своїх колишніх і нових опонентів, зокрема послав до Криму, Херсонес, каральну експедицію, за те, що це місто не підтримало його під час заслання. Тиранія викликала у 711 р. нове повстання на чолі з Філіпіком Варданом, під час якого Юстиніана з родиною було вбито. В цей час араби підступили під самі мури Константинополя, а у Візантії точилися заколоти й міжусобиці [56, с. 350–357].

Лев III (717–741) — засновник Ісаврійської династії (717–802) прийшов до влади, так само як і Іраклій за сто років до нього, прийнявши імперію на межі загибелі. Внутрішня криза припала на першу серйозну загрозу для імперії з боку арабів, які пройшли через усю Малу Азію і у 717 р. з'явилися під мурами столиці. Арабський флот з 1800 суден тримав Костянтинополь майже два роки в морській облозі. Лева III вдалося укласти договір з болгарами, і хан-кесар Тервел, який допоміг Юстиніану II, прийшов на допомогу візантіяцям. Лев чудово підготував столицю до облоги. Вперше було масово застосовано «грецький вогонь», який спалив арабський флот, а сувора зима 717–718 рр. і голод внесли розлад у військо арабів. У 739 р. Лев III завдав останньої серйозної поразки арабам, після чого вони припинили набіги на Візантію, тим більше, що халіфат у цей час зіткнувся з першою серйозною релігійно-політичною кризою, яка закінчилася тільки з приходом до влади Абассидів [56, с. 400–405].

¹ Пізніше це дало болгарським царям підстави претендувати на престол Візантії.

У релігійній політиці Лев III започаткував помірковане іконоборство, яке (як і монофізитство) зближувало християнство з ісламом. Проте, наслідком недолугого впровадження цієї політики «на місцях» стало масове знищення ікон і фресок як символів ідолопоклонства [56, с. 412–418]. Майно церков і монастирів піддавалося систематичній секуляризації, внаслідок чого істотно поповнилася державна казна, але почався новий цикл релігійних міжусобиць, особливо гострих за наступника Лева III Костянтина V.

Правління Лева III, характеризувалося також початком системного формування справді дієвого візантійського законодавства (грецькою мовою) [109, с. 239]. Джерела права цього періоду — «Еклога», Військовий, Земельний, Морський закони, «Книга Епарха» — стали взірцевими для наступних візантійських і західноєвропейських кодифікацій.

За Ісаврійської династії розвивалася дипломатія. Важливим суб'єктом дипломатичних зносин став Хазарський каганат. Син Лева III, Костянтин V Копронім (741–775), навіть одружився з Іриною, дочкою хазарського кагана. Його син Лев IV Хазар (775–780) узяв дружину Ірину (афінянку), яка після смерті чоловіка стала регентшою малолітнього сина (780–797) Костянтина [106, с. 109].

«Лихоліття» Ранняхристиянської цивілізації (IX ст.)

Воно почалося за правління Ірини, яка проголосила себе базилевсом і різко змінила релігійний курс Ісаврійської династії, переслідуючи іконоборців впродовж усіх 22-х років свого правління, що не могло не призвести до хаосу і смуту в імперії. Бажання зберегти владу спонукало Ірину піти на осліплення сина, який після цього вже не міг стати імператором. Упродовж 797–802 рр. Ірина правила імперією від свого імені, називаючи себе базилевсом (тобто імператором), створивши перший прецедент правління жінки в ролі найвищого монарха всього християнського світу. Це викликало різке невдоволення в усіх християн і спричинило до першого (після халкедонського собору 451 р.) серйозного розколу між Сходом і Заходом християнського світу. Саме правління в імперії жінки дало формальні підстави римському папі Леву III проголосити в 800 р. імператором короля франків Карла Великого [56, с. 418–420]. Для цього Карл підготував і релігійне підґрунтя: скликавши кілька соборів, він змушував єпископів, спочатку в своїй державі, а потім і в Римі, визнати стару концепцію *filioque* (і від Сина), про те, що Дух Святий походить не лише від Бога Отця, але й від Бога Сина. Ця концепція,

неофіційно поширена на Заході, різко суперечила нікейській ортодоксії, підриваючи єдиновладдя у християнському світі, для якого земним аналогом Отця був правитель християнської Візантійської імперії. Зрозуміло, що Карлу необхідно було обґрунтувати, що і він також може бути християнським імператором. Наділення Карла титулом імператора було першим ударом по традиційній ідеї єдності християнського світу на чолі з божественним монархом — базилевсом romeiv¹.

Переворот 802 р. і вигнання Ірини у заслання поклав кінець Ісаврійській династії. Його очолив один із найвищих цивільних сановників імперії Никифор (802–811), якого було проголошено імператором. За Никифора перед Візантією постав новий виклик від Болгарського ханства, і війни з Болгарією стали постійною проблемою Візантії впродовж наступних двохсот років [56, с. 423–425]. Скориставшись війною Карла Великого проти авар, болгари під владою хана Крума (802–814) відвоювали собі більшу частину Аварського каганату і в 805 р. несподівано розв'язали війну проти Візантії. Крум підступно взяв візантійський форпост Сердіку (сучасна Софія), перебивши гарнізон, що здався на його милість, після чого Никифор зібрав величезне військо і рушив на Болгарію. Візантіїці окупували майже всю Болгарію і з неймовірною жорстокістю розправлялися з місцевим населенням. Крум кілька разів посилав своїх послів просити миру, але Никифор залишався неблаганним. Зрештою звірства візантійців підняли проти них усе багатонаціональне населення Болгарії, навіть жінки взялися за зброю. У 811 р. у Вирбишському проході візантійське військо було розбите, а з голови Нікіфора зробили для Крума чашу, з якої він пив, як пишуть літописці, за здоров'я слов'янських вождів, які допомогли йому проти Нікіфора [56, с. 434–437]. До кінця свого життя Крум вів проти Візантії спустошливі війни, доки не підійшов до мурів Константинополя: Візантійська імперія знову опинилася на межі загибелі, і лише несподівана смерть Крума (814) і наступна нестабільність влади у болгар дали можливість візантійцям зібрати військо і завдати болгарам поразки. Після цього між імператором Левом V і новим правителем болгар Омартагом було підписано мирний договір 815 р. Коли Візантію потрясло повстання полководця Фоми Слов'янина,

¹ Візантія змушена була визнати це, не маючи ні сил, ні впливу й надалі протистояти практиці проголошення імператорами західних монархів, яка була продовжена в створенні Священної Римської імперії на чолі з імператором Оттоном I (962).

Омартаг прийшов на допомогу Візантії і придушив повстання (821). На болгарських землях за його правління також відбувалися утиски слов'ян і гоніння на християн.

У другій половині IX ст. Візантія потерпала від корупції і загальної розбещеності (особливо за останнього правителя недовговічної Амореїської династії — Михайла III П'яниці і його фаворитів), тимчасом як її західні володіння спустошували сарацинські пірати, а в 860 р. першого нападу завдає різноетнічне військо з Русі [56, с. 430–432]. У цей неспокійний період почали діяльність два знамениті брати, подвижники православ'я — Костянтин Філософ і його брат Михайло (церковні імена Кирило і Мефодій¹). Вони народилися в Солуні, яка входила в Словенську фему (основна територія — сучасна Македонія), слов'янська мова була їх якщо не рідною, то повсякденною. Костянтин, на 12 років старший за брата, був дуже освіченою людиною, зокрема, крім слов'янської й грецької, знав латину, іудейську й арамейську мови і навіть мову русів (не слов'янську). У 860 р. його було відряджено з місією до Хазарського каганату, де тюркська верхівка обирала, яку віру краще прийняти. Костянтин узяв участь у диспуті з мусульманським імамом і юдейським рабином. Зрештою, сам каган став прибічником іудейської віри, проте в каганаті християнство, як і іслам, також набули поширення. У 862 р. до Константинополя прибули послі від моравського князя Ростислава з проханням прислати вчителів, які б проповідували його підданам рідною мовою основного населення. Патріарх попросив братів вирушити до Моравії. У цей же час за правління Бориса I (852–907) відбулося хрещення Болгарії, де з місією побували обидва брати. У 863 р. Костянтин і Михайло з учнями при дворі болгарського правителя склали слов'янську абетку і переклали слов'янською мовою (яка й збереглася згодом як болгарська) основні богослужбові книги. У 864 р. Борис охрестив своїх підданих і охрестився сам, прийнявши хресне ім'я Михайло (як традиційно вважають — на честь останнього базилевса Михайла III але, можливо, й на честь Михайла-Мефодія). Учні Кирила й Мефодія поширили їхні книги, практику богослужіння слов'янською — в Сербію й Хорватію, а брати рушили до Моравії, де пробули близько трьох років, навчаючи слов'ян письма і богослужіння рідною мовою. Вважається, що в Моравії ними було здійснено

¹ Костянтин, будучи світською людиною, прийняв церковне ім'я Кирило лише перед смертю, Михайло, ще будучи юнаком, присвятив себе релігії, постригся в монахи і прийняв ім'я Мефодій,

переклад слов'янською мовою Старого заповіту. Західна церква, особливо німецькі єпископи, сприйняли проповіді слов'янською мовою як ересь, і братів було викликано до Риму. По дорозі до Риму вони відвідали ще одне слов'янське — Блатенське князівство в Паннонії¹, де при дворі князя Коцела навчали слов'янського богослужіння і книжної справи його підданих. У Римі братів було виправдано і вони отримали єпископський сан. Після того Костянтин залишався в Римі до смерті, а Мефодій повернувся до Моравії, де продовжував протистояти латинізації церков і онімечуванню населення. Обидва брати канонизовані й вшановуються як святі — як східною, так і західною церквами.

«Світова держава» Ранньохристиянської цивілізації (IX–XII ст.)

Вона представлена «Македонським» і «Комнінівським» відродженням. Між ними імперія пережила кризу (кінець Македонської династії). Початок і ескалація кризи пов'язані з правлінням Зої (наприкінці спільно з її сестрою Феодорою), на тлі міжусобиць кланів Пафлагонійців, Комнінів і Дук і тиску на Візантію з боку сельджуків та італійських норманів (Гвіскарів). Наслідком цієї кризи, серед іншого, виявився й остаточний розкол (схизма) Ранньохристиянської цивілізації в 1054 р.

Епоха *Македонської династії (867–1056)* — найтривалішої візантійської династії (усього 189 років) стала «золотою добою» Візантії. У цей час були відвойовані всі втрачені раніше території, імперія за цей період досягла максимальних своїх розмірів. Візантія стала центром цивілізованого світу. Правління Македонської династії поділяють на дві нерівні стадії: перша, довша — розквіт династії (867–1025) — до смерті Василя II «Болгаробойці»; друга (1025–1056) — згасання династії (Зоя і Феодора) і початок остаточного занепаду імперії.

Засновник македонської династії — Василь Македонянин (867–886), був родом з Харіуполіса в Македонії. Зріст, сила і вміння приборкувати коней допомогли йому вибитися в імператорські конюхи і стати наближеним останнього імператора Амореїської династії — Михайла III П'яниці. Після того як Михайло III оголосив Василя своїм співправителем, той звелів убити благодійника. Ефективними заходами Василь взявся виправляти становище в державі, яка за правління безхарактерного й розпутного Михайла III

¹ Існувало до вторгнення туди маляр.

переживала глибокий морально-духовний занепад [56, с. 476]. Новий імператор повів боротьбу з корупцією чиновництва, впровадив нове законодавство («Прохірон», 872 р., підготовка «Епанагоги», яка, можливо, була видана в 886 р.). У зовнішній політиці розвивав дипломатичні зносини з правителями Західної Європи і папою, намагаючись залагодити перші серйозні розходження з Римом упродовж IX ст. Реорганізував армію і збільшив її чисельність, почавши відвойовувати у арабів втрачені території.

За правління його наступника Лева VI Філософа (886–912) у Східній Європі з'явилися нові кочові орди — печеніги й мадяри, а згодом — огузи й сельджуки. У цій небезпечній ситуації знову загострилися відносини Візантії з Болгарією, внаслідок введення високих мит для болгарських купців і перенесення центру торгівлі з ними з Константинополя до Салонік. Болгарією правив у цей час цар Симеон I Великий (864–927), який спочатку намагався мирно врегулювати конфлікт, але з 894 р. перейшов до військових дій. Правління Симеона вважається «золотою добою» Болгарії. У цей час Болгарська православна церква отримала автокефалію (870), ставши першою після пентархії¹, автономною церквою. У новій столиці Болгарії — Великому Преславі в книжковій школі було створено нову абетку (церковнослов'янська) на основі глаголиці Кирила й Мефодія. Болгарія вела успішні війни з сербами, мадярами й Візантією, досягнувши своїх найбільших розмірів у статусі християнського царства². Проти війни з болгарами Лев VI залучив нову геополітичну силу — маляр. На це Симеон у відповідь зробив достойний дипломатичний хід: уклав із Візантією перемир'я і залучив до боротьби проти маляр також новий на цих землях народ — пацінакіт (печенігів). Мадяри, які в той час жили на Південному Бузі й Дністрі, були повністю розбиті (896 р.) печенігами, а їх залишки під проводом Арпада переселилися в Паннонію, де вони живуть і понині. Після цього Симеон відновив війну з Візантією, і в 896 р. узяв в облогу Константинополь. Візантія підписала мир, у якому виконала всі вимоги болгар. Симеон також встановив контроль над Сербією, визнавши князем Сербії Петара Гойніковича, як свого васала [56, с. 490–500]. Після цього Симеон відновив напади на Візантію, відбираючи у неї дедалі нові території.

¹ Пентархія — склалося після IV Вселенського Халкідонського собору (451) як верховенство п'яти єпископів (Риму, Константинополя, Олександрії, Антиохії, Єрусалиму), за першості Риму.

² Більша за територію Великої Болгарії в Північному Причорномор'ї за хана Курбата в VII столітті

Удару Візантії завдав і похід на Константинополь (Царгород) князя Олега в 907 р., з яким також було підписано договір на умовах русів. Зрештою, після смерті Лева VI в 913 р. Симеон, укотре взявши Константинополь в облогу, оголосив себе царем і примусив регентську раду при малолітньому Костянтині VII (Багрянородному) укласти шлюбну угоду, за якою б він став Басилеопатром — батьком (тестем) базилевса. Договір, укладений в серпні 913 р. між Болгарією й Візантією, визначав розміри данини, що має виплачувати Візантія Болгарії, і домовленості про шлюб Костянтина VII з однією з дочок Симеона, а головне — визнання Симеона царем і імператором болгар. Цим договором вдруге (після визнання імператором Карла Великого) порушувалася офіційна доктрина імперії, за якою міг існувати як один бог на небі — один імператора на землі — візантійський. Візантія намагалася протистояти такому порушенню традиції: в 914 р. мати Костянтині VII Зоя розпустила регентську раду, яка підписала договір, і взяла владу в свої руки. Дві християнські держави почали готуватися до вирішальної битви. Візантія вела переговори з мадярами, сербами і навіть печенігами — з метою об'єднати їх проти болгар. Укладено було також мир з Арабським халіфатом Фатімідів (917), для відкликання військ з Італії і концентрації їх на «болгарському фронті». 20 серпня 917 р. відбулася вирішальна битва на р. Ахелой, яку історики вважають однією з найбільш масових за Середньовіччя. Болгари застосували традиційний маневр кінноти (наступ, відступ і контрнаступ), унаслідок чого візантійські війська були зломлені, розсіяні і, зрештою, розбиті. Наступ із півночі печенігів і мадяр також було відбито болгарами, а серби не наслідилися виступити проти них. Біля самого Константинополя залишки візантійців знову дали битву і знову її програли. Проте Симеон не став входити в Константинополь і повернув армію додому. Як і кількесот років до того, болгар не були морально готовими знищити оплот християнства¹. Проте, Симеон скликав церковний собор (917–918), на якому урочисто було проголошено самостійність болгарської церкви, а Симеона нагородили титулом «Симеон, волею Христа Бога самодержець всіх болгар і ромейв» [56, с. 534–540]. Десять наступних років (до смерті Симеона в 927 р.) Візантія відчайдушно протистояла спробам правителя Болгарії утвердити свої права на імперію на договірній основі, включно зі шлюбною унією і визнання його політичного верховенства. При цьому

¹ Це зробили через триста років латиняни (1204 р.), а потім остаточно — османи (XIV-XV ст.).

Симеон, очевидно, намагався уникнути прямої окупації сусідньої християнської держави, а військові перемоги використовував лише як засіб тиску на Візантію. Подібну політику він застосовував не лише щодо Візантії, але й щодо Сербії, де лише міняв правителів, які його зраджували, але утримувався від каральних експедицій проти населення.

Костянтин VII Багрянородний (913–959) з малолітства і до 945 р. був співправителем, спочатку своїх братів, потім узурпатора Романа I Лакапіна, який одружив із ним свою доньку Олену. Це сприяло тому, що Костянтин присвятив себе переважно богослів'ю й наукам. Як відомо, Костянтин хрестив руську княгиню Ольгу, яка побувала в Константинополі в 957 р. Зміцненню міжнародних позицій Візантії за Костянтина VII сприяла діяльність видатних полководців — Никифора Фоки і Іоана Цимісхія, які були реальними лідерами в імперії й за сина Костянтина Романа II (959–963). Саме їхніми зусиллями почалося піднесення македонської династії. У арабів відвойовано Малу Азію і Сирію, Кіпр і Крит, а також західні володіння Візантії (Італію, частково Сицилію). Після Романа II спочатку Никифор Фока (963–969), а потім і Цимісхій (969–976) стали, по черзі, імператорами. З цими лідерами християнського світу тісно пов'язана доля видатної й властолюбної жінки — Феофано (народжена Анастасо) — дочки шинкаря й повії, в яку спочатку закохався Роман. Ставши дружиною Романа, Феофано сприяла отруєнню його батька Костянтина VII і звільненню для чоловіка імперського престолу. Згодом вона захопилася Никифором, відтак Роман II помер, а Никифор став імператором. Зрештою вона захопилася Цимісхієм, після чого, той захопив престол, вбивши свого колишнього начальника й соратника.

Обидва воєначальника (Никифор і Цимісхій) вели перманенту війну з Болгарією. За Никифора Болгарія стягувала з Візантії данину, і готуючись до війни проти неї, Никифор відправив (бл. 968 р.) у Київ посла Калокіра з пів-тоною золота — для заохочення великого князя київського Святослава Ігоревича (945–972) напасти на Болгарію. Святослав до цього розгромив Хазарський каганат, на Кубані «побив ясів і касогів», а також обклав даниною в'ятичів і волзьких болгар. Калокір, однак, не був добросовісним представником своєї держави, візантійські літописці, пишуть, що крім розгрому болгар, Святослава хотіли використати в інтригах проти самого Никифора Фоки. У 968 р. Святослав повів швидко й переможну війну проти Болгарії і заснував свою резиденцію в Переяславці біля гирла Дунаю [500–502]. Але в 968–

969 рр. на Київ напали печеніги, також, очевидно, внаслідок візантійської дипломатії, яка була незадоволена посиленням русів в Болгарії, або з намови хазар, які ще утримували Ітіль. Святослав швидким маршем рушив до Києва і відігнав печенігів, а потім пішов походом на Ітіль і остаточно розгромив Хазарський каганат. У цей час померла княгиня Ольга, і Святослав швидко влаштував справи в Русі, посадивши сина Олега над древлянами, а Володимира в Новгороді, і в 969 р. знову рушив до Болгарії, мріючи зробити її центром своєї імперії. Він захопив Доростол і столицю Болгарії Преслав Великий. Болгарський цар Петро I намагався укласти проти русів союз із Візантією, але там сталося вбивство Никифора Фоки (969), і Петро зрікся престолу, на умовах, що Святослав підпише мир з його сином Борисом II. Цимісхій потіснив союзні війська болгар і русів і захопив столицю Болгарії, внаслідок чого Борис II потрапив у полон до візантійців. Формально продовження війни декларувалося Цимісхієм як повернення влади Борису II, однак і після того, як він, майже розбивши військо русів, уклав зі Святославом мир (971), Болгарія залишилася під владою Візантії. Під час повернення до Києва військо Святослава на Дніпрових порогах підстергли печеніги, і руси змушені були спуститися до гирла Дніпра й там зазимувати. Навесні 972 р. при новій спробі пройти пороги, малий загін Святослава був перебитий печенізькою ордою хана Курі.

Здобувши контроль над Болгарією, Цимісхій узявся відвойовувати землі на Близькому Сході, але був отруєний придворними. Після смерті Іоана Цимісхія престол посіли, як співправителі, два «справжні» (порфірородні) імператори, сини Романа II — Василь II Болгаробойця (976–1025) і Костянтин VIII (976–1028). Управління державою реально знаходилося в руках Василя II, за якого імперія досягла найвищої могутності. Він вів війни з імператором Священної Римської імперії Оттоном III і лонгобардськими герцогами в Італії, підкорив Сербію й Хорватію, Іверію й Вірменію. Але найзапеклішими були його війни з Болгарією (981–1018), унаслідок яких остання припинила існування як держава і стала провінцією Візантії. Сестра імператорів Анна вперше стала дружиною «варвара» — великого київського князя Володимира Святославовича (988–1015), який охрестив для цього Русь (988) і, надалі, підтримував із Візантією мир. Ні Василь II, ні Костянтин VIII не залишили синів, але останній мав двох доньок (Зою і Феодору). Перед смертю Костянтин видав уже літню свою доньку Зою (їй було 50 років) за сенатора й епарха

Константинополя Романа Аргіра (йому було 60 років), якого й проголосили імператором Романом III (1028–1034).

Роман намагався проводити мирну й благочестиву політику, почавши правління з викупу полонених візантійців у печенігів і повернення в столицю аристократів, відправлених у вигнання. Домовившись із єгипетськими Фатімідами, він відновив храм Гроба Господнього в Єрусалимі і відзначився великими пожертвуваннями церкві [56, с. 540–546]. За нього і його наступників видатним воєначальником і героєм показав себе Григорій Маніак, який відвоював для Візантії Закавказзя і Близький Схід до Єфрату, припинив напади печенігів, вибив арабів із частини Сицилії і норманів з півдня Італії та придушив повстання слов'ян на Балканах. За всі ці подвиги Маніак здобув лише зазрість і ненависть при дворі, був постійною жертвою придворних інтриг і наклепів. Зрештою, Георгія було ув'язнено за необережні висловлювання стосовно родича імператора Михайла IV.

Правління Зої та її фаворитів стало початком кінця македонської династії і трагічних подій у Візантії в наступні двадцять років. Зоя була імператрицею за чотирьох імператорів (1028–1050), причому три з них були її чоловіками: після згаданого вже Романа III, задушеного в лазні, правив коханець, потім чоловік Зої — Михайло IV Пафлагон (1034–1041), потім усиновлений Зоєю Михайло V (1041–1042) і останній її коханець і чоловік — Костянтин IX Мономах (1042–1055). При цьому з 1042 р. трон, формально, посідали три особи: Зоя, її сестра Феодора (1042–1056) і Костянтин IX, який став імператором, одружившись із 64-літньою Зоєю. Обидві пристарілі сестри нещадно витрачали державну казну: Зоя — на парфуми й прикраси, Феодора — на богоугодні справи.

Початок правління цього тріумвірату відзначилося звільненням з ув'язнення Георгія Маніака і призначенням його катепаном (головнокомандувачем) в Сицилії й Італії, які на той час були майже втрачені для Візантії. Але щойно Маніак відвоював весь південь Італії і схід Сицилії, інтриги проти нього відновилися в найпідлішій формі: його дружину спокусив родич коханки імператора, а на нього самого звели наклеп у зраді. Отримавши виклик у столицю на чергову розправу, Георгій Маніак повстав і проголосив себе базилевсом, але, зрештою, загинув у бою в 1043 р.

До речі, як соратник Маніака в хроніках неодноразово згадується майбутній король Норвегії Гаральд Суворий, який певний час служив у варязькій дружині Зої. У 1043 р. він виступив на боці військ князя

Ярослава, які прибули під мури Константинополя внаслідок вбивства тут знатного русича¹, цього ж року Гаральд став зятем Ярослава. З 1045 р. Гаральд — король Норвегії, який провадив політику її централізації і хрещення, відтак безліч знатних норвежців переселилися до Ісландії. У 1066 р. Гаральд загинув, виборюючи престол Англії, з ним у поході були його дружина Єлизавета Ярославівна і донька Марія, про яких після цього не було жодних згадок. Друга донька Гаральда і Єлизавети стала згодом королевою Данії.

В останні роки правління Костянтина (помер в 1055) і Феодори (померла в 1056), імперію потрясли повстання й заколоти, але культурний розквіт імперії тривав. Костянтин запровадив міністерство юстиції (воно звалося «секретом судових справ») [101, с. 117]. Міністерство вивчало й систематизувало правові джерела і впорядковувало судочинство в імперії. За кілька місяців до смерті Костянтина Мономаха відбулася Велика схизма 1054 р. Конфлікт почався внаслідок критики Константинополем реформованої латинської церкви і закриття в столиці Візантії кількох церков латинян за розпорядженням патріарха Михайла Кіруларія, на що папа Лев IX надіслав до Константинополя своїх легатів для узгодження питання. Закінчилося тим, що легати оголосили іменем папи, що Керуларія відлучено від сану, а Керуларій піддав їх анафемі.

Ця подія стала початком відокремлення Західно-християнського суспільства від Ранняохристиянського, офіційно реалізованого в ході Папської революції (XI–XII ст.), коли римський єпископ (папа) отримав повновладдя призначати єпископів і навіть коронувати світських володарів.

У Візантії ж, зі смертю Феодори, македонська династія припинила існування, і трон унаслідок перевороту зайняв представник знатного роду з Малої Азії Ісаак I Комнін (1057–1059). Наступні тридцять років у Візантії змагалися за владу два клани — Комнінів і Дук, а зовнішнє становище Візантії ставало дедалі тяжчим. Костянтин Дука (1059–1067) не зміг протистояти навалі огузів, які перейшли Дунай і захопили Балкани, і споріднених з ними сельжуків, які захопили схід Малої Азії. Вирішальна битва з сельджуками відбулася у 1071 р. при Манцикерті біля озера Ван. Тюрків очолював Алп-Арслан, племінник засновника султанату Тогрула. Замолоду потрапивши в полон до царя

¹ Цей інцидент закінчився мирним договором між Візантією і Руссю лише у 1046 р.

Грузії Баграта IV і викуплений Тугрулом, Алп-Арслан усе життя присвятив завоюванням. Призначений намісником Харасана, він підкорив султанату Середню Азію, а ставши султаном, захопив Іран, Вірменію, Грузію, халіфат Фатімідів і був готовий до війни з Візантією. Роман IV Діоген (1067–1071) також зібрав величезну армію, в яку, крім візантійської гвардії, входили наймані франки й нормани з Західної Європи під проводом авантюриста Русселя де Брейля, варяги з Русі, огузи й печеніги, болгари, вірмени і грузини (загалом 70 тис. війська). Військо Романа IV не було ні добре організованим, ні налаштованим на єдину мету: ще під час походу відбулася сутичка з Брейлем, найманці якого грабували місцеве населення. У битві при Манцикерті візантійські війська були вщент розгромлені, а імператор потрапив у полон і викупився за рахунок поступки Алп-Арслану східної частини Малої Азії. Катастрофа при Манцикерті стала, за визначенням істориків, «смертю великої Візантійської імперії» — і не лише через територіальні втрати (вона зменшилася до території античної Греції): в імперії запанували придворні інтриги, на тлі яких міжнародне її становище швидко ставало все безнадійнішим. Доки Роман перебував у полоні, у Константинополі престол захопили його політичні опоненти, які після нетривалих зіткнень умовили його від імені нового маріонеткового імператора й митрополитів здатися на почесних умовах, після чого осліпили й замучили до смерті. Далі придворні інтриги тривали, і сельджуки охоче підтримували то одних, то інших претендентів на візантійський престол. До цих змагань за владу у Візантії підключилися й італійські нормани. Герцог Апулії, Калабрії й Сицилії Роберт Гвіскар видав свою дочку Олімпію за Костянтина Дуку, який то здобував, то втрачав престол, що давало підстави Гвіскарам активно втручатися у візантійські справи.

«Комнінівське відродження» (1081–1180)

Становище імперії покращилося за правління видатного політичного діяча Олексія I Комніна (1081–1118), після чого майже сто років імперія під владою династії Комнінів переживала останній розквіт [57, с. 5–12]. Початок правління Олексія I пов'язаний з невдалою війною Візантії і Венеції проти Роберта Гвіскара і його сина Боемунда в 1081–1082 рр. Нормани, незважаючи на те, що їхній флот розбили венеціанці, висадилися на заході Балканського півострова і швидким маршем рушили через Албанію до Греції, маючи намір дійти до Константинополя. Але Роберт змушений був з частиною війська

повернутися до Рима, на допомогу своєму союзнику папі-реформатору Григорію VII¹. Використавши цю ситуацію, Олексій розбив Боемунда і відвоював усі втрачені балканські землі.

У війнах із печенігами 1086–1091 рр. візантіїці під проводом Олексія спочатку зазнавали поразок. Після розгрому у 1088 р. візантіїців печенігами в союзі з новою ордою половців і виплати переможцям великої данини, між половцями й печенігами відбулася кривава сутичка за поділ здобичі, що давало надію на послаблення війська нападників. Однак до орди приєднався сельджуцький авантюрист Чаха, який мав свій флот і піратствував у Чорному морі. У 1090 р. об'єднані війська печенігів, половців і сельджуків підійшли до мурів Константинополя. Олексій I запросив на переговори половецьких ханів Тугокана й Боняка та переконав їх стати союзниками Візантії. Половецьке військо з візантіїцями розгромило печенігів, але візантіїці виявили небачену підступність і жорстокість, перебивши тисячі печенігів, які здалися в полон, після чого половці, не бажаючи мати ніяких справ з таким союзником, пішли в степи. Проти Чаки Олексій I застосував більш дипломатичний, але не менш підступний хід. Він написав листа новому правителю Іконійського султанату Килич-Арслану I (1092–1017), в якому переконував останнього, що Чака намагається захопити владу в султанаті. Султан повірив візантіїцю і власноруч убив Чаку.

Сельджуки й надалі залишалися серйозною загрозою для Візантії. В кінці XI ст. їхні володіння простяглися на величезні території від Середньої Азії до Босфору, охоплювали все Закавказзя і Близький Схід, а також частину Аравійського півострова біля Перської затоки. Олексій I розраховував на те, що проти сельджуків підніметься все християнство, і вів про це переговори з папою й західними правителями. З собору в Клермоні й благословення папи Урбана II Першого Хрестового походу (26 листопада 1095 р.) починається доба хрестових походів, з яких уже перший ускладнив відносини між Візантією та її «захисниками» — хрестоносцями, а три наступних завершилися трагедією 1204 р. Унаслідок Першого хрестового походу на Близькому Сході та в Малій Азії утворилася низка держав хрестоносців², частина яких присягнула візантійському імператору,

¹ Імператор Священної Римської імперії Генріх IV, обурений знаменитими «Диктатами папи», надісланими йому Григорієм, мав намір дійти до Риму і зустрітися з зухвалим папою-реформатором особисто.

² Цей процес після 1204 р. поширився і на Балканський півострів.

частина відмовилася це зробити. Слабко організовані й постійно готові до сутичок між собою, хрестоносці зазнавали тяжких втрат: крім першого більш-менш вдалого походу, наступні виявлялися для хрестоносців дедалі невдалішими. При цьому всі свої невдачі хрестоносці намагалися списати на підступність візантійців, тому в Західній Європі набували поширення дедалі негативніші чутки щодо Візантії, налаштовуючи західних європейців проти греків.

На початку XII ст. в Малій Азії між сельджуцькими султанами та емірами активізувалися запеклі міжусобиці, чим уміло скористалася Візантія. Олексій I і його наступники гнучкою дипломатією намагалися послабити сельджуків і забезпечити собі лояльність окремих їх правителів. У 1117 р. візантійські війська на чолі з Олексієм I і в союзі з західним лицарством розбили сельджуків при Філомелоні, після чого близько 60 років Візантія володіла більшою частиною Малої Азії.

За правління Комнінів імперія пережила пишний культурний розквіт. Контакти з Заходом сприяли взаємній відкритості західнохристиянського і східнохристиянського суспільств, і певній «вестернізації» Візантії. Олексій відмовився від доктрини «божественного імператора» всього християнського світу, але при цьому авторитет Візантії як культурного центру християнства визнавався незаперечно. Олексій провів також низку реформ в імперії, обмеживши права провінційної аристократії і підпорядкувавши своїй владі публічні справи церкви. Водночас він розправився з павликіанами, які підтримували печенігів, винишуючи цю єресь на всій території Візантії. Він відбудував флот, збільшив найману армію: військові почали отримувати пронії — державні наділи, якими проніати володіли і з яких отримували доходи, доки служили.

Син Олексія, Іоанн II Комнін (1118–1143) і син Іоанна, Мануїл (1143–1180) були останніми імператорами, за яких Візантія вела активну завойовницьку політику. Проблема Візантії полягала в тому, що війни велися практично водночас як на сході з тюрками, сили яких постійно поповнювалися охочими (газі) з усієї Азії, так і на заході — з італійськими норманами, двір яких також був відкритий для лицарства, завжди готового до війни. У 1122 р. Візантія провела вдалу військову експедицію в Малій Азії, яка потерпала від міжусобиць між самими сельджуками, новоприбулими туркменськими кланами (Кара-

Куюнлю і Ак-Куюнлу) і загонами джахідів, що прибули на Середній Схід повоювати й пожитися. Того ж року було остаточно розбито печенігів, які востаннє перейшли Дунай і вторглися до володінь Візантії. Посилення клану Гвіскарів в Італії і Сицилії та їхні плани захопити Балкани змушували Комнінів активно реагувати на їхні дії. Іоан II, заручившись підтримкою папи Інокентія II, в 1135 р. відрядив посольство до імператора Священної Римської імперії Лотаря II з пропозицією спільними зусиллями вибити норманів з Італії чи принаймні послабити їхню могутність. Від Візантії вимагали грошей, і лише після їх отримання планувалося розпочати війну проти Рожера II Гвіскара. Але Іоан II знову повинен був зосередитися на Малій Азії, де міжусобиці влаштували християнські правителі, тож Рожер II Гвіскар, зрештою, змусив папу Інокентія II визнати його королем Сицилії, герцогом Апулії і князем Капуї [151, с. 124]. У 1167 р., вже за Мануїла, Візантія перемогла королівство Угорщину, уклавши з нею вигідну для Візантії угоду.

Після того, як на чолі Румського (Іконійського) султанату став Килич-Арслан II, сили мусульман стали швидко зростати. У битві при Міріокефалоні війська візантійців було розбито, і більшість територій в Малій Азії втрачено для Комнінів назавжди. Зі смертю останнього імператора цієї династії Андроніка I Комніна (1185) Візантія пережила черговий занепад і стала жертвою хрестоносців, які в 1204 р. захопили і пограбували Константинополь.

Після 60 років панування латинян їх було розбито, переважно, військами Болгарського царства і сельджуцьких бейліків, кількість яких все зростала на території Малої Азії. За правління Ласкаридів, Ангелів і Палеологів (XIII–XV ст.) відбулося поступове й остаточно поглинання залишків Візантії як «світової держави» Ранньохристиянської цивілізації іншими цивілізаціями. Османська імперія постала як «світова держава» Ісламської цивілізації, захоплюючи території Візантійської імперії, Сербії, Болгарії, частково Угорщини та Волоських князівств. Західнохристиянська цивілізація поширилася на всю Італію, іншу частину Угорщини, Богемію (Чехію), Каринтію (Австрію). У цих складних умовах лише на самій окраїні поширення православ'я — як спадкоємиці «світової держави» Православної цивілізації залишаються Велике князівство Литовське (поглинуте згодом західно-християнським суспільством) і Московське царство (XIV–XVII ст.).

4.3.1.3. *Формування релігійно-правової традиції Ранньохристиянської цивілізації*

Право Ранньохристиянської цивілізації формувалося як тривала взаємодія джерел старозаповітної релігійно-правової традиції Сирійської цивілізації і політико-правової традиції Еллінської цивілізації (грецької й римської її складових). Обидві цивілізації, як було показано в попередніх главах, в епоху античності створили власні правові доктрини і мали класичні правові джерела, а в пізньоантичній ойкумені формували низку концепцій синтезу, які, вже в лоні Ранньохристиянської цивілізації, були інституціалізовані, передовсім, в ортодоксальному (православному) християнстві. Християнські спільноти утворилися чи поширилися з часом і в межах інших середньовічних цивілізацій, передовсім Іранської, а також Індійської¹, а окремі общини несторіан через євразійські степи досягли й осередків Далекосхідної цивілізації [62, с. 22]. У самій Візантійській імперії процес становлення християнських спільнот був досить динамічним і супроводжувався постійними зіткненнями різних течій християнства, узгодженню конфліктів між якими сприяло канонічне право — з одного боку і політичні та юридичні зусилля імператорів — з іншого.

Канонічне право ранньохристиянської цивілізації від початку його становлення регулювало питання внутрішнього життя церкви, зокрема, засади її організації, дисципліну кліру, процедури відправлення таїнств, а також церковне судочинство й санкції за порушення церковних приписів. В основі доктрини канонічного права лежало Святе Письмо, яке зазвичай, крім Нового заповіту, включало, принаймні, такі розділи Старого заповіту: «П'ятикнижжя», «Псалтир» і «Пророки» [71]. Важливим прецедентом в організації ценобію (общинного, а згодом — монастирського й орденського устрою) — став статут Пахомія Великого², взятий за взірць і поширений зусиллями видатного каппадокійського релігійного сподвижника Василя Великого. З часом цей статут став взірцевим для монастирських статутів (у православній традиції — типіків). З VI ст. поширилася практика створення номоканонів — збірників церковних правил, з долученням імператорських указів, що стосувалися

¹ Маланкарська православна церква, заснована в Індії в 52 р. апостолом Фомою.

² Пахомій Великий (292–348) — солдат армії Костянтина, охрестився й заснував в Єгипті перший монастир.

діяльності церкви. Найдавніший із відомих номоканонів укладено Іоаном Схоластиком (близько 550-х років). Найвідомішим став Номоканон патріарха Фотія (877–886), укладений на основі більш розлогого але не збереженого джерела [109, с. 54–55].

Системоорганізуючим джерелом канонічного права як історично нового явища стали постанови й правила церковних соборів [109, с. 40–49]. За традицією, перший такий собор (в Єрусалимі) було скликано у 49 чи 51 році — ще до початку Іудейської війни (66–71), яка закінчилася розгромом римськими військами Єрусалиму. Регулярні собори почали збиратися з 150-х років. Від 325 до 787 рр. було скликано сім Вселенських (Ойкуменічних) соборів, які відіграли провідну роль у формуванні засад ортодоксального християнства і християнського канонічного права. За майже півтисячоліття Вселенські собори, збираючи представників усіх помісних церков, визначили такі засадничі питання християнської цивілізації, як символ віри й церковні догмати, вони також давали офіційні тлумачення спірних питань віри та приймали рішення про визнання окремих течій християнства еретичними, їхнє засудження чи навіть переслідування. На тлі цих фундаментальних питань головний масив правил Вселенських соборів стосувався основних принципів християнського життя, які, пропри наступні розбіжності й конфлікти у християнстві, стали головними орієнтирами віри й моралі для всіх християнських конфесій.

«Правила» Ойкуменічних соборів ще зберігають первинне ставлення церкви до своїх цінностей — як до цінностей щирості й моральної чистоти, не затьмарених формалізмом ритуалів, конформізмом чи навіть цинізмом, що охопили церкву в наступні епохи. В основному масиві «Правила» були оперативними відгуками на актуальні поточні проблеми церкви, що переживала становлення як нова ойкуменічна спільнота. Звернені, передовсім, на регулювання життя кліриків як провідників цієї спільноти, «Правила» мали завданням створити нове морально-етичне середовище християнського світу, яке б максимального відповідало ідеалам Нового заповіту. Маючи цю благородну мету, собори змушені були вирішувати поточні проблеми цілком земного характеру, передовсім у трьох основних сферах: 1) спори за «вищість» того чи іншого з єпископств (передовсім, римського чи константинопольського); 2) релігійні спори, часто з цілком прагматичним підтекстом — хто буде вигнаний з єпископства як еретик, а хто посяде його місце як провідник пастви; 3) протидія швидкому поширенню серед кліру користоловства та інших мирських вад.

Стосовно визначення компетенції єпископств, то після припинення громадянської війни і встановлення повновладдя Костянтина Великого, на першому Вселенському соборі в Нікеї (325) було відновленого повноваження старих єпископств у межах їхніх історичних територій: «Хай зберігаються давні звичаї, що існують в Єгипті, Лівії й Пентаполі, за якими Олександрійський єпископ має свою владу в усіх цих місцях. Так само, як і у римського єпископа — свої зберігаються звичаї. Подібно ж і в антиохійському та в інших округах — хай зберігається пріоритет, що належав відомим церквам» (правило 6) [109, с. 42]. Однак римські єпископи, як намісники св. Петра, претендували на вищість серед інших єпископів, тож на другому соборі (Константинополь, 381 р.), йдучи назустріч їхнім вимогам, було вирішено: «Єпископ константинопольський має пріоритет честі після єпископа римського, оскільки Константинополь є новим Римом» (правило 3). У сфері боротьби церкви за зміцнення власної юрисдикції, на Четвертому соборі (Халкідон, 451 р.) було проголошено заборону клірикам і монахам поступати на військову службу і отримувати «мирські чини» (Правило 7), а також на звернення «до мирських судилищ», коли обидві сторони тяжби належать до кліру чи чернецтва (правило 9) [109, с. 43].

Важливим кроком до консолідації ортодоксального християнства стало прийняття на першому Вселенському соборі «Символу віри» про богосутність Христа, у зв'язку з засудженням ересі Арія¹. На другому Вселенському соборі до «Символу віри» було також включено вчення про Святу трійцю. Третім Вселенським собором, (Ефес, 431 р.) було накладено заборону на зміну «Символу віри»: «Хай незмінним буде Символ віри, який прийняли на соборі в Нікеї, триста вісімнадцяти отців церкви» [109, с. 42–43]. На цьому соборі також було засуджено чергові ересі (Несторія, Целестія тощо), стосовно яких, зазвичай, приймалися рішення такого змісту: «Якщо який-небудь митрополит, відступивши від святого і вселенського собору, приєднається до сонмища відступників, чи після цих постанов стане мудрувати як Целестій, то він уже нічого не може чинити проти єпископів своєї області, оскільки вже вивержений собором від усякого церковного спілкування і неправомочний. А ще він буде підлягати суду тих самих єпископів своєї області і суміжних митрополитів» (правило 1). Окремо слід виділити правила щодо іновірців (і еретиків) — у шлюбних

¹ Арій наполягав на людській природі Христа, а не «єдиносущій» з Богом Отцем.

відносинах, зокрема на четвертому Вселенському соборі було визначено: «...В кількох епархіях паламарям і співцям дозволено укладати шлюби, але не слід брати їм дружину іншої віри» (правило 14). На Трульському (п'ято-шостому) соборі 691–692 рр. було введено загальну заборону на шлюби з єретиками (правило 72).

Найбільше соборних правил спрямовано проти корисливості й прагнення кліриків і монахів «торгувати благодаттю за гроші». Так, у правилі 17 вже першого Вселенського собору зазначено: «Оскільки багато кліриків, захоплені користолюбством, займаються лихварством... святий собор постановив: хто стане після цієї постанови брати з лихвою при поверненні боргу чи проводити інші оборудки, заради ганебних зисків, ті будуть вивержені з клиру й позбавлені церковного сану». Значну увагу цій проблемі приділяє й Четвертий собор (451): «Якщо котрийсь із єпископів здійснить рукоположення за гроші й непродажну благодать оберне в продаж, рукоположивши... будь-кого на церковну посаду, заради свого прибутку, то, будучи виявленим, має бути позбавлений свого сану, а поставлений ним не повинен користуватися купленим за гроші саном і хай позбавлений буде сану й посади, які отримав за мзду» (Правило 2). «Дійшло до святого собору, що деякі з кліриків, заради мерзенного прибутку, беруть на відкуп чужі маєтки і влаштовують мирські справи, нехтуючи служінням Божим, або, зі срібллюбства, вештаються по житлах мирських людей, приймаючи доручення по маєткам. Тож Святий собор постановив, щоб віднині ніхто — ні єпископ, ні клірик, ні манах — не брали на відкуп маєтків і не вступали у розпорядження мирськими справами» (правило 3). На Трульському соборі цих постанов іще більше: в правилі 10, що забороняє брати гроші чи інші дари за причастя, сформульовано відомий афоризм: «Благодать не продається!». Є серед постанов і такі несподівані, як заборона кліриками утримувати корчму (правило 9), а також «заради збереження благоговіння до церкви», — заборона «влаштовувати в межах священних будівель трапезні чи пропонувати харчі та здійснювати дрібну торгівлю» (правило 76). На Сьомому (II Нікейському) соборі (787) піднімаються питання земельних оборудок кліриків з нерухомістю й землями та маніпулювання виборами на церковні посади: заборона церковним ієрархам привласнювати чи дарувати родичам церковне майно (правило 12). «Обрання священних осіб монахів і монахинь слід здійснювати абсолютно безкорисно» (правило 19) [109, с. 48].

Дух християнської м'якості ще домінує в постановах соборів. Так, заборону шлюбу для духовних осіб від диякона й вище, прийняту Трульським собором (691–692), доповнено положенням: «А якщо хто з кліриків хоче перебувати в шлюбі, то хай це зробить до того, як стане дияконом чи пресвітером» (правило 6). Загальну заборону шлюбів із еретиками (правило 72) доповнено положенням про те що у разі, коли шлюб між неодновірцями вже укладено, то він не повинен розриватися, причому, це доповнення обгрунтоване прямим посиланням на Новий заповіт: «Невіруючий чоловік освячується дружиною, а невіруюча дружина — віруючим чоловіком» (1. Кор. 7, 14). Санкції, що передбачають рішення соборів, виглядають досить м'якими, з огляду на гостроту політичної і релігійної боротьби в цей період і, особливо, порівнюючи їх з покараннями, що їх із VIII ст. приймають у руслі світської імператорської нормотворчості (починаючи з Еклоги та інших законів Ісаврійської династії). Найпоширеніші санкції — відлучення від церкви і позбавлення сану (за корисливі діяння). Поодинокими є суворіші санкції за дійсно тяжкі злочини, наприклад: «Жінки, як ті, що надають засоби для викидня, так і ті, що їх приймають, для умертвлення життя, яке зароджується, — підлягають епітимії, передбаченій за вбивство» (правило 91 Трульського собору). Віддання анафемі передбачено лише в окремих випадках — засудження найавторитетніших і «ненависних» лідерів еретичних вчень та в кількох випадках найтяжчого гріха, зокрема: «Тих, хто викрадає жінок для блуду, і тих, хто їм допомагає, слід піддавати анафемі» (правило 92 Трульського собору) [109, с. 47].

Важливим джерелом канонічного права з раннього Середньовіччя стала доктрина. У перелік основоположників доктрини християнської церкви сучасні дослідження вносять багато нового, при тому, що католицька і православна традиція має в цьому відношенні певні розбіжності. Першу систематизацію біблійної й християнської доктрини здійснив, можливо, неоплатонік Оріген (185–254), погляди якого як еретичні згодом були засуджені едиктом Юстиніана Великого і рішенням Константинопольського (помісного) собору в 543 р. [71]. Видатним богословом раннього Середньовіччя був Іоан Златоуст (347–407), рання його діяльність пов'язана з Антіохійським єпископством, але в 397 р. він став патріархом у Константинополі, де був втягнутий у придворні інтриги, через що двічі вирушав у вигнання — у Вірменію, потім в Абхазію, де й помер. Він написав низку творів на тлумачення Святого письма, кілька десятків «бесід» на біблійні тексти, а також ввів у

столиці антифонний хоровий спів, але найбільше уславився своїми проповідями [71].

Традиційно, як «отців церкви», обидві церкви визнають авторитет Святого Амвросія Міланського (340–397) і його учня Блаженного Августина¹ (354–430). Амвросій, походячи з заможної патриціанської родини з Триру, обіймав посаду адвоката в Далмації, потім префекта в Північній Італії. Через релігійну боротьбу ортодоксів і аріан, його, як незаангажовану особу, навіть ще не хрещеного, рекомендував на посаду єпископа Мілана імператор Валентиніан (374). Охрестившись і пройшовши процедуру рукоположення в єпископи, Амвросій пожертвував церкві своє величезне багатство і прийняв обітницю жити скромно й бідно. Амвросій, можливо, вперше ясно визначив невідповідність церкви в духовних справах імператору, намагаючись при цьому впливати на імператорів як на «синів церкви» своїми переконаннями і власним благочестям. У листі до Феодосія Великого він зазначав, що у справах віри єпископи можуть судити імператорів, а не імператори єпископів. За вчинену Феодосієм різанину в Фессалоніках Амвросій наклав на імператора епітімю, і той публічно покався за цю акцію. Водночас, Амвросій рішуче відкидав будь-яке виправдання силового спротиву імператорським велінням.

Ідею розмежування компетенції церкви і світської влади продовжив похресник Амвросія — Блаженний Августин. У своєму знаменитому творі «Про Град Божий» Августин здійснив перше популярне тлумачення принципів нової віри, міцно зв'язавши первинні революційні ідеї Нового заповіту з архаїкою Старого заповіту. Взнявши за основу метафору стоїків про два рівні організації людських спільнот, Августин розробив її у відповідності до принципу, викладеного в Новому заповіті як «Богу — богове, кесарю — кесареве» (Лука, 20.25), виводячи ідею про «Град Божий» з Псалмів Давидових (Пс. 86,3):

«Градом божим ми називаємо град, про який свідчить те саме Писання, котре, по волі вищого провидіння, своїм божественним авторитетом підноситься над усіма без винятку писаннями всіх народів, не випадково підкоряючи їмні уми... З цих свідчень ми знаємо, що існує якийсь Град божий, громадянами якого ми пристрасно бажаємо бути, в силу тієї любові, що надихнув в нас його Засновник.. Тепер же... почну говорити з незмінним упованням на допомогу Господа і Царя нашого, ...про початок, поширення і призначений кінець обох градів, тобто земного й небесного, які в цьому віці...

¹ У католицтві — Святий Августин.

складно переплетені й один з одним змішані» (Кн.11, гл І). «Два гради створені двома типами любові: земний — любов'ю до себе, що доведена до зневаги до Бога, небесний — любов'ю до Бога, що доведена до зневаги до себе самого. Перший град своїми досягненнями славить себе, другий — бога... Над першим панує хтивість повновладдя, яка охоплює і його правителів, і піддані народи, в другому — його жителі служать один одному з любов'ю: предстоятелі керуючи, підлегли — підкоряючись. Той у своїх великих людях любить власну силу, цей промовляє до свого Бога: возлюблю тебе Господи, міць моя!» (Пс. 17,2)» [109, с.14].

У главі І книги 15 «Два ряди людського племені, що з самого початку розходяться в протилежних напрямках» Августин пише: «Ми вже багато зробили для вирішення великих і досить складних питань про начала світу, душі і самого роду людського. Останній ми поділили на два класи: один — ті, котрі живуть “за людиною”, другий — ті, хто живе “за Богом”. Ці класи ми символічно назвали “двома градами”, тобто двома спільнотами людей, з котрих одному призначено вічно царювати з Богом, а іншому — піддаватися вічному покаранню з дияволом. Але то вже кінець їх, про який належить говорити згодом. Тепер же слід сказати про поширення їх, від того часу, як дві перші людини почали народжувати, і до того, коли люди народжувати припинять. Весь цей період став часом розмежування цих двох градусів, про які ми розмірковуємо. Отже, спочатку був народжений Каїн, що належав до граду людського, а потім Авель, що належав до Граду Божого. Так і відносно однієї окремої людини, ми пересвідчуємося, що “не духовне спочатку, а душевне, потім духовне” (1. Кор. 15, 46), тому кожен, хто народжується від гріховного паростка, спочатку з необхідності буває, за Адамом, злим і плотським, а потім, відродившись во Христі, стає добрим і духовним. Так і в усьому роді людському: першим народжується громадянин цього віку, а потім уже чужий для цього віку, приналежний Граду божому.

Отже про Каїна написано, що він збудував місто (Бут. 4,17); Авель же, як кочовик, не побудував міста, оскільки град святих є градом горнім, хоча він і народжує тут своїх громадян, в особі який мандрує, доки не настане час його царства, коли збере він всіх, хто воскресне з їх тілами, і коли останнім надане буде обітоване царство, в якому вони будуть зі своїм Главою, Царем віків, царювати безкінечно» [109, с. 15]. В главі ІІ, цієї ж книги «Про синів плоті й синів заповіді» Августин визначає: «В земному градусі ми маємо дві складові: одна являє саму дійсність, друга слугує для явлення Граду небесного». В главі V «Про першого засновника земного граду — братовбивцю, який заснував Рим на нечестивому братовбивстві» — Августин проводить аналогію між вбивством Каїном Авеля і вбивством Ромулом Рема, як свідчення успадкування «гріховності по природі» граду земного, на чолі якого постав Рим: різниця лише в тому, що Ромул і Рем були громадянами земного граду, обидва, намагаючись здобути славу, не змогли її поділити. «Те що відбулося між Ромулом і Ремом, показує, як розділяється сам на себе град земний, тоді як те, що відбулося між Каїном і Авелем, вказує на ворожнечу між двома градами: людським і Божим.

Ведуть між собою боротьбу злі і злі. Але добрі з добрими, коли вони досконалі, не можуть боротися одне з одним» [109, с. 15].

Формально засуджуючи рабство, Августин, визнає його наслідком гріховності й, відповідно, втіленням божої справедливості. Посилаючись на Старий заповіт, Августин зазначає, що в ньому дається зрозуміти, що стан рабства по праву призначено грішнику. «В писанні, — пише він, — ми не зустрічаємо раба до того, як Ной покарав ним гріх свого сина» (Бут 9,25)... У мирському порядку, за яким одні люди підкорені іншим, як приниження приносить користь слугами, так і гордіня шкодить правлячим. У Новому заповіті Августин також знаходить аргументи на користь рабської покори: «Апостол закликає рабів підкорятися господарям і служити їм з душею (Ефес 6,6–7), щоб вони самі зробили служіння своє вільним, керуючись не страхом, а вірністю господарям, доки не пройде неправда, зникне всяке панування і людська влада і буде Бог все і в усьому» [109, с. 16–17].

В главі XVII «У чому небесне співтовариство дотримується миру з земним градом і в чому не погоджується з ним» Августин досить відверто викладає кредо «вірних», які, зневажаючи все мирське, змушені співіснувати з ним і за його рахунок: «Земний град, що не живе вірою, прагне миру земного і до нього спрямовує злагоду в управлінні громадянами, щоб стосовно речей, які належать до смертного життя, у них був, певною мірою, однаковий напрям думок і побажань. Град же небесний, найвірніша частина якого блукає в цій смертності й живе вірою, змушений задовольнитися таким миром, доки не мине сама смертність, для якої цей мир потрібен. Тому доки він (град небесний), ніби в полоні, проводить життя, підвладне земному граду, хоч і отримав уже запоруку свого звільнення, не відмовляється підкорятися законам земного граду» [109, с. 18]. При цьому богослов відмовляє «граду земному» в здатності пізнати істину, відкидаючи фактично всю античну «не біблійну» мудрість, завдяки якій отримав свою чудову освіту і сам Августин: «Град земний мав деяких, не схвалених Божественним вченням, мудреців, які будучи обмануті демонами, вважали, що людству необхідно багато богів. Град же небесний знав, що шанувати слід тільки єдиного Бога і з істинним благочестям виходив з того, що лише йому треба служити. Так і ведеться, що з градом земним град небесний не міг мати спільних релігійних законів, але був поставлений в необхідність не погоджуватися з останнім, бути ненависним для людей з іншими поглядами, піддаватися їх гніву, злості й переслідуванням, доки, зрештою, страхом перед своєю численністю і повсякденною божою підтримкою не приборкав зухвальство своїх ворогів... Тож цей небесний град, доки знаходиться в земних блуканнях, закликає до себе громадян всіх народів і набирає мандрівне товариство в усіх мовах, не звертаючи увагу на різницю у звичаях, законах і установах, котрими мир земний керується: нічого в ньому не міняючи і не руйнуючи, а навпаки зберігаючи й дотримуючись усього, що хоч у різних народів різне, але скероване на одну мету — дотримання земного миру, якщо тільки воно не заважає релігії, котра вчить пануванню єдиного найвищого й істинного Бога». Винагорода за вірність Граду божому, змальована

в главі XXX книги 22 «Про вічне блаженство граду Божого і вічну суботу», виявляє певну успадкованість з нагородами, що передбачені для вірних в Старому заповіті, хоч і не має таких відвертих описів очікуваних страждань для ворогів і опонентів. Проте очікувані «стандарты щастя» досить характерні, як і стиль їх викладення: *«А яке буде блаженство, коли не буде вже ніякого зла, не буде приховане ніяке добро і всі справи будуть полягати в хвалі Богу, який буде все і в усьому! Бо не знаю, чим це можна займатися там, де буде безкінечне дозвілля і не буде праці, викликаного якою-небудь нуждою»* [109, с. 19].

Безумовно, значення діяльності Блаженного Августина важко переоцінити для популяризації й стандартизації поглядів християнства. Зокрема, його зусиллями було засуджене вчення Пелагія, який здійснив спробу вилучити з християнства цілком старозаповітні ідеї про напередвизначеність «обраних» і «проклятих» і гріховність людини від народження, які відстоював Августин. Маючи класичну античну освіту і пройшовши школу маніхейства, Августин став першим пропагандистом-агітатором нової ери.

Але Ранньохристиянська цивілізація, переживаючи в цей час період бурхливого становлення, ще була далека до жорсткої ідеологічної уніфікації і мала цілу плеяду видатних мислителів і діячів, які передали християнському світу багату спадщину античної мудрості, більш чи менш узгоджену з новими християнськими ідеями. Видатним філософом і політичним діячем Візантійської імперії був сучасник і земляк Блаженного Августина Сінезій (370–413) з Кірени (Північна Африка) — учень Іпатії, знаменитої вченої з Олександрії¹. Делегований від Кірени до Константинополя, де мав завдання захищати в імператорській курії інтереси своєї громади, він за три роки перебування в столиці (397–400) став відомим інтелектуалом. Найвідоміший його твір «До Володаря», написаний у вигляді звернення до імператора Аркадія, став взірцем середньовічної морально-політичної філософії, спрямованої на раціоналістичне усвідомлення сутності влади. Звертаючись до моральних якостей монарха, Сінезій пише:

«До імператорської влади тяжіє тиранія, наближаючись до неї, майже так, як нерозважливість наближається до хоробрості, а марнотратство — до щедрості. Але імператор свої схильності підпорядковує законам, тоді як

¹ Іпатія (Гіпатія) 370–415 рр. жінка-вчена з Олександрії, філософ, математик астроном, Як постійний опонент єпископа Кирила, розтерзана натовпом християн-фанатиків, прибічників Кирила.

для тирана його схильності стають законом. Влада — це те, що їх об'єднує, але спосіб життя у них протилежний. Бог в силу своєї вищої сутності вище тих, ким він управляє, тоді як для людини, яка керує багатьма, власна її природа недостатня для успіху в усякій справі. Прагнучи поповнити цей недолік природи, вона входить у спілкування з друзями і тим збільшує власну силу: вона, таким чином, бачитиме очима всіх, чутиме вухами всіх і користуватиметься порадами всіх, спрямованими на спільну мету. Водночас, імператор повинен виявляти найвищу пильність, використовуючи всі засоби, для того, щоб відгородити себе від низьких лестощів, що приймають личину дружби. Оскільки вже одними ними, навіть за надійної охорони, розкладається імперія» [109, с. 28].

Важливу роль приділяє Синезій моральному зв'язку імператора з військом і підданими: «Звичка воїнів часто бачити свого імператора пробуджує в їхніх душах відданість йому, що має величезну силу і значення. Яке царство може бути сильнішим за те, що захищене любов'ю? Яка приватна особа, який малий чоловік не буде відчувати себе вільним і в безпеці за правління імператора, якого не бояться, але за якого бояться його піддані? Навпаки, що може бути ганебніше, коли піддані пізнають імператора лише завдяки художника? ...Законодавець не повинен давати зброю тим, хто не народжений в своїй країні і не вихований встановленими нею законами, оскільки хто може ручатися за їхню надійність? ...Тільки той може зберегти мир, хто здатен покарати агресора. Але мир бажаніше за війну, оскільки до війни ми готуємося заради миру: мир як мета, вже в силу цього, по справедливості має перевагу. Оскільки імперія має дві складові: військо й цивільне населення, то слід правильно приділяти по чергово належну увагу тим та іншим: після війська, зайнятися містами й цивільним населенням, якому, за допомогою воїнства, забезпечуються блага мирного землеробства й державності» [109, с. 28–29]. Крім моральних якостей імператора, в захисті засад суспільного порядку Синезій покладається на систему правосуддя: «Слід провести ретельний відбір судових чиновників, оскільки їхня діяльність відповідальна й божественна. Через цих небагатьох захисників (справедливості) слід турбуватися про багатьох» [109, с. 29].

До теми ефективності влади монарха, порушеній у творі «До Володаря», Синезій ще раз повернувся у пізнішому творі “Constitutio”, але в європейській літературі вона знайшла продовження лише у пізньому Середньовіччі, найповніше й системно розроблена Н. Макіавеллі у творі «Державець». Писав Синезій і богословські твори. Близько 410 р. він прийняв чернецтво і був рукоположений на митрополита Птолеміади. Проте і на цій посаді він займався найрізноманітнішими науковими дослідженнями. Йому належить знаменитий «Тактат про сновидіння», в якому він виявляє досить глибоке розуміння людської психології, збірка «Казки Єгипту» та

історія падіння римської Киренаїки. Оригінальним напрямом творчості Синезія стали його гімни, в яких він намагається узгодити елліністичні філософські уявлення з християнською символікою й риторикою. Частково збереглися й свідчення його листування з Іпатією, в яких, зокрема, вперше згадуються такі винаходи того часу, як ареометр і астролябія.

У цей час на Заході унікальне становище римського єпископства сприяло появі низки видатних діячів, які зробили внесок у розвиток християнської доктрини й канонічного права. Серед них, передовсім, слід назвати папу Лева I (440–461) — єпископа Рима, який відновив боротьбу за пріоритет римського єпископа, що й було визнано на Халкедонському соборі 451 р. У 452 р. Лев I мав зустріч з Атіллою і зумів відмовити його від вторгнення в Рим за великий викуп. Він керував римською громадою і під час розгрому Риму вандалами (455). Поширена думка, що саме з Лева I поширилася практика називати римського єпископа «папою».

За правління в Італії формального васала (дукса) Візантійської імперії короля Теодоріха Великого на Заході діяли такі видатні особистості, як папа римський Геласій; видатний філософ-богослов Боецій; його наступник Кассіодор; засновник чернечого ордену Св. Бенедикт. Папа Геласій (понтіфікат 492–496) відзначився боротьбою з обрядовими залишками римського язичництва, еретиками й маніхеями, а також намаганнями підпорядкувати своєму авторитету східні єпископства, що викликало перше серйозне напруження у відносинах римського єпископату з патріархом Константинополя і візантійським імператором. У книзі «Про подвійну природу Христа» Геласій розкритикував монофізитство, підтримуване імператором Анастасієм I. За понтифікату Геласія було остаточно затверджено редакцію Нового заповіту. Ведучи обережну політику з варваром Теодоріхом, Геласій в одному зі своїх декретів чітко сформулював концепцію «двох мечів — духовного і світського», розмежувавши юрисдикції церкви і світської влади, яка згодом стала ідеологічним гаслом «Папської революції» XI ст. [197, с. 218].

Видатною постаттю «остготського відродження» античної мудрості при дворі Теодоріха був «останній римлянин» Боецій (480–524) — філософ-неоплатонік, знавець грецької й латини, механік, теоретик музики. Він служив магістром офіцію при дворі короля в Равенні. Розвиваючи концепцію освіченого правління Платона, він, подібно до античного філософа, намагався повчати правителя-деспота. Якщо Платон був за це проданий у рабство, але викуплений, то

Боецій, написавши у в'язниці свій останній твір («Розрада філософією»), був страчений на підставі облудного звинувачення у зраді¹. Боецій наголошує на значенні свободи вибору людиною, оскільки божий промисел не може проникати в усі деталі незнаного майбутнього. Головне призначення людини — уникати зла, серце залишати вірним добродійності, а розум спрямовувати на пошук істини. Боецій написав низку богословських творів, але, можливо, найвизначніший його внесок полягав у систематизованому викладенні основ античної математики й астрономії, які, завдяки Боецію, були збережені для середньовічної Європи [168, с. 176].

Магн Аврелій Кассіодор (490–585) заступив на посаді магістра офіція ув'язненого Боеція. Маючи класичну освіту, він діяв як практик-дипломат за дорученнями Теодоріха, бував при візантійському дворі. Написав низку літературних творів, зокрема, «Історію готів». Кассіодор обґрунтовував необхідність збереження спадку римського права. Здійснив першу технічно досконалу кодифікацію права варварського королівства («Едикт Теодоріха»), взявши за взірець «Кодекс Феодосія» (348). Після смерті Теодоріха діяв на посту префекта преторія в складних умовах міжусобиць, що почалися між кланами готів. Після перемоги в Італії військ Юстиніана Великого, переїхав до Константинополя. Наприкінці життя (близько 555), повернувшись у свій маєток, заснував у ньому «віварій» — общину, яка, взявши за взірець статут бенедиктинців, стала, згодом, центром культурного відродження.

Основним заняттям монахів-бенедиктинців в цей період було вивчення й переписування рукописів. Другим важливим напрямом їхньої діяльності, за сприяння Кассіодора, стало дослідження ефективних засобів ведення сільського господарства. Як зазначає У. Мак-Ніл, завдяки зусиллям Кассіодора монахи-бенедиктинці в цей період почали навчати Західну Європу садівництва й городництва, досліджуючи землі й можливості вирощувати на них ті чи інші сільськогосподарські культури [131, с. 565]. Св. Бенедикт (487–547) — засновник першого масового чернечого руху в Західній Європі, взявши за взірець статут Пахомія Великого, розробив статут ордену. Бенедиктинський рух, як уже збуло зазначено, підтримав наприкінці життя Кассіодор, надавши йому виразного цивілізаційного змісту.

Григорій Великий (540–604) вважається засновником західноєвропейської доктрини християнства, яка, зрештою, обумовила

¹ У Павії Боеція шанували як мученика церкви.

остаточний розкол церков у XI ст. Основним джерелом поглядів папи були його офіційні листи до імператора, варварських королів та до глав інших єпископств. У листах дослідники виявили близько 70 посилань на «Кодекс», «Інституції» й «Дігести» Юстиніана, з чого зрозуміло, що папа Григорій досить оперативно знайомився з видатною візантійською кодифікацією. Григорій проявив себе як видатний політичний діяч під час навали лонгобардів. Три роки за рахунок доходів із земель єпископства він забезпечував продовольством римлян і біженців, чим здобув собі величезний авторитет. Папа двічі віддавав лонгобардам, що брали Рим в облогу, всі кошти, які міг зібрати, і постійно звертався до Візантії з проханням замирити варварів. Мир за присутності візантійського екзарха було укладено в 596 р. Григорій докладав чимало зусиль для утримання від відпадиння старих територій римського єпископства і підпорядкування Риму нових провінцій. Відряджена ним (590) на Британські острови місія на чолі з монахом-бенедиктинцем св. Августином почала активну діяльність з відвернення населення саксонських королівств і Кента від ірландської церкви й хрещення їх за римським обрядом [131, с. 608].

Ще одна постать цього періоду — видатний богослов і юрист Ісидор Севільський (Гіспальський) (560–636), який також походив з Північної Африки (Карфагену). Як єпископ Севільї (Іспанія) з 600 р., він головував на Севільському (619) і Толедському (633) помісних соборах. Підтримував настрої, спрямовані проти намагань єпископів Рима диктувати свою волю іншим єпископствам. Написав низку творів, які мали визначальний вплив на сучасників: «Про природу речей», «Про числа», «Про церковні обов'язки», «Історії» («Хроніку Вестготського королівства»), «Про видатних мужів» (історія іспанської церкви). Найвидатніший його твір — «Етимологія» з 20 книг, в якій систематизовано всі відомі знання тієї епохи — має енциклопедичну повноту і простий та довершений стиль викладення [109, с. 29–39].

П'ята книга Етимології «Про закони і часи» являє собою довідник з основ теорії права. Сам перелік розділів книги дає уявлення про системність і повноту підходу Ісидора: 1) Про Законодавців; 2) Про закони божі й людські; 3) Чим відрізняється право, закон і звичай; 4) Що таке природне право; 5) Що таке право цивільне; 6) Що таке право народів (*jus gentium*); 7) Що таке право війни; 8) Що є правом публічним; 9) Що є правом квіритським; 10) Що таке закон; 11) Що таке плебісцит; 12) Що таке сенатусконсульт; 13) Що таке конституція і едикт; 14) Що таке відповіді правознавців (*jus respondendi*); 15)

Про закони консулів і трибунів; 16) Про Сатурнів закон; 17) Про Родоське право; 18) Про привілеї; 19) Що може закон; 20) Для чого приймається закон; 21) Яким має бути закон; 22) Про судові справи; 23) Про свідків; 24) Про законні засоби; 25) Про речі; 26) Про злочини, записані в законах; 27) Про покарання, визначені в законах.

У послідовності видатних Законодавців, за Ісидором: *«Першим з усіх, Мойсей з єврейського роду описав божі закони в священному писанні. Першим встановив закони і суди для греків цар Фороней»*, далі Ісидор називає Меркурія Трисмегіста, що встановив закони для єгиптян, Солона й Лікурга — законодавців афінян і лакедемонян. Далі згадуються закони Нуми Помпілія і XII таблиць децемвірів. Перелік Законодавців завершується візантійськими правителями: *«Нові закони почалися з цезаря Костянтина і його наступників, вони були змішаними й безсистемними. Тоді Феодосій молодший август створив кодекс конституцій, який назвав своїм ім'ям¹»* [109, с. 30–31].

На Юстиніана Ісидор не посилається, що свідчить про те, що, на відміну від папи Григорія I, він не був ознайомлений з кодифікацією Юстиніана, здійсненою за півстоліття до діяльності Ісидора. При цьому в багатьох визначеннях він наводить висловлювання римських юристів, кодифіковані в «Інституціях» і «Дігестах» Юстиніана. Так, він зазначає, що всі закони належать або до божих (*fas*) або до людських (*jus*), роблячи при цьому зауваження, що право проходу (сервітут) відносить до області *fas*, а не *jus*. Розрізняючи право, закон і звичай Ісидор пише: *«Право — це загальна назва, закон же — це окремий випадок права. Слово ж право (jus) походить від справедливості (justum). Звичай (mos) — це випробуване тривалим часом правило — неписаний закон. Отже закон (lex) зветься так від «a legendo» — читати, оскільки він записаний»*.

Про природне право Ісидор пише таким чином: *«Природне право виявляється як в цивільному (національному) так і в праві народів. Природне право є спільним для всіх народів; повсюдно воно використовується як те, що покликане природою, як, наприклад, зв'язок чоловіка й жінки, поява й виховання дітей, спільне для всіх володіння і одна для всіх свобода, придбання того, що вільно береться в небі, на землі й на морі. Також сюди відноситься повернення відданої на зберігання речі чи довірених грошей, опір насильству силою, адже це і все, цьому подібне, ніколи не було несправедливим, але завжди трималося на природності й рівності»*. Цивільне право визначається як *«все те, що народ чи держава, з причин людських чи божественних, встановили для себе»*. Право народів (*jus gentium*) визначено Ісидором дещо ширше, ніж визначення Гермогеніана, наведене в «Дігестах»: *«Це захоплення місця проживання, забудова і зведення укріплень, війни, захоплення в полон, рабство, повернення з полону, мирні угоди, перемир'я, святість недоторканності послів, заборона шлюбів між іноземцями. Це право*

¹ Кодекс Феодосія II — перша візантійська кодифікація 438 р. (див. далі)

називається правом народів, тому, що ним користуються майже всі народи» [109, с. 32].

Окремо виділяє Ісидор право війни, в таких напрямках регулювання: «...форма оголошення війни, зобов'язання з союзного договору, виступ за сигналом в похід на ворога чи на об'єднання; сюди ж відносять відступ за поданим сигналом, військове безчестя за дезертирство, розміри солдатської платні, військові звання, почесні й нагороди; сюди ж — військові призи і справедливий розподіл за особистими якостями й заслугами та частка принцепса». Публічне право визначене Ісидором, відповідно до наведеного в «Дігестах» визначення Цельзуса, воно «складається з права священнодійств, прав жерців і прав магістратів». Цікавий екскурс Ісидора щодо квіритського права і його інституцій: «Квіритське право — це власне право римлян, яке не стосується нікого крім квіритів, тобто римлян. Складається квіритське право з законів і плебісцитів, з конституцій і едиктів принцепсів та з відповідей правознавців: закон (*lex*) — це постанова народу, яким глави родів, разом з плебеями щось санкціонують; сенатуконсульти — це те, що лише сенатори, порадившись з народом, постановляють; деякі закони називаються іменами тих, хто їх уклав, таким є закони консульські й трибунські, наприклад, закони Юлія, Корнелія .. закон Фальцидія... Сатурновим законом називається закон, який говорить одразу про багато речей, це новий закон. Родоськими вважаються закони про морську торгівлю, названі так від острова Родос, на якому в давнину торгівці обмінювалися товарами» [109, с. 34].

Далі Ісидор коротко розкриває соціальну дію закону: «Всякий закон щонебудь дозволяє, як, наприклад: “Хоробрий муж хай отримає нагороду”, або забороняє, як, наприклад: “Священним дівам хай не дозволено буде ні з ким вступати у шлюб”, або ж карає, як, наприклад: “Хто вчинить убивство, хай буде покараний смертю”. Адже закон нагородами й покаранням утримує в належних межах людське життя». Мета закону визначена ним таким чином: «Закони укладаються для того, щоб страхом перед ними стримувалося людське нахабство. Ними серед негідників захищена невинність, і багато злодіїв утримуються від своїх злочинів перед страхом покарання».

Особливо актуальним виглядає перелік питомих характеристик закону: «Закон має бути чесним, справедливим, можливим і не суперечливим природі людини і звичаям Вітчизни, відповідним до місця і часу, необхідним, корисним, а також зрозумілим: хай не містить він ніякого лукавства через неясність викладення, хай буде він укладений не на вигоду приватної особи, а на користь всіх громадян» [109, с. 34].

Якщо попередні розділи п'ятої книги (1–21) присвячені загальним питанням юриспруденції, то шість останніх (22–27) стосуються спеціальних питань правосуддя. У розділі 22 «Про судові справи» викладено характеристику процесу, починається він з походження самого терміну: «Є грецьке слово “прагма”, що означає латинське *causa* (справа), від якого процес називається прагматика, а той, хто вчиняє позови, називається

прагматиком». Розділ 23 «Про законні засоби» відкривається визначенням волі як основи правовідносин: «Воля це загальна основа всіх законних засобів, оскільки вони виникають не з сили, а з волі». Далі дається визначення всіх категорії цивільного римського права (різні форми заповітів, нункупація, креція, фідеїкоміс, мандат, купівля–продаж (еміціо і вендіціо), дарування (узуфруктарне і пряме), стимуляція, сакраментум і т.ін. У розділі 24 «Про речі» Исидор дає визначення основним інститутам речового римського права, включаючи спадщину, нематеріальні майнові права, обтяження, застави, деякі елементи зобов'язального права і позов про розмежування земельних ділянок. Два останні розділи (26–27) присвячено кримінальному праву, відповідно: злочинам (включаючи позови проти злочинів) і покаранням. І злочини, і покарання прив'язані до їх визначення в законі. У характеристиці покарань Исидор, посилаючись на Тулія Цицерона, вдається до нумерології, визначаючи «вісім покарань»: штраф; тюрма; тілесні покарання; таліон; безчестя; заслання; рабство; смерть. Цікаво, що розкриваючи старозаповітній зміст таліону «око за око, зуб за зуб», Исидор посилається на Новий Заповіт (Матф 5, 38), але в цілком християнському дусі додає, що цей принцип має тлумачитися по-новому, зокрема, закон повинен забезпечувати не лише співрозмірне покарання, але й співрозмірну винагороду за благочинність.

Підводячи підсумок ролі доктрини в канонічному праві й діяльності «учителів церкви» раннього Середньовіччя, слід зазначити, що більшість із них були людьми енциклопедично обізнаними, і питання богослов'я у їхній творчості тісно перепліталися з питаннями моралі й права, політики та іншими явищами тогочасного культурного життя.

Загалом, стосовно канонічного права у Візантійській імперії, не можна не зауважити, що воно мало два рівні регулювання, обумовлені самою природою християнської церкви: з одного боку — вона (церква) розумілася як «єдине тіло» на чолі з Христом, яке об'єднує клір і паству, з іншого — діяв принцип, закладений у Новому заповіті «Богу — богове, кесарю — кесарево» (Лука, 20.25), який визнавав дві юрисдикції християнської спільноти — церковну і світську. Відповідно, вже джерела раннього канонічного права, ще не обтяженого політичною відповідальністю за паству (на відміну від нового канонічного права Західнохристиянської цивілізації) мали, як два окремі предмети регулювання — організаційно-правові й морально-правові питання життя церкви і пастви. Сама діяльність вселенських соборів була наслідком ініціативи світської влади¹, а

¹ Починаючи з Костянтина Великого, який, навіть ще не будучи християнином, ініціював скликання першого Нікейського собору для регулювання питання «аріанської ересі».

легітимність рішень собору мала необхідною складовою волю візантійського імператора. Християнська доктрина в цілому визнавала, що церква живе «за римським законом», який був прерогативою законотворчості імператора. Тож процес розвитку права в Ранньохристиянській цивілізації був тривалим зустрічним рухом від двох полюсів: церкви й імператора, який надалі продовжився в лоні виокремленої з Ранньохристиянської — Західнохристиянської цивілізації.

Імператорські кодифікації

Першу візантійську офіційну кодифікацію римського права, як уже зазначалося, було здійснено за наказом і участю Феодосія II. «Кодекс Феодосія» готували з 429 р., і лише у 438 р. було закінчено другий офіційний його варіант. З 1 січня 439 р. він набув чинності. Кодекс мав 16 книг, в яких були зібрані імператорські постанови, починаючи з Костянтина I. Стрункою логічної системи кодекс не мав. Орієнтовно, книга 1 визначала чинні джерела права (конституції принципів, рескрипти, мандати принципів, відповіді правознавців і т. ін.); книга 2 була присвячена судоустрою і процедурним питанням і містила майнові позови. Книги 3–5 визначали статус підданих, включаючи окремі їх категорій (клірики і монахи; воїни; землероби, раби імператора; колони); книги 10–11 і книга 13 були присвячені податкам і повинностям. Книга 16 регулювала релігійні питання (про єпископів церкви і кліриків, про єретиків і т. ін.) [109, с. 93–150]. Проте, Кодекс Феодосія вперше забезпечив єдину правову основу суспільного життя західної й східної частин імперії після тривалого періоду партикуляризму, й одразу ж став предметом численних коментарів і взірцем для кількох варварських правд («Бревіарій» Аларіха 506 р., «Едикт Теодоріха», близько 530 р.). За визначенням Д. Келля, «Кодекс Феодосія» — це вичерпний підручник життя для християнської спільноти... феодосіанство не лише пом'якшило римське право й виявило доброзичливість до варварів, але й знаменувало початок кодифікації як невід'ємного елементу зречення язичництва [115, с. 64].

Corpus juris civilis Юстиніана

У 528–533 рр. за наказом імператора Юстиніана Великого було здійснено першу повну кодифікацію правовідносин, що дістала назву

“Corpus juris civilis” («Зведення цивільного права»¹), який включав: «Кодекс Юстиніана»; «Дігести»; «Інституції» і «Новели». Процес кодифікації супроводжувався виданням Конституцій, у яких роз’яснювалися мотиви і порядок застосування джерел кодифікації.

Засновуючи першу комісію на чолі з Іоаном, 13 лютого 528 р. Юстиніан започаткував, за висловом Д. Келлі, «перетворення старого прагнення звести право до мистецтва — в квазірелігійне покликання» [115, с. 65], яке мало надати праву належної святості, як і Законодавцю-імператору. Для цього Юстиніан планував створити нову генерацію юристів, вихованих на нових ідеалах і новому кодифікованому праві. Комісія з 10 чоловік була названа «децемвірами», як і комісія, що видала першу римську кодифікацію «XII таблиць». У першій редакції «Кодекс Юстиніана», набув чинності в 529 р., він був призначений для регулювання поточних справ і відміняв усі попередні кодифікації. У 534 р., по закінченні роботи з «Дігестами», було видано нову перероблену редакцію «Кодексу Юстиніана» [30, с. 365].

До другого, найграндіознішого, проекту — створення «Дігест» комісія з 16 чоловік на чолі з Трибоніном узялася 15 грудня 530 р. «Дігести» в контексті нової, суто візантійської систематики правових відносин (поділ на книги й титули), призначалися для ретельного вивчення новим поколінням майбутніх візантійських юристів² римської юридичної спадщини. Структура «Дігест» (тематика і назви книг) була визначена самим Юстиніаном і відтворювала структуру «Кодексу Юстиніана». 50 книг «Дігест» були поділені на титули й дрібніші підрозділи. Кожен титул мав назву (характеризуючи відповідний правовий інститут) і розкривав зміст інституту цитуванням висловлювань знаменитих римських юристів, «знавців права». Усього в «Дігестах» цитується 39 авторів, проте, як зазначив І. С. Перетерський, 78 % цитувань припадають на висловлювання Юліана, Помпонія, Гая, Папініана, Ульпіана, Павла і Модестина [30, с. 366]. П’ятдесят книг було об’єднано в 7 частин, кожна з яких метафорично прирівнювалася Юстиніаном до «небесних сфер», які студенти мали проходити, «піднімаючись» у знаннях від першого

¹ Поняття «цивільне право» в той час не обмежувалося лише приватноправовими відносинами, норми «Кодексу» і книг «Дігест» (49–50) регулювали публічно-правові відносини.

² Юстиніан паралельно здійснив реформу освіти, в якій вирішальне значення надавав вихованню нових юристів, яких назвав «новими Юстиніанами».

курсу до останнього (п'ятого). П'ять перших книг становили основу на кожному з п'яти курсів: I. *Prota* (1–4 книги); II. *De iudiciis* (5–11 книги); III. *De rebus* (12–19 книги); IV. *Umbilicus* (20–27 книги); V. *De testamentis* (28–36 книги)¹. Дві останні частини: VI (37–44 книги) і VII (45–50 книги) — вивчалися факультативно [86, с. 15]. 16 грудня 533 р. «Дігести» було опубліковано.

«Інституції Юстиніана» (третє джерело) мали в основі популярний підручник Гая (II ст.) з юриспруденції. Ця кодифікація складалася з чотирьох книг, які поділялися на титули: перша книга (26 титулів) стосувалася статусу осіб; друга книга (25 титулів) — речей і речових прав; третя книга (29 титулів) була присвячена спадкуванню і договірним (та квазідоговірним) зобов'язанням; четверта книга — деліктним зобов'язанням. У межах книг одні титули роз'яснювали юридичну природу відповідного інституту (цитуючи римських юристів, як і титули «Дігест»), інші наводили зміст римських законів, прийнятих з конкретних питань. «Інституції» призначалися для вивчення юристами першого року навчання, крім того, з моменту їх опублікування (21 листопада 533 р.), Юстиніан надав їм сили закону.

«Новели» (четверта складова кодифікації Юстиніана) включали поточні закони, видані Юстиніаном впродовж 534/535–565 рр. Як вірно зауважує Д. Келлі, кодифікація Юстиніана стала втіленням «синівської пошани» до «батьків» римської юриспруденції. У ній було збережено й освячено: стару тріаду Гая (особи; речі; зобов'язання); розрізнення між приватним і публічним правом; ідею природного права як вищого стандарту справедливості та багато інших елементів класичного правової думки [115, с. 64]. З іншого боку, Юстиніан наказав припинити дію всіх, крім виданих за його наказом джерел, а також заборонив інтерпретації його законів і виявлення будь-яких у них суперечностей. Таким чином, було проведено чітку межу між попередньою передісторією візантійсько-римського права і його новим систематизованим зведенням, представленим в кодифікації Юстиніана.

Оскільки кодифікація була здійснена латинською мовою, яка на той час у повсякденному житті вже була витіснена грецькою в більшості провінцій Візантійської імперії, юристи зробили кілька неофіційних перекладів найактуальніших розділів з «Кодексу» і «Дігест», які, за домовленістю, застосовувалися для регулювання

¹ Приблизно в такому значенні: «Найперше», «Про позови»; «Про речі»; «Середина»; «Про відносини».

відносин і вирішення спорів у повсякденному житті. Система стала основою формування «юридичного жрецтва» імперії — «нових Юстиніанів», на яких Юстиніан покладав головну надію в формуванні нового суспільства. Було проведено реформу системи освіти: вищі навчальні заклади в Константинополі, Бейруті й Римі перейшли на п'ять років навчання (замість трьох, визначених реформою Феодосія II).

На думку Д. Келлі, система Юстиніана була амбітним проектом, спрямованим на досягнення як юридичного ідеалу «істинної філософії», так і на заснування того, що згодом виявилось першою системою соціального маніпулювання, закладаючи систематизовані стандарти суспільної думки. Інституції і Дігести, на його думку стали джерелом істинної філософії, на відміну від мистецтва «фальшивої риторики» софістів (як її визначив Ульпіан). Було відтворено розуміння унікальності права як науки, що на новому якісному рівні мала забезпечити зв'язок між ідеалами і практикою правового регулювання, наділена як принципами справедливості, так і засобами її втілення в умовах людського співіснування [115, с. 68]. Система Юстиніана стала важливим етапом у забезпеченні практичного впливу права на соціальне життя імперії, сприяючи торжеству цивілізованості у її звичайному побутовому сенсі. Важливим внеском кодифікації, на думку Д. Келлі, стало «наведення мосту над проваллям між індивідуальним та універсальним, між приватною та публічною сферами життя» [115, с. 67]. Проте перше реальне об'єднання християнської ідеології і влади імператора як християнського монарха відбулося вже за Ісаврійської династії.

Кодифікації Ісаврійської династії

За Лева III Ісаврійця і його наступників було завершено формування візантійського права: створено струнку й дієву офіційну кодифікацію грецькою мовою, в якій закріплено корпоративно-становий устрій візантійського суспільства і верховенство імператора як глави не лише світської влади, але й церкви. «Еклога», Морський закон Родосців, Земельний і Військовий кодекси і «Книга Епарха»¹ — основні джерела цього періоду.

Еклога Лева III (близько 726) мала преамбулу і 18 титулів [109, с. 242–257]. У преамбулі Лев III, прославляючи Трійцю, посилається як на Новий, так і на

¹ Епарх — управитель Константинополя, призначений імператором. Книга Епарха одне з найцікавіших джерела права, яке розкриває специфіку і різноманіття відносин у Константинополі.

Старий заповіт, а також на авторитет Костянтина і Юстиніана: «В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Лев і Костянтин, благочестиві імператори ромейв... Господь і творець всього суцього — Бог наш, який створив людину і наділив її волею, дав їй в поміч, згідно зі словом пророків, закон, який визначив, що слід робити, а чого слід уникати, а також і те, що належить обирати як шлях до спасіння і чого уникати — як причин для покарання. І ніхто хай не сумнівається стосовно невідворотності належного, за ті чи інші дії, воздаяння. Адже Бог наперед визначив і те й інші, і сила його заповідей незмінна й воздає заслужене кожному по справах його і, відповідно до Євангелія, не відмінюється. І оскільки він наділив нас імператорською владою, ми не можемо прославити Бога скоріше і краще, ніж управлінням довіреними нам людьми, відповідно до закону і правосуддя — так, щоб починаючи з цього часу, припинилися всякі беззаконні об'єднання, було розірване плетиво насильницьких угод і зупинено діяння грішників». Підтримуючи авторитет імперської традиції, Лев визначає як мету кодифікації «в душі більшої людяності законодавство великого Юстиніана викласти більш ясним і стислим чином для легкості сприйняття і кращого усвідомлення дії цих благочинних законів... тим, кого поставлено виконувати закони, ми радимо й наказуємо утримуватися від будь-яких людських пристрастей і виносити рішення, спираючись на здоровий глузд та істинну справедливість».

Структура «Еклогі» певною мірою зберегла успадкованість від класичної тріади Гая (особи; речі; дії), але була ускладнена як новими уявленнями в сфері юриспруденції, так і самими реаліями візантійського життя. Перші вісім титулів визначають статус осіб та їхні майнові права: шлюбні відносини (I–III); дарування (IV); спадкування (V–VI); про сиріт і опіку над ними (VII); про звільнення рабів і повернення в рабський стан (VIII). Наступні п'ять титулів об'єднують найбільш поширені цивільні правочини й інститути: про купівлю–продаж (IX); про позики (X); про депозити (XI); про вічний і обмежений емфітевзис (XII); про найм (XIII). Далі йдуть два «процесуальних» титули: про свідків (XIV); про мирові угоди (XV); окремо виділяється титул про майно представників різних станів (військових, підвладних, кліриків, хартуляріїв¹ (XVI); також один, але великий титул присвячений покаранням за злочини (XVII), останній титул (в один абзац) присвячено застереженню стратигів від «дурних промов і діянь» і поділу військової здобичі (XVIII).

Пріоритет у послідовності титулів відображає серйозне ставлення Законодавця до шлюбно-сімейних відносин як основи християнського порядку в імперії. При цьому виділені в окремий (перший) титул заручини, які здійснюються між батьками майбутньої пари (з віку 7 років) і є основою взаємних зобов'язань укласти в майбутньому шлюб. Неправомірний розрив домовленостей тягне втрату завдатку (батьками нареченого) або відшкодування витрат (батьками нареченої). Укладання шлюбів між християнами (титул II) здійснюється з визначеного віку (з 15 років — для

¹ Хартулярій — писар при духовній особі

юнаків, з 13 років для дівчат), за спільною згодою та з благословення батьків. Встановлено заборони до шлюбу: для осіб, пов'язаних узами хрещення, а також для родичів (включаючи двоюрідних). Забезпечено захист майнових інтересів подружжя і дітей на випадок смерті одного з подружжя. У напрямі вирівнювання майнових прав чоловіка і жінки закріплено недоторканність шлюбного дару і посагу дружини. Визначена обов'язкова частка законних дітей (1/3) у спадщині. Як загальну норму для християн встановлено нерозлучність шлюбів, але встановлено також обмежений перелік підстав звільнення від подружніх зобов'язань: спільними умовами є зловмисні дії проти другого з подружжя і проказа, підставою звільнення чоловіка від дружини є також вчинення нею перелобу, а підставою звільнення жінки від чоловіка є його нездатність (упродовж 3 років) до шлюбного життя. Другий шлюб дозволяється після смерті і жалоби (12 місяців) а також при розлученнях із зазначених правомірних причин. Окремий титул (III) присвячений захисту прав дружини на її посаг.

Своєрідним прототипом кримінального кодексу є титул XVII «Покарання за злочини», найбільший за змістом (включає 53 статті). Починається він зі священного статусу церковного притулку: *«1. Всякий, хто укривається в церкві, не може бути звідти виведений силою, але провина його повинна бути повідомлена ієрею, тоді той, хто укривається, може, під забезпечення, бути взятим для належного розслідування й розгляду його справи. Хто ж силою виведе такого з церкви, карасться 12-ма ударами»*. Як бачимо, в цій статті виявляється походження процесуальної норми звільнення від арешту під забезпечення до судового розгляду. Друга стаття легалізує іншу процедуру, поширену в сучасних правових системах: свідчення під присягою (на Євангелії), щоправда, у формі застереження проти лжесвідчення: *«2. Той, хто за рішенням судді чи як свідок, чи притягнутий іншого стороною, торкаючись Святого божественного Євангелія, поклявся, і, як потім з'ясується, лжесвідчив, хай буде покараний відрізанням язика»*.

Як бачимо, дві перші статті титулу XVII мають, певною мірою, процесуальний характер. Наступні статті (3–53) містять матеріальні кримінальні норми, які визначають склад злочину і санкції. Найпершим серед них визначено злочин проти імператора і держави (повстання, змова), за який передбачено смертна кара. Але при цьому зроблене важливе застереження: *«Для того, щоб деякі з ворожості не прирекли кого-небудь на смерть, необхідно взяти його під охорону, і як сам імператор розсудить і вирішить, так і вчинити»*. «Підняття руки на ієрея» визнано другим за значущістю злочином, який тягне побиття й вигнання. Наступним за значущістю визначено злочин самосуду: *«5. Якщо хто-небудь, маючи з кимось тяжбу, не повідомивши владу, самовільно, скориставшись посадою чи силою, накладе руку й захопить що-ебудь, то якщо його претензії підтвердяться, він буде позбавлений захопленої речі, якщо ж він зазіхав на чуже майно, хай місцевий*

архонт накаже його побити за те що, сам себе признав едиком¹, потім нехай поверне захоплену річ [109, с. 253]. У титулі є й одна норма, що передає винну особу до церковного суду: «*б. Ті, хто, потрапивши в полон, відреклися від нашої непорочної християнської віри, будучи поверненими, мають бути передані до церковного суду*». Далі визначено низку злочинів проти майна та майнових інтересів приватних осіб, війська і держави (7–18), значний перелік злочинів, пов'язаних з перелюбом (19–26).

У санкціях, передбачених титулом XVII, досить чітко виявляється пріоритет фізичного покарання перед штрафами, завдяки чому покарання діють однаково для бідних і багатих (принаймні формально), і зорієнтовані безпосередньо на страх перед болем — як на ефективніший засіб запобігання злочинності. Покарання досить суворі: смертна кара передбачена за державна зрада, заколот проти імператора, інцест, мужоложство, отруєння, чаклунство, умисне вбивство: переважно це відтинання голови, але за розбій передбачено розп'яття на фурці, а за умисний підпал міста — спалення. Поширеним покаранням є відсікання руки (за фальшування, крадіжку коня у військовому поході, повторні крадіжки майна, оббирання трупів). Інші покарання за окремі специфічні види злочинів — кастрація (за скотоложство), відрізання язика (за лжесвідчення), осліплення (за крадіжку з церковного олтаря), оббривання чи паління волосся (за крадіжку з церковного нефу, перелюб з рабинею). За інші злочини — побиття, іноді з визначенням батогами чи киями (за крадіжку майна, за перелюб: хто має дружину — 12 ударів, хто не має — 6 ударів та інші), відрізання носа (перелюб з монахнями або похресницями).

В «Еклезії» відчувається зростання жорсткості карально-репресивної імперської системи на тлі її обґрунтування мотивами захисту віри й християнської моралі. Багато правових інститутів тлумачаться в релігійному сенсі, часті посилання на Біблію². Натомість, цитування римських джерел відсутні. Проте, з виданням «Еклоги», Лев III досяг актуальних на той час цілей: наближення законодавства до християнських цінностей; уніфікації грецьких перекладів юстиніанового законодавства; спрощення системи регулювання суспільних відносин, зокрема, процедур укладання правочинів; протидію корумпованості суддів і чиновництва (ввів виключно державну платню суддям); урівнення перед судом сторін процесу. Важливою новелою стало офіційне впровадження практики письмового ведення судового процесу, а також оформлення правочинів.

Інші джерела Ісаврійської кодифікації розглядаються як доповнення до «Еклоги». Після становлення канонічного права як корпоративного права церкви вони знаменують новий етап

¹ Едик — суддя, як правило, з кліриків.

² Прямих посилань в «Еклезії», на Новий і на Старий заповіти приблизно порівну.

забезпечення корпоративно-станового суспільства імперії власними спеціальними кодифікаціями.

Землеробський закон узагальнив звичасві права общинників-землеробів, розселених у межах імперії, зберігаючи й консервуючи їх громадський лад, зокрема, колективне володіння землями, що перебували, переважно, у державній власності [109, с. 258–265].

Починається закон з батьківського напучування селян бути справедливими й не порушувати меж наділів сусідів. Закон містить санкції проти незаконного освоєння цілини, дозвіл обміну користувачів земельними ділянками, правила спільного ведення господарства (оренда бідними земель багатих за половину врожаю), відповідальність за недбале спільне ведення господарства.

Санкції, передбачені Законом, стосуються, передовсім, покарань за завдані збитки господарству общини чи окремих осіб. Серед санкцій загалом переважає матеріальна відповідальність: не отримання доходу від неправомірних дій (втрата врожаю чи худоби), компенсація шкоди в натурі (за загину худобу, чи втрачений врожай). З фізичних покарань переважає просте побиття (сторожа, який краде те, що охороняє, або пастуха громадської череди, який тасмно видоєє корів для власних потреб), іноді побиття супроводжується вигнанням з общини. Відтинання руки передбачене лише за вирубку чужих виноградників із врожаєм. Смертна кара передбачена за віроломну поведінку: для вільних вона передбачена лише за підпал зерносховища (спалення), також караються смертю раби — за значні чи повторні крадіжки. Визначено низку положень, за які відповідальність не передбачена (наприклад, зривання плодів у чужому саду для прогодівлі, якщо ж плоди беруть із собою, це кваліфікується як крадіжка, що передбачає побиття).

«Військовий закон візантійців» було укладено як корпоративний кодекс стратіотів — стану військових у Візантійській імперії [109, с. 266–270]. Він служив правовою основою адміністративно-територіального устрою на мілітаризованих прикордонних територіях (екзархатах, потім фемах), де військові селилися й отримували земельні володіння за службу, відповідно до поділу на військові підрозділи (тагми), з яких виділяються такі рівні: банди (умовно ранг полку), турми (тисячі) і клісури (сотні), що становлять відповідні адміністративні одиниці. Земельні наділи, а також права і обов'язки були тісно пов'язані з рангом і посадою стратіота.

Починається Закон з визначення покарання за заколот (смертна кара). Загалом, з 41 статті Закону, 22 з них передбачають смертну кару. В окремих випадках (збезчещення військової лави¹) здійснювати страту має сам

¹ Дії (наприклад, порушення строю), через які підрозділ відступив чи зазнав тяжких втрат.

підрозділ винуватця або сусідній підрозділ. Низка злочинів, що тягнуть страту, передбачають пом'якшення вироку. У більшості таких випадків винуватця чекає замість страти побиття й вигнання зі служби. Іноді до цих санкцій додаються акти військового безчестя. Відання в рабство передбачене законом за ухилення від військової служби. Парадоксальним виглядає застереження, що коли злочин, що тягне смертну кару, здійснено в стані сильного сп'яніння, то страта може бути замінена тілесними покараннями й пониженням в званні. За легкі проступки санкції визначаються просто як покарання, очевидно, регулюючись військовим звичаєм. Привертає увагу норма, що стосується поведінки вищих військових начальників (екзархів) на підконтрольних територіях: їм забороняється обкладати місцеве населення контрибуцією, начебто для військових потреб, і стягувати інші, ніж встановлені законом, податки. Своїм призначенням і окремими положеннями «Військовий закон Візантії» виявляє певні аналоги з японськими військовими кодексами («Гесібай сікомоку», «Буке сьохатто»).

«*Морський закон родосців*» виданий на основі приватної кодифікації звичаїв морської торгівлі [109, с. 271–275]. Родоське морське право згадується ще в «Кодексі Феодосія», а також в «Етимології» Исидора Гіспальського.

«Морський закон» визначає права і обов'язки власників і капітанів суден (навклірів), що ведуть морську торгівлю, членів екіпажу судна, а також власників багажу і пасажирів. Визначено розцінки фрахту в залежності від місткості і стану судна. Закон приписує здавати навкліру всі цінності на зберігання, регламентує покриття майнових і деліктних зобов'язань перед пасажирами капітаном і екіпажем, а також визначає випадки, коли така відповідальність не вимагається чи пом'якшується. В законі враховано, зокрема, обставини форс мажору. Закон визначає перелік типових ризиків, на які капітан не повинен погоджуватися, або про які має попереджати пасажирів. Зокрема, забороняється укладати на судні угоди, предметом яких є застава майна, що знаходиться на суходолі. З іншого боку, під заставу кредиту, що бере товариство для здійснення операцій з морськими перевезеннями, не може бути запропоноване майно, що як вантаж (товар) перевозиться на судні. Капітан має повідомляти пасажирів і власників вантажу про недоліки судна, про небезпечні порти і береги, куди ризиковано приставати і т. ін. Всі угоди з фрахтування слід оформляти письмово, інакше вони не можуть бути основою для притягнення до відповідальності.

Крім цивільної відповідальності закон передбачає кримінальну відповідальність навкліра й екіпажу за низку злочинів проти пасажирів та їх майна чи майнових інтересів. У законі передбачено специфічні (очевидно, звичасві) санкції, які відсутні в інших кодифікації Ісаврійської династії: зокрема, катування і жорстоке катування, яке передбачене для матросів, а також для злодіїв, ввійманих на судні. Вражає норма, відповідно до якої,

коли при загрозі загибелі судна за борг викидають багаж і майно (у відповідних частині фрахту пропорціях), як «майно» викидають і рабів, якщо вони перевозяться на продаж, тобто не задекларовані як раби господаря.

Цікаві норми щодо підводних робіт з рятування потопленого майна: якщо рятувальники піднімають судно чи вантаж з глибини 8 сажень, вони отримують третину вартості врятованого, з глибини 15 сажень — половину вартості. Попри деякі архаїчні норми, «Морське родоське право» залишалось в Середземномор'ї чинним правом морських перевезень і морської торгівлі до пізнього Середньовіччя, слугуючи взірцем для пізніших кодифікацій.

Леву III Ісаврійському, вірогідно, також належить рання редакція «Книги Епарха» — своєрідного статуту найвизначніших професійних корпорацій «богохранимого» міста Константинополя, яка пізніше була перевидана за Лева VI Мудрого (886–912) та Никифора II Фоки (963–969).

Хоча Книга регламентує державний контроль за діяльністю корпорацій, який має здійснюватися через адміністрацію епарха (особливо тих, що здійснюють операції з золотом, метаксою й шовком та виконують військові замовлення), вона зберігає автономію внутрішнього самоврядування корпорацій або ж санкціонує їх звичаї в офіційних приписах. 22 титули «Книги» регламентують права та обов'язки колегій: державних нотаріусів (табуляріїв) міста, скупників злата, банкірів, кількох корпорацій, пов'язаних з обробкою й торгівлею шовком, корпорацій, що забезпечують місто основними видами продуктів, тощо. Стосовно останніх, особливу увагу приділено свіжості продукції й місцю, де вона продається. Риба і м'ясо продається у суворо обмежених місцях, віддалених від громадських будівель і житлових кварталів, хліб також продається в окремих крамницях. Діє заборона продавати м'ясо і вироби з нього під час християнського посту. Характерною для державного контролю за торгівлею є посада легатарія (титул XX), який виступає для Константинополя таким собі «зовнішторгом», через контроль якого проходять усі, хто приїжджає до столиці торгувати. Легатарій визначає характер товару, перевіряє, чи не встановлено на товар заборони, контролює дотримання положень щодо місць і строків торгівлі (не більше трьох місяців). Титул про ворфів (XXI) — оцінщиків худоби, визначає їх обов'язки як експертів з гарантій її якості, породи, відповідності заявленим характеристикам тощо: кожен ворф діє на основі ліцензії, вноситься в державний реєстр і має порядковий номер, несучи відповідальність за випадки, коли після купівлі тварини будуть виявлені її приховані вади. Останній титул (XXII) визначає умови найму ремісників, будівельників, малярів тощо та їхні обов'язки: вони не мають права переходити до іншої роботи, доки не закінчать першу, якщо замовник, через низьку якість послуг, звертається до епарха і той виявляє факт порушення умов найму з боку виконавця, того б'ють батогами, обстригають і виганяють з міста.

«Книга епарха Константинополя» стала взірцем муніципального цехового права для численних міських статутів, що набули поширення в Західній Європі з XI ст. Загалом же, кодифікація Ісаврійської династії стала узагальненням досвіду першого етапу самостійного розвитку візантійського права [228, с. 388–394].

Кодифікації Македонської династії

Джерела Ісаврійської династії, особливо «Еклога», були укладені в контексті ідей іконоборства. Тому засновник Македонської династії Василь I вирішив здійснити нову системну кодифікацію, яка б усунула норми іконоборчого змісту та інші застарілі норми, а також детальніше й масштабніше регулювала істотно урізноманітнені правовідносини в імперії [56, с. 510]. За наказом Василя I й за активної участі патріарха Фотія було розроблено «Прохірон» (879) — керівництво для суддів з кримінального, адміністративного й цивільного процесу. Згодом від імені Василя I і його синів-співправителів Лева VI й Олександра було видано збірку законів «Епанагону» (близько 886). «Епанагога» складалася з 40 титулів і відкривалася загальною теоретичною частиною (титул 1). У наступних титулах «Епанагога» містила перший офіційно кодифікований перелік повноважень імператора і найвищих посадовців (2–7) і патріарха та ієрархів церкви (8–11). Два наступні титули визначали вимоги до ведення юридичної документації (12–13). Власне цивільно-правовим відносинам присвячено наступні 26 титулів, які становлять основну (за обсягом) частину кодифікації: шлюбно-сімейні й пов'язані з ними майнові відносини (титули 14–21), договірні зобов'язання (22–28), питання спадкування (29–39). В останньому, кримінальному титулі (40) визначено злочини й покарання [56, с. 511–514].

Наступна, можливо, найповніша кодифікація — «Базиліки» (886–889) включала перекладені грецькою і перероблені тексти з кодифікації Юстиніана, а також коментарі (схолії) до них. Вона була здійснена за ініціативи Лева VI в руслі реформ, започаткованих Василем I, можливо, також за участю Костянтина Багрянородного (913–959). Редакційну комісію очолював юрист Симбацій. Прийняття «Базилік» стало наслідком перегляду й класифікації всього писаного права і модернізації самої техніки кодифікації. «Базиліки» виявилася найбільшою за обсягом кодифікацією, що включали 60 книг, об'єднаних у 6 томах, які містили 630 титулів, де визначалися: принципи права; канонічний судовий процес, державний судовий процес; позовне право (форми позовів і процедури їх подання);

приватне право; військове право; кримінальне право; публічні сервітути; організація судової системи [56, с. 515–517]. Ця кодифікація мала потужний вплив на розвиток права інших народів в наступні історичні епохи. Після «Базилік» законотворчість імператорів представлена, переважно, новелами.

Візантійська імперія і право народів

Християнський світ ще до піднесення Візантійської імперії почав формувати власну ойкумену, яка згодом вийшла далеко за межі Ранняхристиянської цивілізації, перетинаючись із культурними полями впливу інших світових релігій. Як зазначає А. Зінченко, міжнародна діяльність лідерів перших християнських общин уже являла собою ранню «церковну дипломатію» [101, с. 109], яка на момент формування Ранняхристиянської цивілізації мала більш ніж віковий досвід. Ранніми християнами були окремі общини євреїв, палестинців, сірійців та єгиптян, які, попри періодичні гоніння, загалом могли вільно пересуватися імперськими територіями і поширювати свою віру серед населення імперії. Між ними постійно підтримувалися зв'язки і забезпечувалася координація поглядів і місіонерської діяльності. Як показує А. Зінченко, деякі розділи Нового Заповіту (звернення до тих чи інших територіальних громад християн) можна вважати першими актами церковної дипломатії. Найдавніші й найавторитетніші християнські єпископства було утворено в Римі, Антиохії й Олександрії. Сучасні дослідження додають до них громаду християн, засновану Св. Фомою в Кералі в 52 р., яка відтоді підтримувала тісні контакти з несторінською (ассирійською) громадою християн Ірану. Досить рано (II–IV ст.) хрестилися бритти, вірмени, аланій готи. Між цими осередками християнство також здійснювалася активна церковна дипломатія.

Римські єпископи вже в III–IV ст. мали значний авторитет серед церков і претендували на особливий статус, адже їх єпископство було засноване самим апостолом Петром. На думку А. Зінченка, римський єпископ Марцеллін став першим іменувати себе папою (296). Проте Костянтин Великий (306–337) під час правління всіх єпископів вважав рівними за статусом главами християнських церков, покровительством яким забезпечує сам імператор. При цьому Костянтин подарував римському єпископу Мільтіаду фамільний палац своєї дружини Фаусти на Латеранському пагорбі, який і став, надалі, резиденцією римських пап. Зусилля римських пап стати першими серед єпископів отримало визнання на II Вселенському соборі в Константинополі (381). Відтоді Рим намагався вести власну церковну дипломатію,

тимчасом як Царгород підтримував і використовував дипломатію церкви в руслі доктрини християнської ойкумени, очолюваної Всехристиянним імператором [101, с. 112].

Поширення християнства стало одним із найважливіших знарядь імперської політики Візантії. Торгові міста, розташовані на кордонах імперії, були форпостами її політичного впливу. За купцями слідом ішли й місіонери. Візантійські місіонери проникали в гори Кавказу, на рівнини Причорномор'я, до Ефіопії, в оази Сахари, а згодом — і до слов'янських племен. А. Зінченко зазначає важливу особливість поширення християнства в ранньому Середньовіччі: Візантія полегшувала цю місію, санкціонує відправлення церковної служби місцевими мовами й сприяючи перекладам Святого письма на мови новонавернених народів. Євангелія була перекладена готською, гунською, абіссінською, болгарською та іншими мовами. Серед охрещених народів, відповідно, утверджувався вплив Візантії [101, с. 135].

У Візантійській імперії й християнському світі загалом існувало два напрями діяльності імператора, пов'язані з ідеєю його «богопомазаності»: організаційна (політична) підтримка церкви і законодавча діяльність. Починаючи з «Міланського едикту» і наступних едиктів Костянтина, спрямованих на забезпечення прав християн, церква отримала закони держави, що забезпечували її статус і відкривали широкі можливості для самоорганізації і місіонерської діяльності кліру. Крім того, ініціатива й організаційна підтримка Костянтином скликання Нікейського собору в 325 р. стала першим кроком до формування християнської ойкумени під захистом однієї з наймогутніших держав тогочасного світу. Коли візантійський імператор Юстиніан (527–565) здійснив останню спробу об'єднати імперію, він зробив наступний крок до реалізації ідеї Всехристиянської ойкумени, під патронатом «божественного імператора». Юстиніан проголосив цей принцип як тріаду: «Одна віра, один закон, один глава». Для цього, крім територіальної експансії і зміцнення авторитету церкви, він забезпечив весь християнський світ новою досконалою кодифікацією.

За Юстиніана відбувся потужний процес християнізації, який супроводжувався прийняттям кодифікованих правових джерел у новонавернених народів за взірцем візантійської кодифікації. У 531 р. відряджений Юстиніаном монах Юліан на вернув у християнство Аксум (Ефіопію), а у 543 р. Нубію, де поширилося візантійське право. У 563 р. на острові Айон монах Св. Колумбанус заснував монастир — осередок ірландського (далекозахідного) християнства, ірландська церква модернізувала до християнських реалій звичайний ірландський «Кодекс

брегон». Ця практика була продовжена і за наступних імператорів. Варварські держави Європи з прийняттям християнства отримали свої «Варварські правди» («Кодекс Теодоріха», «Салічна правда» франків, «Правди» алеманів, тюрінгів, «Правда Аталъберта» тощо).

Юстиніан уміло використовував протиріччя варварських народів: як зазначає А. Зінченко, проти болгар він піднімав гунів, проти гунів — авар; щоб подолати вандалів, він привернув на свій бік остготів, а остготів подолав за допомогою франків. Головним завданням візантійської дипломатії було змусити варварів служити Візантії, замість того, щоб їй загрожувати. З цією метою за варварських вождів видавали дівчат зі знатних сімей, їхніх синів виховували при Константинопольському дворі в дусі відданості інтересам імперії. Варварам відводили землі, де вони селилися як васальні союзники (федерати). Візантійці ретельно збирали й записували відомості про народи, які з'являлися, навіть на далеких периферіях цивілізованого світу. Так, союз з Тюркським каганатом дав змогу Візантії затримати чергову агресію Ірану, для чого візантійські послы вирушили аж у Приаралля. Агенти Візантії збирали інформацію про звичаї варварів, військові сили й торговельні зносини, про усобиці й впливових людей та можливість їхнього підкупу. На основі цих даних і будувалася візантійська дипломатія, або «наука про управління варварами». Так, зокрема, використовувалися сили Руси для боротьби з печенігами, половцями, а також арабами й норманами. Але у відносинах з Руссю не раз траплялися гострі конфлікти. Вони, як правило, завершувалися укладанням договорів, які є цінним джерелом для вивчення міжнародних відносин у Причорномор'ї. Важко переоцінити діяльність у хазарських і слов'янських землях подвижників Кирила і Мефодія, зусиллями яких були започатковані осередки православія в Болгарії, Паннонії, Хорватії, Моравії і Київській Русі. Проте це був чи не останній акт автономної діяльності релігійних місіонерів. Візантійська дипломатія в цей час уже стала впливовим відомством, цілком світським і професійно-корпоративним.

Візантійська імперія мала спеціальне урядове відомство для ведення закордонних справ і підготовки професійних дипломатів, яких відряджали як послів до закордонних дворів. Зовнішньополітичне відомство імперії перебувало під управлінням першого міністра (магістра офіцію, згодом — логофета дромю) [71]. Воно мало величезний штат, тримало перекладачів з багатьох мов. При константинопольському дворі виробилися певні правила посольської справи, які переймали всі держави, що мали справу з Візантією. Так, з

Візантії поширилася практика отримання від послів вірчих грамот. Важливим засобом впливу на іноземців була ретельно розроблена церемонія прийняття зарубіжних посольств. У Константинополі послам відводився окремих палац, який, як зауважує А. Зінченко, по суті, перетворювався на в'язницю, бо до послів нікого не допускали без попереднього дозволу, а самі вони не виходили без супроводу. Ізоляція від спілкування з місцевим населенням іноземних послів поєднувалася з активними контактами візантійських послів і торговців у чужих землях [101, с. 116].

Після спроби Юстиніана відновити імперію в її найбільших розмірах, для зовнішньої політики Візантії характерні дві суперечливі тенденції, зазначені А. Зінченком: з одного боку, це претензії на статус Богообраного імператора всіх християнських народів, а з іншого — глибокий реалізм, набутий досвідом постійної мобілізації сил для захисту своїх кордонів. Виконуючи свою цивілізаційну місію, Константинополь мусив підтримувати статус блискучої столиці, осередку, в якому зберігалася спадщина античної культури і зосереджувався духовний центр християнства. З іншого боку, геополітичне розташування Візантії робили її воротами й щитом між Сходом і Заходом. Тому імперія перебувала в стані перманентної війни, витрачаючи на неї величезні кошти. А. Зінченко показує, що військові видатки імперії становили від 50 % до 70 % її річного бюджету, зазначаючи, що за таких умов, по суті, постійного надзвичайного стану, імперія була вимушена зосередитися на збереженні стабільності й консервації існуючих порядків [101, с. 125].

Перемігши Іран і вистоявши проти арабів, Візантія поступово стала жертвою міфологізації власної історії, формуючи імперську екуменічну доктрину, важливою складовою якої стала ідея, що імперія завжди веде лише справедливі війни за відновлення своїх прав, порушених варварами. Як рефлексію на минулу історію, найсистемніше виклав екуменічну доктрину «богохранимої імперії» Костянтин VII Багрянородний (913–959) у творі «Про управління імперією» (близько 952). Природна пошана інших народів до імперії тлумачиться Костянтином як їх покора і належний порядок міжнародних відносин. Імперія не вступає в дружбу з іншими країнами й народами, а дарує її. Ті, хто укладає з нею мир, здобувають тим самим гарантію безпеки. Всі «варварські» народи, які з дозволу

імператора чи самовільно оселилися на землях імперії, мають платити пакт (данину), прийняти від неї хрещення й коритися їй. На продовження цієї доктрини, сестра Олексія I Анна Комнін в XI ст. писала, фактично, вже про минуле імперії: «По самій своїй природі імперія — володарка інших народів. Якщо вони не християни, імперія просвітить їх і буде ними управляти. Якщо вони вже християни — то вони члени Ойкумени — цивілізованого світу, на чолі якого стоїть імперія». Отже цивілізований світ, за уявленнями візантійців, — це Християнський світ, ієрархічне суспільство, де місце кожного народу визначає його глава — візантійський імператор.

Як важливий елемент зверхності імперії, сестер й дочок імператора тривалий час не віддавали в дружини правителям інших народів (подібно до сестер і дочок єгипетських фараонів). Костянтин VII, зазначаючи важливість цього принципу, радив своїм наступникам посилатися на волю імператора Костянтина Великого, який заборонив членам правлячої династії родичатися з варварськими правителями. Однак, усупереч доктрині, вже через кілька десятиліть порфірородну принцесу (дочку Романа II Анну) було вперше видано заміж за «варвара» (989) — правителя Русі Володимира Великого. Але цьому прецеденту передувала така важлива подія, як проголошення на заході імператором короля франків Карла Великого (800), що завдало першого удару доктрині єдиної всехристиянської імперії на чолі з Константинополем. Карл, очевидно, не мав наміру її спростувати, адже домагався (щоправда, безуспішно) руки Ірини, яка посідала тоді константинопольський престол. Другий удар по екуменічній доктрині Візантії завдав болгарський князь Симеон Великий (893–918, цар з 913), який претендував на визнання царем та імператором болгар, а також на особливе звання «батька базилевса» (василеопатра), прагнучи одружити Костянтина VII зі своєю донькою. Зрештою, практика укладання шлюбних угод була започаткована між династіями Священної Римської (германської) й Візантійської імперій (з 972), і хоч відновлення привиду західної імперії викликала менше обурень, ніж статус Болгарського царства, західні імператори були ще цілком варварами, не набагато витонченими, ніж Володимир.

На початку II тис. Візантія змушена була відмовитися від концепції всехристиянської імперії. Це відбулося за правління династії

Комнінів¹. Коли Перший хрестовий похід виявив усю глибину суперечностей між «латинянами» й візантійцями, відгуком Візантії стала відмова від «величної ізоляції», навіть певна вестернізація візантійського суспільства для зближення з культурою християнського Заходу [101, с. 126]. Латиняни мали, однак, простіші плани: хрестові походи показали їм, наскільки Візантія багата й неспроможна захиститися. Спроба реформ Олексія I, а згодом Андроніка I Комніна не змінила геополітичних реалій. Об'єктивно підносилися дві молоді геополітичні сили: Західна Європа, в період свого першого підйому, щойно ідеологічно об'єднана Святим Престолом, і Ісламська цивілізація, яка після «лихоліття» халіфатів отримала новий пасіонарний імпульс від новонавернених в іслам тюркських народів, військовою силою котрих постала Османська імперія — новий форпост ісламського світу. Приймавши чужу як для себе, так і для місцевого населення релігію, зробивши себе нечутливими до культурних святинь цієї колиски цивілізації, прибульці стали провідниками культурної катастрофи загальнолюдського значення, в ході якої було перервано й забуто безліч зв'язків, які кілька тисяч років забезпечували в цьому регіоні успадкованість витоків різних культур і усталену давню традицію їх відновлення й гармонізації. Наслідки цієї катастрофи не подолано й донині, хоча, поступово, населення цієї території замислюється як над реальним багатством своїх генетичних витоків, так і над розмаїттям своєї культурної спадщини, від якої, з релігійних мотивів, воно кілька століть добровільно відмовлялося. У будь-якому разі, більше тисячі років «стояння» Візантії між Сходом і Заходом були героїчною епохою утримання основ цивілізованості на тлі постійних війн між новими й ще новішими народами Євразії і передання культурної спадщини двом молодшим цивілізаціям — Ісламській і Західнохристиянській.

4.3.2. Ісламська цивілізація

4.3.2.1. Передумови формування

Формування Ісламської регіональної цивілізації, дочірньої щодо Сирійської, почалося в межах Аравійського півострова. Його населення (араби), організоване проповідями Пророка Мухаммада, засновника релігії Ісламу в надзвичайно войовничу спільноту мусульман, упродовж VII–VIII ст. поширило цю релігію на значні

¹ Олексій Комнін лише прийняв геополітичні реалії: за його правління імператорами християн вже визнавалися правителі Священної Римської імперії, а прецедентами було проголошення імператором Карла Великого (800) і «царем болгар і ромеїв» — Симеона (904).

території Євразії й Африки, заклавши основи поліетнічної мусульманської ойкумени.

За старозаповітною традицією, давні араби поділялися на дві групи — південних, пращурами яких вважався дядько Ібрагіма — Кахтана (Йоктана), праправнук легендарного Ноя, і північних, якими були нащадки Ізмаїла, сина Ібрагіма (Авраама) від його наложниці Агарі. На півдні («щаслива» Аравія) здавна існували осередки цивілізованого життя. З II тис. до н.е. в південній Аравії відоме Сабейське царство, володарка якого (цариця Савська), за традицією, гостювала у царя Ізраїлю Соломона. Іригаційна система (Магрибська гребля) забезпечувала там розвинене сільське господарство й розбудову міст, важливим джерелом доходів яких була міжнародна торгівля. Північні араби жили родоплемінними кочовими й напівкочовими об'єднаннями, кількістю близько 600 чоловік, на чолі з вождями-сеїдами (сеїд — той, хто говорить, суддя). В їхньому політичному житті тривалий час мали місце, переважно, нестійкі об'єднання з метою набігів на оази й осередки цивілізації.

Піднесення Сирійської цивілізації (другого покоління) сприяло відродженню культурної консолідації семітомовних народів. Їхня експансія всією територією Середнього Сходу і, через фінікійців, усім Середземномор'ям поновила глибинні зв'язки їхніх культур, сприяючи відновленню єдності культурної традиції, яка, від античності, підтримувалася вже безперервно. При цьому, якщо іудейські громади активно включилися в політичні й культурні процеси античної ойкумени, то основний масив арабських народів залишався певний час відносно ізольованим осередком консерватизму.

Поступове пробудження арабського світу почалося на межі ер, під час протистояння Риму, потім Візантії державі парфян, потім Еран-Шахру. У II ст. до н.е. навколо занепаłego Сабейського царства в південній Аравії утворилося кілька протодержав: на Єменському нагір'ї сформувалося найсильніше Хам'яритьське царство, яке захопило царство Сабейське (близько 25 р. до н.е.), ставши його наступником, та підкорило Мінейський, Катабанський та інші військово-політичні союзи. У II ст. н.е. на півночі Аравійського півострова постала Набатеїська держава. Після захоплення Єрусалиму Римом і у зв'язку з повстанням Бар-Кохби з Іудеї в період з 66 по 140-ві роки нової ери відбулася масова міграція іудейських общин в Аравію. З III ст. послаблення Риму і піднесення Еран-Шахру спричинили до нових рухів: окремі клани з півдня Аравії (Ємену) мігрували на північ Аравії і до Сирії. Два найсильніші клани Гассан і

Лахм утворили буферні держави на Середньому Сході, відповідно, в Сирії, як васали Риму (клан Гассан), і біля Вавилону, як васали Сасанідів (клан Лахм). Після перемоги й захоплення в полон шахиншахом Шапуром I римського імператора Валеріана перемога над персами царя Гассанідів Одената (260–266) мала наслідком піднесення його царства зі столицею в Пальмірі. Одената було проголошено співправителем імператора Галієна і запрошено до його резиденції, де й убито імператорським оточенням. Після цього Пальмірою правила дружина Одената Зенобія, яка розірвала відносини з Римом і певний час успішно йому протистояла. У 273 р. Пальміра була завойована військами імператора Авреліана [71].

Після столітнього занепаду у 500-х роках в Аравії відбулася нова активізація суспільного життя, пов'язана з поширенням християнства. У цей час серед арабів протистояли проіранські й провізантійські настрої. Зміцнилася держава Лахмітів у Вавилоні. Хам'ярита прийняли іудаїзм і почали гоніння на християн, зрештою, опинившись під владу персів (516–570). У 560 р. ефіопи (аксуміти), що зблизилися з Візантією, вчинили спробу захопити Мекку, але були розгромлені племенем Курайш (родичами майбутнього Пророка, який народився у 569 р.). Відтоді курайшити стали в Мецці головною політичною силою і контролювали торгівельні шляхи, що через неї проходять. Вони також відновили статус давньої святині арабів — метеориту Кааби, навколо якої сформувалася певна інфраструктура з обслуговування паломників, що давала пристойні доходи [131, с.579].

4.3.2.2. Становлення Ісламської цивілізації

Відповідно до традиції, Мухаммад, з роду Хашима, сина Абд Манафа, з племені Курайш, народився в Мецці в рік слона (569). У віці близько 40 років у нього почалися видіння, в яких архангел Джабраїл (Гавриїл), наказував йому донести до арабів волю Аллаха. У 613 р. Мухаммад почав відверто засуджувати багатобожжя і спосіб життя своїх земляків та закликати молитися Аллаху як Єдиному Богу. Навколо нього сформувалася община майбутніх мусульман, до якої спочатку входили лише його родичі й найближчі друзі. Він передавав їм свої прозріння у вигляді проповідей, що, згодом, були записані як священна книга мусульман — «Коран» чи хадиси «Сунни».

Мухаммад з прибічниками заклав основи нового способу життя, який дістав назву «іслам» — служіння. Це служіння ґрунтувалося на новому світогляді, викладеному в його проповідях і затвердженому в обов'язкових повсякденних актах релігійної дисципліни. Принципи

нового світогляду полягали в такому: існує лише один бог Аллах; на людство чекає Судний день, коли гнів Аллаха впаде на невірних; обов'язок кожного вірного виконувати волю Аллаха, передану через його Пророка. Важливою складовою практики мусульманської самодисципліни став намаз, який вірним слід було здійснюватися п'ять разів на день. Намаз розглядався як ритуальне виявлення покори перед Богом і втілювався у низці канонічних жестів, а також у виголошенні кількох молитовних текстів. Крім того, Мухаммад проповідував обов'язкову добродійність (закіят) і піст від світанку до смерку у місяць рамадан. Згодом, коли його община після вигнання повернулася до Мекки, до бажаного обов'язку мусульманина додався хадж — проща до Мекки і поклоніння Каабі [131, с. 579].

Важливою основою ісламської дисципліни стало поняття про заборонене: Мухаммад заборонив пити вино і їсти свинину, взагалі робити те, що позбавляє людину здорового глузду й духовної та фізичної бадьорості. Крім того, людині заборонялося посягати чинити те, що властиво лише Богу (сифати Аллаха) [54, с. 15]. Надалі з'явилися й інші правила забезпечення внутрішнього порядку, які робили невелику, але швидко зростаючу мусульманську громаду неординарною спільнотою з високим внутрішнім потенціалом. Мусульмани стали єдиною общиною вірних — Уммою.

Дослідники вважають, що Мухаммад уже на початку своєї діяльності сподівався, що його віра набуде поширення не лише серед арабів. Аллаха Мухаммад ототожнював з Богом, який являв себе раніше — через іудейських Пророків та Ісуса. Але іудейські громади, до яких з іноземців Мухаммад звернувся найперше, не прийняли його віри. Для більшості населення Мекки Мухаммад також був лише приватною особою, під захистом вождя його племені. Його проповіді не подобалися навіть його родичам, і йому дедалі більше загрожувала небезпека бути підданим гонінням разом з його одновірцями. Досить швидко Мухаммад зрозумів, що йому з прибічниками краще залишити рідне місто. Певний час його люди вели переговори з громадами Ясріба (майбутньої Медини) і, зрештою, запрошення в це місто було отримане. За традицією, громади Ясріба, які конфліктували між собою і яким була потрібна авторитетна стороння людина, здатна їх розсудити, запросили Мухаммада як чоловіка, відомого своєю праведністю. У 622 р. община мусульман перебралася до Ясріба¹, і цей

¹ Сучасні історики вважають, що до хіджри община мусульман втекла з Мекки до Аксума (612).

рік (хіджри) через два роки потому мусульмани стали вважати початком нового літочислення [226, с. 48–49].

Виконуючи в Ясрібі публічні обов'язки, Мухаммад не забував і про свій прозелітичний обов'язок — зміцнювати й поширювати віру в Аллаха і праведний спосіб життя. Не без інтриг, він домогся того, що між Мединою і Меккою почалася війна. Під час війни прибічники Мухаммада, серед іншого, вигнали з Ясріба всі немусульманські общини, звинувативши їх у зраді, внаслідок чого Ясріб став Мединою — містом-громадою одновірців-мусульман. Практичним мотивом війни була необхідність прогнати зростаючу общину мусульман. Ця необхідність іще в Мецці спонукала прибічників нової віри грабувати каравани і накладати стягнення на общини іновірців в оазах. Формальним же приводом до війни стало те, що жителі Мекки не пускали до Кааби мусульман на умовах, які ті висували. Захоплення Мекки давало хороший прибуток від контролю за паломництвом до Кааби. Після трьох зіткнень між мусульманами Медини і громадою Мекки, у 630 р. між ними було укладено угоду, за якою контроль над містом переходив до мусульман.

Таким чином, упродовж 630-х років мусульмани як спільнота одновірців стали ідеологічно вмотивованою військово-політичною силою, яка швидко й радикально почала змінювати суспільне життя — спершу в Аравії, а потім і на всьому Середньому Сході. Вчення Мухаммада було спрямоване, передовсім, до міського торгового населення, але в основі воно мало тисячолітню традицію ранніх пастуших племен Середнього Сходу, втілену, зокрема, в Старому Заповіті. І хоч спочатку воно мало відгук серед відносно невеликої кількості вірних, але згодом, коли мусульмани почали здобувати військові перемоги й у цей процес було втягнуто пастуші роди і племена, відбувся радикальний перелом у справі поширення ісламу. Законність і престижність військової здобичі була імперативом для будь-яких варварських суспільств, а перемоги швидко переконували, що Бог дійсно на боці мусульман. Була привабливою в своїй простоті й мета життя мусульманина — служити Аллаху, виконуючи його приписи точно й беззастережно. Військові успіхи полегшили прийняття такої покори, адже громада вірних швидко стала набагато сильнішою за будь-яку силу в Аравії, а згодом і за її межами.

Крім того, історично назріло усвідомлення кочовиками Близького Сходу всієї привабливості самостійного контролю над міжнародною торгівлею, як і специфічної історичної можливості долучитися до надбань цивілізованого життя — не наполегливою працею чи

васальною службою на сильні держави, а як добре організованого війська, освяченого волею Аллаха. Непримиренна ворожість до невірних зміцнювала внутрішню дисципліну нової релігійної спільноти. Частково силою, частково загрозою сили, мусульмани підкорили майже весь Аравійський півострів.

Смерть Мухаммада у 632 р. мало наслідком рідду — повернення до язичництва частини пастуших родів з війська мусульман. Багато племінних вождів розглядали іслам як їх договір особисто з Мухаммадом про військовий союз і з його смертю вважали себе вільними від взятих на себе зобов'язань. Крім того, Мухаммад не залишив синів. Його спадкоємицею стала донька Фатима, з якою був одружений Алі — двоюрідний брат і один із перших послідовників Пророка. Але вождем мусульман (халіфом, тобто наступником) став найдосвідченіший із вірних — Абу Бакр, також один із перших сподвижників Мухаммада. Військові перемоги були життєво необхідними для збереження єдності мусульман. Як перший «праведний халіф», Абу Бакр (632–634) зумів знову об'єднати їхні сили, спрямувавши на завоювання Сирії, але в 634 р. помер і він.

За правління другого «праведного халіфа» Умара ібн аль-Хаттаба (634–644) халіфат став імперією. Умар був енергійним, владним і дуже релігійним чоловіком, який рішуче спрямував мусульман за межі Аравії. Під владу мусульман швидко потрапили Сирія (636), Ірак, (637), Месопотамія (641), Єгипет (642), і тоді навіть найскептичніше налаштовані глави арабських кланів повірили у велич і могутність Аллаха.

Після підступного вбивства Умара найманом убивцею у 644 р. група з названих ним перед смертю шести найавторитетніших мусульман мала обрати халіфа зі свого середовища. Старший із них, Абдурахман ібн Ауф, одразу ж заявивши, що не стане претендувати на цю посаду, отримав вирішальний голос у виборі претендента: спочатку він спитав кожного з п'яти: кого б той обрав, якби не обрали його, зерештою, залишилося два претенденти: Алі, племінник і зять Пророка, і Усман, двічі зять Пророка¹. За традицією, спочатку Алі, потім Усману Абдурахман ібн Ауф поставив запитання: чи клянеться претендент дотримуватися на посаді халіфа законів Аллаха і приписів Пророка, та наслідувати діяння Абу Бакра і Умара? На що Алі відповів, що може

¹ Дві його дружини були дочками Мухаммада. З іншого боку, ріднею Усмана були й Омейяди, які згодом прийшли до влади під гаслом помсти за Усмана (див. далі).

покластися робити це лише в міру своїх сил, тимчасом як Усман дав клятву без застережень [226, с. 53]. Так Усман ібн Аффана став третім праведним халіфом (644–656). За його правління було звоєноване Східне й Південне Середземномор'я (до Карфагену), Закавказзя, Середня Азія (чим завершився розгром держави Сасанідів (651)), проте в Передкавказзі араби зазнали, можливо, першої серйозної поразки від молодого Хазарського каганату (близько 653). За Усмана було завершено запис Корану, роботу над яким започаткував іще Умар.

Призначення Усманом на високі посади в халіфаті своїх родичів наприкінці його правління викликало масові невдоволення серед арабського війська, які вилилися в повстання в Єгипті й Іраку. За традицією, на чолі тих, хто підбурював до повстань проти Усмана, стояв «лицемір» Абулла ібн Саба, який намагався вбити клин між Алі й Усманом, створюючи навколо Алі культ лицемірного обоження. Незважаючи на те, що Алі рішуче припиняв подібні спроби, розкол (фітна), згодом все ж відбувся. Але безпосереднім наслідком соціального напруження стали перші масові виступи проти халіфа. Повстанці оточили резиденцію Усмана в Медині, проте першу спробу її захопити (655) вдалося розв'язати миром. Усман намагався уникнути кровопролиття й відмовлявся утримувати в Медині вірні йому війська, розуміючи, що ситуація в будь-який момент може вийти з-під контролю й закінчитися міжусобицею. У 656 р. вбивство халіфа все-таки відбулося. За переказом, краплі його крові впали на щойно принесений йому перший примірник Корану [226, с. 53].

Таким чином, коли сподвижники Пророка умовили стати халіфом (четвертим праведним халіфом) Алі ібн Абі Таліба (656–661), мусульманська спільнота вже була розколота смутою. Щоб уникнути її загострення, Алі переніс столицю в Куфу, позвільняв з деяких посад родичів Усмана і гальмував розслідування його вбивства й покарання винних. З наміром самочинно покарати вбивць, за ініціативою Абу Абдулла аз-Зубайра (двоюрідного брата Пророка), Айши (дружини Пророка) і Тальхи ібн Убайдуллаха (родича Айши) — стихійно утворене навколо них військо прийшло до Басри, де вчинило масові страти підозрюваних у вбивстві. У «битві верблюда» (656), що відбулася між месниками й військами Алі, перемогу здобув Алі. Айшу він відправив до Медини, а два інші ініціатори заколоту загинули під час битви.

Але намісник Сирії Муавія, підтриманий своїми родичами Омейядами, відмовився присягнути Алі як халіфу, доки вбивці Усмана не будуть покарані. У липні 657 р. при Сіффіні, на правому березі

Євфрату відбулося велике побоїще між прихильниками Омейядів і прихильниками Алі. Завдавши поразки супротивникам, Алі не став закріплювати успіх і, намагаючися зупинити війну між одновірцями, дав згоду на третейський суд, до якого закликали переможені. Через цей компроміс частина війська Алі (12 тисяч), звинувативши його в нерішучості, покинули його табір під Куфою. Так виділився рух хариджитів¹, що повели боротьбу не тільки проти Омейядів, але й проти прибічників Алі. Суд визнав Алі халіфом, але боротьба тривала. Від рук хариджитів у 661 р. Алі й загинув. За переказами, його поховали в місті Ен-Наджаф, яке стало одним із святих місць паломництва шіїтів. Муавія, ставши халіфом, заклав основи Халіфату Омейядів (661–750) зі столицею в Дамаску.

4.3.2.3. Халіфат як релігійно-військова організація умми²

Вважається, що Халіфат утворився після смерті Мухаммада (632) зусиллями лідерів мусульман (сподвижників Пророка) як єдина легітимна форма організації мусульманської спільноти (умми) для зовнішньополітичної й релігійної експансії. У «Праведному халіфаті» повноваження халіфа як наступника Пророка полягали в зосередженні зусиль умми на продовженні його справи в дотриманні й поширенні Ісламу. Для цього вимагалися певні політичні нововведення, які оперативно здійснювали за чотирьох перших праведних халіфів. Зокрема, за другого халіфа Умара було розроблено не звичну для того часу, але дуже практичну «партійну» систему внесків мусульман і винагороди воїнів, цілком відмінну від системи зобов'язань у феодальних відносинах. Умар наказав ретельно ділити здобич — за заслуги і тільки серед послідовників учення. При цьому він не допускав роздачу їм у володіння захоплених земель, розміщуючи на завойованих землях залоги (чи гарнізони), забезпечуючи їх грошима та необхідним військовим довольством та періодично змінюючи їх місцеперебування. Такий принцип не давав змоги розвиватися місництву і заохочував сумлінно нести службу. Отже, халіфат, принаймні, в ранніх своїх формах, був територіально неорганізованою, кочовою теократією, за якої в руках халіфа було зосереджено як духовну (імамат), так і світську (емірат) владу. У підпорядкуванні халіфа були всі захоплені землі та інші ресурси, статус і режим

¹ Деякі дослідники вважають, що убивці Усмана вже були хариджитами.

² У Корані (судячи з перекладеної версії) відсутня як ідея халіфату, так і поняття «халіф».

використання яких він визначав своєю владою, але в ім'я Аллаха і відповідно до шариату. Проте, цей ідеал халіфату досить швидко було піддано корекції в реаліях геополітичних обставин і ускладнення суспільних відносин. Дві наступні реальні форми халіфату — Омейядів і Абасидів — дедалі більше відрізнялися від цього ідеалу.

Халіфат Омейядів

Він став першою інституціалізованою формою організації мусульман, що проіснувала менше ста років (661–750). Він встановив панування однієї офіційної мови (арабської) і однієї релігії (ісламу) — від Іспанії (з 711) до Синду (з 715). Якщо Близький Схід, поглинений на тисячоліття Іранською, потім Еллінською цивілізаціями, фактично, вперше, об'єднався релігією автохтонного походження, яка сприяла й відволненню давніх і глибинних витоків його культур, то за його межами іслам не мав тих культурних переваг для ненасильницького навернення представників інших культурних традицій, які мали буддизм, еллінізм чи християнство. Молоде, фактично варварське, мусульманське суспільство було максимальною зосереджене на здобутті перемог і пануванні, на основі згуртованості, єдності й сприйнятті людей лише за принципом «свій–чужий». Взаємопроникнення культур не відбувалося: в підкорених народах окремі особи та спільноти або приймали іслам під тиском обставин, або відкидали його, продовжуючи спротив. Блискавична арабська експансія за межі Близького Сходу призвела до радикальних змін культурних кордонів і переселення великих мас населення, супроводжуючись цілеспрямованим знищенням бібліотек і святинь інших народів, втратою ними історичної пам'яті й самоідентичності. При цьому араби прагматично запозичували необхідні їм знання й технології, тимчасом як інші «некорисні» елементи культури приймали досить повільно й фрагментарно, розриваючи органічний зв'язок з їх етнокультурними джерелами. Все, чим згодом прикрасила себе культура мусульманського суспільства, походило, переважно, з доісламських культурних традицій підкорених народів — еллінізованого населення Північної Африки й Середземномор'я, іранців, бактрійців, хорезміїців, індусів і т. ін., хоча й розглядалося як складова Ісламської цивілізації. Але це сталося пізніше. У процесі ж первинної експансії арабів радикальні зміни способу їх життя спровокували лише швидке зростання протиріч у халіфаті Омейядів. З причин, що їх обумовили, У. МакНіл виділяє такі [131, с. 589–590]:

1. В основній масі арабського війська зберігалася родова організація, що суперечило територіальному принципу розбудови держави. Араби воювали і служили в гарнізонах за родовою приналежністю під проводом вождів зі своїх родичів. Їхнє розміщення в окремих регіонах і їхніх центрах давало змогу зберігати такий родоплемінний поділ. Як зазначає У. Мак-Ніл, простий побут кочової «шатрової аристократії» не сприяв формуванню ефективного адміністративного апарату;

2. Зростання суперництва між вождями кланів і племен. Міста, де розташовувалися найважливіші гарнізони халіфату (Кордова, Дамаск, Басра, Куфа та ін.) стали осередками підкупу, вбивств і політичних інтриг. Ротація стала для кланів не вигідною й небезпечною. Кожен сильний клан розглядав територію, де розміщено його гарнізон, як плацдарм для неминучої війни за переділ влади в халіфаті. Унаслідок цього, коли між окремими родами й племенами арабів розгорілися міжусобиці, у їхню ворожнечу було втягнуте місцеве населення підконтрольних їм територій;

3. Для нових навернених в іслам в халіфаті Омейядів не знаходилося належного місця. Світські орієнтовані Омейяди не були зацікавлені в ісламізації представників інших народів: вони виходили з того, що, оскільки податки повинні платити лише немусульмани, то з прийняттям інших народів в іслам податкова база скорочуватиметься. Крім того, режим військових залог і гарнізонів сприяв підтримці відчуженості між воїнами халіфату і неарабським місцевим населенням;

4. Різний статус мусульман арабів і не арабів суперечив принципам ісламу (ідеї умми). Це ображало релігійні почуття щирих послідовників Мухаммада, дедалі більше загострюючи їх невдоволення як клановими пріоритетами, так і привілеєм арабської родової аристократії;

5. Швидке культурне розшарування арабів у халіфаті Омейядів. Щойно ейфорія перемог перестала жити ентузіазм завойовників, стало зрозумілим, наскільки халіфат Омейядів не здатний контролювати обставини, в яких опинився, і як йому не вистачає побутової й політичної культури як основи будь-якого організованого суспільства. У 680 р. коли, за переказами, загинув син Алі Хусейн, прибічники партії Алі почали розглядати цей день як початок розколу (фітні). Кожна з партій претендувала на лідерство в халіфаті і кожна мала власний погляд щодо принципів управління спільнотою мусульман та її внутрішнього устрою;

6. Суперництво в халіфаті між двома партіями (умовно, Омейядів і послідовників Алі) почало розколювати халіфат територіально. Осередком Омейядів залишалася Сирія, тоді як в Іраку, а надалі і в Ірані — дедалі більше виявлялося послідовників Алі, які стали шанувати його як першого імама. Їх гаслом було відновлення чистоти віри і повернення до первинних цінностей умми.

Формальною причиною розбіжностей серед мусульман стала невизначеність критеріїв легітимності халіфа. Сформувалися три

концепції правонаступництва: прибічники першої вважали, що лише нащадки Фатіми мають божественне благословення, необхідне для того, щоб вести за собою правовірних; друга концепція припускала, що на цю роль можуть претендувати нащадки Алі — не лише від Фатіми, але й від інших його дружин; третя виходила з того, що тільки узгоджена думка всієї спільноти може визначити богообраного законного халіфа. Омейяди взагалі відкинули як критерій легітимності прямий зв'язок з Фатімою, отже і з Пророком, орієнтуючись на впровадження монархічного спадкування влади (за народженням) в межах свого клану.

Ця позиція Омейядів, зрештою, спровокувала відкрите протистояння їм всіх інших опонентів. Швидко утворений, без власної традиції державотворення, халіфат Омейядів у VIII ст. пережив кризу міжусобиць і розкол на дві релігійні течії, які згодом стали визначати як сунізм і шиїзм. Це відбулося в той час, коли світ навколо халіфату оговтався від несподіванки арабської експансії і вцілілі суспільства почали чинити арабам рішучий опір. Припинення експансії було, перш за все, пов'язане із зіткненням арабів з іншими пасіонарними народами. На сході в 714 р. тюрки вибили арабів з басейну Аму-Дар'ї, і до X ст. не визнавали влади халіфа, хоча згодом зрозуміли всі переваги нової віри для їх кочового войовничого способу життя. Натомість, на територіях, де домінували осілі землеробські народи, іслам назавжди припинив поширення. У 717 р. араби взяли в облогу Константинополь, але у 717–718 рр. візантійська армія під проводом Лева III Ісаврійського завдала їм тяжкої поразки. Карл Мартелл у Франції розбив арабів біля Пуату (732) і Тура (733). Упродовж усього VIII ст. халіфат Омейядів потрясали заворушення, які, після поразки від Візантії, вилилися у широкомасштабну громадянську війну. Це був, хоч і нетривалий, але досить критичний період «лихоліття» Ісламської цивілізації. У 750 р., після кровопролитних міжусобиць, халіфат Омейядів було повалено і до влади прийшов клан Абасидів.

Халіфат Абасидів як «світова держава» Ісламської цивілізації (VIII–XIII ст.)

Абасиди, здобувши владу за підтримки шиїтів (партії Алі), згодом придушили їхнє повстання (правління другого Абасида Аль-Мансура — 754–775 рр.). Але третій халіф — аль Махді (775–785) зміг налагодити відносини з більшістю шиїтів, визнавши їх як поборників чистоти віри і простоти життя мусульман. Він легалізував діяльність правознавців-улемів, шанованих серед прибічників Алі, офіційно надавши їм право

приймати рішення у більшості питань повсякденного життя. Частина улемів висловила лояльність до Абасидів, на умовах, що влада спиратиметься на них у своїх невтомних зусиллях формувати суспільство за законами Аллаха. У доступних для простолюду місцях (переважно на базарах), улеми як приватні, але авторитетні серед мусульман особи, судили спори і тлумачили Коран і хадіси, застосовуючи їх для конкретних казусів [131, с. 594]. Крім того, улеми виконували роль імамів (організаторів публічних намазів) і вихователів нового покоління мусульман. Як носії праведності, вони вбачали свою місію в продовженні справи Пророка, хоча й здійснювали її як лояльні піддані халіфа. Влада халіфа дедалі більше усвідомлювалася як світська, з опорою на адміністративні здібності візирів, диван, військових та збирачів податей. Мусульман, які прийняли цей компроміс світської влади халіфів і духовного авторитету улемів, почали називати сунітами.

Халіфат Абасидів за перших правителів цієї династії переживав економічний і культурний розквіт, ставши основою ісламської поліетнічної ойкумени. Вільні мусульмани різного етнічного походження отримали в ньому юридично рівний статус, однаково підпорядковані халіфу як самодержавному володареві. Зіммії (не мусульмани, «люди Книги») зберігали свою релігійну автономію як частково обмежені в правах, але не безправні спільноти. У містах розвивалися ремесла й торгівля. Столиця Багдад, інші великі міста: Басра, Дамаск, Каїр, — стали важливими економічними й культурними осередками мусульманської цивілізації. Розвиток ремесел і торгівлі сприяв розвитку поліетнічної міської мусульманської культури. Розвивалися міжнародні морські перевезення й торгівля, сприяючи мирному поширенню ісламу. З кінця VIII ст. мусульманські купці, переважно з новонавернених народів, засновували торгові факторії на островах Індонезії, в Малацці, Гуанчжоу. Купці поширювали іслам і суходолом — до волзьких булгар, в Середню Азію, західний Китай та Індію.

Пишність і церемоніал двору халіфа в Багдаді набули ознак східної деспотії, витіснивши прості звичаї «шатра шейха». Халіфат Абасидів відтворив в основних рисах іранську модель розбудови держави. Його основною військовою силою стали навернені в іслам спадкові військові зі Східної Персії. Чиновництво халіфату ефективно поповнювалося сирийцями, іудеями й персами, які прийняли іслам.

Територіально халіфат поділяється на емірати на чолі з емірами, при яких діяли заступники — наїби. Весь державний механізм

халіфату очолював візир¹, у руках якого була зосереджена вся реальна влада, і який відповідав перед халіфом за все, що відбувалося в халіфаті, власним життям. Як його головних помічників за посадою виділяли: наглядача за чиновниками, керівника загонів поліцейського призначення (мутасібів), завідувача донесеннями, який очолював, зазвичай, поштове й розвідувальне відомства.

З відомств — диванів найважливіше значення мала канцелярія (диван ар-ра саїд), в роботі якої було відновлено іранську систему ведення документації і стиль офіційних звернень і приписів. Військове відомство (диван-аль-джунд) набирало військо, займалося його озброєнням і забезпеченням². Важливими відомствами були казначейство (диван аль-маль), і відомство податків (диван-аль-харадж). Особливе значення мав диван аль-барід — відомство пошти, вантажоперевезень, будівництва й забезпечення шляхів, колодязів, караван-сараїв, а також таємного інспектування й політичного нагляду.

Важливим чинником відновлення цивілізованих відносин стала система правосуддя халіфату. Судочинство здійснювали «судді за посадою» — кадї. На базарах чи інших людних місцях також могли судити авторитетні знавці шариату — улеми чи факіги. Верховним суддею й вищою апеляційною інстанцією був халіф (з дорадчим голосом колегиї правознавців), на місцях — поставлені ним еміри.

За всіх ознак стабілізації першого періоду халіфату Абасидів, вже в кінці правління четвертого його халіфа Гаруна ар Рашида (786–809), у халіфаті назріла соціальна криза. У 803 р. почалися гоніння на клан Бармакідів — іранців (бактрійців), котрі служили халіфам як вищі сановники. Репресії викликали повстання в Середній Азії, Азербайджані та інших іраномовних провінціях халіфату. Їх провідною силою стаил мусульмани-шіїти, які не визнали сунітського компромісу і виступали проти Абасидів з тих самих мотивів, з яких їх попередники виступали проти Омейядів. До їхньої боротьби долучилися численні мусульманські течії й секти. Феодалізація земельних відносин і посилення на окраїнах халіфату незалежності великих землевласників з доарабської аристократії доповнили відцентрові процеси в халіфаті. На заході халіфату на берберському узбережжі Африки здобули незалежність держави Ідрисидів (788–985) у Марокко і Аглабідів (800–909) — у Тунісі. У Єгипті піднеслася

¹ За перших чотирьох халіфів з іранського жрецького роду Бармакідів.

² У султанатах сельджуків військове відомство називали Диван-ал-джайш.

державу Тулунідів (868–905). Зрештою, з другої половини X ст. Багдад опинився під владою азербайджанського клану Буїдів (945–1055), після розгрому яких (з 1055) халіфат підпорядкували свої владі сельджукські султани. Халіфи Абасиди в цей період, практично, були позбавлені реальної влади. Останнього абасидського правителя було страчено в 1258 р. під час завоювання Багдаду монголами Хулагу.

4.3.2.4. Правова традиція Ісламської цивілізації

Мусульманське право — одна з найпоширеніших правових систем сучасності, побудованих на релігійній доктрині. Його становлення стало невід’ємною складовою експансії арабів і поширення їх «релігії служіння» — ісламу, наймолодшої зі світових монотеїстичних релігійних традицій. Становлення мусульманського права тривало в процесі формування арабської й іранської гілок Ісламської цивілізації, для яких іслам став «вселенською церквою», відповідно до концепції А. Тойнбі [214, с. 51].

У мусульманській доктрині відстоюється глибока оригінальність мусульманського права, хоча така значна інституція? як «вселенська церква», принаймні під час свого утворення, не могла бути монокультурною за походженням. Це, однак, не заперечує оригінальності ісламської релігійно-правової традиції. Вона полягає, передовсім, у тому, що з-поміж світових релігій іслам найвиразніше спрямований на забезпечення організації повсякденного життя віруючих, на основі Страху Божого. Цей принцип успадковано від старозаповітної релігійно-правової традиції, але виведено ісламом на міжнародний (ойкуменічний) рівень. Міжнародне поширення обумовлене іншою важливою рисою мусульманського права — його тісним зв’язком із шаріатом — системою простих, але чітких вимог забезпечення релігійно-благочестивого способу життя мусульманина. Шаріат офіційно визнається основою конституційного ладу низки сучасних ісламських держав. Наприклад, відповідно до Основного Нізаму про владу Королівства Саудівська Аравія, «Держава захищає права і свободи людини, відповідно до ісламського шаріату, а саудівське суспільство будується на основі суворого підпорядкування всіх його членів волі Аллаха; їхньому взаємному співробітництву в творенні добра й благочестя; приписаний Кораном тісній солідарності між його членами й недопущенні розколу між ними» [226, с. 252]. Основу шаріату становлять приписи Корану й достовірні хадіси (сахіх). Дослідники виділяють такі його керівні принципи:

1. Аллах є єдиним Законодавцем, який визначає свою волю через Коран і Сунну Пророка, і жодна людина не має права дозволяти чи забороняти будь-що, адже таке право належить лише Аллаху; будь-які заборони чи дозволи повинні оголошуватися чи тлумачитися тільки з посиланням на волю Аллаха і його іменем; забороняти чи дозволяти щось від свого імені розглядається як шарк — беззаконня, яке полягає в спробі приписати божественне комусь або чомусь, крім Аллаха;

2. Закони, дані Аллахом, є єдиними, включаючи фізичні закони світу та моральні, духовні й правові приписи суспільства: все, що добре, є дозволеним (халаль), а все, що завдає шкоди, веде до деградації людини, принижує людську гідність, вадить тілу, розуму й душі або шкодить суспільству — є забороненим (харам). Дозволеним вважається все, крім того, що визначене як шкідливе — або безпосередньо в Корані, або в Сунні Пророка, яка тлумачить волю Аллаха, викладену в Корані. Однак все, що веде до шкідливого, — також є шкідливим, тому слід уникати сумнівного і двозначного, щоб не потрапити в спокусу забороненого;

3. Те що заборонене, заборонене для всіх, в ісламі не повинно бути речей, заборонених для одних мусульман і дозволених іншим мусульманам. Але певні незаконні речі можуть не вважатися такими у разі крайньої необхідності і при правильній думці про заборонене в таких надзвичайних ситуаціях; наприклад, подорожній, якому загрожує голодна смерть, може їсти заборонену їжу, але не прагнучи забороненого, на проявляючи непокори і не переступаючи межу необхідного [122, 2: 173].

Шаріат також включає необхідне виконання приписаних релігійних дій мусульманина (намаз, закят, хадж). Особливо важливою для підтримки єдності мусульман є колективна «п'ятнична молитва» (Джума-намаз) [54, с.45].

Говорити про виокремлення мусульманського права з шаріату можна лише в методологічному сенсі, причому, з історичної точки зору — лише в зв'язку з розвитком фікха (мусульманської правової науки) і утворенням мазгабів («шкіл» ісламського права)¹. Ці два взаємопов'язані явища були обумовлені значним ускладненням структури мусульманського суспільства внаслідок територіальної експансії. Якщо впродовж перших двох століть поширення ісламу зведення правил, що регулювали життя мусульман, за визнанням всієї умми, задовольнялося авторитетом двох основних джерел — Корану і Сунни², то з ускладненням суспільних відносин для їх регулювання

¹ Найвідоміші з них чотири сунітські мазгаби: малікітів, ханбалітів, харафітів, шафіїтів.

² Сунна — перекази (хадиси) сподвижників Пророка про його дії й висловлювання, які сприяли кращому розумінню шаріату. Надалі передавалися в усній традиції авторитетними знавцями.

часто виявлялося недостатнім пряме посилення на ці два головних джерела. Тому з середовища знавців права (факіхів¹) виділилися муджтахіди — тлумачі права, уповноважені видавати фетву², а у Х–ХІ ст. було засновано чотири ортодоксальні школи (мазгаби), діяльність яких була спрямована на адаптацію шариату до істотних соціальних змін, що відбулися з часів формування первинної ісламської общини. Факіхи-муджтахіди прийняли як метод виведення правильних рішень з Корану і хадисів — іджтихад. Як продукт іджтихаду, як додаткове джерело мусульманського права було прийнято узгоджену думку умми — Іджму, легітимність якої базувалася на переконаності, що Аллах не може допустити, щоб помилялися всі правовіріні [226, с. 196]. Щоб розширити коло питань, які регулюються шариатом, як іще один легітимний принцип правотворчого процесу було впроваджено метод юридичні аналогії — кіяс (аналогія, порівняння). Таким чином, мусульманське право (коріння фікха) отримали, крім двох головних — Корана і Суни, два додаткові джерела — іджму і кіяс. Додаткові джерела внесли в шариат елемент гнучкості, але й неоднозначності: різні мазгаби мали різні думки стосовно переліку сахіх (достовірних хадисів) і розбіжності в окремих тлумаченнях основних джерел. Проте, такий підхід забезпечив поєднання в мусульманській правовій науці безумовного визнання верховенства божественної волі й фундаментальних принципів шариату, що її втілюють, — з орієнтацією на раціональне їх тлумачення для винесення справедливих рішень у конкретних ситуаціях. Останні, виявляючись типовими, також могли набувати статусу нормативних. Однак іджтихад і кіяс як джерела нормотворчості було визнано не всіма правознавцями. До того ж, тривалий час у мусульманській доктрині існувало переконання, що з завершенням діяльності видатних муджтахідів «ворота іджтихаду закриті» (з XII ст.). Однак, у сучасному мусульманському праві це положення піддається перегляду [226, с. 145].

Головним джерелом шариату і мусульманського права є Коран. Коран шанується як священна книга мусульман, одкровення, послані

¹ Факіхи в VII–VIII ст. виділяються як добродійні тлумачі права і судді «на громадських засадах» з середовища міського торгового і ремісничого люду.

² Фетва — авторитетне рішення з важливого питання, що виноситься факіхом, улемом, муфтієм тощо на основі принципів шариату і на прецедентах мусульманської юридичної практики.

Аллахом через Пророка Мухаммада, впродовж 610–632 рр. Запис Корану почався за халіфа Умара і завершився за халіфа Усмана¹.

Коран складається з 114 сур і 6225 аятів. Коран не має структури, обумовленої змістом чи хронологією, послідовність аятів визначає один принцип: вони викладені від коротких до довших. Дослідники Корану вважають, що з усіх аятів Корану біля 500 містять правові принципи й норми. Ісламські правознавці поділяють їх на дві основні групи [226, с. 179–183].

Перша група — це загальні правові принципи й ідеї, що мають становити основу конкретних правових рішень. Наприклад, принцип необтяження людини непомірними зобов'язаннями втілюється в таких рядках Корану [122]: «...Аллах бажає вам полегшення, а не ускладнення» (2:185). «Не покладає Allah на кожного більше, ніж можливе для нього. Добрі діяння йдуть на користь йому, злі діяння йдуть йому на шкоду...» (2.:286). «Кожна душа несе свій тягар і не понесе чужого» (53: 38). Ясно сформульовано принцип дотримання домовленостей: «О Правовірні! будьте вірними в договорах» (5:1). «Будьте вірні заповіту з Аллахом, коли ви його дали; не порушуйте клятв після того, як ви їх скріпили, тому що Allah є за вас поручителем. Воістину, Allah відає про те, що ви вчините» (16:91). «Докорів, без сумніву, заслуговують ті, хто знобить людей і бесчинствує на землі без усякого на те права. На них чекають болісні покарання» (42:42).

Ці принципи Корану часто нерозривно поєднують релігійне благочестя, моральну і правомірну поведінку: «Воістину, Allah велить бути справедливим, вершити добрі діяння й обдаровувати родичів. Він забороняє чинити непристойно й гріховно, творити беззаконня. Він наставляє вас і, може, ви підете радісні» (16: 90).

Другу групу становлять аяти, що містять приписи з конкретних питань, наприклад, правових питань шлюбу, сімейних відносин, відносин з жінками взагалі. Останньому питанню присвячено, можливо, найбільший обсяг аятів правового змісту, зокрема, повністю такі сури, як «Корова» (2), «Жінки»(4) й «Розлучення» (65), та аяти багатьох інших сур. На відміну від сімейно-шлюбних, інші сфери правовідносин відображені досить загально. Так, питань регулювання позики й торгівлі стосуються лише три аяти: «Ті, що беруть надлишок² — постануть [у Судний день], як постане той, кого шайтан дотиком своїм зробив причинним. ... Це їм кара за те, що говорили вони: “Воістину, торгівля — те ж саме, що й лихварство”. Але торгівлю Allah дозволив, а лихварство заборонив. ...ті, хто й дали лихварюватиме — мешканці пекла на віки вічні» (2:275). «О ви, що увірували! Якщо ви берете чи даєте [у борг] на певний строк, то [закріплюйте це] письмово. Хай писар запише [вашу угоду] справедливо» (2: 282). «О Правовірні! Не здобуйте

¹ Здійснено колегією на чолі з Зейдом ібн Сабітом, який почав цю роботу ще за наказом Абу Бакра.

² Тобто займаються лихварством.

майна один одного несправедливим шляхом, а тільки шляхом торгівлі за взаємною згодою» (4: 29). Є й досить конкретні сури, наприклад Сура 83 «Ті, що обважують», яка починається з аяту *«Горе тим, хто обважає, а сам бере словна, коли люди відмірюють йому»* (83:1), а далі переходить до аятів, в яких проводиться аналогія між тими, хто обважає, і тими хто ставить під сумнів питання віри. Кілька аятів стосується правил оформлення угод (наприклад, аяти 280–283 з Сури 2. «Корова»).

«Погалузево» мусульманська доктрина виділяє серед аятів правового змісту: аяти, що встановлюють особистий статус мусульманина (їх всього 70); аяти, що стосуються питань, які в цивільному континентальному праві регулює цивільне право (їх біля 30); аяти кримінально-правового змісту — до 30; процесуальні — їх біля 10 аятів; і аяти, які можна визначити як міжнародно-правові — їх 25.

«Сунна» (буквально, «традиція», «схвалена поведінка») — друге головне джерело мусульманського права, яке відтворює вчинки Пророка та його звичайні (не богонатхненні) висловлювання, а також вчинки і слова його найближчих однодумців, якщо їх переказували надійні свідки (равії). Складається «Сунна» з окремих притч — хадисів. У «Сунні» хадіси розділені на «аутентичні», «допустимі» і «слабкі». Лише перша група хадисів (сахах) можуть бути основною для правових норм. Головним показником надійності хадисів є існад — послідовність імен тих, хто передав розповідь, починаючи від Сподвижника-равії, який був безпосереднім світком вчинку чи вислову Пророка [226, с. 184]. Дослідники висловлюють слушну думку, що «Сунна» стала формою закріплення значної кількості звичаєвих норм (урфів або адатів), які склалися в аравійському суспільстві ще до Мухаммада і були йому добре відомі. Адже висловлювання й дії Пророка в повсякденній практиці управління уммою спиралися саме на ці норми, за умови, що вони не суперечили ісламу. «Сунна» розглядається як взірець, якому зобов'язані наслідувати мусульмани.

З IX ст. мусульманські правознавці мухаддіси (збирачі хадисів) здійснювали копітку роботу з виявлення дійсних висловлювань Пророка. Вперше ця робота була системно проведена Аль-Бухарі (810–870), який уклав «Достовірний збірник» з 97 книг, що містили 7397 хадисів. Найавторитетнішою й найґрунтовнішою стала збірка хадисів «Аль-Муснад» імама Ахмада ібн Ханбала (близько 40 тисяч хадисів). Поширеною компактною вибіркою для практичного

використання стала компіляція Аль-Аскалані (1372–1449) «Одержання бажаного із джерел правових норм» [30, с. 665].

У компіляціях «Сунни», подібно до «Дігест Юстиніана» чи наступних візантійських збірок, хадіси підпорядковані структурі правовідносин, визначеній самою практикою життя. Зокрема, в творі «Отримання бажаного з джерел правових норм» Аль Аскалані, окремі книги присвячені цивільно-правовим, шлюбно-сімейним, процесуальним, адміністративним, кримінальним питанням — з детальнішими визначеннями в межах книг окремих інститутів, переважно, добре відомих і в інших правах системах (купівля–продаж, позика, спадкування, перелюб, крадіжка тощо).

Особливо актуально виглядають хадіси, дібрані для пояснення й регулювання цивільно-правових відносин, в книзі «Купівля–продаж»¹:

Глава «Умови договору купівлі–продажу й заборони» [146, с. 30–47] містить такі повчальні хадіси: «800. Передав Ріфаа бен Рафі: «Одного разу Пророка спитали: “Яке з надбань є найкращим?” Він сказав: “Те, що чоловік здобув працею рук своїх, а також те, що принесла йому добра торгівля”»». «821. Повідав Амр бен Шуайб, що Посланець Аллаха заборонив купівлю–продаж на умовах надання завдатку». «832. Повідав Анас бен Малік: В часи Посланця Аллаха в Медині зросли ціни і люди сказали: “О Посланець Аллаха! Занадто зросли ціни, тому визнач для нас їхні точні межі!”. Посланець Аллаха відповів: “Воістину, тільки Аллах встановлює ціни, стримує будь-що або ж відпускає, а також наділяє засобами для існування. Я бажаю зустрічі з Всевишнім, і тому ніхто з вас не повинен просити мене про що-небудь неправильне, стосовно життя чи майна”»². «833. Лише грішник скуповує товар і притримує його для того, щоб пізніше під час гострого попиту на нього, продати за підвищену ціну»³. «836. Передав Абу Хурайра: Одного разу Посланець Аллаха проходив повз [призначеної для продажу] насипаної купи пшениці. Він занурив в неї свої пальці, які одразу відчувли вологу, і спитав: “що це значить, о господар товару?” Той відповів: “О Посланець Аллаха! Її намочив дощ, що впав з небес”. Тоді Пророк сказав: “Хіба не сам ти покровив її зверху водою, щоб привабити погляди покуців? Хто обманює, піддроблює і шахраює — той не з нас”».

Цікаві хадіси, що відмовляють від ризикованих угод: «842. Не купуйте рибу, коли вона ще плаває у воді. Воістину, це ризик». «843. Передав Ібн Аббас: Посланець Аллаха заборонив продавати плоди, перш ніж вони

¹ «Купівля–продаж» тут тлумачиться широко: книга присвячена, практично, всім питанням комерції.

² Хадіс приписує уникати нав'язування цін у комерційному обороті.

³ Відсутність у хадісі згадки про равія означає, що Пророк (Посланець) знав про відбиту в переказі практику й не заперечував проти неї.

стануть придатні для вживання в їжу, вовну [доки вона росте] на спинах [тварин], а також молоко [доки воно накопичується] у вимені».

Варіант принципу спільної користі і взаємної вигоди комерційних домовленостей відображено в таких хадісах: «845. Того, хто піде назустріч мусульманинові й погодиться на розірвання укладеного з ним раніше договору купівлі–продажу [з умовою повернення продавцеві товару, а покупцеві — сплати за нього], Аллах убереже від падіння, коли він оступиться». «897. Не дозволено людині брати [навіть] ціпок, що належить його братові, без його добровільного на те згоди».

У Главі «Лихварство» наводиться, зокрема, такий хадіс: «849. Передав Джабір: Посланець Аллаха проклинав того, хто проїдає лихву [тобто лихваря], а також того, хто дає йому цю поживу; хто укладає [лихварську угоду] або виступає свідком [при] її [укладанні], і він говорив про названих: “Всі вони однакові!”» [146, с. 34].

Глава «Участь грішми в товаристві» відкривається таким хадісом: «928. Благими є три речі: продаж із вказівкою строку, участь грішми, за угодою “мудароба”¹, і змішування пшениці з ячменем для домашніх потреб, але не для продажу». Є хадіси, що відображають зрілі уявлення про комерційні ризики: «929. Передав Хакім бен Хизам, що коли він давав якому-небудь чоловікові гроші [як внесок у товариство “мудароба”], то ставив тому умову: “Не клади мої гроші в сире [тобто ненадійне] місце, не бери їх із собою в море [тобто в подорож по морю] і не спускайся з ними на дно [висохлого] русла [що може зненацька наповнитися водою]. Якщо ж зробиш щось подібне, то будеш відповідати за мої гроші [у разі їхньої втрати]”».

Шлюбні відносини відображені в главах «Шлюб», «Рівність» і «Розлучення». Умовою шлюбу є згода жінки, хоча й специфічна по формі:

«1011. Передав Абу Хурайра: Посланець Аллаха сказав: “Не можна женитися на жінці, що вже була заміжня, доки не маєте її думки й прямої згоди; не можна женитися на незайманій, доки не запитали її дозволу”. Люди поцікавилися: “О Посланець Аллаха! У чому полягає її дозвіл?” Він відповів: “Якщо вона промовчить”». «1012. Жінка, яка вже була заміжня, має переважне право перед своїм опікуном [при згоді на шлюб], а ту, що не була заміжня, слід запитати про згоду, і її дозвіл — її мовчання». У главі «Рівність», йдеться про рівне ставлення чоловіка до його дружин: «1084. Передала Аїша: Посланець Аллаха ставився до своїх дружин як до рівних й був справедливий. Він говорив: “О боже! Я можу поділити нарівно те, чим володію; не дорікайте ж мені, якщо я не можу вчинити так само з тим, що дано вам, але не мені”».

¹ За договором «мудароба» один член товариства бере участь у ньому своїм капіталом, а інший своєю працею, за умови розподілу між ними прибутків і збитків в обговореній пропорції.

«1085. Якщо той, хто має двох дружин? схилиться до однієї з них [тобто не буде ставитися до них як до рівних], то він постане в День страшного суду скособоченим». «1086. Передав Анас: Схвалюється, якщо вже одружений чоловік, одружившись з незайманою, залишається в неї сім днів, а потім проводить рівний час із кожної із дружин по черзі, якщо ж він одружується з жінкою, яка раніше вже була заміжненою, то залишається в неї три дні, а потім проводить рівний час із кожної із дружин по черзі». «1092. Передала Аїша: Коли Посланець Аллаха бажав відправитися в подорож, він кидав жереб між своїми дружинами, і ту, чий жереб випадав, він брав із собою в подорож». Стосовно розлучення наводяться такий хадіс: «1098. З дозволеного [Аллахом] самим ненависним для Аллаха є розлучення» [146, с. 40].

Процесуальні норми висвітлені в главах «Правосуддя», «Свідчення», «Позови і докази». В главі «Правосуддя», зазначено:

«1410. Є три категорії суддів: дві з них чекає пекельний вогонь, а на один — рай. Того, хто знає право й судить відповідно до нього, чекає рай; той, хто знає право, але не судить відповідно до нього й через свої судові рішення чинить сваволю й несправедливість, — потрапить у пекло; горіти у вогні й тому, хто не знає право й судить між людьми, відповідно до свого неуцтва». «1415. Якщо двоє звернуться до тебе за судовим рішенням, то не суди на користь одного з них доти, доки не вислухаєш слова іншого, після чого тільки й зрозумієш, як судити». «1424. Передав Абу Хурайра: Посланець Аллаха проклинав тих, хто дає й бере хабар за судові рішення». У главі «Показання свідків» наголос робиться на їх моральних якостях: «1427. Передав Заїд бин Халід ал-Джухані: Пророк сказав: “Хіба я не говорив вам про найкращого свідка? Це — той, хто приходить зі своїми свідченнями до того, як його про це попросили”». «1429. Не допускається слухати свідчення від зрадника й зрадниці, ненависника свого брата, а також від слуги, залежного від господарів будинку, про яких має свідчити». «1431. Передав Умар бин ал-Хаттаб: У часи Посланця Аллаха люди несли відповідальність за Одкровенням [Всевишнього, що відає прихований зміст їхніх вчинків]. Але дар Одкровення припинився, і тому тепер ми висуємо з вас [тільки] по вчинках, які для нас є очевидними [а не за прихованим змістом діянь]». «1433. Передав Ібн Аббас: Якось Пророк сказав одній людині: “Чи бачиш те сонце?” Той відповів: “Так”. Тоді Пророк сказав: “Якщо ти бачив що-небудь так само чітко, як його, то свідчи, інакше ж іди [тобто не свідчи]”». У главі «Позови й докази» зазначено: «1436. ...позивач повинен привести доказ, а той, хто заперечує позов, повинен дати клятву». «1440. Того, хто дав хибну клятву, через яку позбавлено мусульманина частини його майна, чекає зустріч із Аллахом, що вилле на нього свій гнів» [146, с. 43].

Публічно-правова доктрина в Ісламській цивілізації

Розвиток ісламської правової доктрини тісно пов'язаний з питаннями влади й підтримання публічного порядку. Іслам як

концептуальна система, дочірня старозаповітній традиції, успадкував її основне призначення як «релігії Закону». Пророк діяв не лише як учитель, але і як мировий суддя, розв'язуючи спірні питання повсякденного життя. Посада судді-каді була введена ще за халіфа Умароа. Згодом, у сунітській правовій доктрині каді чітко фігурував як державний чиновник з питань судочинства, тимчасом як в інших ісламських моделях правопорядку каді розглядався, скоріше, як мировий суддя, ніж як представник держави.

Досвід халіфатів Омейядів і Абасидів та наступних державних утворень Ісламської цивілізації виявив безліч проблемних питань зі співвідношення релігії і влади, на які мали шукати відповіді мусульманські знавці права. У цьому пошуку джерелами їхньої творчості невідворотно ставали твори з політичної філософії античних авторів Еллінської, Іранської й Індійської цивілізацій. Адаптувавши ці джерела до власної релігійної традиції і способу викладення думок, мусульманська політико-правова доктрина внесла свій самобутній і неоціненний внесок у процес загальнолюдського усвідомлення законів політико-правової організації суспільних відносин. Нижче наведено витяги з творів двох видатних мусульманських вчених, які жили і творили в різні періоди історії Ісламської цивілізації: Аль-Фарабі (870–950), родом із Середньої Азії, став одним із представників іранського мусульманського відродження, його твори присвячено аналізу бажаних моделей суспільних відносин, з огляду на приклади інших, не ісламських народів, тимчасом як Ібн-Хальдун (1352–1406), родом із Тунісу, жив в епоху зрілості Ісламського суспільства, присвятивши себе підведенню підсумків досвіду Ісламської цивілізації й інтеграції її культурної спадщини у власну концептуальну систему.

Абу-Наср Аль-Фарабі (870–950) — видатний ісламський учений-енциклопедист і філософ. Він вважається творцем концепції ідеального суспільного устрою у мусульманській політико-правовій традиції, розвиваючи в цій сфері ідеї грецьких, візантійських та іранських мислителів.

У «Слові про класифікацію наук» [146, с. 92–118], Аль-Фарабі дає досконале зведення системи знань, відомих на той час цивілізованому світу. У розділі 5 «Про цивільну науку, юриспруденцію й догматичне богослів'я» він розглядає цивільну науку в обсязі сучасних суспільних наук, включаючи публічні і приватноправові аспекти суспільних відносин. Він пише: *«Цивільна наука вивчає: 1) види дій і відносин, обумовлених волею; 2) властивості, вдачу, уроджені якості й характер суб'єктів волевиявлення — все, що обумовлює причини й наслідки зазначених дій і відносин; 3) цілі, заради яких*

відбуваються дії і складаються відносини; 4) якими чином властивості суб'єктів повинні бути виявлені, якими способами зберігаються і як вони повинні враховуватися, відповідно до звичаю чи закону» [146, с. 93].

Русійною силою суспільних відносин Аль-Фарабі визначає цілі, поділяючи їх *«на такі, заради яких відбуваються дії, і на такі, заради яких обирається певний спосіб дій»*. Для того, щоб суб'єкти свідомо визначали свої цілі, цивільна наука роз'яснює, які з їх дій є дійсним щастям, а які — щастям лише уявним. Живучи в суспільстві, побудованому на типі культури, який у ХХ ст. був охарактеризований П. Сорокіним як ідеаціональний, Аль-Фарабі, відповідно, визначає й різницю між дійсним і уявним щастям: *«Дійсне щастя не може існувати в цьому житті, а тільки в іншому, наступному за цим, а це є світ потойбічний. Уявне ж щастя — це, наприклад, багатство, почесні, насолоди — усе, що є метою лише в цьому житті»*.

Відповідно, й управління буває двох видів: одне управління зміцнює дії, відносини, права й свободи, за допомогою яких досягають дійсного щастя, і це управління є добродесним управлінням міста й народу. Міста й народи, підпорядковані такому управлінню, є добродесними містами й народами. Інше управління узвичаює в містах дії й властивості, за допомогою яких досягають уявного щастя, що, насправді, не є щастям. Таке управління є неосвіченим управлінням. Воно поділяється відповідно до тих речей, цілей і завдань, що їх переслідує влада. Наприклад, якщо влада домагається багатства, то управління називається підлим (низьким) управлінням; якщо правитель домагається почесей, то це — марнославне управління. Якщо управління домагається іншої якої-небудь мети, то й називається відповідно до цієї мети.

Гідні дії й відносини є підставою для розвитку в людині блага, милості та інших чеснот. Ці чесноти стають надбанням міст і народів у їхньому громадському порядку й звичаях. Цивільна наука роз'яснює, що це можливо лише за певного управління — такого, коли влада узвичаює й закріплює у містах і народі благі дії й відносини, а також їхню належну якість, мотивації й правила, намагаючись берегти їх від зникнення. Це і є метою діяльності добродесної влади, і досягається ця мета лише за наявності належних здібностей і можливостей у верховного правителя (чи правителів). Цивільна наука роз'яснює, що добродесна влада складається із двох сил: 1) сила універсальних законів; 2) сила, що її здобуває людина завдяки тривалій практиці у цивільних справах, завдяки знанням з управління правилами й людьми в підлеглих їй містах, а також завдяки спостереженням і навичкам, досягнутим тривалим досвідом [146, с. 95].

Таким чином, за пів-тисячоліття до Н. Макіавеллі Аль-Фарабі висловив найважливіші ідеї, які надихали й італійського політичного мислителя.

У трактаті «Сутність “Законів” Платона» Аль-Фарабі, спираючись на твір античного автора, дає власну концепцію історичності законів і держави. Він зокрема пише: *«Платон починає з роз’яснення того, що видання законів, втрата їх та відновлення — не є чимось новим, властивим тільки його часу. Так було й у давні часи, так буде й у майбутньому. Він вважає, що недійсність законів і їх втрата пояснюється двома причинами: по-перше, тим, що час їхньої дії проходить; по-друге, внаслідок зрубних для народу масових нещасть, що трапляються у світі, таких, як потоп, епідемія чуми, тощо.*

... Він (Платон) аналізує, як будуються нові держави, як виникає потреба в управлінні й законах. Він спирається на приклад всесвітнього потопу, що зруйнував усі держави. Після потопу держава постає знову, у ній збираються люди. І починають вони називатися народами й містами. Він показує, яким чином були зруйновані старі міста і як потім були відбудовані інші міста. Звичаї людей у цих містах спочатку були добрими, але зі збільшенням людського роду ці звичаї почали змінюватися. Спочатку, почувавши себе нещасними після потопу, люди дивилися один на одного привітно, відчували доброзичливість і симпатію один до одного. Із зростанням роду людського між ними з’явилася заздрість, вони стали ненавидіти один одного й воювати між собою. Далі Платон пояснює, що війна, яка ведеться через схильність до ненависті й насильства, не приносить ніякої користі, оскільки вона протизаконна. Як приклад, він наводить місто, над яким здобули перемогу давні греки, зазначаючи, що причини й наслідки цього, були катастрофічними для переможців¹. Платон також розповідає, як в одному місті жив правитель, що вів аморальний спосіб життя. Люди того міста наслідували його в усьому, і спосіб життя цих людей ставав також аморальним, внаслідок чого місто занепало й було завойоване.

Науки й мистецтва найбільше постраждали внаслідок потопу і зовсім занепали². Поступово, одне за одним, їх починають відновлювати, оскільки змушені це робити, так само як необхідно було видобувати руди, рубати дерева, будувати майстерні, будинки... Люди починають міркувати над своїм призначенням і доходять до пізнання засобів мистецтва. Спочатку мистецтво необхідно саме по собі, потім з’являється необхідність мати корисні й красиві речі, такі, наприклад, як одяг, щоб закрити слабкі й незахищені місця й уберегтися від спеки й холоду. Потім люди зосереджують увагу на найпрекрасніших з таких речей. ...Платон також роз’ясняє питання про звичаї, як вони передаються від батьків до дітей. Це приводить їх до усвідомлення єдності громади, що, зрештою, змушує створити загальний

¹ Головні герої війни під Троєю не повернулися щасливо додому: загинули в перший рік після війни (або ще під час неї). Лише Одисей через дев’ятнадцять років зміг повернутися в свою Ітаку

² Під «мистецтвами» розуміється всяке досконале вміння, для вдосконалення яких необхідні сприятливі цивілізовані умови.

закон, який об'єднує людей з різним способом життя — членів великих знатних родів, батьків і дорослих синів — у щось єдине, яке б забезпечило для них благо.

...Далі Платон говорить, що всенародне схвалення іноді приводить до стійкості й тривалості закону, але й нагадує, що люди можуть схвалювати що-небудь, що по суті своїй не є благом. Платон пояснює, що таке благо: як впливає з його "Закону", це — розумність (мудрість, здоровий глузд), якою слід керуватися, якій необхідно віддавати перевагу і до якої належить мати волю. Законодавцеві треба прагнути до таких речей, які б формували душу й розум громадян, цим він виявлятиме про них величезну турботу. І якщо ця вимога буде надійно дотримуватися, то і приписи законодавця будуть найнадійнішими. Розумність породжується вихованням: у кого відсутня вихованість, тому приємні пороки, а вихована людина знаходить приємними лише блага. Закон — це шлях до благ, і, отже, законодавцеві слід докласти зусиль для забезпечення виховання підостаючих поколінь» [142, с. 120].

Трактат «Про погляди громадян Добродесного міста» теж має античні витоки, зокрема, в платоновій Атлантиді¹ [142, с. 121]. Проте мусульманський вчений викладає не стільки філософську утопію, скільки зріле соціологічне дослідження питомих характеристик суспільства.

Наприклад, у розділі «26. Про потребу людини в об'єднанні й взаємодопомозі» він пише: «За природою своєю кожна людина влаштована так, що для власного існування й досягнення найвищої досконалості вона потребує багатьох речей, які сама не може собі здобути. Для їх отримання вона потребує товариства людей, де кожний окремо дає їй яку-небудь річ із сукупності того, у чому вона відчуває потребу. При цьому кожна людина, по відношенню до іншої, перебуває в такому ж самому становищі. От чому лише через об'єднання багатьох людей, які допомагають одне одному, де кожний забезпечує іншому деяку частку необхідного для існування, — людина може знайти ту досконалість, до якої вона призначена за своєю природою. Діяльність всіх членів такого співтовариства в сукупності своїй надає кожному з них все те, що необхідно для існування й досягнення досконалості» [142, с. 122].

Далі Аль-Фарабі викладає уявлення про структурованість і багаторівневість соціальної організації людства. Він пише: «...люди розмножилися й заселили землю, внаслідок чого й виникли людські суспільства, з яких одні являють собою повні спільноти, інші — неповні. Повні спільноти бувають трьох видів: великі, середні й малі. Велика спільнота (людство) — це сукупність суспільств усіх людей, що населяють

¹ Платон писав про Атлантиду, в трактатах Тімей і Критій, як про взірець суспільного ладу.

землю, середня — це суспільство, представлене одним яким-небудь народом, а мала — це суспільство, представлене жителями якого-небудь міста, що займає певну частину тієї місцевості, яку населяє той або інший народ. Неповні спільноти складають жителі селища й сукупність мешканців кварталу, потім сукупність тих, хто живе на якій-небудь одній вулиці, потім — сукупність тих, хто живе в одній оселі. Останні становлять співтовариство нижчого рівня. Квартал і селище — обоє разом — належать місту, але селище належить місту в тому разі, якщо воно обслуговує місто, у той час як квартал належить місту, будучи його частиною. Вулиця є частиною кварталу, оселя — частиною вулиці. Місто є частиною місцевості, народ — частиною всієї сукупності мешканців землі» [146, с. 124] .

Спільнотою, яка має найкращі можливості самоорганізації, Аль-Фарабі вважає громаду міста. *«Найбільше благо й вища досконалість можуть бути досягнуті, в першу чергу, містом. Природа блага така, що воно досягається за бажанням і за вільним вибором, і всяке місто може послужити досягненню щастя, як вільне й не підпорядковане іншій владі. Зло, однак, також досягається за бажанням і вільним вибором, тож місто може сприяти й досягненню зла. Місто, у якому об'єднання людей має своєю метою взаємодопомогу в справах, які ведуть до щирого щастя, є добродішним містом, і суспільство, де люди допомагають один одному з метою досягнення щастя, є добродішним суспільством. Народ, всі міста якого допомагають один одному з метою досягнення щастя, є добродішним народом. Так само й уся земля стане добродішною, якщо народи будуть допомагати один одному заради досягнення спільного щастя»* [146, с. 126].

Аль-Фарабі приймає природну нерівність людей і різні функції, які вони мають виконувати в системі публічного життя міста. Але, цілком в дусі індійських філософів, він визнає основою соціальної ієрархії природну ієрархію людських здібностей, яка, в свою чергу, є лише «миттєвим зрізом» руху всіх сутностей до вдосконалення. Розкриваючи головні тенденції поступеневого розвитку людської свідомості, він переконаний, що шлях вдосконалення відкритий кожній людині. Визначивши за «нульовий стан» «пасивний розум», Аль-Фарабі в розвитку людини виділяє ступені «розуму у дії», «придбаного розуму і «діяльного розуму»: *«Природна форма є матерією пасивного розуму, що від народження людини стає розумом у дії; то розум у дії стає матерією придбаного розуму, в якому важливу роль відіграє соціальне середовище навчання і прагнення самовдосконалення; останнє, зрештою, набуває нової якості, морозу того, як “придбаний розум” стає матерією “діяльного розуму”. Якщо діяльний розум діє у обох сферах здатності мислити (у теоретичній і практичній), а також при залученні до нього його здатності уявлення, тоді ця людина буде саме тим, хто сприймає Одкровення, і Аллах (великий і всемогутній) відкривається йому через посередництво названих трьох складових (діяльний практичний розум, діяльний теоретичний розум і уява)»*. Таким чином Аль-Фарабі чітко і просто показує, як, поєднанням зусиль раціонального розуму, практичного досвіду й

енергійної наполегливості досягається те, що в ведичній традиції називалося «саттва», а у християн благодаттю — єдність піднесеного духовного стану з глибокою мудрістю й відчуттям покровительства й захисту вищих благих сил. Саме ті особистості, які досягли такого високого й, водночас, дієвого стану — мають, на думку Аль-Фарабі, займати вищі шаблі соціальної ієрархії, забезпечуючи благочестя всієї міської громади. Подібна людина має вищий ступінь людської досконалості й перебуває на вершині щастя. Душа її стає досконалою, об'єднаною з діяльним розумом зазначеним вище способом. Ця людина є саме тим, кому доступна будь-яка діяльність, за допомогою якої можна досягати щастя. У цьому полягає перша умова, яку повинен задовольняти правитель. Далі, він повинен мати здатність добре й образно передавати словами все, що він знає, найкраще направляти людей на щастя й до тієї діяльності, за допомогою якої воно досягається; він повинен, разом з тим, мати достатню тілесну міцність для здійснення приватних справ [146, с. 127].

Ібн-Хальдун (1352–1406) — видатний політичний діяч, мандрівний провознавець, який служив при дворах правителів держав Північної Африки, мавританській Іспанії (Андалусії) й Близького Сходу, виконуючи обов'язки радника, посла й верховного судді. У дослідженнях зв'язку самоорганізації суспільства, права і держави Ібн-Хальдун розробив оригінальну історичну концепцію «айсабійї¹». Його багатотомний історичний твір «Книга повчальних прикладів і диван повідомлень про дні правління арабів, персів і берберів та їх сучасників» — важливе джерело соціологічних (історичних, політико-правових) ідей.

У главі «Про те, що панування й держава виникають на основі асабійї» він пише: *«...успіх у війні й перемоги можливі за асабійї — завдяки симпатії, взаємоповазі й готовності прийняти смерть за соратника, а також тому, що панування — шляхетна й приємна доля, що включає всі земні блага — задоволення тілесних пристрастей і духовні насолоди. Але зі здобуттям панування найчастіше виникає взаємне суперництво, і рідко хто поступиться ним добровільно. Посилюється боротьба, що веде до міжособних війн, битв і гегемонії. ... Це далеко від блага людей. Вони ігнорують це, тому що забули епоху, коли утворювалася держава на самому її початку. Період життя в умовах цивілізації тривалий: впродовж нього змінилися, одне за іншим, багато поколінь, які не відають, яким було творіння Бога на початку утворення держави. Вони знають державних*

¹ Під айсабійсю Ібн-Хальдун розуміє, по-перше, відносно нечисленну групу людей (рід, клан), по-друге — відносини, які пов'язують членів спільноти у єдиному співтоваристві, що є основою соціальної організації.

мужів, тих часів, коли зміцнилася їхня справа, і їм було передано всевладдя, їм стала непотрібна асабія» [146, с. 134].

Сучасні йому держави та їхні закони він розглядає як спадщину попереднього періоду історичного розвитку: держава, на його думку, виникаючи спочатку внаслідок погоджених зусиль і взаємної підтримки людей (асабія), надалі перетворюється на примусову владу в руках однієї «фракції». Відповідно, її право в таких умовах зберігає лише зовнішній вигляд законів. При цьому через недоліки влади, держава починає чинити несправедливість і насильство над тими підданими, які обкладені її даниною. У главі «Про те, що держава, зміцнившись, може обійтися без асабія» він виходить із концепції насильницької теорії походження держави, коли міцна об'єднана айсабією спільнота завойовує інший народ. *«У початковий період існування держави люди важко підкорюються владі, якщо вона не примусить їх силою. Це пов'язане з відстороненістю влади від людей і з тим, що люди не звикли до володаря над ними. Але якщо встановилося верховенство певної фракції, яка отримала владу в державі, і її члени передають владу у спадщину в багатьох державах, що утворювалися одна за одною, то люди забували те, що було на самому початку. Адже фракція мала верховенство, і догма схиляла людей до покірності, люди воювали за цю фракцію, так якби вони воювали за віру. Через це фракція не мала вже потреби у великому угрупованні, і справа виходила так, ніби ця влада була від бога, подібно до Священного писання, якому немає заміни. І тоді люди цієї фракції вдаються у здійсненні своєї влади й справ держави — або до допомоги чужинців, які виростили під покровом асабія, або до чогось іншого, наприклад, до допомоги інших угруповань, потрапляючи під їхнє заступництво. Так відбулося з Аббасидами, коли в цій державі під час правління Муатасіма й сина його Васика зруйнувалася асабія арабів і держава вдалася до послуг чужинців — персів, тюрків, дейлемітів, сельджуків та ін.» [146, с. 135].*

У главі «Про те, що прагнення до одноособової величі — у природі панування», Ібн-Хальдун пише: *«У відповідному місці було вже показано, що об'єднання рівносильних елементів не може привести до виникнення цілого. Необхідно, щоб одне з угруповань переважало, поєднуючи, з'єднуючи й перетворюючи їх в одне співтовариство, яке охоплює всі угруповання, що входять до нього. Асабія у цьому співтоваристві входить до якогось угруповання — “дому”, що має зверхність над усіма. Неминуче в такому угрупованні є вождь. Саме він і стає главою всіх угруповань через перевагу місця, що займає. Коли ж так трапляється, то проявляється вдача зарозумілості й пихи, властива тваринній природі людини. І тоді він зневажає співучасть своїх соратників та інших угруповань, змушує їх слідувати за собою й повністю розпоряджається ними. Виникає прагнення до самообожнення, природне для людини, а також єдиноладдя, необхідне для політики, щоб усе не розвалилося через розбіжності між багатьма пануючими. І він одноосібно розпоряджається владою, відштовхуючи інших від співучасті в ній. Таке може відбутися з першим із владик держави, а*

може тільки із другим або третім, залежно від ступеня опору угруповання і його сили, але в державах це неминуче).

Ніби про сучасні проблеми йдеться в главі «Про збір податків і чинники, що визначають їх розмір»: «Знай, що податки на початку існування держави нечисленні, незначні і їхні розміри, а користь від податків велика, тоді як наприкінці існування держави розміри податків значні, а користь мала. Рання держава, що дотримується релігійних приписів, не вимагає нічого, крім встановлених зборів: садакі, тобто добровільні пожертви, харадж, тобто поземельний податок, джиз'я, тобто подушна подать; а також закіят, тобто десятина. Розмір їх невеликий, як тобі відомо, і це стосується й десятини, виплачуваної зерном або худобою, і джиз'ї, і хараджа, і всіх установлених зборів, тому що вони мають межу, яку не можна переступати.

При тривалому існуванні держави, коли володарі наслідують один за одним і звикають до розкоші, коли втрачається чесна простота і її звичаї, тобто поблажливість і поміркованість, — з'являється кривда панування й потреби, що спонукають до надмірностей. Тоді державні люди набувають звичок витонченості, і ці звички множаться, як множаться й потреби державних людей, що розкошують у благополуччі й нестримності бажань. Тоді вони збільшують розміри податків і множать їх статті: на майно підданих, на землеробів і землевласників і на всіх платників податків. Вони встановлюють податі на торговельні угоди й на в'їзд у міста. Нові податки поступово усе більше зростають через зростання схильності держави до розкоші й примноження потреб, а отже й витрат, що виникають із цього. І лягають ці побори тягарем на підданих, і гнітять їх, і поступово стають усталеним звичаєм, тому що збільшення відбуваються потроху, і ніхто не розуміє, хто саме їх збільшив і хто їх наклав. Піддані втрачають надію, тому що малою стає для них користь від їх мирської діяльності. Якщо декому і вдається зрівняти свою вигоду з втратами від поборів, плоди праці з видатками, то більшість взагалі відвернуться від діяльності, на якій тримається лад» [146, с. 135].

У главі «Про те, як занепад охоплює державу» Ібн-Хальдун пише: «Знай, що держава покоїться на двох необхідних опорах: по-перше, на могутності й асабії, що виражається одним словом — «військо», по-друге, на фінансах, а в них — опора війську й задоволення потреб владики. І якщо держава бачить свій занепад, то спостерігає вона його саме на занепаді цих двох опор. З поширенням панування руйнівні розкші і насильство оточують людей. Потім насильство перетворюється на терор — через хворобу, що вражає серця людей. Ревність правителя перетворюється на страх за те, чим він володіє, і він починає вбивати наближених і знищувати або позбавляти їх благополуччя й розкоші, до яких багато хто з них звик. І вони гинуть і зменшуються числом, і руйнується асабійя володаря. Він заміняє її поплічниками — облагодіяними чужинцями, і з них утворюється нова асабійя. Але це не той тісний зв'язок, подібний до вузди. Це відчують люди інших угруповань і

насмілюються виступати проти нього і його поплічників. Володар знищує їх, убиваючи одного за одним» [146, с. 137].

«Що стосується занепаду держави у зв'язку зі схибленням обігу фінансів, то знай, що держава на своєму початку є примітивною, як вже зазначалося, і в ній панує співчуття до підданих, немає зайвих витрат, держава втримується від того, щоб рахувати кожний дріхем, недоотриманий збирачем податків. Та й немає тоді зайвих витрат, і держава не має потреби у великій кількості грошей. Але потім завдяки завоюванням те, чим володіють, стає великим, розростається й штовхає до розкоші. Множаться витрати й зростають видатки влади й державних людей, а потім це поширюється й на усіх жителів столиці. Відбувається збільшення виплат війську й державним людям. Множитьься й поширюється серед підданих марнотратство, тому що люди наслідують релігію своїх владик і їхні звички. Влада бачить розкіш у столиці і вважає, що люди живуть благополучно. Вона має потребу у витратах на саму себе, на утримання війська. Тому вона вдається до введення податків на товари, що продаються на ринках, щоб збільшити збори до скарбниці. Розкіш збільшується, і податей уже не вистачає, і держава починає чинити несправедливості й насильство над тими підданими, що під її даниною, і тягнеться до грошей підданих, щоб вилучити їх, чи то у формі податі або через торгівлю, а то й просто через вилучення дзвінкої монети, що буває в деяких випадках. На цій фазі військо насмілюється виступати проти держави через те, що та послабла й зруйнувалася стара асабія. Держава лікує це заспокійливим засобом — виплатами й витратами на військо, але не знаходить вона порятунку. На цій фазі збільшується багатство збирачів податків через безліч податей у державі, які вони збирають, а також через те, що при цьому росте їхній власний вплив. Вони приховують зібрані гроші, і множаться доноси одних на інших, суперництво й ненависть. І спіткають їх одне за одним нещастя — віднімаються у них гроші, і йде від них багатство. І втрачаються ті велич і пишність, які надавали вони державі» [146, с. 140].

Соціологічні дослідження Ібн-Хальдуна настільки актуальні, що стають основою реставраційних доктрин деяких сучасних соціологів і економістів, особливо в державах, де ще збереглося чи відновлюється авторитарне правління, на тлі корупції й маргіналізації населення, перманентно успадкованих від попередніх тоталітарних режимів.

4.3.2.5. Ісламська доктрина міжнародного права

На відміну від християнського світу, який у правотворчості значною мірою спирався на раціональну й світську спадщину римського права й грецької філософії, маючи для міжнародних відносин окрему правову систему — право народів, ісламська доктрина міжнародного права залишається в загальному руслі ісламської релігійної традиції. В основі мусульманського права

лежить особистий статус, вірніше, одна його формальна складова: приналежність особи до правовірних мусульман чи до інших релігійних конфесій. На основі цього загального поділу, й більш детальних поділів категорій особистого статусу вибудовується й регулювання інших відносин. Такими чином, врегульовані шаріатом елементи приватно-правових відносин можуть бути застосовані й у приватно-правових відносинах, «обтяжених іноземним елементом». Проте концепція особистого статусу як історична новація світових релігій, стала діяти і в мусульманському праві на основі домусульманського права родів, яке багато в чому має спільні риси у всіх народів, включно з аналогами з *jus gentium* римлян, греків та інших європейців, як масив і рівень норм, найближчий до природного права. Як зазначає О. Буткевич, «паралелі між римським та ісламським правом не можна обмежити нормами й інститутами позитивного права; вони виявляються в сфері правових концепцій та принципів і навіть фундаментальних ідей правової науки. В цьому проявляється існування спільних для усіх народів і регіональних чи релігійних міжнародно-правових підсистем ключових засад міжнародного права, його імперативних принципів, на яких ці підсистеми ґрунтуються» [49, с. 196–197].

На думку О. Буткевич, власне міжнародно-правова ісламська доктрина формується на основі досвіду халіфату Абасидів [49, с. 202]. У цей час ісламське право збагачується досвідом інших правових традицій і постає перед необхідністю регулювати статус територій, який є основою позитивного і, зрештою, публічного міжнародного права. Мусульманська міжнародно-правова доктрина формує оригінальну концепцію територіально-географічного поділу світу за релігійною ознакою. Цей принцип прямо не присутній ні в Корані, ні в хадісах Пророка (Сунні); уперше був впроваджений засновником ханіфітської правової школи імамом Аль Ханіфом і розвинений його учнями, особливо Аль Шебайні [49, с. 205]. Весь обжитий світ, за цією концепцією, поділяється на території панування ісламу (Дар ал-іслам), тобто території халіфату, і території іновірців (Дар аль-куфр), тобто, на той час, всі території за межами халіфату.

Ускладнення суспільних відносин і нові геополітичні реалії сприяли подальшому розвитку цієї концепції, зокрема, після першої хвилі монгольських завоювань над нею працював авторитетний салафітський учений Ібн Таймія (1263–1328). Очевидно, набула поширення й практика вузького й широкого тлумачення режиму територій. Так, Дар ал-іслам у вузькому тлумаченні охоплює всі

країни з ісламською системою правління, в яких дотримуються приписів шаріату. Більшість населення в них є мусульманами, але і немусульманські меншини користуються певними правами. У широкому тлумаченні Дар ал-іслам охоплює всі країни, де більшість населення становлять мусульмани. Дар ал-іслам у такому тлумаченні поділено на три дрібніші категорії — Дар ат-таухід — територія єдиної віри, тобто з повністю мусульманським населенням; Дар ас-салам — територія миру (приятні), де під владою мусульманського правителя мирно співіснують мусульмани й іновірці; і Дар аль-амн — територія безпеки, де мусульмани під владою не мусульманських правителів можуть вільно жити й проповідувати.

В межах Дар ал-куфр, правознавці виділили територію Дар ал-харб (територія війни). Дар аль-харб у найвужчому сенсі — це територія, де мусульмани піддаються утискам, в більш широкому — це територія, де іслам не є панівною релігією. У залежності від доктрини, тільки перша, або перша й друга категорія країн перебувають у стані війни з мусульманами.

Проміжними і, можливо, обмеженими за тривалістю в часі є категорії дар ас-сульх (територія договору) і дар аль-ахд/худна (територія перемир'я), а також дар ал-хійяд (нейтральна територія). Ісламська доктрина виділяє також «території заклику». Такою в часи пророка Мухаммада була територія Аравійського півострова, нині ісламські дослідники пропонують використовувати цей термін для визначення всіх країн, у яких мусульмани мають можливість доносити свою релігію до не мусульман.

З розпадом халіфату Абасидів і продовженням етнічного ускладнення населення мусульманської ойкумени процеси державотворення в межах ісламського світу пішли в різних напрямках і за різними взірцями. Відносини між мусульманськими правителями-одновірцями ускладнювалися відносинами між мусульманськими й не мусульманськими, зокрема християнськими володарями¹. Середземноморський регіон у цьому відношенні і надалі був простором найінтенсивніших міжнародних контактів. Практика мирних міжнародних відносин, рухома приватною ініціативою торгівців, надалі сприяла розвитку й публічно-правових договірних відносин. Слід зазначити, що геополітичні й психологічні передумови

¹ Відносини ісламських правителів з індійськими чи тюркськими доісламськими правителями і вождями, вочевидь, мають бути не менш цікавими.

усвідомлення самої можливості мирних відносин співробітництва й відносини військового союзництва мусульманських правителів з християнськими правителями чи республіками були наслідком певної стагнації у відносинах мусульманського й християнського світів і стали характерним явищем лише з XI ст. і, переважно, для відносин з державами Західнохристиянської цивілізації.

Можливо, найзнаменнішим у цьому сенсі став військовий союз і васальна присяга Роберту Гвіскару еміра Сіракуз і Катаньї Ібн ат-Тімнаха (1061), який звернувся по допомогу у міжусобиці з іншим еміром [151, с. 312]. Далі подібна практика договорів і союзів тривала у відносинах з мусульманами і греками Сицилії під владою графа Рожера, брата Роберта. Можливо, ще раніше, в Іспанії християнсько-мусульманське «порубіжжя», як зоа війни, водночас (точніше, в періоди перемир'я між війнами Реконкісти) стала територією інтенсивних міжнародних контактів і договірної практики. Однак найінтенсивнішу міжнародно-економічну діяльність розвинули після занепаду Візантії італійські міста-республіки. О. Буткевич наводить численні свідчення про договори мусульманських правителів з італійськими республіками, зокрема з Республікою Піза (Салах-ад-діна, султана Єгипту і Сирії, 1173 р.; еміра Марокко, 1133 р.; еміра Вавилону, 1175 р.; правителя Тунісу, 1230–1397 рр.; султана Єгипту, 1423 р.¹); з Республікою Святого Марка (Венецією) — мусульманських правителів Сирії (1229), Єгипту (1238, 1303, 1355, 1361), Тунісу (1251, 1271, 1305, 1317, 1320) і Триполі (1356); з Республікою Генуя — договори султана Єгипту (1290), правителя Тунісу (1250, 1272, 1433), кримського хана (1380) та багато інших [49, с. 296]. Розвиток міжнародної торгівлі супроводжувався заснуванням торговельних факторій, розвивався інститут торгового представництва, в руслі якого поступово формувалися основні принципи майбутнього консульського права. В угодах султанів Тунісу, Триполі та інших мусульманських правителів з республіками Італії, а також з королями Сицилії, з кінця XIII ст. з'явилося положення про постійні консульства [49, с. 214].

Налагодження усталених відносин між окремими мусульманськими й християнськими державами відбувалося вибірково, і саме в межах таких відносин сформувалася практика укладання договорів комплексного характеру. Як ранній приклад

¹ Як зазначає О. Буткевич, однією стороною цього договору були Піза і Флоренція, іншою — султан Єгипту.

такого договору О. Буткевич наводить договір про дружбу й військову підтримку між султаном Мамелюків Єгипту і Сирії Аль-Ашраф Халілем та Королем Арагону і Валенсії, Сардинії й Корсіки доном Хайме II Справедливим 1292 р. (який у договорі виступає ще й від імені королівств Кастилії й Португалії). Договором встановлюється мир і дружба «рік за роком, на землі і на морі», проте, вимоги двох сторін договору, очевидно, не були представлені рівноцінно. Християнські королі зобов'язувалися надавати підтримку султану у його боротьбі з франкськими владиками держав хрестоносців (очевидно, Єрусалимського королівства), та утримуватися від війни проти Єгипту й Сирії, навіть якщо її почне папа римський, орден хрестоносців чи будь-яка інша християнська країна. Зустрічних же еквівалентних зобов'язань з боку мусульманської сторони договір не має. За певних сумнівів у довговічності договору, укладеного на таких умовах, риторика його досить оптимістична: встановлені договором, *«мир і дружба... будуть тривати завжди, цей договір не припинить смерть якоїсь із сторін, його положення будуть діяти вічно впродовж років»* [49, с. 214]. Типовими договорами комплексного характеру між мусульманською й християнською державою з «ексклюзивними» правами християнській стороні-контрангенту стали договори Османської Порти з державами-супротивниками імперії Габсбургів: Францією, Англією й Нідерландами (XVI–XVII ст.) [101, с. 322]. Проте хронологічно вони вже належать до Нового часу.

4.3.3. Західнохристиянська цивілізація

Виокремлення Західнохристиянської цивілізації з лона Ранняхристиянської формально відзначене Великою схизмою (1054). Проте цей акт взаємних проклять, проголошених святими отцями Сходу і Заходу, лише відкрито й офіційно закріпив зміни у Західній Європі, пов'язані з церковною реформою X–XI ст. Реформа, названа «григоріанською» на честь папи Григорія VII (понтифікат 1073–1084), найбільш рішучого її провідника, була, в свою чергу, лише однією зі складових комплексного й всеохопного процесу, визначеного Г. Берманом як «Папська революція» (XI–XII ст.) [40, с.9]. Формуючи Західнохристиянську цивілізацію, папська революція започаткувала зміни різного масштабу, які, надалі, втілювалися в наступних спонтанних актах масштабних соціальних зрушень, які Г. Берман також назвав революціями, виділивши послідовно: лютеранську революцію в Священній Римській імперії німецької нації (XVI ст.); кальвіністську революцію в Нідерландах і Англії (XVII ст.);

революцію кінця XVIII ст. в США і Франції й соціалістичну революцію початку XX ст., що, в тій чи іншій формі, охопила практично весь світ [40, с. 9]. Очевидно, однак, що хід історії від Папської до Лютеранської реформацій також переривається революційними подіями: на початку XIV ст. їх спровокував конфлікт між королем Франції Філіпом IV і папою Боніфацієм VIII, який привів до схизми самої католицької церкви і «двоєпапства» [197, с. 292]; на початку ж XV ст. Центральну Європу потрясла чеська Реформація й гуситські війни. Це лише підтверджує ідею Г. Бермана про те, що Папська революція, якимсь чином, наділила Західнохристиянське суспільство динамічністю, адекватною як поточним історичним викликам, так і загальним вимогам історичного поступу, разом зі здатністю поєднувати новації з успадкованістю найважливіших елементів своєї самототожності, як регіонального суспільства. Цю його здатність забезпечила, передовсім, емансипована від влади й релігії західна правова традиція, що, узгодивши на раціоналістичній основі філософію права й практичну юриспруденцію, виконала роль «соціальної інженерії» в розбудові й експансії західного суспільства.

4.3.3.1. Передумови Папської революції

Головним змістом Папської революції було об'єднання суспільств Західної Європи під духовним вождівством римського єпископату. Як уже зазначалося, Рим намагався вести самостійну політику ще з V ст. Після заспокоєння у Західній Європі варварських рухів, активна місіонерська діяльність Риму впродовж VI–X ст. відбувалася на тлі «визрівання» щойно охрещених напівварварських вождівств у ранньофеодальні держави, захищені Візантією від великих рухів кочовиків Євразії. Уже в цей період Рим, як і вся Італія, будучи периферією Візантійської імперії, водночас усвідомлювався як культурний центр Західної Європи, хоча цей осередок цивілізованості й залишався в багатьох аспектах чужим її «північним варварам», аж до Нового часу¹. Проте, на тлі етнічної й політичної розмаїтості європейських народів, різкого контрасту між містами та їхнім, ще істотно варварським, територіальним оточенням, клірики римського єпископату, маючи освіту й навички діловодства, ставали незамінними помічниками в міських магістратах і при дворах правителів, а

¹ Зрештою, це мало наслідком розкол Європи під час Реформації на «романський католицький Південь» і «англосаксонську протестантську Північ».

утворення релігійних братств забезпечило осередками римського впливу усі куточки охрещеної Європи [40, с. 94].

Якщо візантійська політика християнізації полягала, переважно, в місіонерській діяльності релігійних подвижників, то Рим для поширення християнської віри вміло залучав військові сили охрещених варварських королів і герцогів. Це кілька століть поспіль мало незмінний успіх, адже в той час боротьба з язичниками Європи означала боротьбу держав, організованих верховною владою монарха, з політично неорганізованими народами, що зберігали родоплемінну демократію, а винагородою в цих, відносно нетяжких, війнах були землі, відібрані у язичників з благословення римського папи. Так, франками на чолі з Карлом Великим були частково знищені, частково підкорені й охрещені сакси, які через два покоління долучилися до не менш жорстокого підкорення й охрещення слов'ян. Важливим об'єднавчим стимулом для Західної Європи став і виклик з боку ефективно згуртованих ісламом арабів. Святий престол уміло використав для цього войовничість франків, перемоги яких над сарацинами й маврами стимулювали початок Реконкісти в Іспанії. Під гаслами Реконкісти римський єпископат кілька століть мобілізував у христове воїнство охоче лицарство з усіх християнських володінь Європи, яке дедалі більше в своїх помислах і вчинках орієнтувалося на авторитет Риму. Надалі цей досвід було використано в організації хрестових походів проти ісламізованих тюрків, що з X ст. шматували послаблену Візантію.

Перша серйозна спроба Риму перебрати на себе всю повноту влади в Західній Європі відбулася у VIII ст. Святий престол у цей час зблизився з сильним франкських кланом майордомів при династії Меровінгів, який за сприяння Риму, став, надалі, новою королівською династією (Каролінгів). Карл Мартел із цього клану зупинив мусульманську навалу біля Пуатьє, а його сини, зокрема, майбутній король-узурпатор Пепін Короткий III, усе життя провели у війнах за «збирання земель» під владу корони франків. У 751 р. Пепін, з благословення папи Захарія, захопив престол королівства, що, однак, викликало невдоволення частини франкської знаті. Це змусило Пепіна на деякий час повернути престол Меровінгам, які все одно, не мали реальної влади. Остаточному утвердженню клану Пепіна на франкському престолі сприяла експансія лонгобардів. У 754 р. до Пепіна III з проханням допомогти проти лангобардської загрози звернувся папа Стефан III, що змінив Захарія. Пепін і папа уклали історичну домовленість, яка надалі обумовила особливі відносини

франкських (надалі французьких) королів з римським єпископатом. Пепін III дав клятву, що він і його нащадки захищатимуть Святий престол, а папа провів другу урочисту церемонію коронації Пепіна III (28 липня 754), закріпивши надалі виключні права на титул Короля франків його нащадків та зв'язавши клятвою всіх франків з їхніми вельможами служити новій королівській династії, що увійшла в історію як Каролінги. Після розгрому лонгобардів у 756 р. Пепін III дарував Риму частину звільнених від них земель, які стали основою «Патримонії Святого Петра», або Папської області. З точки зору феодалного права, папа Стефан III став, таким чином, одним із васальних земельних магнатів, який отримав лен від короля франків. Саме Стефан III зробив перший рішучий крок до формального обґрунтування претензій Римського єпископату на статус офіційного духовного глави західнохристиянського світу. За його понтифікату було інсценовано знахідку «Костянтинського дару» — сфальшованого документу, яким ще Костянтин Великий нібито передав Західну Римську імперію під владу римському єпископу Сільвестру I [197, с. 220]. Посилаючись на цю фальшивку, папи стали офіційно претендувати на статус єдиної легітимної церкви в Західній Європі. Підтримуючи їхні прагнення, Пепін III та його син і наступник Карл Великий на підвладних їм територіях вимагали від єпископів вести службу не за нікейським, а за римським обрядом і дотримуватися «філіокве»¹. Зрештою, у 800 р. папа Лев III коронував короля франків Карла Великого імператором, що було нечуванним викликом Константинополю, а у 809 р. на скликаному Карлом Великим соборі єпископів в Аахені, було прийнято рішення про «філіокве» як офіційний символ віри римського єпископату. Проте від офіційного розриву в той час Рим і Константинополь утрималися.

На межі першого й другого тисячоліть нової ери, тобто з X ст., в релігійній і суспільно-політичній думці Західної Європи відбулися важливі зрушення, які з другої половини XI ст., зрештою, втілилися у Папській революції. Ментальність і світогляд європейців піддавалися найрізноманітнішим впливам ззовні. Так, у X ст. в Західну Європу

¹ Лат. *filioque* — означає «і від сина» — ідея про те, що Святий дух походить не лише від Бога Отця, як в Нікейській (ортодоксальній) догмі, але й від Сина (Ісуса), починаючи з помісного Толедського собору в королівстві вестготів 589 р., ця ідея підхоплена римським єпископатом як обґрунтування свого духовного лідерства, поруч із владою імператора. Засуджена останнім вселенським (Нікейським) собором в 787 р., викликала відкритий спротив з боку Риму і Карла Великого.

проникає ересь богумилів, що поширюється серед міських комун Італії й Провансу як революційна ідеологія їх боротьби за права проти феодалів і монархів¹. У другій половині X ст., внаслідок розгрому Хазарського каганату², в міста Європи переселялися багаті сімейства торгово-фінансової іудейської верхівки Хазарії, а частина, власне, хазар (кабарів), осіла серед мадяр, котрі одразу ж активізували напади на східні кордони німецьких земель [79, с. 148]. Тяжким випробовуванням для Європи стала й експансія норманів — різноетнічних варварів-язичників із Балтики й Скандинавії. З кінця VIII ст. вони спустошували Британські острови, атлантичне й середземноморське узбережжя континентальної Європи, ставши в IX ст. «бичем божим» для європейських держав. Через східну Прибалтику й Русь нормани (варяги) освоїли шлях до Візантії, з'являючись як найманці чи купці в багатих містах Гардаріки (Руси) і рухаючись далі до Кавказу й Середнього Сходу. У X ст. нормани перейшли у християнство. Однією з перших значних подій у цьому процесі стало хрещення Ролло Датчанина в 911 р., який після кількох набігів на Париж, зрештою, погодився охреститися й прийняти як васал пожалування від короля франків Карла Простуватого разом з титулом герцога Нормандії [193, с. 168]. Перехід у християнство лише легалізував експансію норманів: з «бича божого» вони перетворюються на «хрестове воїнство», отримуючи за набіги земельні пожалування й титули, а згодом і престоли багатьох європейських держав. У X–XIII ст. запеклий опір «хрестовому лицарству» чинили слов'янські (ободрити, говеляни, венеда, лужичани та ін.), а також балтійські племена (ятвяги, жмудь, литва та ін.). Ця остання активізація язичницької Європи супроводжувалася в X–XI ст. спонтанним поверненням до язичництва частини охрещеного населення. Можливо, це було наслідком розчарування європейців у вірі, через те, що бог не захистив їх від «норманської люті», можливо — комплексною реакцією на політику Святого престолу, зокрема, на насильницьке хрещення й жорстокість щодо язичників, заборону читати Біблію власною мовою, витіснення інших християнських церков. Таким чином, у X ст. вистачало тривожних симптомів навроченого фанатиками «кінця світу», що, серед іншого, не могло не поширити в Західній Європі настроїв

¹ Згодом ця ересь стала позначатися «місцевими» термінами: патарени, катарі, альбігойці.

² Розгром каганату Великим Князем Київським Святославом (затягим язичником) відбувся в два прийоми (965–969), паралельно з завоюванням ним Болгарії і війнами з печенігами.

покаяння й прагнення до очищення церкви. Вже у 910 р. монастир у Клоні (Франція), прийняв статут, який, відповідно до цих прагнень, включав такі положення: 1) духовенство повинно рішуче відмежуватися від мирських спокус і мирського способу життя; 2) симонія повинна бути скасована; 3) духовні особи повинні взяти обітницю целібату, щоб бути щирим у своєму духовному подвигу¹. Ці положення, надалі, стали взірцевими для папської реформи церкви [40, с. 34].

Проте на тлі загального усвідомлення необхідності повернути церкві чистоту й авторитет різні соціальні верстви Європи X ст. очікували від реформ різних наслідків. У X ст., через релігійну риторичку, було усвідомлено й вербалізовано безліч протиріч²: конфлікт інтересів між римським єпископатом та іншими церквами (ірландською, хорватською, моравською тощо), між германськими й слов'янськими князівствами, між духовенством і військовою елітою. Важливою подією X ст. стало заснування Священної Римської імперії (962), яке одразу ж породило протиріччя між імператорами й папами, а також між папами й єпископами, та імператорами й васальними їм магнатами.

Основою імперії стало королівство Німеччина (Regnum Teutonicorum), в якому, після нетривалих зіткнень з франконською династією, королем було обрано герцога Саксонії Генріха Птахолова (919–936) — найбільш могутнього й успішного у війнах з мадярами саксонського герцога. Уже він мав намір коронуватися у Римі як імператор, але здійснив це лише його син Оттон I (імператор 962–973). Загалом вважалося, що титул німецького короля — з врученням священного списа, який належав Карлу Великому, і корони (залізного обруча) лонгбардів — давало претенденту право бути коронованим єпископом Риму на імператора. Це поєднання відображало важливу особливість Священної Римської імперії: вона являла собою римсько-германський компроміс, де латинська мова, Рим та італійські міста-республіки були взірцем, містком між античністю й Середньовіччям, джерелом іноді благочестивих, іноді єретичних ідей, осередком науки, релігійної догматики, університетської освіти та інших чинників нової

¹ Симонія — придбання церковних посад за гроші чи у спадщину, поширене у феодальній Західній Європі, де духовні ієрархи могли як хоробрі лицарі воювати й отримувати спадкові земельні пожалування, — фактично зводила духовне служіння на предмету цивільних оборудок; целібат — обітниця безшлюбності, поширена серед ранніх християн подвижників.

² Так відбувалося й надалі, зокрема під час Реформації Нового часу.

цивілізації, тимчасом як німецька складова символізувала чесну напівварварську простоту провінції, втілену іноді у юнацькій войовничості, іноді в бюргерській неквапності й ґрунтовності, іноді в презирстві до хитромудрих жителів півдня.

З іншого боку, Священна Римська імперія відтворила вже відому західному суспільству модель імперії Карла Великого, більш ніж через століття після її розпаду¹. Як і імперія Карла Великого, Священна Римська імперія являла собою ієрархічний союз військових вождів з їхніми родами, радою старійшин, дружинами «великих воїнів» і народом-військом, на вершині якої перебувала колегія найсильніших і найавторитетніших владик (королів, герцогів і князів), які обирали зі свого складу найсильнішого й найавторитетнішого верховного вождя, якого відтепер стали звати імператором. Від імперії Карла, в якій франки були привілейованим етносом, Священну Римську імперію відрізняла її офіційна поліетнічність: у ній об'єднувалися умовно рівноправні більш чи менш сильні охрещені і лояльні до римського єпископату народи на чолі з родами великих вождів, кожен з яких міг стати засновником нової імперської династії. Тож з'ясування відносин між останніми, з незначними перервами, тривало всю історію імперії². Важливо, що ієрархічна система союзних вождівств, якою була під час свого формування Священна Римська імперія, мали за взірць імперію Карла, видатних імператорів ранньої історії Візантії і міфологізовану пам'ять про римських імператорів. Відповідно до всіх цих взірців, відмінних лише в деталях, імператор нової Священної Римської імперії мав бути вищим суб'єктом імперії — у сфері як світських, так і церковних справ. Прагнучи реформ, імператори розглядали свою місію у військовому й організаційному їх забезпеченні, подібно до ролі Костянтина Великого у впровадженні й уніфікації християнства.

Засновник Священної Римської імперії Оттон I, коронований на імператора папою Іоанном XII у 962 р., одразу ж узявся за очищення церкви, почавши з самого папи. Наступного після коронації року імператор скликав помісний собор єпископів для суду над Іоанном XII. Вчинки папи були визнані ганебними для Святого престолу, його було повалено, а на його місце обрано папу Лева VIII. Маючи реальну

¹ Поділ імперії Карла Великого між його онуками відбувся у 843 р. (Верденський договір).

² У дусі Папської реформи земський мир оголошували у 1104, 1152, 1235 рр. Далі такі рішення відверто ігнорувалися. «Золота була» 1354 р. узаконила війни в імперії — до прийняття «Вічного земського миру» 1495 р. який, однак, було порушено релігійними війнами Реформації (з 1524 р.).

військову силу і будучи нові храми, імператор привернув на свій бік єпископів, тримаючи папу під повним контролем. Для підвищення авторитету імперії Оттон I, перед смертю (972) одружив свого сина й спадкоємця Оттона II з донькою візантійського імператора Романа II (Феофано), започаткувавши практику шлюбних союзів між двома імперіями.

Наступні імператори не менш активно втручалися у справи церкви, наслідуючи видатних правителів Візантії попередніх століть. Вони спиралися на єпископів, більшість із яких становили опозицію папі, хоча й ситуативну та ненадійну. Однак, так само ситуативними й ненадійними були відносини імператорів з власними васалами — герцогами й князями, готовими в будь-який час відмовитися від принесеної васальної присяги, чи й переобрати імператора. Цю обставину швидко навчилися використовувати папи, які стали чинити дедалі запекліший опір втручанням імператорів у справи римського єпископату. При цьому самі ідеї реформ конфліктуючі табори використовували досить довільно і до середини XI ст. не знайшли ні офіційного, ні загальноузгодженого визнання.

Після приходу до влади в імперії Салічної династії (Конрад II, 1027–1039), повновладдя імператора стало особливо тяжким для Святого престолу, який переживав у цей час глибоку кризу. Конрад II наприкінці життя скликав (без участі папи) синод у Павії, представлений ломбардськими, німецькими й бургундськими єпископами, на якому було здійснено перший важливий крок у реалізації церковної реформи — прийнято заборону симонії (24 жовтня 1046). Син Конрада Генріх III (імператор 1046–1056), продовжив справу реформування, тимчасом як папи, яких переобирали частіше, ніж щороку, втратили повагу як кліру, так і мирян. На момент коронації Генріха III на імператора на папській посаді перебувало аж три особи: Бенедикт IX, недавно вигнаний римлянами, Сільвестр III, якого римляни вигнали майже одразу після обрання, і Григорій VI, який здобув папський престол, викупивши його у Бенедикта IX (за 1000 марок). Як прибічник клонійського служіння, папа Григорій VI розраховував на підтримку Генріха III, котрий прибув до Італії для коронації на імператора. Генріх III, однак, скликав синодальний суд, який виніс рішення про нелігитимність усіх трьох пап: Сільвестра III, Григорія VI і Бенедикта IX¹. Новообраний папа Климент II коронував Генріха III на імператора (25 грудня 1046). Генріх III успішно продовжив політику батька на

¹ Бенедикт IX відомий тим, що єдиний з пап тричі посідав Святий престол.

зміцнення імперії, приборкуючи залишки опору на землях саксів і лангобардів. Останні дві держави лангобардів в Італії — князівства Капуя й Солерно¹, постійно ворогуючи між собою, були підкорені Генріхом III з допомогою нової в Європі сили — новоохрещених норманів — нормандців.

Перші «італійські нормандці» отримали землі в Солерно як васали лангобардського князя Гвемара III (999 чи 1016), допомігши йому відбити напад арабів [151, с. 136]. За правління Гвемара IV там з'явилися майбутні володарі Південної Італії — брати Готвілі, сини дрібного дворянина з Нормандії Танкреда Готвілі². У 1035 р. старші з них (Вільгельм, Дрого, Хемфрі) найнялися на службу до лангобардського князя Капуї Пандульфа IV, суперника Гвемара IV. З 1038 р. брати брали участь у сицилійській кампанії візантійців на чолі з Георгієм Маніаком (1038–1040), в якій Вільгельм, серед іншого, у двобой вбив еміра Сіракуз Абдулу. У 1041 р. брати приєдналися до повстання лангобардів проти Візантії, відвоювавши для них Апулію. Успішні каральні дії Георгія Маніака викликали розкол і зраду в таборі повстанців-лангобардів. Тому нормандці від них відпали, і на зборах у Мельфі в 1042 р. проголосили Вільгельма Готвілія, своїм вождем і графом Апулії, яку вони фактично утримували під своїм контролем. Для легалізації статусу, Вільгельм, зі згоди свого війська, звернувся до Гвемара IV, якого нормандці проголосили герцогом Апулії й Калабрії. У відповідь герцог легалізував графський титул Вільгельма й дарував йому право засновувати баронства на землях, які будуть відвойовані нормандцями під його сюзеренітетом. Серед 12 баронств, дарованих Вільгельмом соратникам, його брат Дрого отримав Венозу. Після смерті Вільгельма Дрого став і графом Апулії. У 1047 р. він на зустрічі з Генріхом III у Римі склав васальну присягу безпосередньо імператору, і той підтвердив графський титул Дрого і вивів його з-під сюзеренітету Гвемара IV. Так само він вчинив з іншим нормандським вождем графом Аверси Райнульфом II, а князівський престол Капуї повернув супернику Гвемара IV Пандульфу IV. Цим Генріх III остаточно послабив лангобардів, але зміцнив нормандців, які досить швидко завоювали більшу територію Італії.

У питаннях реформи Генріх III відзначився тим, що скликав перший після церковної кризи дійсно представницький синод (1055),

¹ Князівства Солерно і Капуя утворилися внаслідок поділу лангобардського князівства Беневенто (849).

² По материнській лінії вони були правнуками Ролло Датчанина.

на якому був присутній папа (Віктор II) і 120 єпископів. Синод заборонив відчуження церковного майна й засудив єпископів, винних у порушенні celibату й заборони на симонію. Для залучення на свій бік міських комун, що боролися проти феодалів, Генріх III започаткував практику надання їм привілеїв і гарантій захисту від сваволі магнатів. Генріх III помер, коли його син був ще малолітнім, і це спровокувало серйозну кризу в імперії, якою вміло скористалася партія папи, здійснивши Папську революцію.

4.3.3.2. Цілі й перебіг Папської революції

Діяльність партії Гільдебранда

Папська революція, спираючись на клонійські принципи організації церкви, мала значно далекогляднішу за релігійну реформу мету — повне підпорядкування Святому престолу релігійних справ і здобуття реального контролю над справами мирян в питаннях духовного спасіння [40, 95]. У 50-ті роки XI ст. ця мета мала багато прихильників, об'єднаних у своєрідну «партію папістів», до якої входили, зокрема, майбутні папи: Григорій VI, Лев IX, Микола II, Олександр II та інші. Незаперечним лідером цієї партії став Гільдебранд Бонізі — майбутній папа Григорій VII, який кілька десятиліть поспіль забезпечував своїм соратниками обрання на папську посаду, сприяючи їм у реалізації реформ, після чого сам очолив Святий престол (1073–1084), завершивши перший етап Папської революції.

З 1050-х років за ініціативи Гільдебранда партія папістів застосувала тоді ще новий ідеологічний засіб поширення своїх ідей в енцикліках, які розсилали по всій Європі [40, с. 101]. Енцикліки стали такою собі пропагандистською публіцистикою, яка викривала недоліки тогочасної світської й духовної влади й пропагувала клонійські цінності та необхідність верховенства Святого престолу. Основні очікувані зміни, які мала принести реформа, полягали в такому: 1. Святий престол (римський єпископат) на чолі реформованої церкви має стати реальним центром ідеологічного й політичного об'єднання Європи; 2. Європу слід поділити на чітку систему єпископатів, десятина з яких має надходити в розпорядження Святого престолу; 3. Виключно Святий престол має бути наділений правом інвеститури — правом призначати в усі християнські держави своїх єпископів: поруч із кожним світським володарем має бути представник Святого престолу — для настанови володаря на благочестиве управління й контролю за ним з боку Риму; 4. Тільки

папі має належати право «помазання на владу» — право коронувати світських володарів, освячуючи й легалізуючи таким чином, їхнє правління [40, с. 98].

Реформаторам також необхідно було заручитися підтримкою сильних військових союзників, і після певних вагань вони, за ініціативи Гільдебранда, наважилася піти на союз з норманами. Це був досить небезпечний альянс. В Італії було два клани з Нормандії, вожді яких на той час мали титули графів: Дренго (Аверси) і Готвілі (Апулії), причому весь час посилювалися позиції і авторитет братів Готвілів, які потроху прибували з Нормандії. Головну роль у наступному піднесенні їх роду історія відводить шостому з дванадцяти братів — Роберту Готвілю, прозваному Гвіскараром (Хитруном), що прибув до Апулії за правління брата Дрого, але домовився про службу лише з братом Хемфрі, коли той після смерті Дрого став графом Апулії (1052). Уперше Робер проявив себе як історична постать у битві при Чивітатті (18 червня 1053), коли папа Лев IX, обурений сваволею норманів, пішов на них війною, уклавши союз з італійським катепаном Візантії. Три нормандські загони: братів Хемфрі й Роберта Готвілів і Річарда Дренго¹ розбили папське військо, не давши йому з'єднатися з візантійцями, а Лева IX захопили у полон. Той пробув у полоні дев'ять місяців, доки не визнав легітимність двох нормандських графств (Аверси й Апулії) і не зобов'язався надалі не укладати союз з Візантією, а повернувшись із полону — помер (19 квітня 1054). Хроніки, однак, свідчать, що нормандці шанобливо ставилися до папи, а, головне, саме після цих подій наступні папи мали нормандців за союзників, легалізуючи за це їхню територіальну експансію. Зближенню папської партії й нормандців сприя й Велика схизма, що відбулася влітку того ж року, зробивши Константинополь супротивником обох сторін цього непевного союзу.

Схизма інституціалізувала до цього замовчуваний конфлікт між римською й ортодоксальною церквами — у формі «зустрічних» офіційних заяв з критикою й прокляттями. Приводом стала чергова критика з боку східної церкви принципу філіюкве, а також celibату та інших нововведень реформації, з офіційним протестом на яку до Константинополя прибув посланець Лева IX (на момент самого конфлікту вже покійного) кардинал Гумберт. Після отримання різкої відповіді патріарха Михайла Керуларія, Гумберт 16 липня 1054 р. передав до патріархату буллу з анафемою папи на Керуларія. У

¹ Нашадок перших італійських норманів, васалів князя Солерно, граф Аверси.

відповідь на соборі єпископів східної церкви було оголошено анафему папським легатам і звинувачення Риму в спотворенні нікейського символу віри. Розкол дав підстави папам-реформаторам легалізувати, іменем Святого престолу, захоплення нормандцями всіх візантійських земель Італії й Сицилії. Після понтифікатів папи Віктора II (1055–1057), племінника і помічника Генріха III й опікуна малолітнього Генріха IV, і папи Стефана IX (1057–1058), правління якого тривало вісім місяців, наступні за ним чотири папи-реформатори: Микола II, Олександр II, Григорій VII і Віктор III — спиралися на допомогу нормандців. Вони ж стали важливою ударною силою хрестових походів, епоха яких почалася за понтифікату папи Урбана II.

Гільдебранд уперше залучив нормандців у політичну боротьбу своєї партії для усунення «антипапи» Бенедикта X, якого у квітні 1058 р. обрала римська аристократія і частина «непартійних» реформаторів. Останні виправдовували свою згоду на обрання Бенедикта X тим, що його в кар'єрному русі підтримували такі прибічники реформ, як папи Лев IX і Стефан IX. Гільдебранд, який на той час уже жорстко керував партією папістів, відмовився визнавати результати виборів на підставі того, що на виборців здійснювався тиск. До того ж, він планував обрання давнього свого соратника Миколи II, що й було здійснено в Сієнні в грудні 1058 р. Микола II одразу проголосив усунення Бенедикта IX й відлучення його від церкви. У січні 1059 р. прибічники Миколи II увійшли в Рим, а Бенедикт X утік. Щоб уникнути війни між прибічниками двох пап, Гільдебранд звернувся до глави норманського дому Аверси графа Річарда Дрено по допомогу у знешкодженні Бенедикта. Після знешкодження «антипапи» Микола II підвищив статус Гільдебранда до посади архідіякона.

У квітні 1059 р. Микола II вперше без узгодження з імператором¹, видав оголошений на Латеранському соборі декрет “*In nomine Domini*”, в якому впровадив новий порядок обрання пап. Він усунув від виборів римський нобілітет і представників імператора: папу мали обирати збори кардиналів від семи парафій Риму². Усвідомлюючи наслідки такого рішучого кроку, партія папістів зміцнила союз з нормандцями. У серпні 1059 р. було укладено договір в Мельфі, за яким Микола II визнав Річарда Дренго (Аверського) князем Капуї, а

¹ Це було легко зробити з причини малолітства Генріха IV, якому було 9 років.

² У цей час кардиналами були переважно архідіякони, пізніше з'явилися кардинали з єпископів.

Роберта Гвіскара герцогом Апулії, Калабрії й Сицилії. Остання ще перебувала під владою арабів, але надані авансом, ці права мали стати призом у майбутній війні. Річард і Роберт скали папі васальну присягу. Даруючи норманам землі, які ніколи не належали римським єпископам (в той час вони формально були візантійськими, частково окупованими арабами) Микола II послався на фальшивий «Костянтинів дар»¹.

З волі й за підтримки Гільдебранда було обрано й наступного папу Олександра II (1061–1073), також із партії папістів. Обрання не було погоджене з імперським двором (у той час опікунство здійснювала Агнеса де Пуатьє, мати Генріха IV), і опозиційні Гільдебранду єпископи при імперському дворі скликали синод у Базелі, на якому обрали «антипапу» Гонорія. Проте церковний собор у 1062 р. одностайно визнав повноваження папи Олександра II. Це був виклик імперії і перемога папської партії.

Олександр II продовжив реалізацію папської реформи, розширяючи коло її прибічників. Спираючись на зв'язки італійських норманців з вітчизною, партія папістів мала, очевидно, союзників і в самій Нормандії, а також в оточенні тогочасного короля Англії Едуарда Сповідника, виховання якого відбулося в Нормандії. Розкошуючи при дворі Едуарда, нормандці були в Англії носіями якщо не духу папських реформ, то своєрідного «інтернаціоналізму», зневажливого до місцевих святинь і моралі, а також авантюризму й зухвальства. Едуард ставився з підозрою до англосакських вельмож, в усьому віддаючи перевагу нормандській знаті, серед якої провів дитинство і юність. Дуже набожний Едуард надалі був канонізований Святим престолом, серед іншого, можливо, й за свою опосередковану роль у завоюванні Англії герцогом Нормандії Вільгельмом. Як маріонетка норманців, Едуард перед смертю оголосив Вільгельма своїм наступником на англійському престолі.

Коли англосакський дім Годвінів, підтриманий архієпископом Стігандом, спробував повести власну політику, відмінну від програми Папської революції, це стурбувало Святий престол. Годвіни, як поборники добрих-старих англосакських звичаїв, вигнали з Англії норманського архієпископа і норманців, а вотенагемут² Англії обрав королем Гаральда II Годвінсона. Вільгельм оспорив його право на

¹ За яким територія Західної Римської імперії начебто була віддана у правління єпископа Риму.

² Вотенагемут (від. Вотан — Один; суд Одина) — збори війська й найвищий суд англосаксів.

корону, спираючись на волю Едуарда Сповідника, а Олександр II благословив Вільгельма на завоювання Англії, закликавши всіх лицарів Європи підтримати Вільгельма. Папа надав завоюванню Англії значення хрестового походу, вручивши Вільгельму освячений штандарт. До того ж, склалося так, що перед виступом Вільгельма в Англію вторгся норвезький король Гарольд Суворий, претендуючи на спадщину Канута Великого (в минулому короля Данії, Норвегії й Англії). Він загинув у битві, але знесли військо Гарольда II Годвінсона, яке, щойно розбивши норвежців, змушене було швидким маршем рухатися до місця битви з військом Вільгельма, не маючи змоги зібрати повне ополчення. Битва під Гастінгсом відбулася 14 жовтня 1066 р. Прекрасно озброєна лицарська важка кіннота й лучники Вільгельма мали всі переваги перед втомленими маршем, переважно, пішими й погано озброєними англосаксами. Проте битва тривала більше десяти годин, і майже все військо Гарольда було перебите. Надалі, нормандці практично не зустріли опору, і 25 грудня 1066 р. Вільгельма Завойовника було короновано королем Англії. Землі сімейств англосаксів, які брали участь у битві й опорі, були конфісковані й роздані завойовникам. У ході повстань, які тривали до кінця 80-х років, англосакська знать була практично повністю винищена: англосакси залишилися в Англії лише як простолюд, а дворянство стало новим — нормансько-французьким. Святий престол, однак, не отримав в особі нормандських королів Англії своїх вірних прибічників. Вільгельм і його наступники повели власну жорстку політику, закладаючи основи оригінального розвитку як англійської політичної системи, так і англійського правосуддя.

За понтифікату Олександра II почався відкритий конфлікт Святого престолу з підростаючим імператором Генріхом IV. Першою причиною невдоволення Генріха IV папою стала відмова імператору в розлученні, з клопотанням про яке Генріх IV звернувся до Олександра II. Далі, під час виборів архієпископа Мілана Генріх IV затвердив кандидатуру противника реформ, хоча Олександр II уже схвалив належним чином обраного кандидата з патаренів, що на той час підтримували реформу (1072). Надалі цей конфлікт розрісся у запекле протистояння між імператором і Гільдебрандом, який став наступним папою Григорієм VII (1073–1084).

Протистояння між Григорієм VII і Генріхом IV, зазвичай, позначається істориками як «боротьба за інвеституру» [197, с. 234]. Проте весь комплекс обставин цього протистояння і всі напрями діяльності цих двох видатних особистостей XI ст., власне й склалися у

той вирішальний імпульс Папської революції, який оформив самобутність Західнохристиянської цивілізації. Кандидатуру Гільдебранда було проголошено 21 квітня 1073 р. в день урочистого похорону Олександра II, після якого римляни несли новопроголошеного папу на руках вулицями Риму (подібна процедура всенародного обрання не застосовувалася в Римі вже кілька століть). Однак було проведено й вибори відповідно до процедури, впровадженої Миколаєм II. Цікаво, що Гільдебранд отримав сан священника (22 травня 1073), вже обраним папою, а 30 червня йому було присвоєно сан єпископа.

Разом зі звісткою про смерть Олександра II Італією поширилася звістка про смерть від хвороби Роберта Гвіскара, тож вступивши на престол, як одне з перших своїх послань Григорій VII мусив висловлювати співчуття дружині Роберта Гвіскара Сішельгайті. На радість папи, звістка виявилася передчасною, як і співчуття. Для Гвіскара, який залишався васалом папи (що, однак, за кожного папи слід було підтверджувати, як і васальні пожалування), у нового папи вже було важливе завдання. Вступивши на престол, Григорій VII отримав лист від імператора Візантії Михайла VII, в якому той просив Святий престол підняти всіх християн на захист Візантії від турків (сельджуків), які, після битви при Манцикерті (1071) завоювали більшу частину Малої Азії і продовжували успішну експансію. Ідея хрестових походів уже посідала належне місце в програмі папських реформ: Григорій VII покладав великі надії не лише на переорієнтацію войовничості європейського лицарства з міжусобиць на війну проти мусульман, що сприяло б єднанню християн, але і на повернення самої Візантії в лоно християнської спільноти, оновленої під єдиним духовним проводом Святого престолу. Тож Гвіскар, з його військом і авторитетом, у цей час був особливо потрібен папі. Роберт Гвіскар як герцог Апулії, Калабрії й Сицилії на цей час уже формально вступив у права на більшій частині Сицилії, хоча завоювання острова здійснював (з 1061) наймолодший з братів ТоквілівРожер. У 1072 р. Роберт з дружиною і братом Рожером урочисто вступили в Палермо. Як сеньйор, Роберт передав Рожеру титул графа Сицилії і всі права на її завойовану частину¹, за винятком самого Палермо і двох інших територій. Однак ці нові пожалування мали бути підтверджені папою. Ще одним придбанням Роберта стало Амальфі, громада якого після смерті свого герцога прийняла рішення стати під владу Роберта,

¹ Завоювання Сицилії тривало до 1091 р.

вийшовши з-під формальної влади лангобардського Гізульфа II¹. Виник конфлікт, по-перше, між родичами, по-друге, між формальними васалами й потенційними союзниками папи, і цей конфлікт він мав узгодити.

Однак, зустріч 10 серпня 1073 р. Гвіскара й Григорія VII в папській резиденції в Беневенто показала, що Роберт веде власну, незалежну від папи політику, маючи, зокрема, намір бути завойовником, а не захисником Візантії. Переговори виявили неспроможність Григорія VII бути дипломатом, і їх наслідком став розрив з Гвіскараром. Папа відмовився легалізувати його титули й пожалування і пригрозив відлучити від церкви. Натомість, плануючи використати вже намічені розходження між двома нормандськими домами Італії, він підтвердив права Річарда Капуанського (Дренго). На початку 1074 р. він звернувся до Беатріче Тосканської, а також герцога Лотарингії, герцога Бургундії та інших владик по військову допомогу. Ідеологічне обґрунтування військових зборів зводилося до перспективи хрестового походу, але перед цим до христового війська слід було залучити Роберта Гвіскара з його васалами. У цій справі Григорій VII занадто, як для прихильника реформ і духовності церкви, покладався на збройний тиск на Роберта Гвіскара.

Готуючись до воєнних дій, Григорій VII скликав Латеранський собор 1074 р., на якому виклав цілі свого понтифікату, підтвердивши вірність курсу попередніх пап-реформаторів. Засудивши симонію й підкресливши важливість celibату, він зобов'язався не миритися з першою і порушеннями вимог щодо другого. Демонстрацією його рішучості стало відлучення від церкви Роберта Гвіскара. У липні зібралася армія, що мала привести Гвіскара до покори. Занепокоєний герцог уже зібрався до Беневенто, готовий на переговори, але раптом у війську папи спалахнув конфлікт. Республіки Піза відмовилася воювати поруч із Гізульфом II Салернським, якого пізанці звинувачували у піратстві, внаслідок чого розпався й весь задум. Невдача активізувала численних ворогів папи. Наприкінці 1075 р. римські олігархи організували викрадення Григорія VII, однак римські громадяни, які ще вірили в його місію, знайшли і врятували папу.

Найпопослідовнішим супротивником папи Григорія VII вважається імператор Генріх IV, який, будучи в дитинстві свідком опору попередників Григорія VII повновладдю імператора, мав намір,

¹ Останній князь Солерно з лангобардів, брат Сішельгайти, дружини Роберта Гвіскара.

ставши дорослим, відновити повний контроль Салічної династії над Святим престолом. Однак упродовж 1074–1075 рр. Генріх IV потерпав від війн із саксонцями і змушений був виявляти лояльність до Григорія VII. У 1074 р. на докір папи, що в його найближчому оточенні присутні відлучені від церкви прелати, які порушують вимоги цілібату й заборону симонії, від висловив жаль з цього приводу і запевнив папу в підтримці реформ. Улітку 1075 р. позиції Генріха IV зміцнилися: він переміг і привів до присяги саксонців і послав військо на придушення в Мілані повстання патаріїв¹, де знову призначив свого архієпископа. Він також мав намір відновити умови васальної присяги імператору італійських нормандців — Роберта Гвіскара й Річарда Капуанського.

Протистояння папи й імператора стало цілком виразним, і папа знову, з усією очевидністю, показав, що дипломатія не була його сильною стороною. Він надіслав Генріху IV у досить різкій формі листа, який іноді називають ультиматумом, у якому пригрозив імператору не лише відлученням від церкви, але й позбавленням корони. Чи містив саме цей лист повне зведенням основних (27) положень, відомих як «Диктати папи» (*Dicatus papae*, 1075), достовірно невідомо (диктати були знайдені саме як лист), але, безумовно, всі ці положення дійшли до відома імператора.

Диктати містили такі пункти: «1) римська церква створена єдиним Богом; 2) тільки римський єпископ по праву зветься Вселенським; 3) тільки він один може скидати єпископів, як і призначати їх; 4) легат його на соборах займає перше місце перед всіма єпископами, навіть будучи на нижчому ступені священства, і може присуджувати до позбавлення посади; 5) папа може позбавляти посад відсутніх (на соборі); 6) з відлученими ним вірні не повинні перебувати в одному приміщенні; 7) йому одному належить, з огляду на потребу, видавати нові установи, засновувати нові єпархії і перетворювати канонікати² на абатства, багаті єпархії ділити, а бідні, навпаки, об'єднувати; 8) він один в праві розпоряджатися знаками імператорського достоїнства; 9) одному папі всі князі “лобизають ноги”; 10) тільки його ім'я поминається в церквах; 11) він один у світі іменується папою; 12) він може скидати імператорів; 13) він може, за необхідності, переводити єпископів з кафедр на кафедри; 14) у будь-яку церкву, куди завгодно він може призначати кліриків; 15) той, кого поставив папа, може очолювати певну церкву, але не може бути

¹ Патарії — релігійний рух комун Північної Італії XI ст. за права і клонійську реформу, підтримуваний ломбардським духовенством, придушений у 1080-х роках, відродився в «єресі патаренів».

² Канонікат — община кліриків, підпорядкована власному статуту

в підкореному стані, так само не може приймати більш високих посад від будь-кого з єпископів; 16) жоден собор без його волевиявлення не може зватися вселенським; 17) жодне соборне уложення, жодна збірка канонів не можуть бути визнані без його санкції; 18) ніхто не сміє скасовувати його рішення, а він сам скасовує чий завгодно; 19) ніхто йому не суддя; 20) ніхто не сміє привести до виконання вирок, оскаржений Святим престолом; 21) найважливіші справи будь-якої церкви мають переходити до нього; 22) римська церква ніколи не помиляється і надалі, за свідченням Писання, не помилятиметься; 23) римський єпископ, поставлений відповідно до канонів заслугами святого Петра, невідворотно отримує святість; 24) за його дозволом підвладні можуть скаржитися (на своїх правителів); 25) без собору він може скидати і відновлювати на посадах єпископів; 26) не вважається католиком той, хто не згоден з римською церквою; 27) підданих він може звільнити від присяги недостойним владикам» [40, с. 102–103].

Імператор мав реагувати на цю акцію не менш рішуче. На Вормському сеймі 1076 р., де він зібрав лояльних до нього князів і прелатів, єпископ Гуго Простуватий склав перелік звинувачень проти Грогорія VII, на основі яких було винесене рішення про провини Гільдебранда на посаді папи і про необхідність обрання нового папи. Саме з цим сеймом пов'язують лист Генріха IV до папи, в якому зазначалося:

«Генріх, не узурпацією, але священною волею божою король, Гільдебранду, не папі, але віроломному монаху. Це послання ти заслужив, засівач ворожнечі, ти, кого проклинають, замість того, щоб благословляти, в кожній святій обителі й церкві.. Архієпископів, єпископів і священників ти зневажаєш, наче рабів, позбавлених волі... Христос закликав нас на трон імперії, але не тебе на папський престол... Ти зайняв його хитрістю і обманом, знехтувавши своїми монаршими обітницями, ти з допомогою золота здобув покровителів, з допомогою покровителів — військо, з допомогою війська — престол миру, а посівши його, ти порушив мир. Я, Генріх, милістю божою король, з усіма нашими єпископами закликаю тебе: згинь! згинь!» [40, с. 103].

Посланець імператора відбув з рішенням і листом на збори ломбардських єпископів, які передали їх зміст на Латеранському соборі 1076 р. У відповідь собор прийняв рішення про відлучення Генріха IV¹. Грогорій VII оголосив, що Генріх IV позбавляється королівського достоїнства, його васали звільнялися від васальної присяги, а піддані — від підданства, і що через рік відлучення стане

¹ Взаємне відлучення папи і імператора відбулося двічі: у 1076 і у 1080 рр.

постійним і остаточним. Акт про відлучення імператора став прецедентом, який втілював основний зміст папської реформи: зверхність юрисдикції папи над світськими володарями, включаючи імператора. Така ситуація була не лише ризикованою, але й не всіма прелатами й князями визнана легітимною. Проте вона загалом, обернулася вдало для Григорія: більшість міських комун, імперських князів, єпископів-реформаторів були на його боці. Щойно відновлений контроль Генріха IV над князями знову було втрачено. Під виглядом пошани до папи князі відновили боротьбу проти посилення влади імператора. В Оппенгеймі в присутності папського легата і патріарха Аквілеї¹ князі принесли клятву не визнавати сюзеренітету Генріха IV до зняття відлучення. Далі було скликано сейм князів у Требурі для визначення кандидатури нового імператора, проте князі не змогли домовитися про наступника, прийнявши рішення, що імператор упродовж року має примиритися з Грогорієм VII.

Готовий до примирення, імператор запросив папу в Аусбург, однак, той відмовив імператорським послам у прийомі. Тоді імператор сам вирушив до Італії для отримання прощення. Григорій VII готувався до урочистого приниження імператора, очікуючи в Мантуї на пишний супровід князів. Проте ніхто з них на заклик папи (вже вдруге) не з'явився. Папу запросила в Каноссу вірна його прибічниця герцогиня Тосканська. Генріха IV ж його прибічники в Лотарінгії почали намовляти вирішити питання силою, що він, однак категорично відкинув. Натомість, узимку 1077 р. Генріх IV у волосяниці, пішки й босим пройшов від перевалу Мон-Сеніс в Альпах до Каносси, де й відбулася церемонія його покаяння й отримання прощення від папи (28 січня 1077). Приниженням імператора одразу ж скористалися князі. Зібравшись на сейм у Форхаймі в березні 1077 р. вони, в присутності папських легатів, оголосили про повалення Генріха IV та обрання імператором Рудольфа Швабського. Григорій VII не утримався від спокуси визнати легітимність цих виборів. 7 березня від удруге відлучив Генріха IV від церкви й легалізував його повалення.

У цей же час Гвіскар, не переймаючись відлученням, продовжував свої завоювання. Він не лише не розсварився з Річардом Капуанським, на що розраховував папа, але й домовився з ним про захоплення

¹ Аквілейський патріархат, компетенція якого поширювалася на область Венето, Істрію, Хорватію й Словенію, претендував на автокефалію, в VII ст. примирився з Римом, залишивши за собою назву (до 1751).

князівства Салерно, яке мав отримати сам, а потім допомогти Річарду завоювати Неаполь. У грудні 1076 р. після тривалої облоги, городяни відкрили Солерно Гвіскару. Він не стратив князя Солерно (брата своєї дружини), хоч той постійно обіцяв Сішельгайті зробити її вдовою, навпаки дав значну суму на дорогу до папи. Далі війська обох нормандських вождів узяли в облогу Неаполь, а потім Роберт напав на Беневенто (що було папським містом). За це в березні 1078 р. папа відлучив обох нормандських вождів від церкви (Роберта повторно). Сталося так, що Річард після цього захворів і через кілька тижнів помер, встигнувши, однак, отримати прощення від папи. Його син Жордан присягнув папі, отримавши легально всі володіння батька. Роберт змушений був придушувати повстання в Апулії, а папа отримав в особі Жордана союзника, при дворі якого знайшов також притулок Гізульф II. Проте впродовж 1078–1079 рр. Роберт разом із дружиною Сішельгайтою придушили повстання й примирилися з Жорданом.

Оскільки позиції імператора знову зміцнювалися і він мав намір, зрештою, увійти в Рим і отримати імператорську корону, Григорій VII змушений був ініціювати примирення з Робертом Гвіскарором. 29 червня 1080 р. Роберт присягнув папі й отримав прощення і підтвердження прав на землі, пожалувані Миколою II (1059). За Солерно й Амальфі Роберт присяги не приносив, а папа це питання не піднімав. Примирення відбулося вчасно, адже 25 червня 1080 р. на великому з'їзді німецьких і лангобардських єпископів під головуванням імператора знову було прийнято рішення про повалення Григорія VII і обрання папою Климента III. Підтримуваний імператором, цей антипапа перебував на престолі двадцять років (1080–1100), протистоячи чотирьом папам-реформаторам¹. У 1081 р. Генріх рушив з військом на Італію, і в 1084 р. увійшов у Рим. Григорій VII закрався в замок і не приймав посланців Генріха IV, який обіцяв папі навіть збереження престолу. Однак Григорій наполягав, щоб попередньо імператор покався на зборах єпископів, які мали відбутися за межами Риму, очевидно, затягуючи час в очікуванні військ Гвіскара. Тоді Генріх IV забезпечив урочисте зведення на престол Ватикану Климента III, від якого отримав імператорську корону. Наближення нормандсько-арабського війська Гвіскара змусило Генріха IV відступити, але не принесло нічого доброго папі. Разом з арабами нормандці вчинили такий погром у Римі, якого той не

¹ Крім Григорія VII, це папи Віктор III, Урбан II і Пасхалій II.

зазнавав з часу навали готів і вандалів. Римляни підняли повстання, і війська, тікаючи, підпалили Рим. Рим укотре загинув, щоб відродитися в оновленій Європі. Гвіскар же забрав Григорія з собою, де в Солерно папа невдовзі помер (25 травня 1085). Так сталося, що через три тижні після нього помер і його ненадійний союзник Роберт Гвіскар (17 червня 1085).

Папська революція після Григорія VII

Через кілька років після смерті Григорія VII Святий престол реалізував його ідею хрестових походів: війни зі спільним ворогом (мусульманами) повинні були згуртувати христове лицарство, як і все європейське суспільство, дозволяючи, серед іншого, видаляти за межі Європи найбільш пасіонарну й некеровану частину її населення. В історичному аспекті хрестові походи були закономірно назрілим етапом з'ясування стосунків між молодим західноєвропейським і, трохи старшим, мусульманським суспільствами, з приводу спадщини старшого серед них трьох — Ранньохристиянського суспільства. Організація Першого хрестового походу відбулася завдяки зусиллям і таланту одного з найвидатніших послідовників Гільдебранда — папи Урбана II (1088–1099). У 1095 р. на Клермонському соборі Урбан II закликав лицарів до звільнення Гробу Господнього від невірних і обіцяв прощення всіх гріхів тим, хто вирушить у похід. Почалася так звана «епоха хрестових походів»¹. З усіх походів можна лише перший вважати вдалим, і то, завдяки його несподіваності для мусульман. Унаслідок цього походу європейці створили на Близькому Сході низку держав, де розвивалися як нові форми політичної організації «лицарські республіки» і нове «право хрестоносців», яке згодом стало взірцем і для держав оновленої Європи [31, с. 542–558]. Наступні походи не приносили істотних перемог для хрестового воїнства, а IV похід закінчився ганебно — пограбуванням і спустошенням хрестоносцями культурного центру християнського світу — Константинополя (1204), та наступною, майже шістдесятирічною окупацією «латинянами» більшої частини Візантійської імперії.

¹ В історії хрестових походів зазвичай виділяють таку послідовність: Перший хрестовий похід (1096–1099); Другий хрестовий похід (1147–1149); Третій хрестовий похід (1189–1192); Четвертий хрестовий похід (1202–1204); «Хрестовий похід дітей» (1212); П'ятий хрестовий похід (1217–1221); Шостий хрестовий похід (1228–1229); Сьомий хрестовий похід (1248–1254); Восьмий хрестовий похід (1268–1271).

Не цілком було досягнуто й мети Григорія VII — перебрати від світських правителів право призначати єпископів (право інвеститури). На початку XII ст. у цьому питанні намітився компроміс, який полягав у тому, що монархи поступилися папі «правом персня й посоху»¹, але залишили за собою право на присягу від призначених папою єпископів та на їх звільнення з посади. У Франції таку згоду було досягнуто в 1104 р., в Англії — у 1107 р. В Священній Римській імперії мир зі Святим престолом було закріплено Вормським конкордатом 23 вересня 1123 р. — угодою між папою Калікстом II і імператором Генріхом V, відповідно до якої єпископи мали отримувати духовну інвеституру від папи (перстень і посох), а світську — від імператора. Останній, разом зі скіпетром, наділяв єпископів земельними вотчинами, включаючи їх, як і раніше, в систему феодалних відносин. Таким чином, у самій імперії відносини між вищим духовенством та імператором, формально, не змінилися. Проте вже починали діяти наслідки революції різного порядку тривалості. Ідеї папізму ширилися й перемагали. Його прибічники, з реформованим кліром в авангарді, активно оновлювали в Європі всі сфери життя. З прийняттям конкордату здавалося, що тривалий період війн за реформу церкви і миру завершився. Скликання в наступному році вселенського собору в Латеранському палаці в Римі, названого Першим латеранським (березень-квітень, 1123), розглядалося як урочистий початок нової епохи.

Але історія мінливого протистояння між папами й імператорами лише пережила свій перший етап. Саме в рік прийняття конкордату народився Фрідріх I Гогенштауфен, майбутній імператор (1155–1190) Фрідріх Барбароса, за правління якого повновладдя імператора досягло рівня засновників Салічної династії. Проте п'ять італійських походів Фрідріха I (1154–1176), на підкорення папи і комун Ломбардії й Італії, незважаючи на його початкові успіхи, зрештою, завершилися тим, що він мав просити вибачення у папи Олександра III й підписати мирну угоду (1178) з містами Ломбардської ліги, за якою ті зберігали за собою всі свої давні привілеї.

Коливання «маятника історії» в бік посилення імперської влади за правління Фрідріха Барбароси змінив період максимальної могутності Святого престолу за понтифікату папи Інокентія III (1198–1216). Саме Інокентієм III було формально й остаточно закріплене право папи

¹ Символи повноважень єпископа, які видає йому той, хто призначає його на посаду.

схвалювати кандидатуру імператора і лише після цього його коронувати (Декрет “Venerabilem”, 1202), а за неприйняття обраної князями кандидатури¹, — самому вирішувати, кому передавати королівське достоїнство. Інокентій III санкціонував діяльність двох лицарських орденів: тевтонського (1198) і мечоносців (1202), які мали стати опорою папи в його управлінні Європою — новою інтернаціональною військовою силою, непідвладною жодному монарху. Інокентій III уперше підпорядкував своїй владі римський муніципалітет: префект Риму став відтоді чиновником папської канцелярії. Інокентій III також легалізував (1210) діяльність ордена жебрущих братчиків — францисканців, які стали «очима й вухами» папи, а досить скоро показали себе й завзятим інквізиторами. Зініційований францисканцями «Хрестовий похід дітей» 1212 р., в якому брали участь більше 50 тисяч дітей та підлітків, по-перше нейтралізував перший збройний «народний рух», по-друге призвів до масових безглузких дитячих жертв. Папа також організував два «малих хрестових походи» проти катарів у Провансі і проти слов'ян та прусів на Балтиці, фактично благословивши їхнє фізичне знищення. Організований Інокентієм III Четвертий хрестовий похід на мусульман закінчився сумнозвісним розгромом Константинополя (1204), після чого папа одразу почав кампанію з організації П'ятого хрестового походу, який (уже після смерті Інокентія III) теж не досяг мети — повернення християнам Єрусалима. Лише шостий похід під проводом короля Сицилії, майбутнього імператора Фрідріха II Штауффена, завдяки його здоровому глузду й хисту дипломата, завершився без усякого кровопролиття — переданням єгипетським султаном Аль-Камілем під опіку християн Віфлеєма, Назарета, Єрусалима та деяких інших міст (1229). Шалений тиск церкви на Фрідріха II не дав йому змоги залишитися на Близькому Сході, і невдовзі хрестоносці, які залишилися там хазяйнувати, знову втратили Єрусалим (1244). Сьомий і Восьмий походи, очолені королем Франції Людовіком IX, були настільки невдалими, що після них Європа навіть не змогла об'єднатися для опору Османській Порті. Останній (нечерговий) хрестовий похід проти цієї молоді імперії (1396) закінчився поразкою хрестових військ під Нікополем і остаточним утвердження турків у Східній Європі.

¹ Титул короля Німеччини, який, на основі цього титулу, коронується й імператором.

Хрестові походи, на перший погляд, виявилися невдалим почином папської революції. Мало того, розоривши Візантійську імперію, латиняни зруйнували захисний бар'єр, який багато століть оберігав захід від євразійських орд, і, зрештою, віддали цю територію, разом з її населенням, під владу прибулих здалеку зовсім чужих цим землям народів. Хрестові походи дали народам Західної Європи перший і, можливо, найжорстокіший досвід міжнародних контактів, прискоривши наступну серію змін, які, серед іншого, зміцнили королівську владу і усунули з життя Європи лицарів як клас, не здатний до покори монархічній владі будь-якої держави. З іншого боку, попри всі невдачі, хрестові походи стали для європейських народів першим «малим відкриттям світу», після якого Європа не заспокоїлася доти, доки не відкрила для себе весь світ. Вони також активізували торгівлю заморськими товарами, відкривши їх для Західної Європи, на той час іще провінційно суворой в своєму побуті: внаслідок зростання інтересу до товарів з'явився попит на гроші, почали усвідомлюватися тенденції грошового обігу, джерела та способи його урізноманітнення. Всі ці зміни сприяли й швидким змінам у структурі всього західноєвропейського суспільства [40, с. 112].

Загальні соціальні й культурні зміни після Папської революції.

Унаслідок Папської революції Західна Європа з периферії Ранньохристиянської цивілізації перетворилася на самодостатнє суспільство з формально єдиним релігійним центром у Римі, реально залишаючись поліцентричним у багатьох інших вимірах. Це забезпечило західноєвропейському суспільству необхідний динамізм та багатоканальність і змагальний характер розвитку його складових. У зв'язку зі зростанням попиту на професійну спеціалізацію різних соціальних верств швидко ускладнилася його соціальна структура, надалі набуваючи класичних ознак станово-корпоративної організації. При цьому в кожній із великих (станових) корпорацій сформувалася власна система норм і принципів — станово-корпоративні правові системи¹.

Конкретніший перелік основних напрямів, у яких відбувалися зміни папської революції, наводить Г. Берман:

¹ З них Г. Берман виділяє: нове канонічне; торгове; муніципальне; цехове; маноральне; феодальне; королівське, а Д. Келлі додає ще цивільне (оновлене римське) право, яке розвивають в університетах.

1. Релігійна реформа жорстко розмежувала християнську спільноту на клір і мирян, за найістотнішими, з точки зору природного права, особливостями способу життя, відповідно, й привілейований стан розділвши на прелатів і військову еліту;

2. У містах Європи інституціалізується самоорганізація громад, корпорацій, цехів, формується стан міщан, розвивається муніципальне й цехове право; ці процеси відбуваються на тлі різкого зростання кількості й чисельності нових міст, за рахунок змін у провінції;

3. Зміни в провінції стосуються, передовсім, урізноманітнення відносин феодалів і общинників, зокрема, поширюється самовикуп селян та їхній рух до міст, розвиток манорального права¹, інституту цензиви, розкріпачення; на тлі цих змін васально-сеньйоральні відносини інституціалізуються й фіксуються у феодалному праві (праві феоідів) — нетривалій у часі становій правовій системі²;

4. Розширення й усталеність мережі міжнародних торговельних зв'язків супроводжується формуванням купецького стану і розвитком звичаєвого торгового права (*lex mercatoria*), активізуючи формування національних ринків і національних монетарних систем;

5. З XI ст. відбувається цілеспрямоване заснування коледжів, академій і університетів, що також стали своєрідною корпорацією і важливим чинником розвитку західноєвропейського суспільства [40, с. 117].

Протистояння і взаємодія міських комун і феодалних сеньйорій.

Якщо звільнитися від одномірного сприйняття історії як послідовності змін дедалі прогресивніших суспільно-економічних формацій, то після папської революції в Західній Європі добре видно паралельний розвиток і взаємодію двох альтернативних форм політичної організації, які можна назвати «комуни» і «сеньйорії». Перша форма представлена комунами міст-республік, політична організація в яких, принаймні, формально, будується на принципах самоврядування окремих цехів, кварталів і всієї громади міста. Упродовж кількох століть після папської революції комуни міст-республік залишалися для Західнохристиянської цивілізації світським культурно-економічним авангардом. Їхні престиж і активність досягають найвищих позначок у XI–XV ст. (у Середземномор'ї) і XIII–XVII ст. (у Північно-Західній Європі). Торгуючи, воюючи й поступово розшаровуючись, з відокремленням нобілітету й люмпену, міські комуни, зрештою, були поглинуті територіальними державами,

¹ Право феодала судити і владарювати в межах свого володіння (манору).

² Важливість «права феоідів» для розвитку європейського права обґрунтовує й Д. Келлі [115, с. 112].

утворення яких упродовж цих же століть відбувалося у постійних війнах між сеньйоріями провінцій.

Сеньйорії як альтернативна форма політичної організації, мають в основі відносини силової (військово-політичної) підпорядкованості. Як протодержавні утворення, сеньйорії утворюють ієрархічні системи васально-сеньйоральних відносин різних величини й складності. Ці відносини склалися в провінціях між кланами військових вождів, які — або ще під час варварських рухів, або під час кампаній з «охрещення язичників» — свої земельні володіння «взяли мечем», зазвичай, разом із місцевим селянством. Status quo в цій системі залишається потенційно мінливим: кожен феодал може оспорити своє місце в ієрархії — через процедуру виклику на «божий суд» — двобоєм чи військовою сутичкою військ. В останньому потужному переділі території XI–XIII ст.¹, що супроводжував Папську революцію, частина сеньйорій загинула, але більшість стали складовими територіальних держав — від герцогств і єпископств до королівств і Священної Римської імперії.

На рівні структурних змін у суспільствах Європи провінція після Папської революції стала основним джерелом поповнення міського населення. Зростання обсягів і різноманіття заморської торгівлі активізувало потребу феодалів в обігових коштах, тому вони, зазвичай, схвально ставилися в цей період до практики відходу селян на заробітки, зокрема до міста. Зазвичай, сільські родини відправляли на заробітки когось із молодших синів, самі ж залишалися в селі. У більшості регіонів Європи кріпацтво не було узаконеним, проте звичай передбачав «задоволення» феодала одноразовою чи періодичною сплатою викупу за відсутнього. З різних назв такої сплати в різних регіонах закріпився термін «цензива», або «сейзина» [40, с. 289]. З часом інститут цензиви починають розглядати як нову форму селянського землекористування (безстрокова оренда), основою якої є домовленості між родиною (чи общиною) і феодалом-землевласником. Г. Берман зазначає, що інститут цензиви, крім переходу до грошових податків, сприяв розкріпаченню селян (там, де дійшло до їх закріпачення). Так, в Англії перехід від натуральних повинностей до грошових почався ще в XI ст., але найінтенсивніше відбувався у XIV ст., коли розвиток мануфактурного виробництва вовни позбавив більше половини селян їхніх земель. У Фландрії процес розкріпачення селян відбувся впродовж XI–XIII ст. У Франції цензова поширилася з XIII ст. і поступово стала основною формою

¹ Йдеться про переділ уже християнських територій.

селянської оренди¹. Німецькі феодали, хоч і переводили селян на грошові внески, але загалом натуральний оброк і кріпацтво зберігалися в окремих землях до в 50-х років XIX ст.

Важливим наслідком змін на селі внаслідок Папської революції стало інтенсивне містобудування. Г. Берман показує, що кількість міст у Європі з XI по XIII ст. зросла на два порядки [40, с. 108]. Нові міста в цей час засновували самоврядні корпоративні об'єднання, релігійні общини, міністеріали великих магнатів, які переселяли майстрів і мануфактури і т.п. Невід'ємною складовою новозбудованих міст, заснування яких обов'язково благословляв Святий престол, був глава місцевої церкви та дрібні клірики, що прибували разом із ним, озброєні знанням римського і нового канонічного права. Прелати й клірики допомагали міській громаді скласти за взірцевими формами статут чи угоду, забезпечити роботу магістрату, юридично оформити відносини з магнатом, на землях якого засновувалося місто, в умовах хартії, домовитися про плату за її затвердження і т. ін.

Коли селянство як годувальник і джерело натуральних оброків вже не могло задовольнити апетити великих сеньйорів, найсильніші з них почали війни за контроль над міськими комунами. Новозбудовані міста мали небагато шансів зберегти свободу, тому вони шукали союзу з давніми містами, у яких була налагоджена система економічних відносин, потужний флот та можливості найняти військо й озброїти власне ополчення комуни. Складні відносини між самими комунами змушували деякі з них шукати і союзу з сеньйорами. Для багатьох міст виявилось вигідним підпорядкувати себе безпосередньо сильним монархам, усунувши з таких відносин всіх феодалів проміжних рівнів. Але, в будь-яких випадках, оскільки міські громади були основним джерелом податків, а система оподаткування ще не усталилася, залишалася постійна загроза зловживань в цих питаннях, причому не лише з боку монарха, але й з боку церкви, яка, крім десятини², могла ввести інші податки, а також з боку великих феодалів, які (за слабкості монарха) могли довільно призначити стягнення з міст, підкріплюючи свої претензії зброєю.

Загалом же в період між XI і XVI ст., напівварварські сеньйорії пояшали головним антагоністом носів цивілізації — самоврядних

¹ Проте, мали місце й процеси пізнього закріпачення (як у Росії XVIII ст.) і повторного – як у Речі Посполитій в XVI–XVII ст.), на момент взяття Бастилії (1789) на 23 млн селян у Франції залишалося близько 1,5 млн кріпаків.

² Уже Першим латеранським собором (1123) було санкціоновано відлучення від церкви за несплату десятини.

міських комун, поступово набираючись від них цивілізованості й трансформуючись у феодалні територіальні держави. Одним із важливих елементів цього процесу стала практика укладання договорів (хартій), які вводили протистояння сеньйорів і комун у правове русло. Мірою того, як податний стан усвідомлював потребу в єдності країни, яка означала безпеку доріг, цивілізований внутрішній ринок, єдину повноцінну монету і т.п., а монархи — потребу в обмеженні влади великих магнатів, інтереси правителів територіальних держав і підвладних їм міських громад дедалі більше збігалися. На основі цієї спільності інтересів виникла звичаєва норма: міста дають королю гроші й солдат, а королі забезпечують містам захист від феодалних утисків. У перспективі, цей процес, ближче до кінця Середньовіччя, трансформувався в союз податного стану з правителем, ставши в майбутньому основою абсолютних монархій.

Нова королівська влада

Серед сеньйорій, що трансформувалися в держави вдовж XI–XIII ст., Г. Берман виділяє особливу категорію «держав нового типу», в яких найбільш типово втілювався дух Папської революції і вперше було апробовано світські аналоги постійних органів управління, започаткованих реформованою церквою. Всі держави нового типу були створені нащадками недавно охрещених норманських кланів — союзниками папи і головною силою революційного переділу Європи в XI–XIII ст. «Взявши мечем» не окремі сільські громади чи племена, а цілі держави, вони, в кожній із цих держав, встановили сильні авторитарні режими, що дозволило їм ефективно розбудувати королівську владу на нових принципах. Таким, найперше, стало герцогство Нормандія, а надалі — Італо-Сицилійські володіння Гвіскарів та королівство Англія. Маючи за взірць організацію церковної держави, якою в Західній Європі стала католицька церква, кожне з них уже в XI ст. мало риси, характерні для майбутніх монархій періоду абсолютизму (за більш ніж триста років до них). Г. Берман виділяє такі найважливіші з цих рис:

1. Король у цих державах перестав бути «першим серед рівних», тобто головним сеньйором над васалами, влада якого не поширювалася на суб'єктів, підпорядкованих його васалам: натомість правителі нових держав стали безпосередньо правити всіма підданими;

2. Король перестав вважатися вищим духовним лідером: він став світським правителем, підпорядкованим у духовних питаннях римській церкві на чолі з папою;

3. Головним завданням короля стало не лише і не стільки вдале ведення війни: як світський правитель усіх своїх підданих, він стає гарантом збереження миру й здійснення правосуддя, що на практиці означало придушення сваволі й перехід до регулювання суспільних відносин правовими засобами;

4. У нових державах функції управління здійснювалися не через помісну феодалну аристократію (автономну й непередбачувану) та періодичні роз'їзди короля зі своїм військом, а через постійно діючі від імені короля органи з професійними чиновниками, включаючи королівських суддів;

5. За взірцем церковної держави, що створила нове канонічне право, нова королівська держава створила — через судові прецеденти й законотворчість — власну систему королівського права, по-перше, інституціалізувавши повноваження монарха здійснювати правосуддя й видавати закони, по-друге, обмеживши всевладдя короля правовими нормами [40, с. 379].

«Держави нового типу» втілюють перший етап у становленні в Європі централізованих територіальних держав.

В інших феодалних державах ще тривалий час зберігався рухливий баланс між можливостями монарха і незалежністю великих магнатів, що робить спроби централізації менш ефективними і, загалом, зворотними. Хоча риси нового типу королівської влади й королівського права продовжують поширюватися, особливо на ті монархії, де владу здобувають представники династій нормандського походження (передовсім, Анжуйської), які в наступні століття посіли престולי багатьох держав Європи. Реально королівська влада весь час залишається обмеженою тими чи іншими чинниками. Після Папської революції її стримує як співвідношення політичних сил, так і релігійно-правова свідомість кожної з більш-менш значущих установ чи соціальних верств, зокрема: папи, магнатів, прелатів, міських громад, баронів, рядового духовенства, чернецтва, лицарства, купецьких гільдій і т. ін. Особливо важливим став критерій міжнародного резонансу поведінки короля чи іншого монарха. Як зазначає Г. Берман, королі, зв'язані династичними шлюбами, утворили після папської революції найелітарнішу всеєвропейську професійну корпорацію, в якій монарх кожної держави потребує, для успішності свого правління, визнання свого статусу монаршими родами інших держав [40, с. 379].

Станово-представницькі установи

Модельно охарактеризовані ознаки «держави нового типу» в реальних герцогствах і королівствах могли то посилюватися, то ставати слабшими, в залежності як від конкретних особистостей на престолах, так і від мінливих геополітичних обставин. Так, після ста

років найвищої ефективності королівської влади в Англії, яка в цей період була взірцем «держави нового типу», за правління короля Джона Безземельного відбулося зміцнення опозиції баронів і лицарства, яка, за підтримки міщан і архієпископа Кентерберійського Стефана, змусила короля підписати Велику хартію вольностей 1215 р., а надалі й заснувати парламент (вже за короля Едуарда I, в 1295 р.).

Так у Європі було започатковано формування представницьких установ нового типу, які включали представників податного стану. Представницькі установи, що формувалися в континентальних державах (в Іспанії — кортеси, у Франції — генеральні штати, в Німеччині — рейхстаг і ландтаги) — певний час діяли паралельно з феодалними з'їздами періоду васально-сеньйоральних відносин. Особливо це співіснування затягнулося в Священній Римській імперії. Найважливішою новою рисою представницьких органів було те, що в них був представлений і дістав можливість клопотати про свої станові інтереси податний стан, хоча це й були досить обмежені можливості. Крім того, якщо феодалні з'їзди і збори князів були знаряддям опору магнатів централізації державної влади, то станово-представницькі установи стали саме знаряддям централізації й головною передумовою появи абсолютних монархій.

Школи й університети Західної Європи

Унікальним явищем середньовічної Західної Європи стала система самоврядних закладів освіти. Створення таких закладів також була ініційована партією папи на чолі з Гільдебрандом. Сам папа Григорій VII сприяв заснуванню Болонської академії. Подібні до Болонської академії (згодом університету), заклади освіти мали на меті забезпечити відносну автономію сфери освіти, що сприяло виведенню її з-під безпосередньої підпорядкованості церкви.

Свідчення про міські школи Франції на початку XII ст. містяться в автобіографічному творі «Історія моїх поневірянь» видатного французького філософа, блискучого оратора й викладача П'єра Абеляра (1079–1142), а також у його листах до учениці Елоїзи. Дані про три школи (інни) Лондона XII ст. можна почерпнути з твору секретаря архієпископа Фоми Бекета Вільяма Фіц-Стефана «Опис найблагороднішого міста Лондона» (близько 1191). Надзвичайно цікавим є свідчення анонімного автора про культурне життя Парижа на початку XIII ст., де значну увагу приділено студентству, та відомості філософа й теолога Егідія Римського (1246/1247–1316) про програму освіти й мету виховання у трактаті «Про правління государів»,

опублікованого близько 1285 р. і присвяченого королю Франції Філіппу IV Красивому. Документальний матеріал «Договори з учителями» (XIII–XIV ст.) характеризує умови, на яких школяра приймали до навчання, якою була оплата вчителя, які пільги мали вчителі й учні-іноземці від міської влади. Рання стадія розвитку навчальних закладів передбачала як основну форму правового забезпечення навчання договори безпосередньо між студентськими земляцтвами (націями) і конкретними викладачами. Позаяк поява в місті школи чи університету, серед іншого, створювала цілу індустрію обслуговування студентів і викладачів, міські магістрати перебрали на себе право укладання договорів з учителями й учнями. На наступному етапі, як про це свідчать, зокрема, статuti університетів Болоньї, Сорбонни і Оксфорда (1317–1347) вони здобули повну автономію з власною територією і внутрішнім розпорядком у її межах.

Високий рівень викладання гарантувала сама новоутворена корпорація викладачів (магістрів і докторів), наділених правом випробовувати кожного претендента на вступ у корпорацію і присуджувати йому право на самостійне викладання (ступінь магістра чи доктора). Оцінка професійної придатності була цілком у руках корпорації, у цьому сенсі університети на континенті й лондонські інни мали абсолютну автономію. Здобуття тим чи іншим об'єднанням викладачів цього головного права і знаменувало заснування закладу. В університетах вивчали римське право, розвивалося нове канонічне право, вивчали твори грецьких філософів (переважно Аристотеля), риторичу, логіку, діалектику й медицину.

Процес формування системи університетів у Західній Європі виявився, можливо, найважливішим культурним здобутком Папської революції. Поява нових університетів досить чутливо відображала інтелектуальний розвиток західноєвропейського суспільства. У 1224 р. було засновано перший університет, юридичною підставою якого була не папська булла, а королівський наказ: це був університет в Неаполі, заснований Фрідріхом II Штауфеном, королем Сицилії й Неаполя, імператором Священної Римської імперії. Надалі ця практика була продовжена Карлом IV, який у 1348 р. заснував університет у Празі. Під час Реформації з'явилися університети, засновані з ініціативи лідерів протестантизму — Цвінглі, Лютера, Кальвіна.

Таким чином, Папська революція зробила європейське суспільство транснаціональним і відкритим, при загальному збереженні етнічної самобутності народів і значній автономії станово-корпоративного

самоврядування. Завдяки першим процесам територіально-політичної структуризації окремі народи вже в цей час почали консолідуватися в нації. Головним об'єднавчим чинником майбутніх націй стали національні ринки і національне купецтво. Пошук «живих коштів», змушував монархів і великих магнатів карбувати монету, видавати патенти на монопольну торгівлю престижними товарами чи їх мануфактурне виробництво. Феодали у пошуках грошей змушені йти на компроміс зі своїм селянством, дозволяючи йому на вигідних для себе умовах добувати кошти: розвивати промисли, ремесла, працювати в містах чи засновувати міські громади. Швидко зростання міст формує третю верству — податний стан, основу якого становлять міщани, організовані в церковні й цехові громади. Виділяється міський нобілітет — до нього частково входить земельна родова аристократія, що має контроль над містом чи принаймні нерухомість у його межах, але основна частина представлена найзаможнішими купцями й майстрами. Активізація міжнародної й місцевої торгівлі, формування ринку потребують переходу від натурального до грошового обміну. З активізацією міжнародних перевезень інституціалізується транснаціональна діяльність великих торгово-фінансових домів і компаній, які підпорядковують собі перевізників, кредитують королів і великих магнатів, купують цілі міста-колонії¹. Всі ці процеси супроводжуються формуванням корпоративних правових систем, які тісно пов'язані між собою, а всі разом — з новим канонічним правом, яке дає їм правові орієнтири, вже адаптовані до християнської моралі й освячені авторитетом церкви. Потужним чинником для розвитку культури взагалі й права зокрема стала система шкільної й університетської освіти, яка діє як всеєвропейська система культурного самовідтворення, забезпечуючи Європу все новими поколіннями юристів, медиків та інших представників інтелектуальної еліти.

4.3.3.3. Напрями формування західної правової традиції

Головні особливості розвитку західного права

Сама сутність Папської революції, мета якої полягала в об'єднанні спільним культурним полем різних держав і народів Західної Європи, вимагала ефективних засобів консолідації великого нового суспільства, інших, ніж влада сімейств військової аристократії.

¹ Як це сталося з продажем Генуезькою республікою банку Сан-Джорджо міста Куффи на Чорному морі.

Реформована релігія, безумовно, була таким засобом. Досвід Ранняхристиянської цивілізації, яку постійно потрясали спори з тлумачень основ християнства, було враховано Римом. Для обмеження й підконтрольності релігійних дискусій Святий престол монополізував повноваження з тлумачення релігійної доктрини, видав комплекс роз'яснювальних декретів і ухвалив перелік найавторитетніших богословських праць. Дотримання офіційної доктрини Святого престолу на місцях забезпечували єпископи й архієпископи, яких призначали чи пропонували папи в усі європейські держави, а також численні клірики й монахи, які являли собою загальноєвропейську корпорацію з утілення волі Святого престолу. Крім того, для безпосередньої боротьби з ересями було засновано інквізицію¹. Все це забезпечило Риму ефективну ідеологічну основу для культурної консолідації народів Європи у велике регіональне суспільство.

З іншого боку, як показав досвід Ісламської цивілізації (халіфат Омейядів), розбудова великого суспільства лише засобами релігії, навіть якщо така релігія сама в собі містить значний корпус правових приписів, надостатньо ефективна, і проблему системного державного будівництва слід вирішувати за допомогою ефективного адміністрування (халіфат Абасидів). Регулювання «земних» справ традиційно здійснювала світська влада, як це, зокрема, склалося у Римі і було успадковано Візантійською імперією, де церква й канонічне право утримувалися від втручання в життя миру. Але римський єпископат після Папської революції вбачав головне призначення церкви саме в активному втручання в мирські справи для приведення їх у відповідність христовому вченню. І його завданням стало ще тісніше зближення правовими засобами релігійних ідеалів і ефективної й розумної організації політичного життя.

Західноєвропейське суспільство мало можливість використовувати досвід двох способів узгодження влади й релігії правовими засобами — у Ранняхристиянській і Мусульманській цивілізаціях. Однак в обох суспільствах основний масив правових норм залишався ще досить жорстко підпорядкованим: у першому випадку — волі світського володаря, в другому — релігійній доктрині. Візантійська імперія давала взірць об'єднання суспільства політичною силою і волею імператора, який, з-поміж інших засобів свого повновладдя вміло

¹ Е. Гіббон [71] вважає, що створення першої в християнстві інквізиції здійснив візантійський імператор Феодосій Великий (379–395 рр. правління).

обрав і використав для політичних цілей нову релігію, маючи виключні повноваження законодавствувати, але релігійна місія і законотворчість імператора розвивалися в контексті загального режиму імперського примусу. Ісламське суспільство являло собою інший взірець — ефективну консолідацію суспільства релігією, приписам якої, принаймні формально, була підпорядкована й діяльність халіфа, але в державотворенні воно змушене було відновити домусульманську державницьку традицію підкореного Ірану. Обидва взірці вже встигли явити історії як свої переваги, так і недоліки. Святий престол продовжив цей пошук оптимальних форм поєднання світської влади й релігії, забезпечивши кращу їх збалансованість, ніж у цих двох старших цивілізаціях третього покоління, новим підходом до права. Г. Берман вважає основою цього нового підходу два принципи: поліджерельності західної правової традиції і збалансованості метафоричних «двох мечів» — утілення церковної й світської влади, які захищають християнський світ [40, с. 29].

Принцип поліджерельності західного права полягав у офіційному визнанні Святим престолом як авторитетних його джерел не лише Святого писання, але й місцевих звичаїв та всієї культурної спадщини античності (передовсім, римського права та логіки й діалектики Аристотеля). Якщо візантійські юристи були зв'язані заборонами Юстиніана тлумачити правові норми, то постанова Фрідріха Барбаросси під назвою «*Habita*» від 1159 р. легалізувала повноваження «докторів права» тлумачити різні правові джерела з метою виявляти істинний «дух законів» [115, с. 218]. Фома Аквінський на початку XIII ст. обґрунтував відповідність античної філософії і античного права божественним законам розуму, легалізувавши застосування діалектичного методу Аристотеля в дослідженні джерел різного цивілізаційного походження [20]. Право перестало бути зв'язаним формою старих джерел, чи йдеться про думки видатних римських юристів чи аяти Корану й хадіси Сунни. Маючи основним методом схоластичне порівняльне тлумачення авторитетних джерел різного походження, форм й предметної сфери, знавці канонічного й римського цивільного права навчилися виводити з них інтегровану «вічну мудрість», «писаний розум» та «дух законів», ставши на шлях оригінальної правотворчості: поліджерельність, сама по собі, вимагала нових «синтетичних» текстів і, таким чином, спонукала до постійного вдосконалення формальної сторони правових приписів. Правотворчість стала дійсно творчим процесом, який

удосконалювався в процесі відтворення незмінних правових цінностей у нових, актуальних для місця й часу позитивних джерелах.

Утіленням Папською революцією другого принципу — «двох мечів» стало розмежування юрисдикцій світської й церковної влади. Надалі, виборюючи верховенство чи укладаючи союзи проти третіх сил, обидві інституції, в цілому зберігали міцні позиції і збалансовано впливали на розвиток Західнохристиянської цивілізації. Цей «баланс сил», у свою чергу, сприяв розвитку в обох інституціях практики діяти — не безпосередньо владним велінням чи волею божою, а через спеціально розроблене світське й церковне право, використовуючи його як писаний розум і пошук найоптимальніших рішень і найсправедливіших і суспільно-корисних правил. Принцип «двох мечів» як ранній варіант принципу стримування й противаг сприяв також загальній виваженості правових норм — утіленням в них збалансованості, всебічності й еквівалентності правових норм поточних рішень і приписів.

Нове канонічне право

Після Папської революції церква взяла на себе відповідальність не лише за спасіння душ, але й за всі сфери та рівні організації суспільного й міжнародного життя Європи — на основі принципів християнського благочестя. Це завдання не могло обійти політичних, організаційних, економічних та інших мирських питань, але зв'язок із цими сферами релігійних приписів мало здійснювати право нового типу — нове канонічне право, яке, на відміну від візантійського канонічного права, втручалось практично в усі сфери світського життя. Папісти вірили в те, що нове канонічне право як творчість благочестивих людей і система правових норм, санкціонована церквою, виправдає їх тісне зіткнення з миром, що було неможливим для церков Ранньохристиянської цивілізації. Тим більше, що нове канонічне право мало формуватися не «з нуля». Освіченим європейцям була відома досконала й авторитетна правова система — римське право, хоча це право й було створене в суспільстві, життя якого суперечило християнській догмі. Папська церква усвідомила необхідність легалізувати римське право і першою ж використала його для створення нового канонічного права. Створене церковниками, надалі канонічне право розвивалося, переважно, в університетах Європи, паралельно, за визначенням Д. Келлі, зі «своєю світською сестрою» — новим римським цивільним правом [115, с. 148].

У процесі розвитку нового канонічного права Західно-християнської цивілізації було завершено синтез християнської ідеології й античної правової культури, які в Ранньохристиянській цивілізації лише почали зустрічний рух. Важливою новелою нового канонічного права стало втілення в повсякденне життя первинної ідеї Євангелія — рівності «во Христі» всіх християн, яка, успадкована релігіями Реформації, попри всі історичні флуктуації, зорієнтовувала й подальший розвиток європейського права. Важливі соціальні наслідки мало й відновлення римського тлумачення віри як громадської чесноти — основи соціальної довіри, солідарності й правового порядку. Як зазначає Д. Келлі, канонічне право охопило всі аспекти приватного життя, від колиски до могили й після, ставши своєрідним «соціальним правом» [115, с. 153]. У контексті християнських цінностей воно опанувало все те багатство відносин зрілого цивілізованого суспільства, на які колись було розраховане класичне римське право. Саме тому Г. Берман вважає нове канонічне право основою всіх інших станомо-корпоративних систем, що утворилися в Європі після Папської революції: за прикладом того, як «нова церковна держава» створила нове канонічне право, нова королівська держава створила, через судові прецеденти й законотворчість, власну систему королівського права, а вільні міста-республіки, створили нове муніципальне право статутів і хартій [40, с. 116].

Світське право

На думку Г. Бермана, нове канонічне право римо-католицької церкви стало якщо не першою, то взірцевою для Західної Європи правовою системою, яка послужила каталізатором для формування королівського, феодального, манорального, муніципального, торгового та інших правих систем пізнього європейського Середньовіччя. Утім, як показує Д. Келлі, такою основою й каталізатором у багатьох випадках могло бути безпосередньо й римське (точніше, візантійське) цивільне право. Самостійне й нетлінне значення римського права підтверджує й те, що від XI до XIX ст. кожна нація Європи в свій час, прагнучи нового справедливого правопорядку, неодноразово поверталася до глибинного дослідження й переусвідомлення римського права, що завжди залишалося першоджерелом з основ розбудови республіки (тобто спільного надбання громадян) на правових принципах справедливості й публічного порядку.

Зрештою, динамічний розвиток самого нового канонічного права значною мірою забезпечувався паралельним розвитком його двійника — римського цивільного права, яке й надалі застосовували для регулювання світських відносин, постійно оновлюючи і адаптуючи до соціальних змін [115, с. 157]. Західна Європа успадкувала римське цивільне право в різних варіантах. На півдні Франції та в деяких областях Іспанії й Італії воно збереглося (від часів Римської імперії) — у народних звичаях. Крім того, давні джерела римського й візантійського походження зберігалися в університетах і бібліотеках, і Папська революція, серед іншого, започаткувала епоху «полювання на мудрість» — відкриття і скуповування рукописів античності у бібліотеках і монастирях Європи й Азії, що сприяло новому відкриттю римського права — в його історичній динаміці й незмінних цінностях.

Як зазначає Д. Келлі, наука канонічного права завжди була сестроу-суперницею науки права цивільного — у боротьбі за римську спадщину [115, с.152]. Як нове канонічне, так і римське цивільне право вивчалися в школах і університетах, і хороший юрист добре знав основи обох систем, але, зазвичай, залишався організаційно або «каноністом», або «цивілістом»: якщо кантоністи [1], загалом, були зв'язані зі Святим престолом, то цивілісти знаходили собі роботу при дворі імператора та інших світських правителів. Слугуючи взірцем і матеріалом для інших правових систем, римське цивільне право надалі розвивалося самостійно — як писаний розум і авторитетне джерело відповідей на безліч питань регулювання суспільного життя. Після Папської революції, не обтяжене церковною термінологією, постійно застосовуване для врегулювання питань світського характеру, римське право не могло не вплинути і на формування станово-корпоративних правових систем.

На відміну від нового канонічного права, що було істотно уніфікованим зусиллями Святого престолу, теологів і каноністів, світські станово-корпоративні правові системи формувалися фрагментарно, тривалий час не були уніфікованими, залишаючись відкритими: часто хартія міста могла включати елементи феодалного, манорального, муніципального, цехового і торгового права. Джерела світського права відповідали конкретним завданням і лише згодом їх стали усвідомлювати як правові системи з власним предметом регулювання. Світське право виросло «з ґрунту» практики й звичаїв, на відміну від більш теоретично забезпеченого теософським і філософським підґрунтям та методикою нового канонічного права. Тож тоді, коли університетські юристи почали систематизувати

світське право, його системи вже були складені «стихійно», тобто самоорганізовані. Вони практично не мали потреби в тому, щоб їх вивчали, систематизували й викладали в університетах. Це було частково обумовлено становістю і корпоративністю середньовічної Європи, де кожен стан (корпорація) «вживу» передавала свої знання і звичаї.

Однак з XI–XII ст. «новий європейський порядок» дедалі більше вимагав їхньої кореляції. Саме на цьому етапі організуючу й уніфікуючу роль відіграло нове канонічне право, оскільки, як зазначає Г. Берман, духовні й релігійні аспекти всіх світських правових систем були в руках окремої незалежної й могутньої організації, що мала вселенський характер і глава якої перебував у Римі [40, с. 156]. Церква не могла залишити без уваги будь-який світський порядок і світське право, маючи на меті їхнє підпорядкування церковному правопорядку. Оскільки світські відносини були «гріховними», вони потребували вождівства церкви і верховенства канонічного права. Як і церковне право, світське право вважалося відображенням природного й божественного права, відповідним «розуму й совісті». Передбачалося, що і канонічне, і світське право виконують одне завдання — змінити світ на краще. Однак канонічне право безпосередньо займалося цим, а світське — через специфічні відносини, які воно регулювало, поступово формуючи концептуальну основу феодального, манорального, королівського, муніципального, цехового, торгового права як окремих правових систем, що, втім, у багатьох вимірах залишалися цілком взаємопов'язаними і взаємовідкритими.

Феодальне (ленне) право регулювало взаємини між самими феодалами — васалами й сеньйорами, тобто було основою публічних відносин у провінції. Воно трималося на старій звичаєвій презумпції, що кожен представник військового стану — феодал чи навіть збіднілий лицар «благородного» походження — є сувереном, який має право зброєю захистити свої честь, привілеї й маєток. В ідеалі, мав лише бути відомий його родовід для підтвердження його походження з роду військових вождів. Юридичну основу феодального права становили міжособистісні угоди між васалом і сеньйором. При правонаступництві як того, так і іншого вони вимагали особистого підтвердження наданих прав і присяг. Співвідношення васал–сеньйор між конкретними особами мало також тісний зворотний зв'язок з відносинами між їхніми родами. З одного боку, окремі особистості могли започаткувати, змінити чи навіть припинити встановлені міжродові відносини, як це сталося з родом Карла Мартелла, який із

роду майордомів став (за Пепіна III) династією Каролінгів, чи домом Годвіна, який, хоч і ненадовго, посів королівський трон Англії. З іншого боку, система міжродових зв'язків мала значно більшу інерцію, часто слугуючи «фондом довіри», який, навіть після значних військових сутичок, забезпечував відновлення міжособистісних домовленостей між сеньйором і васалом, часто за активного сприяння їхніх родичів та інших знатних родів.

Позаяк кожен феодал формально був сувереном над своїми землями, маноральне право було правом феодалів над своїми підданими в їхніх землях. У період інтенсивної розбудови нових міст і поширення влади феодалів з провінцій на міські громади, опосередковані свідчення про феодальні звичаї містяться в численних хартіях міських комун, у яких оформлено відносини громади міста з великими магнатами. Деякі магнати давали містам хартії саме на основі манорального права, як своїм підданим. Такими є «Звичаї м. Барселони» 1068 р., «Хартія Пізи» 1142 р., міське право, надане Бремену (1186), Любеку (1188) і Гамбургу (1189) Ф. Барбаросою та багато інших подібних актів [115, с. 163]. Оскільки нові міста засновувалися як релігійні общини чи корпорації ремісників, що отримували свій статус від великого феодала, часто на основі пожалувань його сеньйора — імператора чи короля, звичаєві феодальні й маноральні норми відіграли важливу роль у формуванні права міст та корпоративного права.

Систематизація норм феодального права почалася відносно рано. Між 1095 і 1139 рр. міланський консул Умберто де Орто написав книгу «Звичаї феоідів», яка набула широкої популярності й поширювалася в переписах під назвою “*Libre feudorum*” («Книга феоідів»). Цю книгу разом із кодифікацією Юстиніана вивчали в Болоньї глосатори. Тут же було видано її остаточну редакцію 1220 р. з глосами, яка стала найавторитетнішим джерелом феодального права. В цю збірку було також включено «Новели» Юстиніана і окремі постанови імператорів Лотаря II (онука Карла Великого), Фрідріха I (Барбароси) и Генріха IV. Саме після цієї систематизації феодальне право почали розглядати як універсальне (транснаціональне) звичаєве право, яке відрізнялося від канонічного, а також від королівського, міського чи торгового, але було, як і вони, спільним для різних суспільств Західної Європи. Проте в цей час теоретичного узагальнення, в політичних реаліях феодальне право почало поглинати королівське право. Цю ситуації виявляє вже трактат Гленвіла «Про закони і звичаї Англії» (1187–1189) [31, с. 406], складений за

правління короля-реформатора Генріха II. Специфіка феодальних відносин в Англії, як у «державі нового типу», складалася, починаючи з норманського завоювання й оголошення Вільгельмом Завойовником усіх земель Англії власністю корони. Феодальне землеволодіння зводиться тут до держання — безпосередньо від короля чи від інших великих землевласників, тобто феодальне право тут стало частиною королівського права з XI ст. На континенті феодальне право було поглинуте королівським правом повільніше, проте, згодом, підпорядковано вимогам централізації держави.

Муніципальне європейське право, як уже зазначалося, формувалося в складних умовах зміцнення — як великих земельних магнатів, так і міських комун. Міська громада була структурована на цехи й корпорації, що мали власні статути. Міщани й торговці в побуті були значно суворіші й невибагливіші, ніж феодали, при цьому ревно контролюючи моральність свого співтовариства. Міста часто організовувалися як релігійні общини, які жорстко дотримувалися релігійних приписів і мали в міській раді авторитетного представника Святого престолу, що «предстояв» за громаду в усіх духовних питаннях. Якщо такі значні міста-республіки, як Венеція чи Генуя, вперше вибороли свої вольності ще під час послаблення влади лангобардів (IX ст.), то хартії міст Північної Європи, які стали основним джерелом нового муніципального права, мали в своїй основі переважно волю німецьких імператорів [31, с. 336–342]. Так, грамота Оттона I «Про заснування ринку в Магдебурзі (965) фактично закріпила вільний статус міста як релігійної общини на чолі з церквою Св. Маврикія, давши початок формуванню (разом з наступними актами) взірцевого «магдебурзького права». У ній, зокрема, зазначалося: *«Оттон, Божою милістю імператор: ринок у Магдебурзі, карбування монети, а також доходи й прибутки від усякого мита, що стягується й отримується з усякого товару, чи він привезений на судах, возах або якимось іншим способом, чи він доставлений сторонніми людьми всякого роду й звання, кінними або пішими, так само як усякий доход, що належав до цього часу нам за нашим королівським правом, — усе це повністю віддаємо Господу Богу і Св. Маврикію у Магдебурзі»* [31, с. 342]. Подібні хартії отримали в XII ст. Страсбург і Нюрнберг. З іншого боку, грамота Оттона III «Про заснування ринку в Гальберштадті» (989) є пожалуванням сеньйора (Оттона) васалу (єпископу Гільдеварту), тобто джерелом феодального права, де міська громада виступає третьою пасивною стороною: *«Оттон, з ласки Божої король... Улюбленому й вірному*

нашому Гільдеварту, церкви Гальберштадтської високошановному єпископові, жалуємо, щоб він у себе, в Гальберштадті, віднині тримав ринок і користувався митами й баном, і такими правами й прибутками з зазначеного ринку, з монети, з мит і з бану — нехай володіють і користуються віднині і сам він, і його спадкоємці». Справжнім шедевром німецького муніципального права стала Конституція м. Аусбург XIII ст. Ця об'ємна кодифікація (138 статей) містила правила судочинства і повноваження судів (трьох інстанцій), повноваження магістрату й посадовців, норми з надання притулку, правила збору пожежної команди і ополчення, правила торгівлі, стягнення мит, цеховий устрій і відносини між цехами, проведення свят і урочистостей, привілеї церкви, покарання за поєдинок та за інші кримінальні злочини.

Війни за комуни, тобто за повну незалежність міських громад від феодалних кланів провінції, почавшись в XI ст. на півдні Європи, відкрили нову сторінку в її історії, пов'язану з самоусвідомленням податним станом свого значення і ролі в суспільному житті. Боротьба поширилася з Мілана, де комуна очолила партія патаріїв, на інші італійські та південні французькі й німецькі території. Особливо драматичною стала історія міста Лану у Франції. Вже в XI ст. тут склалося самоврядна громада, в якій владу узурпували кілька сильних сімейств, що тероризували все місто. Це викликало повстання міщан і рішення прийняти хартію, заснувати органи самоврядування та отримати гарантовані права громади під патронатом єпископа Годрі. Останньому була сплачена величезна сума за юридичне оформлення статусу міста (1109). Надалі Годрі порушив домовленості з містом і комуна змушена була піднести ще більшу суму королю Людовіку VI, який підтвердив її права (1111). Проте наступного року король скасував свою грамоту, Годрі розпочав репресії, і місто повстало. Повстання було жорстко придушене, місто на кілька років фактично припинило існування. Проте завдяки клопотанням нового папи, громада Лану, зрештою, повернулася до міста і домоглася від короля статусу комуни (1129).

Особливе місце займає серед світських правових систем середньовічне торгове право — корпоративне право купців у місцях їхньої діяльності: на ярмарках, міських ринках, у портах, під час перевезень і т. ін. Необхідною передумовою розвитку цієї правової системи, згодом названої *lex mercatoria*, було формування стану купців. До XI ст. місцева торгівля в Західній Європі була представлена, переважно, «коробейниками» (*foot-men*), які ходили між

містами, селами й манорами, не маючи самостійного корпоративного статусу. «Революція на селі» XI ст. призвела до швидкого зростання надлишків продукції та необхідності її продавати, тож з XI ст. зростання обсягів торгівлі сприяло оформленню купців у самоврядне співтовариство, поділене на релігійні братства, гільдії й інші асоціації. Подібно до того, як церковне співтовариство утворило *jus canonicum*, торгове співтовариство утворило *lex mercatoria*. Характерною рисою останнього було те, що основний масив його норм створювали самі купці в процесі їхньої професійної діяльності: перевезення, торги, робота міжнародних бірж, торгових представництв, вирішення спорів у корпоративних судах спонукали розробляти, збирати, переймати й поширювати правила та звичаї, що регулювали основні сфери їхнього підприємництва.

З погляду церкви, право, розроблене купцями для регулювання їхніх професійних та внутрішньокорпоративних відносин, не могло суперечити вимогам канонічного права, і в питаннях моралі та релігії цих вимог купецтво ретельно дотримувалося. Як зазначає Г. Берман, середньовічне торгове право було цілком моральним: у ньому презюмувалася правомірність торгівлі, заснованої на сумлінності, метою якої було задоволення законних потреб покупців, та засуджувалася як протиправна торгівля, керована жадобою, що використовувала егоїзм і порочність покупців та розбещувала суспільство. Проводилася різниця між законними відсотками при позиках і лихварством, справедливою ціною й спекулятивною і т. ін. [40, с. 320]. Вимоги церкви й канонічного права в сфері торгівлі, таким чином, зводилися до вимоги чесної торгівлі, ставши основними принципами нового торгового права, що було не гальмом для торгівлі, а навпаки, стимулом до здорового й надійного партнерства, соціального поступу всього суспільства. Як зауважує Г. Берман, коли усвідомити, що в XI–XII ст. капіталізм і феодалізм були не тільки сумісними, але й навіть взаємозалежними, стає зрозумілим, що церква, в цілому, не була непослідовною, приписуючи тим, хто займався комерцією, вести свою діяльність так, щоб не втрачати перспективу спасіння душі [40, с. 316].

Таким чином, усі світські правові системи: феодальна, маноральна, торгова, міська, королівська, — реципіювали основні ідеї й принципи канонічного права. Крім того, більшість юристів, суддів, радників і чиновників світських правових установ у XII–XIII ст. були кліриками, які, здобувши освіту з канонічного права, допомагали монархам і міським громадам формувати королівську, муніципальну та інші нові

правові системи. Вже на цій стадії розвиток світського права в Європі пережив своєрідну «біфуркацію», визначивши два основні напрями розвитку західної правової традиції: започаткована Генріхом II («Кларендонські асизи», 1166) система загального права Англії розвивалася шляхом удосконалення процесу, спираючись на прецедентне право; на континенті, починаючи з «Лібер Аугусталис» Фрідріха II Штауфена (1231), розвиток зосереджено на кодифікації правових норм; закладалися основи формування романо-германської правової сім'ї.

Зміни, внесені в політичне й правове життя Англії за Вільгельма Завойовника, передовсім централізація королівської влади і клонійські реформи, мали континентальне походження. «Перепис страшного суду» 1086 р. і оголошення всіх земель власністю корони забезпечили королю необхідний ресурс для формування нової ієрархії земельно-адміністративних відносин. З Вільгельмом у Англію прибув архієпископ Ланфранк — італієць, який все свідоме життя прожив у Нормандії і сприяв розбудові нової політичної системи в Англії за взірцями папської канцелярії і Нормандського герцогства [40 с. 388]. З іншого боку, як зазначає Д. Келлі, континентальний вплив в Англії ніколи не переривав національну традицію, незважаючи на численні конвергентні тенденції, що виявляли себе впродовж віків [115, с. 169]. Нова королівська влада намагалася, за можливості, зберегти традиційну систему судочинства (на рівні графств і сотень) і звичаєве англосаксонське право, а також законодавство короля Едуарда Сповідника, правонаступником і послідовником якого Вільгельм намагався себе показати.

Проте справжнім родоначальником суто англійського загального права став Генріх II Плантагенет (король Англії 1154–1189), який упродовж 1166–1178 рр. провів системну реформу англійського судочинства. Високий рівень злочинності після громадянської війни найперше вимагав рішучих змін в системі кримінального правосуддя, тож почав Генріх II із заснування «журі з пред'явлення звинувачення». У «Кларендонському асизі» 1166 р. Генріх II постановив, що обвинувачення в тяжкому злочині покладається на журі з 12 авторитетних чоловіків цієї місцевості і що за невиконання цього обов'язку їх обкладатимуть великим штрафом¹. Члени журі збиралися

¹ До заснування журі позов про фелонію (appeal of felony) — основну категорію злочинів — супроводжувався значним ризиком для обвинувача: обвинувачений міг викликати його на судовий поєдинок і вбити.

на час приїзду королівських роз'їзних суддів, які опитували їх під присягою: про вбивства, крадіжки, грабіж та інші злочини в межах їх судової округи. Участь журі у кримінальних справах обмежувалася тільки винесенням звинувачення¹. Було також затверджено положення про колегію присяжних із загальних тяжб. Для ефективності здійснення королівського правосуддя на місцях Генріх II реформував (1176) інститут роз'їзних королівських суддів (Justices of eyre), надавши їм виключно судові функції і спроствши порядок ведення процесу. Роз'їзні судді були об'єднані у шість груп (по три особи), кожній групі було визначено їх регулярні маршрути (майбутні шість судових округів). Упродовж 1175–1178 рр. система правосуддя отримала три вищих постійних і професійних королівських суди (Вестмінстерські суди): кримінальний «Суд королівської лави» (з трьох королівських суддів); «Суд загальних тяжб» (два священики і три представника короля); і «Суд баронів Казначейства». Генріх II також встановив типові форми позовів (writs), які подавалися до Вестмінстерських судів.

На континенті в цей час зусиллями знавців римського цивільного права починали проявлятися особливості майбутніх національних правових систем, втілені, передовсім, у кодифікаціях матеріального права. Одна з перших кодифікацій королівського права, яку Д. Келлі називає «амбітним продуктом італійської правової науки доби Середньовіччя [115, с. 129], була здійснена в 1231 р. в Сицилійському королівстві, при дворі імператора Фрідріха II Штауфена. Вона відома в історії під назвою «Лібер Аугусталіс» («Книга Августа»), або «Конституції міста Мелфі» (резиденції Фрідріха II в Апулії). У Конституції врегульовано всі актуальні на той час суспільні відносин, але в характерній для авторитарного режиму формі — систематизації проступків і злочинів та покарань за них. Норми Конституції стосуються правового статусу жінок, перелюбу, проституції, злочинного недбальства медиків, забруднення повітря, азартних ігор, розбавлення вина водою тощо. Як вважає Д. Келлі, Конституція вже в цей час втілювала абсолютну владу імператора і надзвичайно ідеалізовану модель «добре впорядкованого суспільства» з централізованою системою управління. Цей ідеал «держави нового типу» був не схожим ні на ідеал міста-держави, відомий від греків, ні

¹ Залучення їх до самого процесу, як це було впроваджено для суду присяжних із загальних тяжб, за Генріха II не відбулося. Цю норму прийняв Латеранський собор 1215 р.

на провінційний лицарський ідеал сеньйорально-васальних відносин. Якщо Г. Берман головним взірцем цього «ідеалу» вважає «всеєвропейську церковну державу, побудовану папською реформою»¹, то Д. Келлі, вбачає у викладених в «Лібер Аугусталіс» принципах державотворення, передовсім, вплив римсько-візантійської й ісламсько-іранської² імперських традицій. Як вважає дослідник, Конституція стала раннім свідченням народження нової королівської бюрократії і спробою піднести абсолютистські ідеали до рівня «державної релігії» імперського Риму [115, с. 131].

Правова традиція в королівствах Іспанії зберегла безпосередній зв'язок з римськими джерелами через відтворення вестготського права. Цей процес, особливо в королівстві Леон і Кастилья, втілюється в *узагальнених* зведеннях звичаїв — «фуерос», до яких додаюно окремі кодифіковані джерела: зокрема, «Кодекс Феодосія», що став частиною звичаєвого (хоч і збереженого в писаних джерелах) права, а також поточні накази й хартії королів та постанови кортесів. До XIII ст. ці зведення норм мали партикулярний характер: відомі десятки «фуерос» окремих міст і провінцій, серед них виділяються фуерос, даровані мусульманським громадам (під загальною назвою «шара»³), які присягнули християнським монархам: у них гарантовано права мусульман на віру й самоврядування, за їхньої лояльності до християн і законів королівства. З XIII ст. узагальнені зведення фуерос і королівські закони та постанови кортесів стали важливим чинником консолідації права в королівствах Іспанії. Вони переписуються і застосовуються під двома назвами «*Фуеро Хузго*» і «*Фуеро Реаль*». «Фуеро Хузго» мав характер загального закону і втілювався в конкретних редакціях, наприклад, у «Книзі міст Кастилії» 1254 р. Альфонсо X Мудрого (король 1252–1284). «Фуеро Реаль» створювався юристами-систематиками і являв собою більш концептуальне і повне зведення, доповнене коментарями.

Найвизначніша пам'ятка іспанського права «*Cieme Partidas*» («*Сім Части*») Альфонсо ель Сабіо з Кастилії вперше скомпільована в середині XIII ст., як вважається, теж за правління Альфонсо X Мудрого. Вона стала основою іспанського права на кілька наступних століть, періодично піддаючись новим редакціям і коментарям. У ній

¹ Сицилійське нормандське королівство було типовим «королівством нового типу», як і нормандська Англія.

² Традиція Ісламської цивілізації, яка вже засвоїла (за Абассидів) іранську систему державотворення.

³ Очевидно, від «шаріат».

було зібрано в єдиний комплекс матеріали не лише з найважливіших інститутів приватного права (власність і володіння, зобов'язання, шлюбні відносини, заповіти) й права кримінального, але й з релігійних питань, теорії права, звичаю та їх інтерпретації. Право було орієнтоване на весь «народ», з поділом його на три стани (вищий, середній і нижчий), Надалі, в процесі диференціації «статусу людини» кастильське цивільне право було піддане ще більшій диференціації, з метою його пристосування до духовенства, іновірців і феодалної аристократії [115, с. 140].

У Франції римське цивільне право або його усна традиція діяло також тривалий час як «звичаєве право» в південних провінціях, тобто на територіях, раніше підвладних Римській імперії. В XII ст. тут відбулося його відродження, назване Д. Келлі «романістським вторгненням» [115, с. 145]. Цьому процесу сприяли університети, починаючи з Монпельє, де з 1160 р. викладав глосатор Плацентін, а також переклади «Кодексу Юстиніана», що стали доступні практикуючим юристам у XIII ст. Як зазначає Д. Келлі, відтоді світська правова наука у Франції, з одного боку, за допомогою римських понять і методів здійснювала «універсалізацію» місцевих кутюмів, найяскравішим прикладом чого став коментар до звичаєвого права Бове Філіпа де Бомануара, з іншого — застосовувала римське цивільне право у контексті й на користь французьких соціальних і політичних установ, як це, зокрема, робив викладач Тулузького університету Жак де Ревіньї. Він очолив процес адаптації римського права до потреб і стандартів французької монархії, змістивши поняття «батьківщини» римської політико-правової традиції — від Риму до французької держави, простеживши монархічні традиції Франції до Карла Великого й далі в глибини історії галлів, таким чином сприяючи поділу права відповідно до національних кордонів [115, с. 146].

4.3.3.4. Розвиток міжнародного права в Західній Європі

У період становлення Західнохристиянської цивілізації коло суб'єктів міжнародних відносин залишалося ще досить невизначеним. Наприклад, договори, що уклалися між королями й міськими комунами, зафіксовані в хартіях, які закладали, в перспективі, основи національного публічного права, в період між XI і XV ст. мали характер договорів між суверенами, чи йшлося про договори про мир між воюючими сторонами, чи про договори про торгівлю й навігацію. І комуни, й великі магнати виступали, таким чином, суб'єктами міжнародних публічних відносин. Так само й договори між

сеньйорами й васалами були, певною мірою, договорами суверенів, адже кожен лицар як представник привілейованого стану військової еліти був, принаймні формально, носієм суверенітету, який серед іншого, виявлявся, по-перше, в його праві викликати на поєдинок будь-якого іншого лицаря, по-друге, в його повновладді в межах його манору. Самостійними суб'єктами виступали лицарські ордени, братства монахів, окремі монастирі, гільдії та інші корпорації.

Суб'єктний плюралізм міжнародних відносин у Західній Європі початку другого тисячоліття доповнює різноманіття предметної сфери цих відносин, а також форм їх регулювання. Головним заняттям феодалів, тобто напівварварської провінції, залишалася війна. Вони воювали між собою, з самоврядними містами, а також з язичниками й мусульманами. Тому предметна сфера міжнародних відносин здебільшого стосувалася домовленостей про військові союзи і угод про мир чи перемир'я. Договори про мир встановлювали анексії й контрибуції, визначали кордони сфер контролю сторін договору, відносини підпорядкованості. Проте важливою новелою домовленостей стало відновлення положень про сервітути й право вільного проходу для певних потреб (торгівля, релігійна проща) та визначення статусу третіх сторін (передовсім, невоюючих соціальних верств) [36, с.64]. Домовленості про умови торгівлі й навігації, про святині й свободу їх відвідування, про статус купців, священників, селянства під час воєнних дій, перемир'я і миру тощо почали системно включати в договори.

Після Папської революції роль міжнародного права в християнській ойкумені дедалі більше відіграло нове канонічне право. Вселенські собори західної церкви, що збиралися впродовж XI–XV ст. (чотири Латеранські, два Ліонські, В'єнський, Констанцький і Ферраро-Флорентійський) діяли як законодавчі установи для більшості суспільств Західної Європи не лише в сфері церковних питань, але і в багатьох питаннях приватного й публічного життя європейських держав. Оцінюючи вплив нового канонічного права на розвиток суспільства після Папської революції, Д. Келллі, зазначає: «...канонічне право, починаючи з XI століття, набуває статусу міжнародного загального права, чия юрисдикція поширювалася як на моральні, так і на політичні справи, як на “внутрішній форум” свідомості, так і на “зовнішній форум” законності ... завдяки своїй широті й претензійності, а також міжнародному характеру, канонічне право справило, можливо, навіть

більший вплив на розвиток суспільної думки, ніж його світська єдиноутробна сестра»¹ [115, с. 157].

Проте авторитет канонічного права не означав зменшення ролі інших правових систем, які теж мали на початку формування Західнохристиянської цивілізації транснаціональну дію. Особливу роль у цьому відношенні відгравало міжнародне торгове право *lex mercatoria*, яке стало міжнародним правом приватно-правових відносин.

Основні риси міжнародного торгового права, що оформилися в цей час, визначені Г. Берманом:

1) розмежування прав рухомості (*chattels*) і нерухомості (передовсім як об'єкта перевезень); 2) введення об'єктивної міри відшкодування збитків за непостачання товарів, заснованої на різниці між договірною і ринковою ціною, зокрема, фіксованої грошової пені за порушення деяких договорів; 3) розробка комерційних документів, таких як вексель і боргове зобов'язання, їхня трансформація в так звані абстрактні договори; 4) винайдення оборотності векселів і боргових зобов'язань; 5) винайдення застави рухомого майна (*chattel mortgage*), встановлення права продавця на утримання проданої речі до сплати боргу за неї або інших майнових гарантій; 6) розробка закону про банкрутство; 7) поширення практики використання коносаментів та інших транспортних документів; 8) розширення античного інституту морського кредиту й винайдення бодмереї, забезпеченої правом утримання вантажу чи правом на частку в судні як засобу фінансування й страхування морської торгівлі; 9) розвиток інституту спільного підприємства (*commenda*) як різновиду акціонерної компанії, у якій відповідальність кожного обмежується розміром його внеску; 10) винайдення торгових марок і патентів; 11) випуск публічних позик, забезпечених облігаціями й іншими цінними паперами; 12) розвиток депозитного збереження коштів у банках та багато інших новацій [40, с. 332].

Таким чином, багато, якщо не більшість, структурних елементів сучасної системи міжнародного торгового права склалися саме в період після Папської революції.

Lex mercatoria була системою звичаєвих норм, що формувалися практикою приватно-правових відносин і регулювали ці приватно-правові відносини, маючи досить авторитетні, хоча й неофіційні джерела. Одним із ранніх прикладів зведення торгових правил став

¹ На відміну від Г. Бермана, який наголошує на пріоритеті канонічного права й похідному характері світського права, Д. Келлі виходить з моделі паралельного й рівноцінного розвитку оновленого римського цивільного і нового канонічного права.

збірник морських законів, виданий під час Першого хрестового походу (1095) Республікою Амальфі. Близько 1150 р. портові міста узбережжя Атлантики й Північного моря (зокрема й англійські) прийняли компіляцію з рішень у морських справах, винесених судом Олерону (на узбережжі Бретані). Закони Вісбі¹, прийняті приблизно у 1350 р., також вважається компіляцією зі збірки Олерону. Водночас у Середземномор'ї користувалися збірником звичаїв моря, складеним у консульському суді Барселони – *Consolato del mare* [49, с. 386–388].

На *lex mercatoria* як на звичаєву основу орієнтувалися й міждержавні договори в сфері торгівлі й навігації, а також односторонні акти монархів, які своєю владою для сприяння торгівлі, закріплювали норми звичаєвого права. Важливим осередком розвитку торговельного права в Західній Європі були італійські міста-республіки, міжнародна активність яких реалізовувалася в укладанні численних договорів між ними та містами Південної Франції, Далмації, Візантії, а згодом і мусульманських держав Середземномор'я й Причорномор'я. Більшість із них мали предметом правила заходу в порти й ведення торгівлі, митні правила й стягнення, та захист своїх агентів за кордоном. О. Буткевич [49, с. 525–552] наводить величезний перелік договорів, де сторонами виступають італійські міста-республіки, з характеристикою їхньої предметної сфери, наприклад: договір Флоренції з Луккою 1184 р. — про зобов'язання не встановлювати нові й не збільшувати існуючі взаємні мита; з Венецією 1204 р. — про зменшення мит на користь Флоренції; з Болоньєю 1220 р. — про зменшення мит; з Сієнною 1176 р. та 1245 р. — про фіксацію мит із пільгами для окремих категорій торговців та про арбітражне врегулювання спорів. За договором Болоньї й Ферари 1193 р. встановлено ставки мит і створено спільну комісію з врегулювання спірних питань про мита на окремі товари. Низка договорів стосувалася свободи судноплавства і торгівлі ріками Європи: договір з питань навігації річкою По (8 червня 1171), за яким Феррара зобов'язувалася надавати свободу навігації річкою По Венеції, Болоньї, Мантуї, Мілану, Модені і Равенні; з питань безпеки територіальних і річкових транзитів Венеція уклала договори з Вероною (21 вересня 1192), з Мантуєю (12 липня 1257), з Міланом (10 грудня 1268).

¹ Вісбі — порт на о. Готланді у Балтійському морі.

Часто договори мали предметом питання безпеки торгівлі, тобто включали як торгіві, так і військово-політичні аспекти. Таким є, зокрема: договір 1174 р. Ломбардської ліги з Болоньєю, Моленою, Пармою, Реджіо, Мантуєю; договір 1191 р. Ліги міст Павії, Комо, Лоді та Бергама з маркізом Монферрато; договір між містами Павією і Верчеллі від 20 грудня 1165 р. Пізніше до необхідності таких договорів дійшли й міста Північної Європи, прикладом чого став договір про утворення знаменитого Ганзейського союзу 1241 р. між Любеком і Гамбургом.

Під час хрестових походів з підключенням до питань міжнародної торгівлі великих феодалів і правителів поширилися договори між правителями й міськими комунами, а також між правителями християнського й мусульманського світу, які охоплювали як політичні, так і торгіві та навігаційні питання. Таким є мирний договір між республікою Генуя і королем Майорки 1181 р., договір імператора Оттона IV з республікою Святого Марка про морські володіння в Адриатиці 1209 р., договір між імператором Фрідріхом II і султаном Єгипту Ель-Камілем 1229 р., договір про торгівлю між венеціанським дожем Моріні Морозині і королем Тунісу й Триполі 1251 р., договір між турецьким султаном Мехмедом II і Венецією 1446 р., мирний договір між королем Данії та ганзейськими містами 1370 р., союзний договір короля Англії Едуарда III і короля Португалії Альфонсо IV 1353 р., торговий договір короля Англії Генріха IV з Тевтонським орденом 1409 р., Утрехтський договір 1474 р. між королем Англії Едуардом IV і Ганзейською лігою та інші.

Інтенсивний розвиток міждержавних відносин після Папської революції сприяв становленню посольського права. Основою цього процесу став інститут представництва римського папи (папські легати й нунції), який був спадщиною зовнішньополітичної культури Римської й Візантійської імперій. Розвиток міжнародних відносин і приклад Святого престолу сприяв поширенню практики й етикету дипломатичних зносин, передовсім серед торгових республік, а згодом і між світськими правителями. Усвідомлювався як належний принцип дипломатичної недоторканності, який забезпечувався гарантіями й пунктами двосторонніх договорів, формувався типовий перелік привілеїв і імунітетів, які надавали правителі країни перебуванням послам іноземної держави. В італійських містах-республіках формувалася нова категорія торгових представників, які, діючи від імені своєї держави, наділялися широким спектром дипломатичних повноважень та імунітетом. Маючи різні назви в різних республіках,

ці представники започаткували окремих напрям права зовнішніх зносин, і в історії склалося так, що назву цей напрям (консульське право) дістав від торгових представників Генуезької республіки — консулів. З подальшим розвитком цього напрямку формувалася комплекс міжнародних норм і принципів, що регулюють статус і функції постійних консульств.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

У цьому розділі охарактеризовано, можливо, найграндіозніший період в історії людства, впродовж якого вплив цивілізації поширювався все далі й далі — на нові варварські народи й куточки планети. Антична мудрість цивілізацій другого покоління, узагальнена в античній ойкумені й трансформована в світові релігії, поширювалася в цей період серед варварських народів у вульгаризованому вигляді, для того щоб через дві тисячі років, у ХХІ ст., міжнародне співтовариство змогло звести до спільного загальнолюдського знаменника містичні прозріння різних релігійних традицій, морально-філософські ідеали й раціонально обґрунтовані наукові доктрини.

Світові релігії, як, певною мірою, «заперечення» античної віри в безмежні можливості людини, несуть в собі певні ознаки примирення з тим, що людина не може збагнути й змінити певні історичні тенденції. Це примирення дисциплінує й надає мужності діяти там і тоді, де і коли наслідки дій невідомі й віра залишається опорою навіть за відсутності очевидних підстав для надії. Маючи спільний знаменник у питаннях віри й надії, стосовно любові, світові релігії — втілюють, кожна, через свої специфічні особливості. Якщо розглядати любов як ерос і експансію (варіант біологічної «панспермії» в духовно-інтелектуальній сфері), то релігії ведичної традиції (передовсім, буддизм і індуїзм) тут поступаються релігіям старозаповітної традиції (християнству й ісламу): перші можна визначити як, переважно, інтравертні, спрямовані в глибину самопізнання, тимчасом як релігії старозаповітної традиції є, безумовно, екстравертними (прозелітичними). Якщо ж розглядати любов як повагу до самотності кожної сутності, а зовнішнє її вираження втілювати, передовсім, у бажанні пізнати цю сутність, а не «заточити» її під офіційно схвалений релігійний стандарт, то релігіям старозаповітної традиції є чого навчитися у релігій ведичної традиції. Проте, не слід забувати, що всі ці системи пройшли період інтенсивного взаємообміну ідеями й досвідом духовно-фізичних практик у період раннього Середньовіччя. Тому вони мають спільні характеристики, як

у своїх витоках (хоч і на різних історичних глибинах), так і у перспективах взаємодії.

Однак, на межі ер ведична й еллінізована старозаповітна традиції продовжили шлях паралельного й самобутнього розвитку. Перша, втілена в зороастризмі, індуїзмі й буддизмі, послужила системотворчим чинником у становленні Іранської, Індуської й Далекосхідної цивілізацій третього покоління. Друга послідовно стала системотворчим чинником трьох регіональних цивілізацій третього покоління в західній частині Євразії: Ранньохристиянської, Ісламської й Західнохристиянської.

На Середньому Сході цей процес відбувся в державі Сасанідів — Еран-Шахрі на основі канонізованого зороастризму. У Північній Індії подібний же процес відбувався в державі Гуптів, яка, на основі оновленої ведичної традиції (індуїзму), консолідувала різноетнічні суспільства Індійського субконтиненту в Індуську цивілізацію. З Іранською цивілізацією Індуську зближує, крім спільних витоків і постійної взаємодії, те, що обидві на межі ер, завдяки експансії скіфо-сарматських народів, пережили період відкритості найрізноманітнішим надбанням античної ойкумени: в Ірані держава парфян (247 р. до н.е. — 226 р. н.е.), в Індії — держава кушан (50—250 рр. н.е.)¹ — істотно оновили населення цих територій і долучили його до найширших міжнародних контактів. Але після нетривалого панування цих «варварських» народів в обох суспільствах до влади прийшли старі аристократичні роди, прибічники традиціоналізму: Іран, на чолі з Сасанідами, намагався відродити в нових умовах славу імперії Ахеменідів, в Індії панування Гуптів (320—550) проходило під гаслами відродження слави Магадхи маурійського періоду.

Але якщо в імперії Гуптів усі течії і школи ведичної традиції розвивалися досить вільно, за власним покликом їх прихильників, то в Еран-Шахрі релігія, ставши невід'ємною складовою офіційної політики держави, впроваджувалася під жорстким контролем вищих ієрархів влади й церкви. Ця обставина певною мірою обумовила те, що під час експансії арабів іранське суспільство відкинуло власну релігійну традицію, яка сприймалася широкими народними верствами як нав'язана згори, тимчасом як індуське суспільство зберігало й розвивало різні течії індуїзму під владою всіх завойовників, які панували в Індії від VIII до XX ст. З іншого боку, іранське

¹ Територію між цими державами заповнила ще низка протодержав саків (найвірогідніше — масагетів).

суспільство, значно змінене етнічно й культурно під владою Халіфату, зрештою, спромоглося сформувати власну ідеологію, на основі якої відродило як свою політичну незалежність, так і культурну самобутність — як окрему (Іранську) гілку Ісламської цивілізації. Індуське ж суспільство, переживши ісламізацію частини свого населення, зберегло індуїзм як свій головний системотворчий чинник, але до ХХ ст. не було спроможне ефективно протистояти кільком потужним хвилям загарбників, залишаючись останню тисячу років під їхньою владою.

На Далекому Сході буддизм, що виник у Північній Індії і як запозичене скіфо-сарматськими народами релігійне вчення поширився, через Середню Азію, до Піднебесної, послужив релігійною основою формування Далекосхідної регіональної цивілізації. Його адептами стали й численні кочові народи алтайської сім'ї, які з III ст. н. е. в ході розпаду імперії Хань іммігрували в межі Піднебесної. Толерантно й еклектично сприймаючи буддизм — як світову релігію, що зв'язує різні народи й відкриває простір для найширшої експансії, а конфуціанство — як основу політичної й культурної спадщини китайської державності, ці народи розбудували основи нової (Далекосхідної) цивілізації, головним ядром якої стала імперія Тан під владою «окитаєних» тобгачів. За сприяння Тан на Далекому Сході впродовж VI–VIII ст. сформувалася своєрідна «буддистка ойкумена», в якій, поруч із буддизмом поширилися і основи політичної культури, консолідовані в конфуціанстві. Це сприяло швидкій розбудові самобутніх осередків державності по всьому Далекому Сходу — від Японії і Кореї до країн Тибету й Індокитаю. Отже, на відміну від ранньої (неісламської) Іранської і Індуської цивілізацій, які відродили в ранньому Середньовіччі власні культурні традиції, Далекосхідна цивілізація формувалася під сильним впливом запозиченої ззовні ідеології (буддизму).

У західній частині цивілізованого світу в закономірній історичній послідовності постала «діалектична тріада» суспільств, побудованих на трьох релігійних версіях еллінізованої старозаповітної традиції.

Ранньохристиянска регіональна цивілізація (умовно з 330) являла собою ще досить еклектичне утворення — як у матеріальному, так і в ідеологічному сенсі: розшарованість і різноукладність візантійського суспільства на початку його розвитку доповнювалася запеклими релігійними зіткненнями представників різних течій християнства, що, в свою чергу, свідчить про важкий і наполегливий пошук різними конфесіями найбільш гармонійного поєднання досить неузгоджених

між собою елліністичної й біблійної ментальності, за збереження їх відносної збалансованості. З іншого боку, Ранньохристиянська цивілізація виявилася наслідком вдалих зусиль Костянтина Великого реанімувати — за допомогою нової ідеології — практично загинулу язичницьку Римську імперію у християнській Візантійській державі. Релігія тут послужила політичній меті, консолідувавши різноетнічне населення в нову ойкуменічну християнську спільноту. Імператор-самодержець Візантійської імперії став главою як церкви, так і світської влади, тому візантійське право спочатку розвивалося як два паралельних і цілком самостійних напрями: світська нормотворчість імператорів і раннє канонічне право, яке діє в межах внутрішніх питань церкви. Перший напрям, починаючи з «Дігест» Юстиніана, являє собою суто візантійський феномен, який став згодом і основою романо-германської правової сім'ї: він полягає в універсальній, теоретично всеохопній кодифікації тогочасних правовідносин, якої не знало власне римське право. Однак «Дігести», ставши новим кроком у юридичній науці — з точки зору їх системності й універсальності, залишилися прикладом консерватизму — у формі їх втілення: вони побудовані на характеристичні тогочасних правових інститутів православного візантійського суспільства — через дослівне цитування римських юристів, які жили за кількасот років до цієї кодифікації в зовсім іншому політичному й соціально-культурному середовищі. Цю шанобливу недоторканність висловів видатних римських юристів можна, з певним допуском, порівняти з шанобливою недоторканністю основних джерел мусульманського права — Корану й «Сунни», які також не дозволяли ісламським правознавцям і правителям видавати актуальні для нових історичних реалій юридичні норми і принципи, виводячи їх виключно шляхом тлумаченням основоположних джерел (Корану і хадісів «Сунни»). Проте у Візантії процес кодифікації все ж пішов у напрямку дійсного синтезу християнської ідеології і римської політико-правової традиції в процесі законодавчого врегулювання актуальних правовідносин: це кодифікації, здійснені за Ісаврійської (VIII ст.) і Македонської (X ст.) династій, які стали взірцем як для пізніших кодифікацій романо-германської правової сім'ї («Мельфійська Конституція», «Сім партид», «Саксонське зеркало» та ін.), так і для кодифікацій православних держав: джерел сербського, волоського, литовського й московського права.

Ісламська цивілізація (умовно з 622) як антитеза Ранньохристиянській характеризується, передовсім, радикальним поверненням до старозаповітної традиції. В Ісламі усунуто всі

елліністичні елементи, що суперечать принципам Старого Заповіту: передовсім заперечується природа Христа як боголюдини і вводиться заборона відтворювати сифати Аллаха в діяльності людини, зокрема зображати його живі творіння і законодавствувати від свого імені. Основною метою ісламського суспільства стало поширення релігії: тому, на відміну від Ранньохристиянської цивілізації, де релігія була використана для відтворення могутності держави, тут держава (халіфат) використовується для поширення ісламу. Халіф також є зверхником як світської, так і духовної влади, але він, починаючи з перших чотирьох «благословених халіфів», передовсім духовна особа, найпершим обов'язком якої є захист ісламу, продовження справи Пророка. Крім зазначеного, «антитезовість» Ісламської цивілізації щодо Ранньохристиянської виявляється ще й у тому, що всі мусульмани, принаймні, на початку формування цього суспільства, становлять братство рівних — Умму, на відміну від ієрархічного і різноукладного ранньохристиянського суспільства. Мусульманське право, як і візантійське, характеризується своїм консерватизмом: але його консерватизм має в основі не світський авторитет римських юристів, а Коран і хадіси («Сунну»), тобто священну релігійну традицію мусульман, з яких лише й можливо виводити всі правові принципи і норми.

За всієї органічності зв'язку зі старозаповітною традицією, Ісламська цивілізація активно використовувала й елліністичну спадщину, принаймні, в період, коли халіфат став ойкуменічною співдружністю мусульман різного етнічного походження. Західнохристиянська цивілізація відкрила для себе багато джерел елліністичної традиції саме в процесі контактів з Ісламською цивілізацією, особливо в Іспанії та після створення держав хрестоносців на Близькому Сході.

Західнохристиянська цивілізація (умовно з 1054) постає як синтез досвіду забезпечення політичної й ідеологічної єдності, випробуваних в Ранньохристиянській і Ісламській цивілізаціях. Пріоритет релігії та ефективне її застосування для політичних цілей і експансії робить цю цивілізацію подібною до Ісламської. Проте раціональне застосування політичної влади, започаткування постійно діючого адміністративного апарату (канцелярії, яка спочатку діє як орган Святого престолу, а потім утворюється і світськими владами), зрештою, розвиток нового права, яке усвідомлюється як система, що постійно розвивається, разом з розвитком і ускладненням суспільних відносин, — свідчать про органічний зв'язок західнохристиянського і ранньохристиянського

суспільств. Проте суперечності між цими суспільствами з XI ст. досягали такої гостроти, що народам обох суспільств іноді легше було визнати спільність інтересів з сарацинами чи турками, ніж з братами-християнами.

Папська революція, в ході якої Західнохристиянська цивілізація відокремилася від політичного й культурно впливу Ранньохристиянської цивілізації, започаткувала енергійне втручання церкви у світські справи, об'єднавши безліч політичних утворень Західної Європи під началом римського єпископа — папи. Головним принципом Папської революції став принцип «двох мечів», який формально розмежував юрисдикції церковної й світської влад, забезпечивши баланс їх авторитетів і взаємоконтроль у ході історичного розвитку західнохристиянського суспільства. Важливим здобутком цієї цивілізації стала також свідомо методологічна, а згодом і офіційна поліджерельність західноєвропейського права, тобто, обґрунтована богословами правомірність використання — як джерел для видання приписів і законів, крім Біблії, — римського права, аристотелевої логіки та інших творів античності, а також народних звичаїв, які ще в межах Ранньохристиянської цивілізації були частково кодифіковані у «Варварських правдах» (V–VIII ст.).

Зусиллями папської партії в Західній Європі склалося ставлення до права як до самодостатньої цінності, а правова культура стала частиною світогляду й типів культурного самовідтворення народів Європи. Важливу роль у розвитку й закріпленні переконаності європейців, що право є невід'ємною складовою цивілізованого життя і європейської культури, відіграли європейські навчальні заклади (академія в Болоньї, університети в Парижі, Тулузі, Саламанці, Оксфорді та ін.). Релігія, право і університетська освіта стали органічними складовими західноєвропейської культури.

Завдяки принципам «поліджерельності» й «двох мечів», західне право дістало можливість постійно розвиватися, заповнюючи новими правовими нормами прогалини, що виникали в зв'язку з інтенсивними змінами в суспільних відносинах. На макрорівні, тобто досить узагальнено, це були прогалини: між волею церкви, керованою масивом створених нею релігійних, правових та політичних норм — з одного боку, та волею правителів, керованою масивом політико-правових норм, створених звичаєм, римським правом, взірцевими свідченнями про діяння великих правителів — з іншого. Реально ж ці прогалини виникали в конкретніших ситуаціях і заповнювалися конкретнішими механізмами корпоративного права й судочинства.

Церковні й світські суди, трибунали присяжних, арбітражі могли виносити справедливі рішення з посиланнями на здоровий глузд, справедливість, на Біблію, римське право, «думку обізнаних», добрі звичаї і т. ін. Завдяки такій практиці відбувалися постійне зростання і вдосконалення (органічний розвиток) корпусу правових норм, їх систематизація й поступове оформлення нових правових інститутів.

Тому важливою рисою західної правової традиції, як це добре показано і у Г. Бермана і у Д. Келлі, став її динамізм, тісно пов'язаний з динамізмом самого європейського суспільства. Щойно які-небудь правові концепції чи принципи починали гальмувати суспільні відносини, вони витіснялися новими ідеями і принципами, але не для того, щоб зникнути назавсім, а для того, щоб через п'ятдесят чи сто років знову виявити свої евристичні можливості — в оновленому вигляді, або як основи для нових теорій. Чутливе реагування європейського права на динаміку культурного й соціального життя зробило його не схожим на попередні правові системи. Візантійське право довго трималося за вислови й формули римських юристів, згодом рясно долучивши до них витяги з Біблії, що, загалом, робило його неповоротким і постійно застарілим (принаймні, його кодифіковану складову). Так само й мусульманське право, обмежене вимогою виводити всі правові норми з Корану і «Сунни», залишалося хронічно архаїчним, принаймні, за межами живої діяльності суддів. Натомість, нове канонічне право одразу пішло шляхом постійної актуалізації формальної й технічної сторони правових джерел. Завдяки цьому постійно оновлювалися і вдосконалювалися (безумовно, на тлі невідворотних історичних флуктуацій) як техніка кодифікації, так і практика здійснення правосуддя. Всі ці умови, зрештою, забезпечили реальну емансипацію західного права — як від світської, так і від релігійної основи, чого не відбулося в жодній із правових сімей поза західним правом. Тільки в західній правовій традиції правові норми в якості писаного розуму — не лише в філософському значенні, але і в практичній юриспруденції — вперше відокремлюються від інших форм соціального регулювання, як самодостатній елемент людської культури.

Розділ 5

ПРОТИРІЧЧЯ Й КОМПРОМІСИ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НОВОГО ЧАСУ

1. Політичні й світоглядні зміни Нового часу
2. Інтереси держав і міжнародне публічне право
3. Вестфальська система політичних компромісів
4. Велика англійська революція та її наслідки

5.1. Політичні й світоглядні зміни Нового часу

Перша системна характеристика Нового часу припадає на кінець XVIII — початок XIX ст.¹, а глибокі його дослідження в загальноісторичному контексті — лише на XX ст. [222, с. 5–8]. Отже, особливості цього періоду усвідомлювалися й досі усвідомлюються ретроспективно і фрактально. Останнє означає, що поняття «новий час», у залежності від контексту, постає в різних діапазонах. Зокрема, у вузькому й традиційному тлумаченні — це період від кінця XV ст. до подій початку XX ст. (Першої світової війни і соціалістично-демократичних революцій, які відділяють «нову» історію від «новітньої»), тимчасом як у найширшому тлумаченні цей період охоплює різноінерційну тривалість усіх процесів переходу людства, в діалектичній тріаді «акту його соціогенезу» — від другої стадії «антитези», вже загалом прожитої, — до третьої стадії «синтезу», переходу, основні події якого припадають на період від кінця XV до початку XXI ст. У розділі охарактеризовано кілька перших століть цього періоду, від кінця XV ст. — до Вестфальського миру (1648) й Великої англійської революції (1641–1688), коли визначальні риси Нового часу — як у матеріальних, так і духовно-інтелектуальних сферах — лише формувалися, ще не ставши предметом систематичних ретроспективних досліджень і тлумачень.

5.1.1. Знакові явища кінця європейського Середньовіччя

Перехід середньовічної Європи до нової історії відбувався як безліч паралельних, різноінерційних, взаємопов'язаних і суперечливих подій. З них як знакові можна виділити: падіння Константинополя, що знаменувало остаточну загибель Візантійської імперії; культурне

¹Ю. Хабермас вважає, що унікальність нового часу вперше розкрив Гегель.

відродження Західної Європи; міжусобиці «лихоліття», що потрясли Західнохристиянську цивілізацію; формування, в ході цих міжусобиць, великих національних держав Європи; великі географічні відкриття європейських мореплавців.

Падіння Константинополя 1453 р.

Візантійська імперія, що в ранньому Середньовіччі стала основним джерелом «дифузії цивілізації» на території майбутніх Ісламської й Західнохристиянської цивілізацій, а в наступні століття слугувала Західній Європі щитом від варварів і напівварварських імперій Сходу, припинила існування, захоплена турками. Це була подія, трагічна для всього християнського світу, адже Візантія залишалася символічним культурним центром християнства, яким відтепер оволоділи мусульмани. З цим завойованням Західна Європа не лише втратила звичну модель світу, в центрі якого, попри всі розбіжності з нею Риму, залишався Константинополь, але й отримала конкретну нову загрозу — Османську Порту, правителі якої, натхненні завойованням тисячолітнього центру християнства, прагнули тепер створення «всесвітнього халіфату», в який би входили й підкорені християнські землі¹. Це, з одного боку, активізувало європейських монархів до рішучої політичної консолідації, втіленої й випробуваної в хрестових походах, натхненних Святим престолом. З іншого боку, перед своєю загибеллю Візантія передала Європі величезну культурну спадщину, передовсім, через релігійних діячів та культуру міст-республік найближчих до неї країн — Італії, Хорватії, Богемії, Чехії, Моравії й Руси, звідки після «темних віків» і почалося культурне відродження Європи².

Європейське культурне відродження

Можливо, найяскравішим втіленням виходу Європи з Середньовіччя стала захопленість європейцями візантійською й античною культурою, яка втілилася у європейському культурному Відродженні. Одним із найважливіших здобутків Відродження став європейський гуманізм — новий світогляд, який відновив увагу й повагу до людини, виходячи з того, що це, передовсім, боже творіння, а не божий раб, як це схильна

¹Прагнення до утворення ойкуменічної світової держави не було новим явищем: ним керувався Кір, Дарій, Олександр, християнські імператори, арабські халіфи, Чингізхан, Тамерлан та інші завойовники.

²Хоча Русь потрапила під Орду, громади міст її західних земель були учасниками Відродження Європи.

була тлумачити середньовічна церковна догма. Відтворивши античне гасло Парменіда «людина є мірилом всіх речей», гуманізм сприяв розкріпаченню свідомості європейців з-під влади догматів папської церкви, визнанню прав особистості на пошук істини, гідність і волю до свідомого покращення життя. Одним із наслідків поширення цих ідей стала революція в науці: замість схоластичної умоглядності, наука перейшла до системних досліджень, експериментів та обчислень, заклавши основи майбутнього науково-технічного розвитку Європи. Важливим здобутком, що сприяв швидкому й масовому поширенню нових ідей, стало винайдення книгодруку (1444–1450)¹. Культурне відродження й гуманізм, з певною інерцією й опосередковано, вплинули на розкріпачення широких народних верств, знайшовши продовження і, водночас, заперечення в ідеях Реформації². Зворотним боком інтелектуального розкріпачення стало руйнування моральних засад середньовічних суспільств Європи, прагнення їхніх еліт до розкошів і нових вражень, авантюризм і прояви крайньої антигуманності. Серед технічних досягнень цього часу чи не найбільшими темпами розвивалася вогнепальна зброя³, що на межі XV–XVI ст. стала основою армій нового типу.

«Лихоліття» Західнохристиянської цивілізації

Відповідно до поглядів А. Тойнбі, наприкінці Середньовіччя — на початку Нового часу Західнохристиянська цивілізація вступила в смугу свого «лихоліття»: осередки цивілізованості в Європі — самоврядні міста-республіки — в цей час потерпали від громадянських війн і міжусобиць, поступово стаючи об'єктом завойовницьких прагнень правителів великих територіальних держав, які, водночас, займалися «збиранням земель» і боротьбою за абсолютну монархічну владу. Ці події супроводжувалися, по-перше, руйнуванням республіканських цінностей, остаточно поділяючи громади міст-держав на антагоністичні угруповання простолюду й

¹Ян Гутенберг вважається творцем першого друкарського верстата, однак, водночас із ним діяли такі майстри книгодруку як Франциск Скорина, Іван Федорів і Петро Мстиславець.

²Італійський гуманізм зайшов досить далеко у критиці церкви. «Північний гуманізм» Франції, Нідерландів і Англії залишався вірним релігії, намагаючися лише покращити існуючий лад, і хоч саме він став ідеологічною основою Реформації, ні Еразм, ні Томас Мор її не підтримали.

³Наприкінці XV ст. винайдено фітилеві механізми запалу для аркебуз, на початку XVI ст. — іскрові, з початку XVII — ударно-кременеві, для мушкетів.

нобілітету, по-друге підривом авторитету Святого престолу та руйнуванням ідеалу «світової християнської спільноти» під його духовною владою і патронатом римського імператора, поділяючи все населення імперії на антагоністичні угруповання прибічників верховенства папи — з одного боку і римського імператора — з іншого. Ці характерні ознаки «лихоліття» стосуються не лише найширшк відомих подій в Італії (війни гвельфів і гібелінів та наступні Італійські війни), але й війн Данії й Швеції проти Ганзи, війн Московського царства проти Новгороду й Твері та інші війни монархій проти міст-республік, на тлі міжусобиць між ними самими.

Становлення великих територіальних монархій.

Від Середньовіччя центральна частина Європи була об'єднана «під дахом» Римської (фактично німецько-італійської) імперії, причому не стільки політичною владою, яка була досить слабкою, скільки єдиним культурним полем, основу якого становила ідея світової християнської спільноти під духовним провідом папи і патронатом римського імператора. Але в цей же час за межами Римської імперії правлячі європейські «доми» в запеклих війнах «збирали землі» в політичні утворення нового типу — національні територіальні держави з міцною монархічною владою й активним податним станом, на основі якого починався й процес формування європейських політичних націй. Утворення сильних національних монархій найінтенсивніше відбувалося на периферії християнського світу — в протистоянні іншим цивілізаціям і «чужим» суперетносам, де питання збереження культурної самоідентичності поставало найгостріше, сприяючи швидкому усвідомленню національної єдності — поняття, що стало за Нового часу ключовим. На південному заході Європи в боротьбі з маврами під час Реконквісти почалася консолідація іспанської нації, яку зміцнила шлюбна унія Арагону й Кастилії (1492). У Франції й Англії процес національної консолідації почався під час Столітньої війни, можливо, вперше виділивши як пріоритетний зв'язок королівської влади з податним станом; надалі, усунувши загрозу феодалних міжусобиць, обидві держави з кінця XV ст. постали як сильні абсолютні монархії, успішно продовжуючи в наступні століття боротьбу за гегемонію в Європі. На сході, у війнах з Османською Портою, зміцніла багатонаціональна Австрійська держава на чолі з родом Габсбургів. На півночі могутня за Середньовіччя Данія поступилася лідерством Швеції. На північному сході Європи в протистоянні з хрестоносцями й татарами постало Велике князівство

Литовське (XIV–XV ст.), яке вибороло у Лівонського й Тевтонського орденів вихід до Балтійського моря, а на півдні у війнах з татарами поширило свій контроль на величезні території Київської Русі й Дикого степу — до Чорного моря; надалі в низці шлюбних уній Литви з Польщею сформувалася багатонаціональна Річ Посполита (1569), яка з XVII ст. стала однією з великих держав Європи. Ще далі на сході Московське царство, переживши татаро-монгольську навалу, впродовж XV ст. знищило Новгородську республіку, захопило Казанське й Астраханське ханства і почало війни за вихід до Балтійського моря, наражаючись, однак, на спільну протидію держав Західної Європи.

Географічні відкриття європейських мореплавців

Слідом за португальськими, генуезькі мореплавці (Х. Колумб — на кастильській службі, Дж. Кабот на англійській)¹ вивели Західноєвропейську цивілізацію на якісно новий рівень світової гегемонії. Відкриття Америки спряло спочатку зростанню й збагаченню імперії Габсбургів, але надалі географічні відкриття XVI–XVIII ст. і колонізація відкритих земель здійснювалися в умовах жорсткої конкуренції європейських націй. Це мало наслідком значні соціальні, економічні й політичні зрушення в європейських суспільствах, які визначили основні риси нової історії: розвиток торгівлі, товарного виробництва, науки й технологій; загальне піднесення, унаслідок цього, соціального значення податного стану і формування його самосвідомості; становлення європейських націй та визначення загальнонаціональних інтересів; зміцнення влади монархів, інституціоналізація в їх особі державного суверенітету, та усвідомлення необхідності розробки міжнародно-правових механізмів узгодження суперечностей між націями — як у самій Європі, так і на нововідкритих територіях.

5.1.2. Священна Римська імперія німецької нації як «світова держава» Західнохристиянської цивілізації

На початку XVI ст. Священна Римська імперія зберігала традиційний авторитет і провідне місце в Європі, хоча розкол церкви та гуситські війни втягнули її в глибоку соціально-політичну кризу.

¹Як відомо, ці генуезці «відкрили» Америку для Європи: Х. Колумб в 1492 р., Дж. Кабот — в 1497 р. Хоча з IX ст. нормани вже мали в Америці і Гренландії свої поселення.

Габсбурги, виборовши імперський престол (упродовж 1438–1452), як правлячий рід Австрії, де, подібно до інших молодих держав Європи, почався процес формування політичної нації, прагнули зміцнити монархічну владу, спираючись на податний стан. З іншого боку, ставши імперською династією, Габсбурги успадкували ідею створення універсальної «всехристиянської» імперії. Але в XV ст. «християнський інтернаціоналізм» вже не сприймався так, як на початку Папської революції в XI ст. Національна свідомість, принаймні, на рівні податного стану, стала частиною європейського мислення, тож правлячі дома могли розраховувати на всенародну підтримку тільки задовольняючи бажання народу — бачити в особі монарха главу нації. В багатонаціональній імперії, після повстання чехів і поширення загальної недовіри до Риму та італійців, склався сприятливий час для консолідації численних етносів германського й змішаного походження в політичну німецьку націю. Імператор Фрідріх III у 1486 р. в «Законі про земський мир» вперше назвав імперією «Священною Римською імперією німецької нації»¹. Офіційно (тобто на основі визнання Рейхстагом, від імені всіх станів) — імперія стала так називатися за Максиміліана I (з 1512), що стало досить знаковим актом, який, водночас, апелював до національної свідомості німців та до «імперського патріотизму», готуючи передумови для їх національної консолідації в період діяльності Лютера.

Від самого початку свого імперського правління Габсбурги усвідомлювали необхідність для Імперії системних реформ. Імператор Фрідріх (1452–1493) зробив перші кроки в цьому напрямку, однак вирішальні зміни з упорядкування імперських справ очікувалися від широкомасштабних реформ імператора Максиміліана I на межі XV–XVI ст. Максиміліан I (1486–1519) затвердив проект реформ на першому всеімперському рейхстазі у Вормсі, скликаному у 1495 р. Реформи заборонили збройне врегулювання суперечок між державами імперії (вічний земський мир), поділили імперію на шість (згодом десять) великих округів з виборним делегуванням повноважень в імперський Рейхстаг та заснували постійні загальноімперські дорадчі, виконавчі та судові органи. Наслідки реформи, як і її вихідні мотиви, були суперечливими: з одного боку імперія адекватно відреагувала на виклик часу, інституціалізувавши права станів і обмеживши сваволю

¹Римським імператором назвався ще Оттон II (973–983), Священною (Sacrum) Римську імперію назвали за Фрідріха Барбароси (XII ст.), Карл IV (XIV ст.) вперше застосував її німецьку назву (Heiliges Romisches Reich).

імперських князів. З іншого, реформа не змінила застарілого стереотипу повноважень імператора як світського патрона християнського світу, що робило його заручником союзу з папою і архієпископами та співучасником того радикалізму й консерватизму, осередком якого залишалися Ватикан і церква. Цікаво, що саме імперські князі, які бойкотували реформи Максиміліана I з мотивів захисту своїх архаїчних привілеїв, активно підтримали протестантизм, ставши провідниками відносно прогресивного світогляду (хоч і робили вони це не стільки як просвітлені вірні, скільки як опозиційна імператору сила). Максиміліан I, розуміючи що реформи в імперії бойкотують, зосередився на впорядкуванні своєї вотчинної молодії держави — Австрії, відновивши політику її відмежування від імперських справ, зокрема, скасувавши стягнення імперських податків на її території.

Натомість, продовжував зміцнюватися сам «дім Габсбургів», передовсім, завдяки «шлюбній дипломатії». В кінці 1496–1497 рр. було укладено два іспано-австрійські шлюби: син Максиміліана I Філіп одружився з іспанською інфантою Хуаною, а спадкоємець іспанського трону Хуан — із дочкою Максиміліана I Маргаритою¹. У 1504 р. Хуана успадкувала кастильський престол. У 1516 р. син Філіпа й Хуани Карл став королем Іспанії, а у 1519 р., ставши королем Німеччини, він був обраний імператором (Карлом V). Крім Карла, на імператорський титул претендували ще два монархи: король Франції Франциск I Валуа і король Англії Генріх VIII Тюдор: усі вони мали на цей титул династичні права, але рішення повинна була винести колегія з семи імперських князів-виборців². Габсбурги кілька поколінь були пов'язані фінансовими справами з найбагатшим купецьким домом Європи Фугерами з Аусбурга. Фугери й забезпечили Карлу необмежене кредитування «для переконання» князів-виборців³, за що, ставши імператором, Карл V надав їм монопольне право на експлуатацію всіх золотих та срібних копалень Іспанської корони. Самі ж володіння роду

¹Маргарита була заручена з французьким королем Карлом VIII, але заради Бретані, яка контролювала морські кордони з Англією, той, зрештою, уклав шлюб з Анною Бретонською.

²«Князі» — загальний термін: Золота Булла 1354 р. згадує короля Богемії, архієпископів та курфюрста.

³Франциск I запропонував колегії курфюрстів 300 тис. гульденів, а Карл — 850 тис. флоринів (у цей час рейнський гульден мав близько 2,9 г золота, а флорин — 3,6 г).

Габсбургів стали відтоді першою дійсно світовою державою, яка охопила обидві півкулі й «над якою не заходило сонце».

Карл V завершив реформу Максиміліана I, зосередивши головні зусилля на створенні нового кодифікованого імперського права. В кількох німецьких державах були прийняті кримінальні «матеріально-процесуальні» кодекси, на основі яких було розроблене й загальноімперське зведення кримінальних і кримінально-процесуальних норм (Кароліна), яка стала основним джерелом для винесення рішень Імперським камеральним судом. Як відомо з історії, зусилля імператорів-реформаторів не змогли зупинити розпад імперії. З початком проповідей Лютера й Цвінглі та в ході подій, що розгорнулися надалі, «реформи згори» були загальмовані й відкориговані подіями протестантської Реформації. Остаточні підсумки змін підвів лише Вестфальський мир 1648 р. Його умови для імперії, з-поміж інших держав Західної Європи, були найменш сприятливими для соціального розвитку. Таким чином, ставши наймогутнішою державою Європи, а ненадовго й світовою державою Західнохристиянської цивілізації, імперія Габсбургів не змогла протистояти об'єктивним історичним змінам, які, потіснивши на другий план грубу військову силу мілітаризованої держави¹, головним критерієм успішності націй зробили адекватність їх соціального розвитку викликам міжнародного історичного поступу.

Отже, відповідно до моделі А. Тойнбі, Західнохристиянська цивілізація, яку Святий престол в ході Папської революції XI ст. об'єднав спільним культурним полем, проживши розквіт активності самоврядних міст-республік (XI–XIV ст.), увійшла в сугу міжусобиць «лихоліття» (XV–XVI ст.), наприкінці якого імперія Габсбургів стала набувати дедалі виразніших ознак «світової держави» Західнохристиянської цивілізації. Проте Габсбургам не вдалося створити в Західній Європі єдину, тривалу в часі, імперію-гегемон: конкуренція кількох великих територіальних монархій, можливості колоніальних придбань, а головне, активність податного стану молодих європейських націй у боротьбі не лише за свій добробут і безпеку, але й за людську гідність забезпечила загальний стан рухливої геополітичної рівноваги в Європі.

¹ У наступні епохи — Іспанія, Франція, Річ Посполита, Швеція, Росія, Порта, Пруссія, ставши на шлях мілітаризації й погроз іншим державам, платили за це зривом темпів розвитку й занепадом.

Імперія Габсбургів виявилася лише «сильнішою серед рівних», причому, на досить нетривалий період — від Італійських війн до Тридцятилітньої війни, чому, серед іншого, сприяло величезне різноманіття протиріч, що ситуативно то розділяли, то об'єднували різні соціальні верстви й суспільства Європи. Основними з таких протиріч були: протистояння самоврядних міст і володарів провінцій, які намагалися підім'яти під свій «патронат» міські комуни; у межах міст-республік — конфлікт між нобілітетом і простолюдом; у територіальних державах — намагання феодалів зберегти свої привілеї та їхній опір монархам, які прагнули зміцнити свою владу до абсолютизму; в межах Імперії, то приховано, то явно, тривав конфлікт між імператором і папою; в межах усієї Європи — визначаються все нові суперечності між імператором та монархами територіальних держав, а також між ними і римським папою. Ці та низку інших суперечностей супроводжувало чергове загострення конфлікту між Півднем та Північню Європи¹, а також загальне протистояння християнського «Заходу» ісламському «Сходу». Останнє, однак, теж ситуативно, усувається союзом з Портою — спочатку, Франції, потім Об'єднаних провінцій (Нідерландів) і Англії.

У перші століття Нового часу зіткнення й переплетіння багатогранних європейських протиріч (у межах і за межами самої Європи) — у загальному підсумку створювало середньостатистичну рухливу рівновагу, завдяки якій молоді нації Європи формувалися самі й формували власну державність — близько до режиму змагань «на рівних», без значних відривів у розвитку між собою. З іншого боку, від Середньовіччя в Європі повелося так, що сторони конфліктів традиційно усвідомлювали свою взаємозалежність і, розв'язуючи чергову війну чи піднімаючи повстання, не прагнули знищити опонента «раптово й назавжди»: всі збройні сутички починалися як намагання лише вплинути на протилежну сторону, змусити її повернутися до «правильних» відносин, освячених старим-добрим звичаєм чи християнською злагодою. Однак, і Новий час, поступово й непомітно, серед нобілітету, церковних і світських магнатів та монархів зростали апетити й амбіції: інтенсивність торгівлі підняла значення контролю над портами й перевезеннями (морем, ріками чи суходолом), а розкріпачення розуму в приземлених душах збуджує лише прагнення багатства й влади. Натомість, серед народів зменшується довіра до церкви та пошана до вищих ієрархів, разом з

¹Італійці продовжували називати як німців, так і французів «північними варварами».

їхнім відчуттям себе єдиною спільнотою християн Західної Європи. Ці та багато інших обставин дедалі більше загострювали непримиренність, жорстокість і масовість конфліктів Нового часу. Інтегрованим їх втіленням стали тісно пов'язані між собою дві події загальноєвропейського значення: Італійські війни (1494–1559) і революції та громадянські війни Реформації (1520–1689¹), спровоковані значною мірою саме Італійськими війнами.

5.1.3. Італійські війни як епізод боротьби за «Лотареву спадщину»

Італійські війни стали продовженням середньовічного конфлікту між німецькими й французькими монархами за «Лотареву спадщину» — серединні володіння старшого онука Карла Великого (Лотаря), які являли собою смугу багатих територій — від Північно-Західної Європи² до Італії. Самоврядним містам Італії з XI до XVI ст., загалом, вдавалося зберігати свободу (так само, як і самоврядним містам Північно-Західної Європи), проте міжусобиці й громадянські війни XIV–XV ст. знесли республіки, зробивши їх потенційними жертвами великих територіальних утворень, які саме перебували в процесі трансформації з квазідержавних сеньйоріально-васальних пірамід у монархії, абсолютистські в перспективі.

Слід однак зауважити, що в другій половині XV ст., після тривалих громадянських та міжусобних війн, італійським республікам майже на сорок років вдалося встановити мир. Лодійським договором 1454 р. між Міланом, Флоренцією й Венецією була заснована Італійська ліга, до якої приєдналися інші італійські міста-республіки, Папська область і Неаполітанське королівство. Члени Ліги зобов'язалися не вдаватися до воєнних дій для врегулювання конфліктів між собою і не укладати сепаратні угоди з третіми країнами. Проте, для монархій Іспанії, Франції і Священної Римської імперії Італія являла собою занадто привабливу потенційну жертву.

Зрушення нетривалої геополітичної рівноваги в Італії почалося з 1492 р., коли помер правитель Флоренції Лоренцо Медічі (Пишний) — гарант італійського миру. Воно, однак, було ініційоване ззовні: того ж

¹ Період включає лютеранську й кальвіністську Реформацію. «Біль про права» 1689 р. юридично закріпив здобутки Великої англійської революції — останньої з кальвіністських революцій у Європі.

² Карл V вперше назвав ці території Нідерландами в «Прагматичному акті» 1549 р.

року підданий Арагонської династії валенсійський шляхтич Родріго Борха був обраний папою Олександром VI. Рід Борха (відомий в Італії як Борджіа), вже мав на Святому престолі одного свого представника — Алонсо Борху (папу Каллікста III, 1455–1458), який, крім активної антитуруецької діяльності, уславився тим, що за його понтифікату Ватикан став осередком непотизму. Серед численних родичів, влаштованих його зусиллями на найвищі церковні посади, був і племінник Родріго, який і став папою Олександром VI. Родріго байдужі були прагнення італійців до миру й свободи, зате кланові пріоритети спонукали його зосередити всі зусилля на забезпеченні представників свого роду землями й титулами в Італії. Найпростіший шлях для цього Родріго бачив у приєднанні до Папської області ще незалежних італійських комун і сеньйорій. У 1493 р. він, на порушення умов Лодійського миру, в союзі з Венецією й Міланом заснували Лігу Святого Марка, метою якої була торгова експансія й розширення територіальних володінь сторін договору. Дії папи Олександра VI підтримував Арагон, але їхні плани були зірвані іншою великою державою, що й стало формальним початком першої італійської війни, в ході й після якої загальна непередбачуваність подій тільки зростала.

Перша італійська війна (1494–1496) розпочалася несподіваним захопленням Неаполю французьким королем Карлом VIII, який як нащадок Анжуйських герцогів оспорував право на Неаполь у Арагонської династії, незаконний представник якої, король Неаполя Фернандо, саме помер на початку 1494 р. Підставою руху французьких військ через Італію, офіційно проголошеною Карлом VIII, був похід з відвоювання у турок Константинополя: це дало їм змогу вільно пройти землі Міланського герцогства і республіки Флоренція. Французи без бою зайняли Флоренцію, а потім і Неаполь. Карл VIII проголосив себе королем Неаполітанським і Єрусалимським та імператором Сходу. Реальним у той час був лише перший з вказаних титулів, однак і його Карл VIII втратив менш ніж через два роки. Інші держави, обурені діями Карла VIII, створили у березні 1495 р. Священну Венеційську лігу, куди увійшов папа, республіка Венеція, герцог Мілану Людовік Сфорца, Фердинанд II Арагонський і Максиміліан I (тоді римський король і ерцгерцог Австрії). Пізніше до Ліги приєднався Генріх VII Англійський, війська якого мали висадитися в Бретані. Вже у 1496 р. війська Іспанії і союзників очистили Італію від французів.

Однак дії Карла VIII спровокували тривале порушення рівноваги в Італії, яке стало основою й центром усіх наступних зрушень Нового

часу. Зокрема, рейд французів активізував повстання проти Флоренції Пізи¹, яка ненадовго здобула незалежність, у самій же Флоренції внаслідок заворушень на чотири роки встановилася комуністично-теократична диктатура Джироламо Савонароли (1494–1998). Неаполітанське королівство разом із Сицилією отримало іспанський протекторат, що стало важливим кроком до посилення Іспанії і з чим не могла змиритися Франція. Крім того, після вигнання французів і появи в Неаполі арагонців Олександр VI став активніше інтригувати в напрямку реалізації своїх планів приєднання до Папської області нових вільних італійських міст-комун і можливих завоювань за рахунок вдалих політичних альянсів.

Друга італійська війна (1499–1504) була розв'язана за Міланське герцогство Людовіком XII, який посів престол Франції в 1498 р. Він мав на Мілан династичні претензії, оспороюючи легітимність влади Людовіко Сфорца. Домагання Людовіка XII підтримала республіка Венеція². У 1499 р. французи захопили Мілан, так само легко, як за п'ять років до цього Неаполь. Сфорца втік до Тіролю, де за допомогою Максиміліана I набрав армію швейцарців, відбив Мілан, але зазнав нової поразки й був захоплений французами в полон, де й помер. Людовік XII оголосив себе герцогом Мілану, але на цьому не зупинився. Він уклав з Фердинандом II Арагонським Гренадську угоду про поділ Неаполітанського королівства. Проте, в ході реалізації умов договору між військами спалахнув новий конфлікт. У 1503 р. іспанці завдали французам серйозної поразки. Цього ж року помер папа Олександр VI, який підтримував умови угоди Арагону і Франції. Новий папа Юлій II ініціював припинення війни: в 1505 р. у Блуа було укладено мир, за яким були підтверджено права Іспанії на Неаполітанське королівство, а за Францією визнано сюзеренітет над Ломбардією та Генуезькою республікою. Таким чином, південь Італії став іспанським, північний схід — французьким, а посередині залишалася Папська область.

Третя італійська війна (Камбрейської ліги) (1508–1516) була найтривалішою, а також, очевидно, останньою, де більш-менш активну роль відігравали італійські держави. Крім того, ця війна супроводжувалася демонстрацією такого геополітичного цинізму, який назавжди покінчив з прямою й прогнозованістю дій монархів та

¹Незалежна республіка Піза (1085–1406), сильно ослаблена війною з Генуєю (1284), була завойована Флоренцією (союзом комун Тоскани) у 1406 р.

²У цей час, однак, Республіка Св. Марка вела війну з Османською Портою (1499–1503).

лицарства, характерними для минулих віків. Зініційована папою римським, війна виявила готовність тогочасних великих і малих держав, на чолі зі Святим престолом, відкинувши всі правові й моральні принципи, спільно нападати на державу-жертву заради розширення власних територій. Жертвою в цій війні була обрана, за вказівкою папи Юлія II, республіка Венеція, посилення якої непокоїло її сусідів. З утворенням в Камбре 10 грудня 1508 р. антивенетійської ліги, її великі й малі члени¹ зафіксували свій відвертий намір відхопити собі частину володінь Республіки Святого Марка, яку вони прирекли на загибель. Венеції вдалося уникнути загибелі лише завдяки мужності й багатствам її громадян та неймовірним зусиллям її дипломатів. Папа, одразу після утворення Ліги, розкрив венеційцям зміст договору, пообіцявши не брати участі у війні, якщо Венеція віддасть йому Романью. Коли ж Венеція не погодилася, він буллою від 27 квітня 1509 р. наклав на неї інтердикт² і спонукав союзників до рішучих дій: володіння республіки з усіх боків було піддано агресії союзних військ.

Однак, втративши деякі території, Венеція своєю дипломатією зуміла розпорошити сили сторін Камбрейської ліги і, зрештою, достойно вийти з цієї скрутної ситуації. У 1510 р., віддавши Фердинанду II порти Апулії, венеційці уклали з ним сепаратний мир. Так само, відмовившись від Равени й Романьї на користь папи, вони отримали від нього згоду на сепаратний мир і знаття інтердикту. Через вторгнення в Романью французів, разом з ферарськими й німецькими військами, папа зайняв спрогнозовану Венецією антифранцузьку позицію, ставши її ситуативним союзником. Всі зусилля папи тепер були спрямовані на відвоювання у французів Романьї, для чого він найняв швейцарців і заручився підтримкою Фердинанда II Арагонського, визнавши його претензії на Неаполітанське королівство. Влітку венеційсько-папські війська захопили Болонью. Проте восени під час контрнаступу французів, папа, який перебував у Болоньї, ледь не потрапив у полон.

У цей час авторитет папи Юлія II істотно впав, і навесні 1511 р. жителі Болоньї повстали проти папського кардинала і відкрили французам ворота міста. На боці Франції в цей час були війська деяких німецьких князів, численні кондотьєри, а також повстанці з міських

¹Імператор Максиміліан I, папа Юлій II, Людовік XII Французький, Фердинанд II Арагонський, король Угорщини, герцоги Савойський і Ферарський, маркграф Мантуанський та інші дрібні італійські володарі.

²Відлучення від церкви.

комун, для яких папські чиновники встигли стати нестерпним тягарем. До того ж, у 1511 р. дев'ять кардиналів папи, за підтримки Людовіка XII й Максиміліана I, оголосили про скликання собору в Пізі для розслідування зловживань папи Юлія II і його функціонерів. В липні 1511 р. папа, стурбований перспективами розслідування і не відмовившись від претензій на Романью, взявся за формування антифранцузької коаліції, де як приз мало виступити вже не Венеція, а Міланське герцогство, окуповане французами. За його ініціативи 4 жовтня 1511 р. створюється чергова «Священна» ліга, до якої, крім Венеції, запрошено Фердинанда II, Генріха VIII і Максиміліана I¹.

Проте, французи першими розпочали активні воєнні дії (в лютому 1512) і навесні підійшли до Равенни, в битві за яку папські війська втратили 10 тис., а французькі — 4 тис. солдатів. Французи зайняли Равенну, вчинивши там чергову різанину. 23 березня 1512 р. Франція уклала в Блуа сепаратну угоду з Венецією, в якій сторони зобов'язалися спільно виступати проти будь-яких ворогів, що загрожуватимуть хоча б одній зі сторін. Папа очікував наступу французьких військ на Рим. Проте захоплений в полон і звільнений папський легат кардинал Джованні Медичі повідомив папу про втрати французів і про те, що наступ на Рим не планується. Юлій II, скориставшись ситуацією, скликав Латеранський собор (2 травня 1512), на якому оголосив про приєднання до коаліції імператора Священної Римської імперії, а для заохочення Генріха VIII спеціальним декретом наділив його почесним титулом «Найхристияннішого» короля, який, зазвичай, належав французьким монархам. Його зусилля не були марними: імператор наказав усім німецьким найманцям на французькій службі під страхом смертної кари повернутися додому, в той час як англійські війська відтягнули значну частину французьких військ на захід Франції. У той же час (1512) іспанці захопили Наварру. Залишки французьких військ в Італії відступили, втративши всі італійські володіння французької корони: в Мілан повернулися Сфорца, Генуя знову оголосила себе незалежною республікою. Папа розширив свої володіння за рахунок Парми і П'яченци, а у вересні 1512 р. війська папи захопили Флорентійську республіку, де було відновлено владу Медичі. Залежність Флоренції від папи посилилася після обрання у березні 1513 р. Джованні Медичі (сина Лоренцо Пишного) папою Левом X. З імператором новий папа

¹Генріх VIII приєднався до неї 17 листопада 1511 р., а Максиміліан I лише в 1512 р.

уклав угоду, предметом якою знову стало розчленування Венеції, при цьому сторони зобов'язалися не укладати з Венецією сепаратно ніяких мирних договорів.

У цій ситуації Венеція і Франція відновили спільні воєнні дії, залишаючись союзниками весь останній період третьої італійської війни (1513–1516). Мета обох сторін полягала в поверненні втрачених володінь. Франція, уклавши в 1514 р. сепаратний мир з Генріхом VIII, знову могла зосередитися на Італії. Проте до 1515 р. французько-венеційські зусилля наражалися на успішний опір швейцарців, які утримували Міланське герцогство. Лише з коронацією Франциска I (1 січня 1515) ситуація змінилася. Він захопив Савойю й частину Ломбардії, а у битві при Маріньяно 13–14 вересня 1515 р. війська Франції й Венеції повністю розгромили швейцарців. Восени Франциск I заволодів усією Ломбардією. У грудні 1515 р. папа Лев X уклав з Франциском I угоду, за якою визнав його права на Міланське герцогство і відмовився від Парми й П'яченци. У серпні 1516 р. новий король Іспанії Карл V також підписав з Франциском I мирну (Нуайонську) угоду, визнавши його права на Мілан, в обмін на визнання за Іспанією прав на Неаполь. Максиміліан I в грудні 1516 р. погодився віддати Венеції всі захоплені в неї Імперією землі за умови їх викупу в розстрочку.

Третя італійська війна була, зрештою завершена. Вона відрізнялася безпринципністю римських пап, стрімкими змінами союзників, небаченою жорсткістю найманців до мирних жителів, віртуозною дипломатією Венеції і загальною нікчемністю наслідків. «Перший раунд» італійських війн став своєрідним каталізатором змін в усіх державах Європи, але найперше — у Священній Римській імперії, де через кілька років спалахнула Реформація.

«Італійські війни Франциска I» (1521–1546). Чотири наступні італійські війни часто зветься «війнами Франциска I», оскільки починалися за його ініціативою, хоча й виявилися найбільш невдалими для Франції. Головними постатями в цих війнах були три великі правителі Європи — майже ровесники й суперники в боротьбі за престол Священної Римської імперії, долі яких тісно переплетені в європейській історії: король Англії Генріх VIII (1509–1547); король Франції Франциск I (1515–1547)¹ і король Іспанії (1516–1555),

¹Франциск I, тільки ставши королем Франції, переможно завершив третю італійську війну, але в четвертій війні потрапив у полон. Усі чотири війни, розв'язані за його правління, були для Франції невдалими.

Німеччини (1519–1556) та імператор Священної Римської імперії (1520–1556) Карл V. З двох головних опонентів у цих війнах, якими були Франциск I і Карл V, останній майже завжди виходив переможцем: Франція втратила не лише землі в Італії, але й частину володінь з «бургундської спадщини», тоді як Іспанія стала наймогутнішою державою світу. Англійський король Генріх VIII дотримувався більш гнучкої й підступної політики: іноді він вів з Франциском I переговори про союз, іноді, в скрутні для Франциска I часи, зраджував його, намагаючись відхопити у Франції частину її північно-західних земель.

Четверта італійська війна (1521–1526). Програвши боротьбу за імперську корону (1519), Франциск I, усвідомлюючи наслідки посилення дому Габсбургів, намагався створити антигабсбурзьку коаліцію, уклавши, передовсім, союз з Англією. Ще у 1518 р. він домовився з Генріхом VIII про перспективи шлюбу дочки Генріха Марії і свого сина. У червні 1520 р. він влаштував Генріху VIII пишний прийом у Кале. Але Генріх VIII, зрештою, підводить Франциска I, вирішивши відати свою доньку в дім Габсбургів¹. Карл V, посівши престол Імперії (1519), отримав під свою владу Німеччину, Нідерланди, Іспанію, Сицилію, Неаполітанське королівство і всі володіння в Новому Світі. Він виношував плани «Всехристиянської імперії» і знайшов стосовно цих планів підтримку папи Лева X, який планував використати владу Карла V для посилення авторитету Святого престолу. Карл V, намагаючись повністю заволодіти «лотаревою спадщиною», відкрито висунув претензії на Мілан і Бургундію, що перебували під владою Франції, пропонуючи за це віддати Франциску I Наварру, що викликало у короля Франції лише обурення. 8 травня 1521 р. було укладено нову угоду про спільні воєнні дії проти Франції папи і Карла V, а Генріх VIII, як завжди, зайняв позицію очікування. У 1521 р. війська Франциска I захопили Люксембург і рухалися Фландрією. Однак, у цей же час війська Карла V захопили Ломбардію і змусили французький корпус залишити Мілан. У квітні 1522 р. в битві при Бікоккі (неподалік від Мілану) папські й імперські війська розбили французів і швейцарських найманців, після чого у війну вступив Генріх VIII, військо якого захопило Пікардію і Гієнь. Водночас іспанці вторглися в Наварру і загрожували Франції з півдня, а конетабль Бурбон, зрадивши Франциска I, захопив Прованс. У 1524 р. було укладено перемир'я: Франція знову залишилася без

¹Марія була заручена з Карлом V, але тільки ставши королевою Англії в 1554 р., вперше вийшла заміж за сина Карла V Філіпа, молодшого від неї на 12 років.

Італії. У 1525 р. нова спроба Франциска I відвоювати Ломбардію закінчилася трагічною. В битві під Павією 24 лютого 1525 р. Франциск зазнав нищівної поразки, був поранений і захоплений у полон. Майже рік після цього велися переговори про викуп французького короля, і лише 14 січня 1526 р. полонений король підписав Мадридський договір, за яким Карлу V відходили Бургундія, Артуа, Фландрія, та італійські володіння Франції. Англії Франциск зобов'язався виплачувати щорічно 100 тис. талерів. Два його старших сини Франциск і Генріх залишалися замість нього заручниками у Мадриді, доти, доки він не укладе династичний шлюб з донькою імператора Елеонорою. Союзна в цій війні Франції Венеція, отримавши від Австрії Градішку¹, також уклала з імператором мир.

П'ята італійська війна (1526–1530). Звільнившись від полону, Франциск I оголосив Мадридський договір недійсним як підписаний під тиском. Одразу ж після звільнення з полону Франциск I відрядив кур'єрів до англійського короля й турецького султана оголосити про свій намір створити нову антигабсбурзької коаліцію. 2 травня 1526 р. було засновано Коньякську лігу, до якої увійшла Франція, Англія, папа (Климент VII), Венеція, Генуя, Флоренція й Мілан. Королю Англії Генріху VIII було запропоновано стати протектором Ліги.

Франциск I розраховував також на допомогу турків. Ще перебуваючи в полоні у Карла V, він через посередників таємно звернувся до Сулеймана Пишного за допомогою. Сулейман влітку 1526 р. послав війська до Угорщини, з наміром дійти й до Австрії. Чесько-хорватсько-угорські війська на чолі з королем Угорщини Лайошем II Ягелоном, зазнали від турків тяжкої поразки у битві при Мохачі 29–30 серпня 1526 р., де загинув і сам король. Після цього турки легко взяли столицю королівства Буду, на півтори сотні років окупувавши більшу частину Угорщини, і рушили далі до Відня, який взяли в облогу в 1529 р.

В Італії після перших вдалих дій антигабсбурзької коаліції, Карл V зосередив усі зусилля на швидкому завоюванні Італії: армія найманців пройшла з півночі через всю Італію і 4 травня 1527 р. вчинила в Римі різанину, яка шокувала всю Європу. Папа був ув'язнений, Флоренція, знову вигнавши Медичі, проголосила республіку. На півдні облога французами Неаполя була зірвана через зраду Генуї, яка відкликала свій флот. На довершення цих подій у 1528 р. в Італії спалахнула чума,

¹Фортеця Венеції на Адріатичному морі, анексована імперією в 1521 р., та в 1526 р. (остаточно).

від якої померла значна частина французького війська, включаючи командувача Лотрека. Обставини спонукали Франциска I піти на мир. Цей так званий «дамський мир» в Камбре став наслідком спільних зусиль Маргарити Бургундської (тітки Карла V) і Луїзи Савойської (матері Франциска I). Умови договору були тяжкими для Франції: Карлу V були віддані Артуа, Фландрія і Турне, закріплено повновладдя Іспанії в Італії. Імператор відмовився лише від претензій на Бургундію. Важливими умовами миру були додаткові взаємні зобов'язання в сфері міжродових відносин. Папі Клименту VII (з роду Медичі) Карл V пообіцяв відновити владу Медичі у Флоренції (що й було виконано після десятимісячної облоги Флоренції німецькими військами у 1530 р.). Самого Карла V папа зобов'язався коронувати в Римі імператором (в 1530 р. цю умову також було виконано). Франциск I, як і обіцяв у полоні, одружився з Елеонорою, сестрою Карла V. Він також погодився породичатися з папою Климентом VII через шлюб сина Генріха (майбутнього короля Франції Генріха II) з Катериною Медичі.

Шоста італійська війна (1535–1538). П'ять років миру дали Франції можливість відновити економіку. З іншого боку, різанина в Римі, Реформація і розрив Генріха VIII з католицькою церквою знизила авторитет Карла V і папи Климента VII. У жовтні 1533 р. було укладено шлюбний договір сина Франциска I Генріха (Генріха II) з Катериною Медичі¹, що посилювало французькі позиції в Італії. Посилила позиції Франції й перша офіційна французько-турецька угода 1535 р. Безпосередньою підставою для відновлення воєнних дій стало оголошення Карлом V Ломбардії володіннями іспанської корони, після смерті у 1535 р. герцога Мілану Франческо II Сфорца. Франциск I, який здавна мав власні претензії на Мілан і Савойю, ввів війська в Ломбардію, захопивши Турин (центр П'ємонт). Війська Карла увійшли в Прованс, але на підставі французько-турецького договору флот турків з'явився біля Марселя, контролюючи узбережжя Провансу. Франциск I, залишивши в П'ємонті намісника, переніс воєнні дії в Нідерланди. Цікаво, що Карл V застосував у цій ситуації сміливий і досить архаїчний прийом: він викликав Франциска I на поєдинок, однак той не відреагував на виклик. Зрештою, за посередництва папи Павла III в Ніцці 18 червня 1538 р. між суперниками було укладено

¹Катерина Медичі стала матір'ю останніх королів Франції з династії Валуа (Франциска II, Карла IX і Генріха III) і тещею першого французького короля — Бурбона (Генріха IV).

мир на 10 років. Договір, загалом, відновив умови миру в Камбре, однак за Францією залишився П'ємонт, крім того, все герцогство Міланське Карл V обіцяв передати Франциску як придане своєї племінниці, давши згоду на її майбутній шлюб із третім сином Франциска (Карлом, який помер під час наступної війни від чуми).

Сьома італійська війна (1541–1546). Приводом до початку воєнних дій стало вбивство іспанськими солдатами в Павії двох агентів французького короля, коли ті проїздили через Міланське герцогство. У відповідь Франциск I у 1542 р. знову окупував Люксембург, Артуа і Русільон, а турки відновили воєнні дії на кордонах Австрії. У цій війні Франція вперше відкрито виступала в союзі з Османською Портою¹. У 1543 р. флот під проводом правителя Алжиру Хайреддіна², об'єднався біля Марселя з французьким флотом для спільних воєнних дій проти іспанців і савойського герцога, внаслідок чого турецькі й французькі війська захопили Ніццу. Проте з Ломбардії іспанців вибити не вдалося. У цей час на північні кордони Франції з заходу і сходу рушили англійські й німецькі війська. Генріх VIII знову зрадив Франциска, англійці захопили Булонь і рухалися до Парижа, як і війська Карла V. Чергова патова ситуація завершилася укладенням між Карлом V і Франциском I договору в Крепі (18 вересня 1544): це був водночас і мирний, і шлюбний (на перспективу) договір. Сину Франциска I, який одружився з однією з дочок чи племінниць Карла V, імператор обіцяв відати Міланське герцогство або Нідерланди. З Генріхом VIII Франциск I уклав в Ардре договір від 19 січня 1546 р., за яким Англія утримувала Булонь вісім років, після чого була зобов'язана повернути її Франції. Наступного року обидва короля померли: Генріх VIII 28 січня, Франциск I — 31 березня 1547 р.

Під час чотирьох італійських «війн Франциска I» всією Європою ширилися ідеї Реформації, на яку три монархи реагували кожен по-своєму. Король Англії Генріх VIII, керуючись власними інтересами, сам очолив реформацію в Англії, змусивши парламент «Актом про супрематію» (1534) визнати його главою реформованої англіканської церкви, не підвладної Святому престолу³. Франциск I був поміркованим прибічником «галліканської» церкви, тобто значної

¹До цього Франциск I обмежувався таємними зносинами і домовленостями з султаном.

²Васал Османської Порти (паша), в Європі відомий як алжирський пірат Х. Барбаросса.

³Стративши багато як «добрих католиків», так і протестантів, він діяв як справжній тиран, секуляризуючи землі священників і політичних опонентів.

автономії від Риму, тому спочатку дослухався до ідей Реформації¹, але з загостренням релігійного протистояння санкціонував спалення «єретиків» і залишив безліч релігійних проблем своїм наступникам. Карл V відверто боровся з Реформацією, але як світський володар намагався після кожного розгрому протестантів привести їх до компромісу й відновити в імперії мир. Він неодноразово вимагав від пап скликати вселенський собор, на якому б Святий престол узяв на себе місію узгодження протиріч, виявлених у ході Реформації. Вийшовши переможцем у тривалому протиборстві зі своїми коронованими ровесниками, Карл V, зрештою, забезпечив скликання Тридентського собору (1545–1563). Але від самого початку роботи собору католицька церква на чолі зі Святим престолом зайняла настільки непримиренну позицію, що врегулювання проблеми «згори» для Карла V виявилось неможливим: це, згодом і на певний час, вдалося його брату Фердинанду II, який підтримав Реформацію².

Новий король Франції Генріх II, син покійного Франсиска I, продовжив войовничу політику свого батька. З 1548 р. він зблизився з папою Павлом III, який був невдоволений як підтримкою протестантів англійським королем Едуардом VI³, так і позицією Карла V на Тридентському соборі. Крім того, попри те, що сам переслідував протестантів у Франції, Генріх II зблизився з німецькими князями-протестантами. Проти Едуарда VI англійського Генріх II провів короткочасну війну (1549–1550), повернувши Булонь. Проти Карла V Генріх II розв'язав війну в Лотарингії, скориставшись черговим загостренням релігійного протистояння в імперії (відпадиння від Карла V Моріца Саксонського): французькі війська в 1551 р. захопили міста Туль, Верден, Нансі і Мец і були зупинені лише під Страсбургом.

Восьма італійська війна (1552–1559). З 1552 р. відновилася війна за Італію. Французи зі допомогою союзного турецького флоту намагалися захопити Неаполь. Карл V після смерті Едуарда VI (правив 1547–1553), знову зблизився з Англією, де королевою стала старша донька Генріха VIII Марія Католичка (1553–1559), відома гоніннями на протестантів. У 1554 р. Карл V одружив з Марією свого сина Філіпа, і Англія знову вступила у війну проти Франції. У цей час в імперії

¹Серед раннях проповідників реформ король мав добрих знайомих, його рідна сестра Марія Наваррська і кузина герцогиня Феррарська були протестантками.

²Головуючи на Аусбурзькому рейхстазі 1555 р., Фердинанд II запропонував проєкт миру з протестантами.

³Син і правонаступник покійного короля Англії Генріха VIII Тюдора.

Карла V сформувалися сприятливі умови для примирення католиків і лютеран. На переговорах у Пессау (1552) визначилася група «нейтральних» князів, які запропонували свої послуги для визначення умов примирення. З лютого 1555 р. на сеймі в Аугсбурзі під керівництвом брата Карла V Фердинанда, який діяв за дорученням імператора, були проведені офіційні перемовини з врегулювання релігійного конфлікту. Їх успішне завершення відбулося з прийняттям на Рейхстазі 25 вересня 1555 р. «Аугсбурзького миру». Карл V в цей час уже був готовий передати свої повноваження: він зрікся іспанського престолу, який передав сину Філіпу II, а в 1556 р. — німецької й імперської корони, яку передав брату Фердинанду II. Імперія Габсбургів, таким чином, розділилася на дві гілки: австрійсько-німецьку й іспанську (яка володіла Нідерландами й заморськими колоніями).

Того ж року воєнні дії Франції проти імперії в Італії було припинено перемир'ям (1556), яке, однак, завдяки наполегливості папи Павла IV, було порушене Генріхом II: під командуванням Франсуа де Гіза французькі війська зайняли Неаполь (1557). Але в цей час на північному заході Франції іспансько-англійські війська намагалися захопити Болонью, і Де Гіз переправив туди більшість своїх військ. У 1558 р. французи захопили порт Кале, що 200 років був окупований англійцями, і рушили на Нідерланди, де проти іспанців вели партизанську війну протестанти-гези. Проте через виснаження сторін і спільну тривогу обох королів-католиків стосовно посилення протестантів, в Като-Камбезі 1559 р. було укладено мир. Сторонами миру стали Франція й Іспанія, а також Англія, що визнала втрату Кале. За умовами миру Італія залишилася іспанською, Нідерланди — іспанськими, а за Францією визнано права на порт Кале й Лотарингію. Проте Генріх II так і не придбав для Франції територій в Італії, заради чого власне й починалися всі італійські війни.

З іншого боку, якщо до наслідків цієї останньої з італійських війн зарахувати Аугсбурзький мир 1555 р., то вона все ж мала важливий результат: Карл V зрікся як королівського, так і імперського престолів (1555; 1556), а імперія Габсбургів була поділена на іспанські й австрійські володіння. Цією подією Європа, ще не усвідомлюючи цього, стала на шлях відмови від моделі світової держави-імперії, якими обмежувалися всі попередні цивілізації, і почала поступову розбудову збалансованих відносин між європейськими державами-націями.

Таким чином, більш ніж півстоліття, за які відбулися вісім італійських війн (1494–1559), істотно змінили соціальні, економічні й геополітичні характеристики європейських суспільств, ставши періодом непомірних і безглузких жертв, актів вандалізму й масових убивств мирних жителів, загальної непередбачуваності наслідків баталій і поведінки союзників, повного виснаження людських і матеріальних ресурсів воюючих сторін. З іншого боку, італійські війни стали своєрідним полігоном для розвитку технологій і організації ведення війни, які змінили характер відносин між середньовічними станами на наступні століття європейської історії, серед іншого, ставши для податного стану школою збройного опору будь-якій несправедливій владі й дискредитованим авторитетам.

5.1.4. Революції й громадянські війни реформації XVI ст.

Як показує Г. Берман, Реформація як багатоаспектне явище може тлумачитися вузько й широко — з безліччю проміжних рівнів розширення змісту [39, с. 107–109]. У цьому підрозділі Реформацію розглянуто в традиційному сенсі — як революції й громадянські війни, пов'язані з захистом частиною християн своїх релігійних почуттів і переконань, відмінних від «офіційного курсу» Святого престолу. Західна Європа від XI ст. до Реформації керувалася ідеями григоріанської (Папської) революції, відповідно до яких з «двох мечів», що берегли християнський світ, «меч духовний» у руках церкви мав відігравати провідну роль. Саме церква на чолі з папою встановлювала правила добropорядного життя для всіх християн. Проте чим далі, тим більше повновладдя Святого престолу трималося не стільки на вірі в Христа і святість його подвигу, скільки на «рутинній» обивательській довірі до церкви — як до спеціального соціального інституту, офіційно відповідального за спасіння добropорядних християнин. Ця переконаність поширювалася також на віру в те, що «меч світський», тобто влада імператора, королів, феодалів та міських магістратів, також скеровується церквою для захисту порядку й справедливості. Однак, реалії пізнього Середньовіччя й критичний дух Відродження дедалі більше руйнували «святую простоту» й обивательську лояльність пересічного європейця разом з ідеалом вселенського християнського миру під проводом Святого престолу. Відмова пап від своєї зверхності в авіньйонському альянсі з французькими королями і «великий західний розкол»¹

¹Супроводжувався «двоєпапством» — паралельним правлінням пап у Римі й Авіньйоні (Франція) і навіть «троспапством» (третій папа правив у Пізі), надалі крім римських, інші папи були визнані «антипапами».

XIV ст., проповіді Д. Уїткліфа в Англії і Я. Гуса в Богемії та наступні гуситські війни поступово звільнили Європу від ілюзії єдності християнського світу, відтак з'явилися й настрої звільнитися від його дискредитованих авторитетів.

5.1.4.1. Початок Реформації у Священній Римській імперії

На початку XVI ст. у Священній Римській імперії розгорталася подія, які незворотно розкололи її, а далі й усю Європу, на «католицький Південь» і «протестантську Північ»¹: майже водночас почали проповіді за очищення церкви й віри М. Лютер — у Віттенберзі й Цвінглі — у Цюріху.

Доктора Мартіна Лютера, як відомо, спровокувала до протесту чергова булла римського папи про відпущення гріхів². Лютер побував одного разу у Римі, і його реакція німця-провінціала на розтлінність цієї недостойної столиці християнського світу була дуже негативною. Тож буллу він сприйняв як знущання італійців над духом христового вчення. 31 жовтня 1517 р. у своїх знаменитих 95-ти тезах він засудив практику продажу індульгенцій і претензії папи на право відпускати гріхи³. Дізнавшись про тези, папа Лев X викликав автора до Риму, що загрожувало тому смертельною небезпекою. Але за М. Лютера вступився курфюрст Саксонський Фрідріх Мудрий, син якого навчався у доктора в Віттенберзькому університеті. Він зумів переконати папу, що справу має розглянути імперський рейхстаг, а імператора Максиміліана I — призначити слухання доктора перед рейхстагом, захистивши його охоронною грамотою. Однак у жовтні 1518 р. рейхстаг в Аусбурзі дав себе переконати обвинувачеві від Святого престолу (іспанцю), що М. Лютер — еретик. Лютер змушений був переховуватися у володіннях Фрідріха Саксонського та інших німецьких князів, які йому співчували. У цей час він видав низку памфлетів, зокрема, відоме звернення «До християнського лицарства

¹Такий географічний поділ є досить умовним, зокрема, осередками протестантизму були Наварра, П'ємонт, Савойя, Швейцарія, Угорщина та інші «не північні» території.

²Булла папи Лева X від 18 жовтня 1517 р. про відпущення гріхів через продаж індульгенцій — формально була спрямована на збір коштів для будівництва собору святого Петра в Римі, яке запланував ще папа Юлій II.

³Ці тези М. Лютер вивісив напередодні Дня Всіх Святих на дверях Віттенберзького собору, що робили всі віруючі, які бажали, щоб їх почули. Далі тези були роздруковані і мали широкий розголос, потрапивши, зокрема, до архієпископа Майнца, який передав їх папі Леву X.

німецької нації», в якому оголосив боротьбу проти всевладдя Риму справою всіх добрих німців, на чолі з їхніми князями. М. Лютер ще раз виступив зі своїми ідеями перед новим імператором Карлом V на Вормському рейхстазі (1520–1521), але з намови папського нунція Джироламо Алеандро молодий Карл видав Вормський едикт від 25 травня 1521 р., який став юридичною підставою для гонінь на М. Лютера і його послідовників. Це лише спонукало прибічників Лютера до згуртованості. У 1521–1522 рр. за підтримки князів М. Лютер переклав німецькою мовою Новий заповіт, який п'ятитисячним тиражем було поширено в німецьких землях¹, що сприяло культурному об'єднанню німців навколо ідей М. Лютера — не лише свідомим підходом до віри, але й єдиною оновленою мовою.

Водночас у Швейцарії читав реформістські проповіді священик кафедрального собору в Цюріху Ульріх Цвінглі: у проповідях він критикував формалізм посту й целібату та вигнав із кантону монаха, який продавав папські індульгенції. Оприлюднивши 29 січня 1523 р. 64 тези, де виклав власне бачення церковної й державної реформи, У. Цвінглі переконав міську раду Цюріха запровадити в кантоні його реформоване богослужіння. Указом Ради від 15 травня 1524 р. священикам було дозволено одружуватися, ікони й мощі святих наказано вилучити як «кумирів», месу скасувати. В основу організації релігійних общин Цвінглі закріпив принцип самоуправління й виборність пасторів. Згодом цей принцип (конгрегаціоналізму) став і основою організації кальвіністських общин. З ініціативи Цвінглі було також засновано університет Каролініум і низку реформаторських шкіл. Приклад Цюріха підхопили й інші кантони, зокрема Берн і Базель.

Ідеї Реформації швидко поширилися серед народу: під їх впливом, але з цілком самостійними політичними й релігійними гаслами, в імперії, включаючи й швейцарські кантони, спалахнули низка повстань, які увійшли в історію як Селянська війна (1524–1525)². Матеріальними причинами війни стало посиленн в ході італійських війн поборів із селян та інші негативні зміни в їхньому соціальному становищу. Ідеї Реформації тлумачили різні рухи повстанців досить

¹Офіційною й діловою мовою імперії була латина: переклад Біблії, вірші та інші літературні твори М. Лютера та його соратників заклали основи загальнонімецької літературної мови.

²У війні брали участь близько 400 тис. повстанців, кількість загиблих за два роки становила близько 100 тис. Як і в гуситських війнах, основу повсталих становили селяни на чолі з лицарством, іноді спільно з міщанами.

широко й різноманітно. Подібно до тез М. Лютера і У. Цвінглі, їх викладали у вигляді писаних програм, найвідоміші з яких «Дванадцять статей» і Гейльброннський проект «Дванадцять статей»¹ 1524 р., можливим автором яких дослідники вважають Томаса Мюнцера [31, с. 670], були маніфестом повстанців південно-західних німецьких земель, які домагалися свободи євангелічної проповіді, скасування кріпацтва, найтяжчих повинностей і обтяжливих для податного стану привілеїв. Гейльброннський проект, поширений у Франконії, був укладений комісією з депутатів від повстанців. Його основною вимогою було звільнення селян із-під влади дворян, з компенсацією їхніх збитків із церковного майна, а також реформа судів на основі їх обрання від усіх станів. У Тюрингії й Саксонії, а також у швейцарських кантонах селянське повстання набуло форми найрадикальнішого релігійного й соціального спрямування, пізніше відомої як анабаптизм² [31, с. 647]. М. Лютер, орієнтуючись на підтримку князів, засудив селянську війну, закликаючи «зупинити орди селян, що несуть грабiж і вбивства».

На Нюрнберзькому рейхстазі (1522–1523), з якого формально почалася Контрреформація, в буллі нового папи Адріана V було визнано помилки церкви, проголошувалося її очищення й примирення віруючих, а головне — дозволялося читати Біблію «народними» мовами. Проте рішення про гоніння на М. Лютера і його вчення залишилося в силі. У 1524 р. Святий престол розіслав буллі й інструкції з наказами придушити селянські повстання. Протистояли повстанцям, переважно, війська князів, які досить швидко розбили всі народні ополчення з величезною жорстокістю. Лише у Зальцбурзькому архієпископстві й Тіролі після тривалих невдалих спроб підкорити повстанців князі змушені були піти на деякі поступки. Селянська війна лише погіршила становище селян: були спустошені великі території, знищено багато селищ з усім населенням, придушена будь-яка політична активність, розірвані економічні відносини.

Після Селянської війни Ватикан активізував заходи з Контрреформації. У 1526–1527 рр. було засновано ордени францисканців, театинців, капуцинів, та ін., які проповідували

¹Повна їхня назва: «Основні й істинні головні статті, в яких вважають себе ображеними всі поселяни та сільські працівники духовних і мирських володінь».

²Дуже різноманітні течії анабаптизму об'єднувалися лише вимогою другого хрещення в свідомому віці. Після поразки в Мюнстері й Амстердамі радикальних анабаптистів поширилися мирні течії анабаптизму, які забороняють будь-який силовий опір

аскетизм і простоту ранніх християнських общин. Пізніше (1534) Ігнатієм Лойолою і його соратниками засновано Орден Ісуса (єзуїтів). Водночас імператор намагався відновити єдність нації в умовах протистояння Франції й туркам. Шпеєрський рейхстаг, що відкрився 25 червня 1526 р., призупинив дію Вормського едикту. Коли у битві при Мохачі 29 серпня 1526 р. турки розбили нечисленні війська під проводом Лайоша II Ягеллона, окупували Угорщину і рушили до Відня, Карл V пішов на радикальні дії для завершення п'ятої італійської війни. Його війська, серед яких було чимало протестантів, пройшли вогнем і мечем всю Італію і, захопивши Рим, вчинили там різанину (6 травня 1527 р.), шокувавши християнський світ своєю жорстокістю. Під час облоги турками Відня (весна–осінь 1529) імператор погодився припинити військові дії в Італії і на досить поміркованих умовах уклав мирні угоди з папою Климентом VII (Барселонський мир, 29 червня 1529) і Франциском I (мир у Камбре, 15 серпня 1529). Умовою миру стала, серед іншого, обіцянка Карлу офіційно підтвердити його імператорський титул, що й було здійснено на Болонському соборі 24 лютого 1530 р., де Климент VII коронував Карла V німецькою й італійською коронами.

Лідери Реформації, в передчутті рішучих дій Карла V, після підписання миру й коронації в Римі як імператора, намагалися об'єднати свої сили. Для цього Філіп Гесенський запросив реформаторських проповідників до Марбурга, де заснував перший лютеранський університет¹. Тут 2–5 жовтня 1529 р. відбувся диспут М. Лютера й У. Цвінглі, який, через непримиренність Лютера, так і не завершився об'єднанням протестантів. Натомість коронований Карл V скликав новий рейхстаг в Аугсбурзі (в червні 1530²), на якому в наказному порядку збирається примирити реформаторів і католиків перед загрозою нового наступу турків. Лютерани представили Карлу V «Аугсбурзьке сповідання», укладене видатним юристом Меланхтоном, на основі Великого й Малого Катехізисів М. Лютера³ [31, с. 662]. Крім лютеранського «Аугсбурзького сповідання», імператору було представлено й цвінгліанське «Тетраполітанське

¹Заснований в 1527 р. У ньому, зокрема, проходили навчання М. Ломоносов і Б. Пастернак

²Його не слід плутати з рейхстагом 1555 р., на якому укладено Аугсбурзький мир.

³Ці твори згодом увійшли в «Книгу Згоди» (лат. Concordia) — збірника лютеранських віросповідальних текстів (викладення «Символу віри»), виданого у 1580 р.

сповідання», укладене Мартином Бucerом¹. Проте представники папи рішуче оголосили неприйнятність обох цих актів і вимагали їх спростування, тож Карл V не визнав легітимності обох протестантських течій. Це означало, що вірність реформованій вірі надалі розглядатиметься як порушення земського миру й каратиметься як державний злочин. З цього приводу в жовтні в Торгау лідери Реформації провели обговорення юридичних підстав опору імператору, і М. Лютер, відвідавши зібрання, підтримав право реформаторів на опір (протест). Саме після Торгау прибічники Реформації почали називати себе протестантами. У грудні 1530 р. в Гессенському місті Шмалькальдені протестантські князі домовилися про оборонний союз на випадок репресій з боку імператора. 27 лютого 1531 р. було укладено угоду про заснування протестантської (Шмалькальденської) ліги. У квітні 1531 р. послы Ліги заявили Карлові, що коли він хоче одержати підтримку протестантів у війні проти турків, то не повинен вживати проти них жодних репресій.

5.1.4.2. Нові лідери швейцарської Реформації

У цей же час загострилося релігійне протистояння в Швейцарії. В ході диспутів між католицькими й протестантськими кантонами, у 1529 р. католики спалили прибічника У. Цвінглі Якоба Кайзера, на що протестанти відреагували військовим збором біля м. Каппель (перша каппельська війна). Конфлікт було врегульовано, протестантів визнали переможцями диспуту і значною компенсацією відшкодували їм смерть священника. Проте в квітні 1531 р. відбулася «друга каппельська війна», в якій невелике військо прибічників У. Цвінглі було майже повністю знищене військом католицьких «лісових» кантонів. У. Цвінглі загинув, його труп було четвертовано, а потім спалено. 20 листопада 1531 р. між кантонами було укладено мирну угоду, за якою протестанти втратили всі свої здобутки. І хоча общини послідовників У. Цвінглі залишилися в Базелі, Берні, Шаффхаузені, Санкт-Галлені і Граубюндені, центр швейцарської Реформації перемістився у французьку Швейцарію, в Женеву. Частина анабаптистських сект, зорієнтовані на цінності Старого заповіту, осіли в містах Північно-Західної Німеччини й сусідніх Нідерландах. У Мюнстері Ян Матіс, пекар з Гарлему, і його учень Йохан з Лейда, здобувши в 1534 р.

¹«Тетраполітанське сповідання» (або «Сповідання чотирьох міст»; лат. *Confessio Tetrapolitana*) догматично оформило цвінгліанство, приставивши його як католицтву, так і лютеранству.

більшість у міській раді, оголосили Мюнстерську комуна¹ і ввели теократичну диктатуру. Війська єпископа, в які входили як католики, так і протестанти-лютерани, в 1535 р. жорстоко розправилися з повстанцями. Того ж року було придушене повстання в Амстердамі, також очолене анабаптистами.

У Женеві під час цих подій проповідував Гійом Фарель, визнаний у майбутньому одним з чотирьох отців-засновників кальвінізму. Ще у 1520-х роках Г. Фарель, перебуваючи у вигнанні в німецькій Швейцарії, співробітничав із У. Цвінглі в Цюріху. З 1532 р. він в Женеві поширював ідеї конгрегаціоналізму. Того ж року в Парижі Жан Кальвін, опублікувавши свій перший твір², за який отримав ступінь доктора, на вернувся у протестантство³. Невдовзі він утік із Парижа внаслідок скандалу, викликаного доповіддю «Про християнську філософію», яку підготував для виступу в Сорбонні своєму патроніві. У 1533 р. Ж. Кальвін опинився при дворі Маргарити Наваррської, де проповідував свої ідеї і написав перший теологічний твір «Сон душ». Коли 29 січні 1535 р. за наказом Франциска I було спалено шість протестантів, Ж. Кальвін утік із Франції до Базеля, де видав свої знамениті «Настанови у християнській вірі» 1536 р. [31, с. 673]. Навесні того ж року він гостював у герцогині Феррарської, доньки Людовіка XII, яку також навернув в свою віру. Влітку 1536 р., проїздом у Женеві, Ж. Кальвін познайомився з Г. Фарелем, після чого, восени 1536 р. переселився до цього міста. Після перших же проповідей Кальвін отримав тут посаду й жалування проповідника. У Женеві вже діяли принципи конгрегаціоналізму: соборним капітулом обирали раду міста і єпископа, який очолював раду. Виконавча влада залишалася в руках сюзерена Женеві герцога Савойського. У 1537 р. Ж. Кальвін уклав «Катехісис», який, разом з Г. Фарелем представив раді міста. Міська рада одногослосно прийняла «Катехісис», і громадян Женеві привели до присяги у вірності новій вірі. У кантоні впровадили суворий теократичний порядок, і у Ж. Кальвіна з його прибічниками одразу з'явилася впливова опозиція. У лютому 1538 р. під тиском опозиції Генеральні збори Женеві приписали Ж. Кальвіну, Г. Фарелю й їх прибічникам в три дні залишити кантон. Однак вигнанці отримали

¹У Мюнстерській комуні, зокрема, було введено централізований розподіл харчів і жінок, якими, однак, користувалася, переважно, верхівка «комунарів».

²Коментарі до трактату Сенеки «Про покірність».

³Очевидно, під впливом брата: в 1532 р. з швейцарською реформованою церквою об'єдналися залишки французьких вальденсів: на їх прохання брат Жана Кальвіна Оліветан переклав Біблію французькою.

підтримку на Всешвейцарському синоді в Цюріху: Г. Фареля запросили проповідувати у кантон Невшатель, Ж. Кальвіна — в Страсбург. У 1539 р. Кальвін отримав страсбурзьке громадянство, приписавшись для цього до цеху кравців, а у вересні 1540 р. одружився. У Женеві, внаслідок чергових заворушень, в цей час загинули протестантські лідери з опозиції Ж. Кальвіну, і рада міста 21 вересня 1540 р. вирішила його повернути. Ж. Кальвін з'явився в Женеві у вересні 1541 р., а 20 листопада 1541 р. на Генеральних зборах затверджено його Статут Женевської церкви. За Статутом Генеральні збори обирають 12 старійшин, наділених контрольною й судовою владою; встановлюється жорстокий теократичний режим, де «кожний слідкує за кожним». За порушення Статуту передбачено тяжкі покарання, включаючи кваліфіковану смертну кару¹.

5.1.4.3. Посилення Контрреформації. Триденський собор (1546–1563)

У цей час в імперії посилилася Контрреформація: 1 червня 1538 р. імперські католики об'єдналися у католицьку (Нюрнберзьку) лігу, а реформований орден єзуїтів (ратство Ісуса) з 1543 рр. став активним борцем з «еретиками». Карл V, спираючись на католиків, вирішив остаточно приборкати протестантів. Уклавши після сьомої італійської війни мир у Крепі (1544) з Франциском I і папою Павлом III, він отримав від них значні кошти й війська для придушення сил Реформації. У межах імперії Карл V уклав союзи з Вільгельмом Баварським і Моріцем Саксонським², якого переконав перейти на його бік. Карл V був на вершині слави і формально оголосив війну лише непокірним васалам, тому протестантам важко було зібрати сили для опору. Зрада Моріца Саксонського, якому імператор дарував курфюршество його полоненого двоюрідного брата Йоганна-Фрідріха, забезпечила перемогу Карла в Шамалькаденській війні 1546–1547 рр. Умови перемоги були скріплені Віттенберзьким капітулярієм.

¹У 1542–1546 рр. в Женеві виконано 58 смертних вироків і 76 декретів про вигнання, особливо вразило сучасників спалення кальвіністами знаменитого лікаря антитринітарія Мігеля Сервета (1553), який відкрив два кола кровообігу, був звинувачений папою в ересі і дістався Женеві в надії на притулок.

² Моріц Саксонський став на бік Карла з особистих мотивів, він був протестантом, братом курфюрста Йогана Фрідріха, який спільно з Філіпом Гесенським очолював Шамалькаденську лігу, зрадивши їх, він отримав братів титул курфюрста, але пізніше знову перейшов на бік протестантів.

Перемога Карла V дала йому надію забезпечити мир в імперії, однак непримиренні католики на чолі з папою прагнули лише знищення ересі. Коли 13 грудня 1545 р. папа Павло III відкрив собор у Тенті (Триденті), у складі його представників одразу визначалися дві партії: перша, на чолі з імператором, наполягала на реформуванні церкви, викоріненні зловживань духовенства і прийнятті деяких новел у тлумаченні віри, запропонованих протестантами. Партія папи обрала жорстку позицію, наполягаючи на зміцненні єдності церкви каральними заходами і вирішенні догматичних питань у дусі григоріанської реформи XI ст. Постанови Тридентського собору заборонили твори ідеологів реформації, впровадивши в усій імперії жорстку цензуру. Діючи класично реакційно, відкидаючи, за незначними винятками¹, можливий компроміс у питаннях доктрини, Святий престол намагався без істотного реформування посилити свої позиції, основні сподівання покладаючи на силове вирішення проблем Реформації. В інтелектуальній сфері Реформації ефективно протистояли лише єзуїти, які заснували мережу колегій для привілейованих учнів зі знатних родин, та інтернати — для майбутніх членів ордену. Намагаючись підпорядкувати своєму впливу духовне життя суспільств Європи, папа зобов'язав духовних осіб і професорів університетів присягти «Тридентському віросповіданню», оприлюдненому в 1564 р. Проте прийняті для реалізації положень цього акту численні постанови Тридентського собору, формально обов'язкові для всіх католиків, були проігноровані багатьма світськими володарями. Їх імплементували лише в Савойї, Португалії, Венеції, Речі Посполитій (1577) та Іспанії (з застереженням про збереження прав короля на призначення єпископів і на участь у діяльності церковних судів). У Франції ці постанови не були прийняті королем до виконання, хоча у 1615 р. французьке духовенство оголосило про їхнє дотримання у межах своєї компетенції.

Під час роботи собору Карл V робив спроби примирити протестантів і католиків, видавши, зокрема, Аусбурзький інтерим (тимчасова постанова) від 15 травня 1548 р., у якому протестантам приписувалося визнати верховенство папи римського і таїнства католицького обряду, зате дозволялися утраквізм² і шлюб священників. Компроміс не вдовольнив сторони конфлікту.

¹ Передовсім, підтвердивши дозвіл видавати й поширювати Біблію «народними мовами».

² Причащатися як хлібом, так і вином, як це почали робити ще помірковані гусити.

Присутність іспанських солдатів та їхнє грубе поводження з німцями, а також намір Карла передати імперію сину Філіпу викликало нові сутички: Моріц Саксонський, зрадивши тепер імператора, повів війну проти нього, формально вимагаючи звільнення брата й Філіпа Гессенського та амністію іншим учасникам Шмалькальденської війни на боці протестантів. Договір, укладений на сеймі в Пессау і підписаний імператором 15 серпня 1552 р., задовольняв ці вимоги і скасував Аусбурзький інтерим, заклавши основи Аугсбурзького релігійного миру 1555 р.

5.1.4.4. Аугсбурзький мир 1555 р.

Аугсбурзький мир, укладений на рейхстазі в Аусбурзі 25 вересня 1555 р., можна вважати перемогою протестантів. Відповідно до його умов, володар кожного з самоврядних суб'єктів імперії міг обрати одну з легітимних релігій — євангелічну чи католицьку. Обрана «князем» релігія мала стати офіційною релігією всього населення «князівства» (принцип “*quis regionis eius religio*” — чия земля, того й віра). Незгодним з офіційною релігією того чи іншого князівства дозволялося вільно залишити його територію. Карл V відмовився підписати мир, і в 1556 р. склав із себе повноваження імператора. Володіння Габсбургів було розділено. Брат Карла Фердинанд I, один із авторів Аусбурзького миру, отримав австрійські землі й титул імператора. Син Карла Філіп II, ставши королем Іспанії, отримав Фландрію й Італію. Фердинанд I (1556–1564) і його спадкоємець Максиміан II (1564–1576) на наступні півстоліття забезпечили відносний мир і порядок у значно зменшеній в розмірах «імперії», а роль «світової держави» Європи ненадовго перейшла до Іспанії.

Таким чином, у Священній Римській імперії німецької нації релігійні війни тривали, з перемінним успіхом, від селянської війни 1524 р. до Аугсбурзького миру 1555 р., який розмежував в імперії, принаймні, формально і на певний час, землі протестантів-лютеран і католиків. Однак Святий престол із цим не міг змиритися і, прагнучи реваншу, посилював Контрреформацію, підбуруючи світських володарів, як «добрих католиків», боротися з еретиками¹. Перекресливши надії на релігійний компроміс, рішення Тридентського собору сприяли відновленню гонінь на протестантів, зрештою, спровокувавши нове всеєвропейське

¹Зрештою, у відповідь на гоніння Контрреформації, протестанти імперії з новою силою піднялися на початку XVII ст., спровокувавши початок Тридцятилітньої війни (1618–1648).

відродження Реформації в добре організованому, а часом і фанатичному кальвінізмі.

Тож в кінці XVI — на початку XVII ст. кальвінізм і Контрреформація — як оновлені для жорстокішого й безкомпроміснішого протистояння системи протестантизму й папізму, — були готові знову помірятися силами, тепер не лише в імперії, а, практично, в усіх регіонах Європи.

5.1.5. Наслідки поширення кальвінізму в державах Європи

За межами імперії з 1540-х років у Європі почали поширюватися ідеї, які згодом було систематизовано під назвою «кальвінізм»¹. Разом зі світоглядною основою, значною мірою запозиченою зі Старого Заповіту, ці ідеї включали досить суворі принципи внутрішньої дисципліни в общинах протестантів. Наприкінці 1540-х вчення Кальвіна остаточно оформилося, отримавши швидко засвоєного організаційного досвіду. Конгрегації кальвіністів утворили в Європі ієрархічну, добре організовану міжнародну мережу, всі значущі політичні акції якої були підконтрольні центру в кантоні Женева. Тут Ж. Кальвін заснував своєрідну теократичну олігархічну республіку, модель якої стала взірцевою для організації общин кальвіністів у інших регіонах Європи, а згодом, в процесі колонізації Америки, — і в поселеннях Новій Англії (Плімуті, Масачусетсі та ін.). В Європі кальвінізм мав значні спільноти послідовників у Франції (гугеноти), Нідерландах, Шотландії, а також в Угорщині й Великому князівстві Литовському.

Пануючи як релігійний диктатор у Женеві, Ж. Кальвін у 1549 р. уклав в Цюріху угоду з лідером цвінгліанців Булінгером, підпорядкувавши своїй владі всіх реформаторів Швейцарії й послідовно усуваючи будь-яку опозицію. У 1555 р. було розгромлено останніх опонентів Ж. Кальвіна — лібертинів, і кальвінізм остаточно звільнився від опортуністичних течій. За взірцем Женеві було організовано й інші протестантські кантони, Ж. Кальвіна стали називати «Женевським папою». Його вчення стало транснаціональним. У 1559 р. Кальвін заснував Женевську академію, де навчалися кадри, які поширювали всією Європою ідеологію кальвінізму й принципи

¹Чотири засновники «кальвінізму», зображені на барельєфі в Женеві: Гійом Форель, Жан Кальвін, його наступник Теодор Беза і лідер кальвінізму в Шотландії Джон Нокс.

нової організації громадського життя, які підривали основи абсолютизму. При цьому, формально, Ж. Кальвін зберігав лояльність до великих монархій Європи: він вів активне листування з королем Франції Франциском I, королем Данії Кристіаном IV, королем Швеції Густавом Вазою, Великим канцлером Великого князівства Литовського Миколою Радзивіллою¹ та іншими впливовими особами Європи. Кальвінізм стає «модною» релігією найосвіченіших і найактивніших представників усіх станів, включаючи й податний. Папський католицизм, за винятком єзуїтів, не міг достойно протистояти кальвінізму в ідеологічному сенсі, зате на його боці залишався рутинний консерватизм населення й величезні армії католицьких монархів.

5.1.5.1. Гугенотські війни у Франції

У Франції прибічники Реформації з'явилися досить рано, крім того, тут залишалися вцілілі ще з Середньовіччя общини вальденсів, погляди яких вплинули як на чеську, так і на німецьку та швейцарську Реформації. Королева Наварри Маргарита, сестра Франциска I, при своєму дворі підтримувала реформаторів, як і, деякий час, її брат. Але за перебування Франциска I в полоні у Карла V, у Франції розгорнулося гоніння на єретиків (1521–1525), тому, повернувшись із полону, Франциск I лише іноді міг рятувати від вогнищ особливо видатних знайомих йому діячів. У період 1530–1534 рр. гоніння на єретиків знову активізувалися. Але Франциску I вигідно було підтримувати протестантів як союзників у війнах з Карлом V: у 1534 р. він запросив до Парижа Меланхтона і Буцера, щоб розібратися в особливостях учень М. Лютера й У. Цвінглі. Даючи зрозуміти, що планує проведення у Франції релігійної реформи, він запропонував їм скласти проект такої реформи. Наскільки щирими були плани Франциска, невідомо, але вони були зірвані грубими пасквілями радикальних протестантів на католицьку релігію, які поширювалися у листівках Парижем й іншими містами Франції (саме в цей час Ж. Кальвін мусив залишити Париж). Як наслідок, скрізь знову запалали вогнища інквізиції, цього разу підтримані обуреним королем, який того ж 1534 р. видав два едикти: «Про винищення єретиків» і «Про заборону книгодруку». З певними послабленнями, надалі

¹Починаючи з Юрія, частина роду Радзивіллів прийняла кальвінізм і сприяла його поширенню у Великому князівстві Литовському, а згодом і у Швеції.

Франциск підтримував гоніння на єретиків до кінця життя. Уже тоді їх почали називати гугенотами.

Син Франциска I Генріх II, хоч і видав у 1555 р. едикт про спалення гугенотів, але саме за його правління останні стали у Франції ваговою соціальною групою, яка таємно сповідувала своє вчення. Особливістю кальвінізму у Франції було його поширення серед представників вищої знаті: у Франції це був своєрідний «клуб» аристократів-реформаторів, якому протистояли католицькі аристократи-консерватори і основна маса населення. Після смертельного поранення Генріха II на турнірі королем став його шістнадцятирічний син Франциск II — перший чоловік Марії Стюарт¹, племінниці Генріха де Гіза. Під впливом де Гізів Франциск II у 1559 р. санкціонував діяльність «вогняних палат» при дванадцяти парламентах² Франції, які в інквізиційному порядку розглядали справи єретиків. Ці заходи спровокували протидію гугенотів: у березні 1560 р. було здійснено Амбрузький замах на королівську родину, який виявився невдалим. Було страчено чимало гугенотів, смертний вирок винесли і їхнім лідерам — принцу Конде³ і королю-консорту Наварри Антуану Бурбону (дядько й батько майбутнього короля Франції Генріха IV). Проте «вогняні палати» було скасовано, хоча заборона відверто сповідувати кальвінізм збереглася. Питання про свободу совісті підняв на раді нотаблей гугенот адмірал Гаспар де Коліньї, але рішення було відкладене до зборів Генеральних штатів. Після несподіваної смерті Франциска II королем став його брат Карл IX, який едиктом 1561 р. скасував смертну кару за приналежність до гугенотів, що, зокрема, врятувало від страти Антуана Бурбона і принца Конде.

Видання Січневого едикту 1562 р., яким гугенотам було дозволено вільне богослужіння, спровокувало початок збройних нападів на них католиків. Де Гіз, упевнений у своїй безкарності, перебив натовп гугенотів, які зібралися на перше відкрите богослужіння. Це віроломство стало початком першої з восьми гугенотських війн. Королева-мати Катерина Медічі віддалила де Гізів від короля, але гугеноти не мали в той час підтримки в народі, а католицькі священники уміло цим користалися, влаштовуючи на них гоніння по всій Франції. Конде й Коліньї втекли в Ла-Рошель, який з 1568 р. став оплотом Реформації. Гугенотам надали допомогу Єлизавета I

¹Майбутня королева Шотландії, суперниця Єлизавети I Англійської.

²Парламенти в цей час у Франції — найвищі судові установи провінцій.

³Лідер перших гугенотських війн Людовик I де Бурбон-Конде.

Англійська і німецькі князі-протестанти, але в битві при Жарнаку 1569 р. війська гугенотів було розбито, а принц Конде потрапив у полон і був страчений. З 1570 р. гугеноти почали воювати успішніше й здобули низку перемог. Тому король пішов на укладення Сен-Жерменського релігійного миру 15 серпня 1570 р., яким оголосив амністію й свободу віросповідання, а також надав гугенотам право на богослужіння у двох містах кожного губернаторства Франції і право обіймати державні посади. За гугенотами як гарантія їх безпеки залишилися чотири укріплені міста¹. Після укладання миру Катерина Медічі видала заміж свою дочку Маргариту за Генріха Наваррського (який для цього вперше перейшов у католицизм) і санкціонувала переговори з Єлизаветою I про спільні воєнні дії на підтримку Нідерландів, які в цей час вели визвольну війну проти Іспанії.

Шлюб Генріха Наваррського й Маргарити спровокував різанину 24 серпня 1572 р. (Варфоломійську ніч), у якій загинуло близько 30 тис. чоловік. Лідери гугенотів врятувалися й організували запеклий опір, і у 1573 р. знову було укладено мир. Але невдала спроба гугенотів знищити де Гізів обернулася ув'язненням Генріха Наваррського і принца Франсуа, які очолювали змову. 30 травня 1574 р. королем Франції став Генріх III — король Польщі і Великий князь Литовський² — останній із синів-королів Катерини Медічі³ й останній король Франції з династії Валуа. Він відновив гоніння на гугенотів і спровокував наступну релігійну війну. Війська гугенотів очолили Генріх Наваррський (який знову перейшов у кальвінізм), і принц Конде⁴, їх також підтримував сильний німецький корпус і брат короля принц Франсуа. Генріх III змушений був укласти мир на вигідних для гугенотів умовах («Едикт у Больє» 6 травня 1576 р.).

Католики, однак, й надалі мали підтримку короля Іспанії Філіпа II і папи Сикста V, всебічну допомогу католикам надавав також орден єзуїтів. У 1576 р. було засновано Католицьку лігу, на чолі якої став Генріх де Гіз. Її метою було знищення гугенотів і обмеження королівської влади знатними родами магнатів. Король Генріх III, спочатку підтримавши Лігу, фактично став, разом з королевою-матір'ю, заручником де Гізів. Зрештою, для відновлення балансу сил,

¹Ла-Рошель, Лашаріте, Монтобан і Коньяк.

²Генріх був запрошений на трон Речі Посполитої в 1573 р., але в 1574 р. таємно втік до Франції.

³Перший — Франциск II, другий — Карл IX.

⁴Генріх I де Бурбон, син страченого Людовіка I де Бурбон-Конде, двоюрідний брат Генріха Наваррського.

він уклав у 1579 р. мир у Пуатьє, яким повернув гугенотам усі права. Це перемир'я тривало п'ять років. Смерть, після невдалої спроби правити Нідерландами, принца Франсуа (1584) зробила (у разі смерті самого короля Генріха III) єдиним претендентом на престол Франції Генріха Наваррського, на той час уже короля Наварри [101, с. 407]. Це стурбувало де Гізів і спонукало їх до нових перемовин з Іспанією і папою, внаслідок чого Генріха III було примушено видати Немурський едикт 1585 р., яким скасовувалися всі раніше надані права гугенотів, а всім некаатоликами приписувалося впродовж місяця залишити Францію. Гугеноти на чолі з Генріхом Наваррським знову взялися до зброї: так почалася восьма релігійна війна — «війна трьох Генріхів». Папа Сикст V відлучив лідерів гугенотів короля Наваррського й Конде від церкви. Натомість протестанти Німеччини надіслали в розпорядження Генріха Наваррського війська, Англія — гроші. У битві при Кутра 20 жовтня 1587 р. католиків було розгромлено. У 1588 р. смерть Конде зробила Генріха Наваррського єдиним главою гугенотів, тимчасом як вбивство Генріха де Гіза зняло тиск на короля Генріха III: це сприяло зближенню двох королів проти Католицької ліги, яка й надалі силою утримувала під контролем Париж. Унаслідок смертельного поранення Генріха III й офіційного проголошення Генріха Наваррського наступником (1589) той формально стає королем (Генріхом IV Бурбоном). Проте п'ять наступних років Генріху IV доводилося війною й дипломатією схилити на свій бік як католиків, так і протестантів, доводячи своє право зватися королем для французів обох конфесій. Поступово навколо короля сформувався корпус однодумців із гугенотів і католиків, які головне своє політичним завдання вбачали в об'єднанні й зміцненні Франції. Цьому суттєво посприяли імперські плани короля Іспанії Філіпа II — поділити Францію на кілька зон впливу [101, с. 405]. З політичних мотивів 25 липня 1593 р. Генріх IV змушений був удруге зректися кальвінізму, і в лютому 1594 р. в соборі в Шартрі його було освячено на короля церквою. Зрештою, в березні 1594 р. Генріх як король вступив до Парижа. Ще три роки пішло на з'ясування відносин з Іспанією, якій лише в 1595 р. Генріх IV офіційно оголосив війну¹. 2 травня 1598 р. між Іспанією і Францією було підписано Вервєнський мир. За кілька днів до цього (30 квітня 1598) Генріх IV видав Нантський едикт [31, с. 784], яким урівняв у основних правах гугенотів і католиків. Загалом,

¹До цього іспанські війська десятиліттями безкарно спустошували французькі землі, формально надаючи «допомогу» Франції у боротьбі з єретиками.

повторивши положення едиктів 1563 1570 і 1577 рр., які досить швидко було скасовано, Нантський едикт, на відміну від них, діяв аж до 1685 р. (скасований Людовіком XIV).

5.1.5.2. Визвольна війна й буржуазна революція в Нідерландах

Сімнадцять різноетнічних самоврядних провінцій, названі Карлом V у XVI ст. Нідерландами¹, були багатими землями, з давньою традицією самоврядування, представлені, переважно, міськими комунами. З часів смерті старшого онука Карла Великого Лотаря ці землі, як і землі Італії, періодично ставали предметом зазіхань з боку то німецьких, то французьких монархів. Онук Максиміліана I Карл V, народжений у фландрському місті Генті, отримав ці землі у спадщину². Ставши імператором, він продовжив зусилля Максиміліана I з обмеження традицій самоврядування на цих землях, до яких додалися зусилля з протидії поширенню протестантизму. У 1528 р. Карл V замінив самоврядний орган провінцій Раду гільдії майстрів, яка засідала в Утрехті, на Державну раду, куди було призначено намісників корони. Для військового контролю над Утрехтом Карл звів замок Вреденбург.

У XVI ст. в Нідерландах швидко поширювалися ідеї Реформації. Після селянської війни сюди з Німеччини переселялися вцілілі анабаптисти-пацифісти. Вони дотримувалися чистоти життя й повної відмови від насильства, включаючи заборону навіть брати в руки зброю. Це загалом, сприяло толерантному ставленню до протестантів у Нідерландах місцевого, ще традиційно католицького, населення. Загалом, у суспільстві, яке жило ремеслами й торгівлею (такими, переважно, й були громади нідерландських провінцій), свобода й віротерпимість були традиційною основою правопорядку. Тож до 1560-х років протестантська громада здобула в Нідерландах значний вплив, хоча в той час іще була в меншості.

Збільшення тиску влади й тяжкі подорожі, у зв'язку з війнами Іспанії проти єретиків і Франції, викликали зростання невдоволення в усіх станах провінцій, тим більше, що податне населення тут було, переважно, заможним і освіченим. Важливим чинником його поки що

¹Нідерланди (низькі землі) — виділені Прагматичною санкцією Карла V (1549) з імперії 17 провінцій, визначені як спадкові землі Габсбургів. Ці території охоплюють сучасні Нідерланди і Бельгію.

²Як онук дружини Максиміліана Марії Бургундської, доньки Карла Сміливого, герцога Бургундії.

неорганізованого й мирного протесту стало поширення Біблії французькою і фламандською мовами. Вже за Карла V в провінціях активізувалася діяльність інквізиції й монахів, які використовували таємницю сповіді для широкомасштабних репресій, спонукаючи населення до доносів на сусідів. Традиційно спокійні й добросусідські відносини між бюргерами, через втручанням іспанських чиновників ставали дедалі напруженішими. Населення провінцій потерпало від постою іспанських військ, скрізь у містах і селищах проходили процеси над «відьмами» та еретиками, палали вогнища інквізиторів. Особливо ситуація загострилася, коли після Аугсбурзького миру Карл V у 1555–1556 рр. зрікся Нідерландів та імперської корони. Нідерланди стали вотчиною Філіпа II, який, за визначенням Ш. де Костера «ненавидів Фландрію і любив спалювати еретиків» [106, с. 402]. У Державній Раді, представленій найвищим дворянством Нідерландів, зростав протест проти політики Філіпа II, який доповнив Раду своїми довіреними особами. У 1558 р. на знак протесту з Ради вийшли два найвизначніші діячі Нідерландів — граф Едмонт і Філіп де Монморансі.

Початок визвольної війни в Нідерландах пов'язують із «повстанням іконоборців» у 1566 р. — у відповідь на збільшення податків і масові репресії проти підозрюваних у ересі. Повстання було добре сплановане кальвіністськими агітаторами, але спочатку не мало загальної підтримки, адже супроводжувалися масовими актами вандалізму: розгромом церков, стратами католицьких священників, іспанців та їхніх прибічників. Проте в процесі жорстоких каральних заходів у відповідь, проведених герцогом Альбою (Фернандо Альваресом де Толедо), який у 22 серпня 1567 р. вступив до Брюсселя, в провінціях поступово поширилося усвідомлення необхідності організованого звільнення від ненависного панування іспанців, хоча суспільство все ще залишалося розколотим на протестантів і католицьку більшість.

Визвольна війна в Нідерландах мала постійну підтримку у протестантів Франції й Шотландії. Крім того, лідер нідерландської реформації Вільгельм I Оранський у пошуках підтримки звернувся в 1566 р. до Османської Порти¹. До Антверпена було відряджено представника Сулеймана Пишного Йосифа Назі, уповноваженого

¹Сулейман Пишний одразу відгукнувся таким цікавим листом: «Лютеранам Фландрії: ми близькі за поглядами — ви не шануете ідолів, вірите в єдиного Бога і воюєте проти папи й імператора».

надавати повстанцям фінансову допомогу [101, с. 395]. Серед руху повстанців — гезів — поширилося гасло: «Краще турки, ніж папа!», вони навіть воювали під червоним прапором із півмісяцем. Проте в перші роки повстання могутня іспанська армія під керівництвом герцога Альби діяла досить успішно. До 1570 р. вся територія Нідерландів була знову підкорена. Уже в 1569 р. було введено новий податок — 10 % з усіх операцій купівлі–продажу, що викликало невдоволення навіть у католиків. Коли в 1572 р. повстанці знову почали здобувати перемоги, всі значні міста (крім Антверпена) оголосили про готовність їх підтримати.

На Генеральній раді в Дордхорті в липні 1572 р. Вільгельма I Оранського було оголошено генерал-губернатором і статхаудером Голландії, Зеландії, Фрісландії й Утрехта. Але з першими ж успіхами серед лідерів визвольної війни виникли й розбіжності в поглядах: радикальні кальвіністи прагнули продовжити боротьбу з Філіпом II і зробити кальвінізм офіційною релігією в усіх провінціях, партія поміркованих бажала обмежитися контролем над протестантськими провінціями. Вільгельм Оранський під тиском своїх підданих мусив перейти в кальвінізм (1573). Залишалось гострим і питання централізації, зокрема, розмежування влади між статхаудером і органами самоврядування провінцій.

У 1575 р. уряд Іспанії оголосив про своє банкрутство, що мало наслідком солдатські бунти через невчасну виплату жалування найманому іспанському війську¹. Найвідоміший із них стався 4 листопада 1576 р. в католицькому Антверпені, коли католиками-іспанцями було вбито 8 тис. жителів міста, також католиків, а саме місто спалене². Під враженням цієї трагедії 8 листопада 1576 р. у Генті між католиками й протестантами Нідерландів було укладено знаменитий Гентський мир, в якому проголошувалася політична єдність провінцій на основі релігійної терпимості й організації спільного опору Іспанії.

Але Іспанія, усунувши з посади герцога Альбу й активізувавши ідеологічну роботу серед католиків, направила до Нідерландів нову армію Алесандро Фарнезе (герцога Пармського), відомого перемогами над гугенотами у Франції. Південні католицькі провінції вийшли з Гентської угоди, прийнявши Аррахську унію (6 січня 1579 р.), і

¹Упродовж 1570–1607 рр. відбулося близько сорока солдатських бунтів через невчасне отримання платні.

²Нове і вціліле населення Антверпена в 1578 р. перейшло в кальвінізм.

оголосили лояльність до Іспанії. Сім північних провінцій під орудою Вільгельма Оранського прийняли знамениту Утрехтську унію 23 січня 1579 р., яка стала першою конституцією Республіки Об'єднаних провінцій. На цей акт Філіп II відповів оголошенням Оранського і його уряду поза законом (березень 1580 р.). Провінції Утрехтської ліги спочатку не планували стати суверенними і вели переговори з монархами сильних держав на предмет запрошення їх на правління на умовах збереження широкої автономії й самоврядування провінцій. Англійська королева Єлизавета, до якої звернулися першої, відмовила через складну політичну ситуацію, яка не дозволяла їй іти на конфронтацію з Іспанією, хоча таємно вона постійно допомагала Нідерландам. Герцог Анжуйський Франсуа, погодився стати королем Нідерландів, але висунув до провінцій вимогу — офіційно зректись будь-яких зобов'язань перед іспанською короною. Утрехтська ліга прийняла у 1581 р. акт «Про клятвене зречення», в якому провінції, посилаючись на ті беззаконня, які їм чинив король Іспанії, зреклись покровительства іспанської корони. «Король не виконує своїх обов'язків у Нідерландах і тому більше не вважається законним королем цих земель»¹, — зазначалося в цьому акті. Саме прийняття «Акту зречення» вважається початком незалежної історії Республіки Об'єднаних провінцій, яка проіснувала з 1581 до 1795 р.². При цьому владу Франсуа визнали не всі провінції, зокрема, найсильніші з них — Голландія й Зеландія. Сам герцог Анжу, опинившись на престолі, почав довільно розширювати свої повноваження і призначати на посади своїх наблизених. Це викликало невдоволення й організований спротив провінцій. Зрештою, герцог вирішив відвоювати в Іспанії для французької корони південні провінції, але після різанини, яку вчинили його війську жителі Антверпену, в січні 1583 р. мусив залишити Нідерланди і наступного року помер.

У 1583 р. відбувся новий наступ іспанських військ на чолі з герцогом Пармським. Було захоплено Фландрію, Брабант, північно-східні провінції. Єзуїт Бальтазар Жерар 10 липня 1583 р. убив Вільгельма Оранського. Єлизавета надіслала на допомогу Нідерландам шеститисячне військо на чолі з лордом-регентом графом Лестро. Франція не змогла підтримати Нідерланди, підписавши з Іспанією

¹Як це зробили через 200 років США, виклавши в «Декларації про незалежність» 1776 р. перелік утисків, завданих штатам англійським королем Георгом III, які обґрунтовували право колоній на опір і незалежність.

²Коли як Батавська республіка стала сателітом революційної Франції.

угоду про мир. У 1585 р. іспанські війська захопили Антверпен, де знову було вчинено різанину.

Війна змусила Генеральні штати призначити на посаду головнокомандувача 20-літнього Моріца Оранського, який упродовж 1588–1602 рр. успішно вів війну на кордонах Північних провінцій, забезпечивши в самих провінціях початок «золотої доби»: Голландія в цей час будувала потужний військовий і торговельний флот і почала колоніальні війни. Водночас інші держави, які підтримували Реформацію, успішно протистояли оплоту католицизму — Іспанії. У 1588 р. англійський флот розбив іспанську «Непереможну армаду». У Франції переможну війну проти Католицької ліги й іспанців вів Генріх Наварський, рухаючись до Парижа. Іспанські війська спустошували Францію без оголошення війни, підтримуючи, з благословення папи, партію де Гізів. Ставши королем французів і Наварри, Генріх IV у 1595 р., офіційно оголосив Іспанії війну, що послаблює тиск Іспанії на Нідерланди і завершується Вервєнським миром (2 травня 1598). При цьому Іспанія змушена була знову оголосити про своє банкрутство, і Філіп II, за умовами миру, уступив Нідерланди своєму зятю й племіннику Альбрехту VII Австрійському. Північні Нідерланди де факто залишилися незалежними. «Партія війни» в Нідерландах вважала за необхідне відвоювати й південні провінції, за які з 1600 р. Моріц Оранський вів планомірну військову кампанію. Особливе значення мав для Незалежних Провінцій Дюнкерк, де базувалися пірати різних націй (приватири), яких Іспанія наймала для грабунку торгових флотів, недружніх Іспанії. Штурм військами Моріса піратської бази виявився невдалим, і лише в XVIII ст. її було ліквідовано за наказом тодішнього короля Франції Людовіка XIV. Зрештою, між Іспанією і Незалежними провінціями, за посередництва Англії й Франції, було підписана угода про 12-річне перемир'я (1609–1621).

Перемир'я, однак, спровокувало запеклу боротьбу за владу еліти провінцій. Початковою причиною розбіжностей стали різні погляди на необхідні для провінцій реформи. Незрілі публічні порядки, що лишилися в провінціях від часів іспанського панування, були представлені різними інституціями в різних провінціях, часто з архаїчними формами правління, зберігалися безліч привілеїв окремих князівств, міст і общин. Державна рада залишилася від Карла V, хоча її повноваження було обмежено. Конституційні принципи, закладені «Утрехтською унією» і «Актом зречення», були визначені лише декларативно, фактичне керівництво зосереджувалося в руках

статхаудера (штатгальтера), посада якого була пожиттєво виборною і закріпленою за домом Оранських-Нассау. Всі ці недоліки, безумовно, вимагали реформ, стосовно яких, однак, визначилися різні погляди, навколо чого сформувалися групи однодумців, що повели між собою дедалі запеклішу боротьбу. Зрештою, виділилося дві найвпливовіші опозиційні фракції: ремонстратори й гомаристи. Ремонстратори (послідовники Якуба Армінія) були прибічниками олігархічної республіки¹. Гомаристи (згодом роялісти, оранжисти) — схилилися до диктатури, в особі харизматичного Моріца Оранського, якому у 1610 р. відкрито присягнули на вірність. Ремонстратори зробили спробу зупинити диктатуру, зумівши в 1617 р. році забезпечити прийняття Генеральними Штатами резолюції про заходи проти прибічників диктатури. У відповідь Моріц Оранський здійснив переворот, узяв владу в свої руки (1617–1625) і почав репресії проти опонентів. Серед інших опонентів Моріца було страчено патрона майбутнього класика міжнародного права Гуго ван Гроота (Гроція) — ван Олденварневелта, а Гуго Гроція кинуте до в'язниці, звідки йому допомогли втекти до Франції.

У цей час, по завершенні терміну перемир'я з Іспанією, війна розгорілася з новою силою. Іспанці захопили Брюссель, Антверпен, у південних провінціях відбувалося насильницьке навернення населення до католицизму. Особливої гостроти й масштабів війна набуває в колоніях, де вже укріпилися голландці. Проте північні провінції, в умовах постійних зовнішніх війн і перманентної внутрішньої громадянської війни — продовжували бурхливий розвиток, за рахунок феноменальної підприємливості їхнього вільного податного стану. З другої половини XVII ст. найзапеклішими виявилися війни Нідерландів з Англією — найближчим союзником провінцій у революційних перетвореннях Нового часу. Дві молоді нації стали непримиренними конкурентами в одних і тих самих нових сферах підприємництва, проте Англія в цих змаганнях мала більше шансів на перемогу.

5.1.5.3. Реформація в Англії й Шотландії

Ініціатива першої релігійної реформи в Англії належить самому королю Генріху VIII, який побачив у принципі М. Лютера «чия земля, того й віра» чудовий засіб зміцнення своєї абсолютної влади. Як

¹З їхньою партією, через свого патрона графа Йохана ван Олденварневелта, виявився опосередковано зв'язаний і молодий Гуго Гроцій.

лютеранство, так і англіканство мали спільний політичний аспект: вони повернули поєднання світської й духовної влади в руках монарха, відтворюючи, таким чином, ідеал «християнської спільноти» на чолі зі світським володарем, як його розуміли у Візантії та інших православних державах. Офіційно англіканська церква була інституціалізована «Актом про супрематію» 1534 р.: подібно до візантійських імператорів, король Англії міг тепер управляти як світськими, так і духовними посадовими особами. Такі самі повноваження отримали й інші правителі, де Реформація відбулася за лютеранською доктриною. Поширення англіканства супроводжувалося в Англії стратами й спаленням як ревних католиків, так і протестантів, котрі не погодилися з реформою Генріха VIII. Так, однією з перших жертв цих реформ став його помічник, відомий гуманіст Томас Мор, якого за відмову присягнути Генріху в новій якості глави церкви було страчено в 1535 р. Син Генріха VIII король Едуард VI (1547–1553) активно сприяв зміцненню позицій протестантизму. Реакція католицизму з приходом до влади Марії Тюдор (1553–1558), знаменувалася коротким, але жорстоким періодом гонінь на протестантів. Лише з приходом до влади Єлизавети (1558–1603) протестанти в Англії знову відчували себе впевнено.

У Шотландії, звичайно, утворилася опозиція англіканській церкві, яка, в свою чергу, була розщеплена на католицьку й протестантську. Протестантизм у Шотландії поширювався вже за правління короля Якова V (1513–1542), особливо зміцнюючи позиції після його смерті. Однак, з початком регентства Марії де Гіз (матері майбутньої королеви Марії Стюарт, яка дівчинкою була відправлена до Франції) і роботи Тридентського собору, за підтримки французького військового корпусу та єзуїтів, почалися гоніння на протестантів. Так, у 1546 р. було спалено їхнього лідера Джона Уїшарта, що викликало першу релігійну війну в Шотландії, придушену французами. Ідеї кальвінізму в Шотландії набули загального поширення завдяки діяльності учня Кальвіна Джона Нокса. До 1546 р. він залишався в лоні католицької церкви, але під час повстання долучився до протестантів. У 1547 р. він разом з повстанцями потрапив у французький полон і до 1549 р. був каторжником на галерах, доки його не викупив король Англії Едуард VI. На шляху до Шотландії Нокс відвідав Женеву і став учнем Кальвіна. Коли він повернувся до Шотландії, його проповідь у церкві Св. Іоанна в Перті (11 травня 1559) проти «католицького ідолопоклонства» і незаконності правління Марії де Гіз спровокувала повстання городян, яке швидко перекинулося на інші області

Шотландії і переросло в протестантську революцію. Повсталих підтримали клани шотландських баронів (Аргайла, лорда Джеймса Стюарта, пізніше — Шателеро й Хантлі), їхня армія, зрештою, захопила Единбург. На допомогу Марії в Шотландії висадився французький корпус. Повстанці ж, за ініціативи Дж. Нокса, звернулися по допомогу до Англії, і в країну було введено англійські війська. Війна завершилася Единбурзьким миром (6 липня 1560), іноземні війська було виведено. Смерть Марії де Гіз (1560) закріпила за протестантами остаточну перемогу. Наприкінці 1560 р. парламент Шотландії під впливом Дж. Нокса проголосив заборону католицької доктрини й обрядів, прийняв «Символ віри» кальвінізму й утвердив «Книгу дисципліни» про порядок богослужіння. Того ж року з'їзд шотландського духовенства підтримав реформу за кальвініським взірцем, і в Шотландії з 1560 р. утвердилася пресвітеріанська церква. З поверненням у 1561 р. у Шотландію як нової королеви Марії Стюарт, яка даремно намагалася знайти підтримку у своїй підданих-пресвітеріан, Дж. Нокс вступив із нею у непримиренну й досить підступну боротьбу, вважаючи неприйнятним для шотландців правління жінки. Він засуджував розкіш, яку Марія намагалася підтримувати при своєму дворі, прилюдно називав її блудницею. Зрештою, після семи років правління, заплутавшись в інтригах і дедалі більше піддаючись своїм почуттям, Марія змушена була зректися престолу й шукати притулку при дворі Єлизавети (з 1567)¹. Саме Ноксу було доручено організацію богослужіння під час коронації сина Марії, Якова VI (в майбутньому короля Англії Якова I). Новий уряд регента Морея хоча й проголосив офіційний курс на Реформацію, однак, побоюючись радикалізму Дж. Нокса, тому для нього не знайшлося місця в новій системі влади, і до самої смерті (1572) він служив священником у церкві Св. Жилия. Але саме Дж. Нокса вважають засновником пресвітеріанської церкви в Шотландії.

Таким чином, революції й громадянські війни Реформації, що почалися під час італійських війн, у геополітичному вимірі були частиною ланцюгової реакції, спровокованої початком боротьби за Італію й «Бургундську спадщину» Франції й імперії, в яку втрутилися Англія, Іспанія, а надалі, так чи інакше, були втягнуті й інші держави Європи. У духовно-інтелектуальному вимірі Реформація стала

¹Марія прожила в Англії двадцять років, інтригуючи й намагаючись повернути престол. Зрештою Єлизавета пішла на втрату Марії (8 лютого 1587) як постійного джерела заколотів проти королеви Англії.

подовженням процесу проникнення ідей гуманізму в широкі верстви податного стану, внаслідок чого той, об'єднаний новими релігійними гаслами, піднявся на боротьбу проти суспільного порядку, встановленого Папською революцією XI–XIII ст. З іншого боку, Реформація постала і як антитеза гуманізму як індивідуалістичного, елітарного вчення, повертаючи своїх прибічників до моделі солідарної громади та її підпорядкованості новій релігійній дисципліні. При цьому конкретні мотиви, що змушували людей опинитися по той чи інший бік у релігійних і громадянських війнах, були найрізноманітнішими. Серед них — боротьба податного стану проти зростання утисків і рух за національну самоідентичність, розбудова сильної держави й безпечного публічного порядку, а також відстоювання давніх прав міськими громадами і боротьба великих магнатів за свої привілеї в новому історичному контексті. Отже, за релігійними гаслами Реформації було приховано безліч непримиренних соціальних і геополітичних конфліктів, компромісу яких було більш-менш досягнуто лише з Вестфальським миром 1648 р. Лише в масштабах двох століть Нового часу релігійні гасла виявилися істотним критерієм, який, досить узагальнено й умовно, поділив Європу на консервативну католицьку й модерну протестантську складові.

5.2. Інтереси національних держав і міжнародне публічне право

Новий час став періодом становлення в Західній Європі зрілих національних держав з власними правовими системами, а також часом формування основ правового регулювання міждержавних відносин. Європейське національне право, як і право міждержавних відносин, постає, передовсім, як продукт теорії, втілення людських ідей у практичне життя, через чергове переосмислення — як античної політико-правової теорії, так і біблійної релігійної традиції. У цей час правова культура збагатилася першими друкованими публікаціями «Дігест»¹, спір між цитрамонтанами і ультрамонтанами² втілює у зосередженні зусиль останніх на розбудову національних правових систем [115, с. 120]. У міждержавних відносинах поширилася низка нових

¹ Дві перші публікації здійснено в Італії: в Римі — В. Пукером (1475, 1477) і в Перуджі — Г. Кляйном.

² Цитрамонтани відстоювали універсальність римського права для всіх цивілізованих народів.

принципів, які відображали, по-перше, зміцнення державної влади й усвідомлення критеріїв її ефективності, по-друге, зміцнення зв'язку державної влади й нації та переорієнтацію зовнішньої політики держав із захисту інтересів правлячих домів на захист загальнонаціональних інтересів. З права народів теорія виокремлює власне право міждержавних відносинах, яке втілене, передовсім, у праві війни і праві посольств, знаходячи теоретичне обґрунтування як окрема правова система. У ході релігійної Реформації переусвідомлено й античну концепцію природного права, тісно прив'язану до права народів, з якої виведено низку принципів конституційного права й ранні стандарти в сфері прав людини.

5.2.1. Становлення національних держав Нового часу

Нові реалії міжнародних відносин, перш за все, зростання ролі в них монархів за рахунок обмеження втручання Святого престолу в державні й міжнародні справи потребували внутрішньої консолідації держави на основі союзу монарха з податним станом. Уже епоха гуманізму збагатила політичну думку Європи дослідженнями в сфері історії народів, розвитку права, питомих характеристик держави. Міста-республіки Італії, а далі все нові й нові осередки культури в Європі, проходячи, кожний в свій час, власний процес самоусвідомлення, знову й знову долучалися до творів античності, раннього Середньовіччя та своїх безпосередніх європейських попередників, збагачуючи, в свою чергу, цю спільну європейську спадщину власними концепціями держави і права в контексті нових викликів динамічної історії Європи.

5.2.1.1. Розвиток теорії держави

Твори європейських мислителів епохи гуманізму — М. Орезма, С. Колюччі, Н. Макіавеллі, Еразма Роттердамського, Ф. Бекона та багатьох інших переусвідомлювали три відомої з античності класичні форми влади (монархія, аристократія демократія), причини переходу таких форм у їхні протилежності та в наступні форми, а також загальні причини й порядок таких змін¹. Від античності в цих творах збереглося «солідаристське» розуміння політики як науки про спільне

¹Йдеться про три пари (хороша й погана фаза) стадій розвитку держави Аристотеля (також у Плутарха й Цицерона): монархія / тиранія — аристократія / олігархія — демократія / сваволя (або охлократія).

благо для громадян полісу¹. Цим обумовлено й широке використання античного поняття «республіка» як синоніму держави, тобто держава ще розуміється як спільне надбання народу, незалежно від того, панує в ній монархічна, аристократична чи демократична форма правління².

З іншого боку, гуманізм відродив увагу до особистих якостей людини, передовсім, до людей, які безпосередньо впливають на загальний стан суспільства. Так, у «Коментарях до книги Аристотелевої Політики», французький юрист Микола Орезм (1323–1382), показує, що стан держави й народу залежить від мотивів тих, хто править народом, незалежно від форм правління: порівнюючи «погані» й «хороші» форми правління як продукт панівних мотивацій, він зауважує, що олігархія — це влада небагатих в ім'я отримання власної вигоди, і якщо аристократія за своєю благодійністю поступається лише монархії, то олігархія своєю порочністю поступається лише тиранії [31, с. 610].

Виходячи з того, що єдиновладдя є найкращою формою правління, більшість авторів зосереджується на питомих якостях правителя-монарха, від яких залежить успішність держави та її громадян. У цьому відношенні, предтечею Н. Макіавеллі є канцлер Флоренції Салютато Колюччі (1331–1406), знаменитий твір якого «Про тирана» дає аналіз монархічного правління, серед іншого, розглядаючи й можливість та правомірність опору тиранії. Досліджуючи історичність самого поняття «тиран», автор зауважує, що в давнину тираном звався найбільш мужній, сильний і надійний чоловік³, за яким громада визнавала право бути вождем: він правив завдяки своїм якостям, але, як правило, намагався передати своїм нащадкам право якщо не повновладдя то, принаймні, лідерства: так формувалася традиція єдиновладдя. Для сучасності С. Колюччі виділяє три різновиди монархічного правління: або правитель править, відповідно до свого розуміння і волі, не будучи зв'язаним законом чи волею інших осіб, але в ім'я блага підданих — це «королівське» правління; або ж його влада обмежена законам, і таке правління зветься «політичним»; або ж він править на зразок власника рабів і худоби — цей різновид

¹ Ставлення до політики як до «брудної справи» склалося як історичне явище в період розвитку парламентаризму, серед іншого, й через упереджено цинічне тлумачення Н. Макіавеллі.

² Термін «Stase», введений в обіг Н. Макіавеллі, рецепіювали всі європейські мови, але через певний час.

³ Від грецького τυγος (сильний).

правління греки звать «деспотичним»¹. За всіх трьох форм правління тираном стає правитель, що піддається гордині. Отже, найкращим є політичне правління, тобто правління, вмотивоване благом підданих і здійснюване в межах закону. С. Калюччі сучасне йому значення поняття «тиран» визначає так: тираном зветься той, хто, захопивши владу і не маючи законного титулу, править у гордині, чинить несправедливість і не дотримується законів [31, с. 203]. На питання, чи можна усунути тирана, С. Колюччі зазначає: «Можна всіляко хвалити і прославляти чоловіка, що законним чином убив тирана, але заслуговує на покарання той, хто незаконно вбив сеньйора, хоч і несправедливого». На відміну від пізніших політичних ідей «тираноборства», С. Колюччі залишається в своєму розумінні права опору негідній владі на твердому ґрунті закону: «Хоч всі ми настільки зобов'язані Батьківщині, що заради спасіння своєї республіки повинні навіть життя віддати, але ніякі зв'язки, ніякі зобов'язання не вимагають чинити будь-що, навіть корисне для республіки, шляхом злочину». Однак, джерелом легітимності С. Колюччі визнає і народ: «Усунення тирана слід здійснювати з санкції верховного правителя або народу, а не керуючись власними почуттями, адже публічне право визначає, що не будь-хто може вбити злочинця, який заслуговує на смерть: це вчиняється лише на підставі офіційного розпорядження та відповідно до належної процедури, що встановлюється публічним правом».

У «розчаклуванні» містичного середньовічного ставлення до влади, важливу роль відіграв великий голландський гуманіст Еразм Роттердамський (1466–1536), який поширив у Європі критичний погляд на державну владу та її носіїв. Еразм був вихідцем із простолюду, але здобув енциклопедичні знання і займався найрізноманітнішими питаннями науки, філософії й теології. Наділений гострим розумом, він винайшов нові, свіжі й ефективні форми популярного поширення знань, критичних поглядів і здорового глузду. В сатиричній праці «Похвала глупоті», він, серед іншого, в'їдливо характеризує глупоту тих, хто прагне влади й високих посад. Якби в цих вельмож завелось хоча б унція здорового глузду, ніхто б з них не став би домагатися влади такою дорогою ціною. Йдучи на порушення клятв і вбивства, вони б мали спочатку усвідомити, який

¹Таке правління для античної традиції було варварським, але офіційно втілене в діадохіях, а потім — у домініаті Діоклетіана (284), воно стало панівним у Візантійській імперії.

тягар бере на себе той, хто прагне влади. Хто взяв у свої руки кормило правління, той повинен дбати лише про громадські справи, не відступаючи ні на вершок від законів, яких він є і автор і найперший виконавець. Він повинен постійно стежити за непідкупністю посадовців і суддів, він постійно у всіх перед очима, як зірка, що чистотою зберігає від загибелі людський рід, або як грізна комета, що всім несе погибель. Вади всі будь-яких інших осіб — згубні лише для небагатьох, оскільки залишаються, переважно, прихованими. Але правитель піднесений так високо, що коли він дозволяє собі хоча б найменше відхилення від шляхів честі, безліч його підданих одразу ж знаходять шлях до безчестя. Однак, ті хто прагне влади, не переймається такими міркуванням, адже можновладці, тішачись своїми привілеями, схильні всі турботи перекладати на богів [31, с. 204]. В іншому своєму творі “Querela Pacis” («Жалоба Миру»)¹, він, засуджуючи війни, що їх починають можновладці, а тягар втрат несуть народи, зазначає: «Війни розв’язує лише та меншість, чие підле багатство створюється на горі інших» [31, с. 206].

Загалом, нові погляди на державу й політику знайшли відображення в роботах багатьох мислителів епохи гуманізму, але найвідомішими в цій сфері стали твори сучасника Еразма — італійського дипломата й мислителя Ніколо Макіавеллі (1469–1527). У трактатах («Державець», «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія» та ін.), а також у багатотомній «Історії Флоренції» (1520–1525) він ввів обґрунтував нове поняття держави “Stato” — як політичну владну інституцію, вільну від релігійних обтяжень і метафізичних ускладнень. При цьому він за основу досліджень також узяв три традиційні античні форми державного правління, визначаючи їх слабкі й сильні сторони, критерії ефективності та причини розпаду. Як і інші представники гуманізму, Н. Макіавеллі приділив особливу увагу особистим якостям монарха, важливу роль при цьому відводячи покликанню (долі) людини.

У роботі «Державець» (1513), виділяючи два головних чинники, що визначають життєвий шлях особистості — фортуна й характер (включаючи волю, енергію, розум та інші якості), Н. Макіавеллі, фактично, все дослідження присвятив характеристиці третьої складової — тих об’єктивних обставин, у контексті яких реалізуються два попередні суб’єктивні чинники: він дав емпіричну характеристику різних держав і способів приходу до влади, вдалі й невдалі приклади правління, класифікуючи й аналізуючи самі реалії

¹Інше значення “querela” — хвороба.

здійснення владних повноважень. Увесь цей матеріал і становить основи його науки політики. Поширена думка, що як прибічник раціоналістичного підходу до політики, Н. Макіавеллі вивів її за межі моралі [98, с. 182]. Дійсно він виходив із того, що тоді як мораль залишається втіленням Божої волі, політика є сферою дії розуму й волі людини, і в мінливих обставинах політичного життя володар повинен діяти так, як вимагає конкретика місця і часу. Це, однак, не означає, що як реаліст, володар має бути носієм аморальності. Владу утримують два чинники: закон і реальна сила. Але їх застосування буде успішним лише за уважного вивчення реальних обставин й розуміння їх можливих перспектив. Забезпечуючи сили й безпеку держави, володар, передовсім, дбає про спокій і мирний добробут своїх підданих — основу довіри до його влади. Остання ж легко руйнується й важко піддається відновленню за непевності життя, віроломства й жорстокості з боку представників правлячого режиму.

У «Роздумах про першу декаду Тіта Лівія» (1532) Н. Макіавеллі добре показує історизм і діалектичність політичних установ і важливість постійного докладання зусиль з підтримання успішності державного ладу. Три пари форм правління у нього залежать від співвідношення сил між монархом, аристократами й простолюдом, яке, в свою чергу, обумовлюють людські якості представників відповідних категорій. Він пише: *«Одні автори виділяють три форми правління: монархію, аристократію й народовладдя, інші ж автори виділяють їх шість — три дуже поганих і три самих по собі хороших, але таких, що легко піддаються викривленню, внаслідок чого стають поганими: монархія легко стає тиранічною, аристократія — олігархічною, а демократія перетворюється на розбещеність. Отже, якщо засновник республіки¹ встановлює одну з трьох форм правління (монархію, аристократію чи народовладдя), він засновує її ненадовго, адже не існує засобів, які б не дозволили їй скотитися у власну протилежність»* [31, с. 647]. Макіавеллі показує, як у місті-республіці, через виродження людських якостей, «хороші» форми правління перетворюються на погані. Виродження монархії він пояснює так: позаяк влада вибраного монарха надалі перетворювалася у спадкову, то наступні спадкові монархи істотно вироджувалися в порівнянні з попередніми. Не дбаючи про доблесть і звитягу, вони піклувалися лише про те, як би їм перевищити інших у розкошах, сластолюбстві й розбещеності. Тому монарх ставав ненависним, ненависть породжувала в ньому страх, через який зростало насильство, перетворюючи єдиновладдя на тиранію. Так формувалася ненависть до єдиновладдя, виникали таємні товариства й ширилися змови проти монархів. Зрештою, доблесні громадяни, представники знатних родів, звільняли народ від тарана й домовлялися правити колегіально. Так впроваджувалося аристократичне

¹Макіавеллі термін «республіка» як об'єднання громадян, як і європейська традиція загалом, застосовує, зазвичай, в широкому сенсі — як «державна взагалі», але в нормальному (не узурпованому) стані.

правління. Проте нащадки засновників аристократії, не успадкувавши від предків почуття відповідальності за державу, але використовуючи спадкові привілеї для задоволення власних потреб, перетворювали аристократичну владу на олігархічну, яка знову вела державу до занепаду. Тоді, як пише Н. Макіавеллі, люди зверталися до народного правління і влаштовували його таким чином, щоб ні окремі могутні роди, ні правителі — не могли б мати в ньому ніякого впливу. Оскільки будь-який державний устрій вимагає до себе певної поваги, то народовладдя певний час зберігалось. Але недовго, тобто доки не вмирало покоління, що його створило, адже одразу ж за цим у місті поширювалася розбещеність, при якій ніхто вже не боявся ні приватних осіб, ні громадських установ: всякий жив як хотів і щоденно вчинялося безліч всіляких несправедливостей.

Н. Макіавеллі часто характеризують як прибічника монархічного правління [101, с. 267], проте єдиновладдя Н. Макіавеллі розглядає, скоріше, як перехідний етап до стабільних республіканських устоїв суверенної централізованої держави. Цю думку підтверджують численні зауваження Н. Макіавеллі про важливість думки і стану народу. Так, у главі LVIII з промовистою назвою «Народ — мудріший й міцніший в своїх переконаннях за правителів» він характеризує важливість і надійність усталених народних переконань, зазначаючи, що для лікування хвороб народу достатньо слів, для лікування ж хвороб правителів необхідне «хірургічне» втручання. Проте, додає він, коли безчинствує режим тирана, заспокоює те, що його зловживання відродять любов народу до свободи. Однак тривала криза влади, коли її захоплює низка дедалі негідніших правителів, руйнує здорові основи народу, на яких тримається добробут держави, приводячи її до глибоких і все більш невиліковних соціальних хвороб. Тому, як зазначає Н. Макіавеллі, коли народ цілковито скидає з себе всілякі обмеження, слід боятися не безумств, що він творить нині, а того, що з цього може статися надалі, оскільки громадські заворушення легко приводять до влади нових тиранів.

Поширення кальвінізму в державах Європи часто супроводжувалося активізацією ідей тираноборства. Так, у Франції памфлет «Роздуми про добровільне рабство» Етьєна де ла Боессі (1530–1563) обґрунтовує право на опір тирану на основі своєрідного психологічного варіанту теорії природного права.

Автор виділяє три категорії тиранів: один отримує владу над державою за допомогою збройної сили, другий — у спадщину, третій — обраний народом. Ті, хто здобув владу за допомогою збройної сили, поводять себе в країні як окупанти, зазвичай, не кращі за них і спадкові монархи, оскільки будучи народженими в лоні тиранії, розглядають своїх підданих як рабів, що перейшли до них як спадщина. Що ж стосується тиранів, яким сам народ віддав державу, то вони, здається, мали б поводитися найпристойніше, якби не їхнє головне бажання — ні за що не погіршити свого нелегко здобутого

статусу. Такий тиран, зазвичай, прагне передати свою владу дітям, і як тільки такий, обраний народом, правитель приймає подібне рішення, він набагато перевершить всіх інших тиранів своїми вадами й жорстокостями. Не маючи інших засобів зміцнення влади, він дедалі більше посилює терор, щоб відучити своїх підданих від будь-якого опору, змусити їх повністю забути про свободу, якщо пам'ять про неї ще жива в народі. Етьєн де ла Боєссі порівнює тиранів з відомими бандитами і піратами, які під своєю владою створюють ієрархію, в котрій одні є ватажками банд, інші слугами, але немає жодного, хто б не претендував на участь у розподілі здобичі, яку вони відбирають у громадян. Тиран, таким чином, поневолює одних підданих з допомогою інших, а охороняється тими, кого мав би остерігатися, якби вони були чогонебудь варті. Обґрунтовуючи обов'язок кожної гідної людини чинити опір тиранії, Етьєн де ла Боєссі зазначає: *«Нікого не можна тримати в рабстві, не завдаючи йому шкоди, і нема нічого на світі більш протилежного природі, ніж поневолення. Природа — це знаряддя Бога й наставниця людей, що створила всіх нас однаковими і за єдиними взірцем, — для того, щоб ми були одне одному як товариші чи брати. Наділяючи когось із нас фізичними чи духовними перевагами, вона робить це для взаємодопомоги, а не для того, щоб люди піддавали один одного насильству й неволі. Свобода — це настільки величне й прекрасне благо, дароване природою, що як тільки вона втрачається, всі біди приходять одна за одною, і навіть ті блага, що залишаються у людини, без свободи втрачають всякий смак і привабливість»* [31, с. 681].

Розглядаючи свободу як найважливіше природне право, Етьєн де ла Боєссі вважає, що від неї можуть відмовитися лише народи, свідомість яких стала дуже далекою від природної за кілька поколінь рабства. Для людини природно бути вільним і бажати таким залишатися, але, разом з тим, природа її така, що вона звикає до того, до чого її привчають. Відтоді, як народ опинився в рабстві, він може швидко забути свободу. Народи, виховані в рабстві, приймають за природний стан те, серед чого вони народилися. Вони не заглядають вперед, не прагнуть домогтися інших прав чи інших благ, крім тих, що їм даровані. Опинившись під владою тирана, люди легко стають боязливими й безсилими. Не підлягає сумніву, що разом зі свободою втрачається й доблесть. У вільних народів люди прагнуть спільного блага, кожен, мірою своїх сил, намагається зробити для цього все можливе: вони всі бажають мати свою частку — хоч у стражданнях поразок, хоч у радості перемоги. Навпаки, люди, пригнічені рабством, втрачають не лише войовничий запал, але й будь-яку енергію в усіх інших речах, вони слабкі, лякливі й не здатні ні на які подвиги. Тирані, спостерігаючи такі зміни в людях, ще більше намагаються зробити так, щоб люди втратили будь-яку людську подобу. Римські тирані, зокрема, часто пригощали простолюд, уміло розбещуючи тих, хто легше всього піддається спокусам шлунку. В кінці памфлету Етьєн де ла Боєссі висловлює переконаність, що у потойбічному житті для тиранів з їхніми посіпаками вготована особливо тяжка кара, оскільки, «при всій Його благоді, немає для Бога нічого мерзотнішого, ніж тиранія» [31, с. 318].

З іншого боку, важливою складовою формування національної держави у Франції став рух за солідаризацію нації. Сучасник де ла Бюессі Франсуа Отман (1524–1590) у творі «Франкогаллія» викладає міфологізовану концепцію Батьківщини для ще різноетнічних французів, примирюючи головні (галльські й франкські), антагоністичні в минулому, складові населення Франції. Прагнучи збудити у французів загальнонаціональні громадянські чесноти, він пише: *«Тільки нікчема визначає своє ставлення до Батьківщини пропорційно кількості благ, отриманих від неї, в людях гідних живе любов до Батьківщини, яка не може бути зважена»*. Намагаючись поєднати уявлення про давнє народовладдя галлів і франків з вимогами сучасності, Отман у розділах «Про вище право народу обґрунтовано засуджувати і скидати своїх правителів» і «Про святу і священну могутність громадської ради і про те, які справи в ньому вершилися» — формулює принципи, близькі до поняття «народного суверенітету», систематизованого через двісті років Ж. Ж.Руссо.

Поняття «суверенітет», системно розроблене видатним французьким юристом Жаном Боденом (1530–1596) у контексті концепції національної держави, стало одним із найважливіших здобутків політичної теорії Нового часу. Як і багато інших видатних його сучасників, Ж. Боден походив із простолюду (син кравця) і був прибічником сильної монархії, звільненої від сваволі великих феодалів і диктату Святого престолу. Політичні ідеали зблизили його з гуртком під назвою «Політики», які прагнули припинення релігійних війн на основі примирення сторін під егідою сильної королівської влади.

Дослідження Ж. Бодена характеризуються універсальністю підходу і енциклопедичністю знань. Це виявляє вже його ранній твір «Метод легкого пізнання історії» (1566), в якому автор аналізує величезний фактичний матеріал, віртуозно застосовуючи весь арсенал відомих на той час наукових методів. Головним методом Бодена є історичний і географічний порівняльний аналіз, застосування якого дає підстави сучасним науковцям розглядати твори Ж. Бодена як ранній варіант комплексних соціологічних досліджень [31, с. 388]. Але цим не вичерпується оригінальність методології Ж. Бодена. Його підхід, маючи предметом не природні, а соціальні феномени, значно гнучкіший і багатший за систему Де Карта, яка через кілька десятків років визначить головний напрям європейської науки, все далі відводячи її від розуміння людини. Ж. Боден, зокрема, добре усвідомлює багаторівневу динамку соціальної реальності. Він часто застосовує «вузьке», «розширене» й «широке» тлумачення понять і явищ, що за ними стоять, показуючи, що між цими трьома умовно виділеними рівнями можна, за необхідності, виділити й детальніші проміжні рівні. Досліджуючи реальність, Ж. Боден намагається в

різноманітні випадковостей завжди виділити основне — певну норму чи ідеал. Саме як ідеал він розглядає й правові та філософсько-правові норми (принципи, максими, стандарти, тощо). Навіть за неможливості досягти повноти такого ідеалу, він має постійно слугувати метою чи орієнтиром будь-якої соціальної активності: в розбудові родини чи держави, дотриманні релігійних приписів чи правил добросусідства, досягненні особистого благочестя чи міжнародного авторитету суверенної держави.

Твір Ж. Бодена «Шість книг про державу» (1576) став ґрунтовним дослідження інституту держави — як у понятійних категоріях, такі в реальних формах втілення. Боден не уникає оцінних характеристик питомих якостей держави чи окремих її установ. Але при цьому наголошує, що в конкретних реаліях — питання, що для держави є найкращим — можуть мати дуже відмінні відповіді [31, с. 388–694]. Ж. Боден зазначає, що в давнину мудреці називали державою співтовариство людей, які об'єдналися в для того, щоб добре й щасливо жити. Але автор вказує, що в такому понятті присутні неважливі, але відсутні головні ознаки держави, передовсім: родина, суверенітет і солідарність, що об'єднує народ в державу. Крім того, держава повинна мати територію, достатню за розмірами й наділену тими необхідними природними ресурсами, які дають можливість її народу процвітати. Основою держави є родина (рід). Держава формувалася як політична асоціація родів, утворена волевиявленням їхніх глав: саме такою була Афіньська демократія, Римська республіка, політичні союзи галлів і франків. Непорушність родових прав залишається запорукою здорової основи держави. Яким би способом не були поділені землі, не може бути так, щоб усе майно, жінки й діти стали б спільними, як це пропонував у своєму першому проекті держави Платон, прагнучи вилучи з обігу слова «моє» й «твое», які він вважав причиною всіх лих держави. Як зазначає Ж. Боден, Платон не врахував головний чинник, який утримує державу: якщо немає нічого приватного, не буде нічого й спільного, оскільки спільне захищається, передовсім, як похідне від приватного, маючи приватне своїм джерелом. Обґрунтовуючи протиприродність абсолютизації цінностей держави за рахунок родових цінностей, Ж. Боден зазначає, що такий лад був би спрямованим проти законів Бога і природи. Не говорячи вже про перелюб, інцест і батьківство, неминучі при спільності жінок, такими є й будь-які спроби відняти те, що належить іншому, чи навіть зазіхання на чуже добро. Реальним є природний стан речей, коли будь-хто нехтує спільною справою, якщо вона не має для нього ніякої користі. Отже держава має забезпечувати: для себе — те, що є публічним, і для кожного підданого — те, що є його приватним.

У підрозділі «Про суверенітет» (глава VIII) Ж. Боден визначає його як головну основу держави. Ж. Боден ясно розуміє актуальність введення поняття «суверенітет» і розкриття його змісту, оскільки, як він зазначає, не існує ні юрисконсульта, ні політичного філософа, який би це зробив, тоді як це головне поняття, без якого неможливе розуміння, що таке держава. Для позначення повновладдя латиняни використовували поняття магістрат (від лат.

Majestatem — «велич»), а італійці — поняття «сеньйорія» (від senior — старший). Однак ці поняття є вузькими, застарілими й неточними. Суверенітет — це постійна й абсолютна влада держави. При цьому суверен не може бути підпорядкованим велінням інших людей, він також має повноваження давати закони своїм підданим та відмінати їх. Тому найкраще суверенітет забезпечується повновладдям монарха. Персона суверена завжди має верховенство у визначенні права. Вона, серед іншого, може делегувати частину своїх прерогатив іншій особі, але ніколи настільки, щоб не утримувати за собою контроль над всім обсягом повноважень. Суверенний монарх ніколи не виключається з повноважень розпоряджатися всією повнотою своєї влади.

Ж. Боден обґрунтовував поняття «суверенітет» у геополітичних реаліях, коли для Франції залишалася актуальною проблема забезпечення ефективної монархічної влади, в протистоянні претензіям на ойкуменічне верховенство з боку Святого престолу. Його характеристика державного суверенітету впливає, передовсім, з комплексу «прерогатив» монарха, які охоплюють коло питань публічного права, в які папа не має юридичних підстав для втручання, і у вирішенні яких світський володар не підпорядковувався ні йому, ні будь-кому іншому. Проте суверенітет монарха не означає його свавільне розпорядження владою. На розвиток цієї ідеї, Ж. Боден, стосовно досить небезпечної на той час проблеми ставлення до гугенотів, обережно обґрунтовує точку зору, що монарху не слід застосовувати силу для захисту однієї релігійної партії проти іншої, якщо обидві представлені вірними підданими. Адже, чим більше піддається насильству воля людей, тим більше стає вона непоступливою, і нема нічого небезпечнішого для монарха, ніж спроба застосувати силу проти своїх підданих, особливо, мудро уточнює Ж. Боден, коли немає впевненості, що це матиме очікувані наслідки. Монарх також не повинен порушувати прав глав сімейств та інших добрих звичаїв народу. Прослідковуючи в історичному контексті співвідношення суверенітету держави і права родів її населення, Ж. Боден виділяє три способи державотворення: на основі одного роду, який поступово розростається, формуючи політичну структуру і владу; шляхом організації народу (родів) в одне політичне ціле; шляхом заснування колонії, відгалуженої від «материнської» держави, подібно до нового бджолиного рою. При цьому, кожен із трьох варіантів державотворення може бути наслідком як примусу, так і вільного наділення владними повноваженнями правлячих персон. Саме правління Ж. Боден також визначає двома крайніми варіантами: або воно здійснюється без законів, тобто дії і воля правителя залишаються незрозумілими підданам, від яких вимагається лише віра й покора, або ж правління здійснюється на основі законів і домовленостей, що робить більш свідомим і зусилля підданих.

Розглянувши ці варіанти, Ж. Боден дає характеристику поняття «добре впорядкована держава». Це ідеал держави, в якій, передовсім, немає місця незаконним діям. Ж. Боден наголошує, що в такій державі — в міжнародних

відносинах чи коли виникає питання дати народу релігію, обговорити мир, відмовитися від війни, укласти наступальні чи оборонні союзи, визначити кордони чи вирішити спори між правителями й сеньйорами — в обговорення й винесення рішень — ніколи не включаються ні злочини, ні їхнє оточення: лише чітка і всім зрозуміла межа між законним і незаконним забезпечує в державі громадську довіру до влади та її інституцій. Саме така держава відповідає ідеалу «добре впорядкованої». Тож Ж. Боден дає визначення поняття такому ідеалу, лише після детального огляду всіх типових варіантів здійснення влади: *«Держава — це, заснована на праві, суверенна влада над багатьма родинами і тим, що знаходиться в їхньому спільному володінні», — далі наголошуючи: «Ми називаємо на першому місці управління через право — для визначення різниці між державою й зграєю грабіжників чи піратів, з якими не варто мати справ ні в торгівлі, ні в союзах, це правило завжди добре оберігається і дотримується в добре впорядкованій державі».*

5.2.1.2. Правова основа держав Нового часу

Формування європейських національних держав відбувалося у тісному взаємозв'язку з формуванням загальнодержавних правових систем. У цьому, загалом багатоаспектному, феномені історії Європи важливу роль відіграв принцип, відповідно до якого, організуючою основою держави є право. Цей принцип, обґрунтований ще римським республіканцем Цицероном, суперечив, передовсім, різним варіантам «насильницького» способу утворення держав, який уже гуманістами загалом був оцінений як не здатний створити державу, успішну й тривалу в часі. Але сам принцип правової організації держави в історії піддався різним тлумаченням і втіленням. Якщо в республіканському Римі право, як у широкому, так і у вузькому тлумаченні, було частиною спільної спадщини римської громади¹, то трансформація республіки в імперію часів принципату й домінації змусила Ульпіана прирівняти до сили закону одноосібні веління принцепса². А вже у Візантії воля імператора стала єдиним джерелом законодавства. Формула Ульпіана, легалізувавши право законодавствувати одноосібному правителю, невідворотно приховала найважливіший критерій «соціальної

¹Широке тлумачення включало: релігійні (fas) і звичаєві (mos) норми, формули правосуддя (jus), а також сенатусконсульти, повноваження магістратів і закони у вузькому сенсі (lex), прийняті народними зборами.

²Ульпіан в 1-й книзі «Інституцій»: «Те що вирішив принцепс, має силу закону, оскільки народ через царський закон надав принцепсу всю свою вищу владу і могоутність» (D: кн.1, титул IV).

добродійності» влади і права¹. Її формальний підхід не дозволяв виявляти сутнісну різницю між правлінням тирана-узурпатора, який, за висловом Етьєна де ла Бюссє «править державою, як окупант» [31, с. 632], і правлінням правителя легітимного, солідарного зі своїм народом і відповідального перед ним. Е. Гіббон, зокрема, показав, як численні «солдатські» імператори (а задовго до них — вже такі ранні принцепси, як Тіберій, Калігула чи Нерон), наділені народом найвищою владою й могутністю (*imperium et potestatem*), збиткувалися як зі своїх громадян, так і з минулої величі римської республіки [71].

Дослідники епохи гуманізму добре усвідомлювали, що воля народу і воля монарха можуть виступати як антагоністичні джерела походження закону. Третє джерело законодавства — воля верхівки суспільства, яка в Римській республіці втілювалася через Сенат, а з Нового часу через парламенти — може діяти як на благо всього суспільства, так і любувати, через закони, власні корпоративні інтереси. Аналізуючи три форми правління, вони підійшли до розуміння того, що згодом становило основу «психологічної» теорії права: успішність і законність правління обумовлена не стільки його формою, скільки особистими чеснотами правителів й рівнем у суспільстві солідарності та взаємної відповідальності різних його верств.

Суб'єктивне ставлення правителя до своїх повноважень враховує С. Колюччі [31, с. 631–634], виділяючи три найпоширеніші способи правління: на основі сили, як вождь; на основі отримання влади у спадок, як власник, і на основі закону, як громадянин своєї держави. Останнє він і визначає як «політичне правління», вкладаючи в нього античне розуміння політики як правомірної добросовісної діяльності на благо громади полісу. Проте, за очевидної зрілості й цивілізованості третього способу правління, С. Колюччі допускає, що всі три можуть, через особисті якості правителя, стати тиранічними².

Ідея солідарності як занадто багатовимірного й моралістичного показника, втілюється у гуманістів у понятті «політичне правління», у Ж. Бодена — в понятті «добре впорядкована держава», а в англійській правовій традиції — «верховенство права». Всі ці поняття означають правління через закон і на основі закону, метою якого, в свою чергу, є

¹ Цей соціальний недолік надалі знайшов продовження у позитивістському розумінні права як формальному волевиявленні Законодавця. Для його виявлення Є. Гурвич ввів поняття «соціабельне право».

² Коли він «править в гордині, чинить несправедливість і не дотримується законів».

справедливість і суспільне благо. Справедливість (латиною “*justitia*”) — залишається важливим соціальним показником права¹ і, опосередковано, держави, без якого неможливо ні побудувати, ні тривалий час утримувати громадський мир, добробут і процвітання. Як зазначав у своїй промові «Про Справедливість» [31, с. 638] флорентієць Маттео Пальмієрі (1406–1475), справедливість — єдина чеснота, що містить у собі всі інші чесноти, тому вона керує всіма добродійними справами й заохочує їх. Зв’язок через справедливість природних прав людини й публічного порядку республіки він характеризує так: «*Справедливість — основа суспільної злагоди громадян, злагода — основа порядку, порядок — запорука спокійного мирного життя*». Англійський юрист Джон Фортеск’ю (1395–1476) в творі «Похвала законам Англії» [31, с. 624–627] підкреслює безальтернативність правління через закон. Він оцінює переваги правління через закон (яке також називає «політичним правлінням»), і критикує як рабську візантійську редакцію формули Ульпіана “*Quod principis placuit, legis habet vigorem*” («Що бажає правитель, має силу закону»), яка закріпила ставлення імператора о держави і її громадян як до свого домашнього господарства (домінант) і своїх домашніх рабів.

Н. Макіавеллі також використовує поняття «політичне правління» як правління на основі закону [31, с. 647–657]. Він розрізняє два рівні організації суспільного порядку, які мають різну інерцію в часі: базовий рівень, названий ним «порядок державного устрою», являє собою конституційний (у реаліях Риму — традиційно-звичаєвий) лад, тоді як більш гнучкий і мінливий рівень представлений поточним законодавством республіки. Порядок державного устрою (на прикладі Римської республіки) складається з: влади народу, сенату, трибунів, консулів, способів висування й виборів магістратів, форм прийняття законів — його Н. Макіавеллі розглядає як умовно незмінний. Тоді як закони, наприклад: «Про перелюб», «Проти розкошів», «Проти зловживань» та багато інших, — приймалися в республіці як відгуки на конкретні поточні проблеми — на центуріатних чи трибутних народних зборах (коміціях). Обидва рівні в умовах республіки були побудовані на волевиявленні народу, але стосувалися питань різної важливості. Проте з падінням республіки ситуація значно ускладнилася: конституційні основи все більше піддавали змінам без

¹ Значення “*justitia*” було досить широким: крім справедливості, воно означало правосуддя, сукупність законів, благочестя і т. ін.

прямої участі народу, часто всупереч не лише традиції, але й інтересам більшості громадян, підриваючи солідарність суспільства й міцність держави. Подібний стан за життя Н. Макіавеллі переживали й італійські республіки, постійно потерпаючи як від війн і переворотів, так і від мінливості та неефективності законів. Ставлячи питання, яким чином у «розбещеній» республіці можна зберегти суверенітет або здобути його, якщо він втрачений, Н. Макіавеллі показує, що реформи мають бути ретельно продумані й підготовлені, мати необхідні матеріальні й людські ресурси, належні людські якості самих лідерів реформ: останні мають починатися з чітко усвідомленого й реально встановленого «порядку державного устрою», що вимагатиме рішучих і ефективних дій. Поточне ж законодавство має прийматися вже на основі й у відповідності до цього порядку.

Як вже зазначалося, Ж. Боден під поняттям «добре керована держава» розглядав саме суверенну державу, побудовану на законах [31, с. 690]. Навіть абсолютна влада монарха діє в межах законів Божих, законів природних і законів людських. Розглядаючи детальніше рівні «людських» законів, Ж. Боден виділяє: закони, встановлені всіма народами (право народів), закони, встановлені спільною згодою народу (громади), на які спирається суверенна влада держави, і закони, видані самою суверенною владою для народу. Важливою категорією, яка зв'язує державу і її право, є мета, заради якої вони виникли і функціонують. Визначення мети соціальних установ і інституцій є важливою ознакою Нового часу, яка зробила їх раціонально оцінюваними (як з матеріальної, так і з духовно-інтелектуальної точки зору), на протигагу теологічним і насильницьким концепціям державотворення. Те, що мета чи зміст цих інституцій визначаються різними категоріями й мають різні відтінки, означає лише те, що новий час тільки-но відновив (після античності) їх пошуки й усвідомлення. Як зауважує Ж. Боден, головна мета «добре керованої держави» прихована в речах умоглядних, натомість реальні політичні діяння виявляють себе раніше, ніж справжні чесноти. Для захисту підданих потрібне передбачення, а подібні дії стосуються моральних і розумових занять, які охоплюють різні рівні буття. Тож правління водночас має спиратися на здоровий глузд, знання і віру: перший стосується речей людських, друге — природних (об'єктивних) обставин, третя — речей священних; перший вчить розрізняти благо і шкоду, другі — правильне й помилкове, третя — гріх і благочестя. Як бачимо, Ж. Боден, як і Н. Макіавеллі, також вважає, що в кінцевому рахунку успіх державного правління залежить від особистих якостей

правителя чи уповноважених ним чиновників. Але він не відкидає при цьому ні дію релігійних приписів, ні природних та людських законів, маючи на увазі не стільки підпорядкованість їм суверена, скільки його компетенцію враховувати всі суперечливі складові буття, за можливості, узгоджуючи їх найкращим чином для конкретних реальних обставин.

5.2.1.3. Формування національних правових систем на спільній основі

Досліджуючи зародження в XI ст. й розвиток західної правової традиції, Г. Берман добре показав «як працює» метафора зростання й розвитку права, подібно до живого організму [40, с. 34]. Продовжуючи цю метафору, можна зазначити, що на певній стадії розвитку західної правової традиції в її лоні відбувається визрівання й наступне виокремлення національних правових систем. Як уже зазначалося, «корисну фікцію» Папської революції, що християнський світ керується єдиним спільним правом, до Нового часу підтверджував той факт, що серед усіх європейських народів діяли, як мінімум, дві транснаціональні правові системи: папське канонічне право й римське цивільне право, які застосовувалися в державах, сеньйоріях, міських комунах, орденських і церковних володіннях — як безпосередньо для регулювання суспільних відносин, так і в якості взірців для місцевого судочинства й правотворчості. Починаючи, хронологічно, з епохи Відродження, а територіально — з Італії, в державних утвореннях Європи право переживло важливі якісні трансформації: по-перше, законотворчість і судочинство цілеспрямовано й офіційно консолідуються в загальнодержавні системи, підпорядковуючи різні рівні звичаєвих місцевих норм і традицій, по-друге, загальнонаціональне право набувало дедалі виразніших, офіційно санкціонованих і науково обґрунтованих особливостей та повної незалежності від загального (римського цивільного й папського канонічного) права. Д. Келлі добре показав зміни в напрямку самовизначення національних правових систем і наступний унікальний внесок кожної з них у розвиток загальноєвропейської правової традиції, яка продовжувала розвиватися «над і крізь» розвиток національних правових систем. Слідом за італійським правом, у якому різноманіття статутного права суверенних міст-республік усе ще трималося в межах єдиного культурно-правового простору, правові системи національних монархій все більше виявляють свою специфіку, рухаючись до повного виокремлення своїх правових систем із загальноєвропейського культурно правового поля — через систему

правосуддя, загальнодержавні кодифікації, а також у ході релігійних реформ.

У певній опозиції процесам, що відбувалися в праві національних держав, знаходилося загальноімперське право. В Новий час воно відстає від національних правових систем у систематизації й консолідації. На просторах імперії найдовше зберігається характерне для середньовічної Європи активне застосування загального права — як спільної культурно-правової основи, при мозаїчності (часом, навіть хаотичності) політичної імперської організації. Функції загального права в імперії виконує з Середньовіччя — як римське цивільне, так і папське канонічне право, а в окремих сферах діяльності — й купецьке право (*lex mercatoria*), або, навіть, певні спільні принципи організації міських комун (особливо, майже сотні вільних імперських міст), які можна розглядати як загальноєвропейське муніципальне право. Характерна для імперії практика прямого залучення до регулювання суспільних відносин університетської професури (для консультацій, роз'яснень, а то й прийняття рекомендацій для винесення судових рішень), забезпечувала успадкованість своєрідної імперської правової традиції, яка через спільну правову культуру поєднувала, а, в ідеалі, й узгоджувала норми й правопорядки різних рівнів суб'єктності: місцевого права, права князівств (чи інших васальних суб'єктів імперії) та загальноімперського права. Саме в руслі цієї традиції в Новий час нове приватне право загальноімперського поширення *Usus modernus pandectarum* — модернізоване для реалій нових суспільних відносин імперії римське цивільне право. Першим, хто почав копітку працю в цьому напрямку, став швейцарський юрист Цазій Ульріх (1461–1535) [31, с. 717].

Знаковою подією Нового часу стала й імперська політико-правова реформа, якою було встановлено «вічний земський мир» і впроваджено Камеральний суд та рейхстаг — як вищі загальноімперські органи¹, а також засновано загальноімперські округи². Як доповнення до політико-адміністративної реформи, у 1532 р., з ініціативи Карла V, було видано загальноімперський кодекс кримінального й кримінально-процесуального права, названий на честь імператора «Кароліна». Ця подія стала підсумком процесу кодифікації права в окремих державах імперії. Взірцем для «Кароліни», як і деяких інших кодифікацій став кримінально-

¹ Імперська реформа Максиміліана I була в цілому прийнята Вормським рейхстагом 1495 р.

² Шість імперських округів затверджено Аугсбурзьким рейхстагом 1500 р., ще чотири додано в 1512 р.

процесуальний кодекс м. Бамберга 1507 р., складений, на розвиток проведеної тут судової реформи (1503), видатним німецький юристом Йоганом фон Шварценбергом (1463–1528). Г. Берман, аналізуючи кодекс Шварценберга як першу систематизовану кодифікацію окремої галузі права, зазначає, що крім цього визначального внеску в практику кодифікації, гуманістичним здобутком Шварценберга став досконалий синтез двох фундаментальних правових принципів, які в теорії часто розглядаються як альтернативні один одному: «справедливості» й «спільного блага», або гуманності і громадянського порядку [39, с. 119–121]. Синтез як особливість творчості Шварценберга втілюється і в джерелах, які були застосовані в кодифікації. Г. Берман основними з них називає: звичаєве міське право Бамберга, зафіксоване в судовій практиці; загальне право імперії (канонічне й римське цивільне); право італійських міст, систематизоване в творах Бартола, Бальда та інших італійських юристів [39, с. 124].

Важливою рисою кодексу стала його спрямованість на практичне застосування: кодекс мав стати керівництвом для непрофесійних присяжних суддів (шафенів), тож був укладений простою й зрозумілою мовою. Щире бажання зробити все можливе, щоб шафени добре розуміли зміст правових норм, на основі яких вони мали виносити рішення, і вільно ними оперували, підкреслює й застосування Шварценбергом гравюр та римованих рядків, вставлених норм у параграфи кодексу для кращого розуміння й запам'ятовування. Кодекс Бамберга, як пише Г. Берман, одразу ж став взірцем для Нюрнберга, Вормса та інших міст і земель імперії, де правителі ініціювали створення власних кодифікацій на його основі. Імператор Карл V запросив Шварценберга доопрацювати кодекс для того, щоб прийняти його як загальноімперський. Однак, складену на основі Брамберзького кодексу «Кароліну» було прийнято вже після смерті видатного юриста.

Натомість, правові системи молодих національних територіальних держав, рухаючись у напрямку союзу абсолютної монархії й позитивного консолідованого законодавства, пройшли кожна власний шлях консолідації. Утім, спільним для них стали процеси зменшення ролі звичаїв і судів провінцій та міст (однак не повна його втрата) і зростання значення королівських законів і судів. Основна творча робота в цих процесах здійснювалася знавцями римського цивільного права¹, хоча й знавці канонічного права могли включатися в процеси

¹ Нагадаємо, що «римське цивільне право» охоплювало як приватно-, так і публічно-правові принципи правового регулювання, тому з його знавців виходили як «цивілісти», так і «криміналісти».

національної консолідації, особливо там, де виокремлення системи законодавства й правосуддя відбувалося разом з виокремленням національних церков.

В Іспанії, де католицтво мало незмінно міцні позиції, внаслідок ще недавньої боротьби з маврами, від Середньовіччя, завдяки законотворчій діяльності короля Кастилії й Леону Альфонса X Мудрого (1221–1284), існувала досить досконала кодифікована основа, названа «Сім партид» (“*Siete Partidas*”). Однак, до середини XIV ст. ця збірка залишалася «писаним розумом», юридично не обов’язковими до виконання. Чинним законодавством «Сім партид» стали лише з прийняттям у 1348 р. кортесами Алькалі «Статуту короля Альфонсо XI» про надання їм обов’язкової сили [115, с. 38]. Перша зведена публікація «Семи партид» із коментарями А. Діаса де Монтальво була видана у 1491 р. Вона являла собою збірку адаптованих законів (близько 500), які, періодично оновлюючись, продовжувала діяти весь Новий час. Друга офіційна публікація «Семи партид», здійснена Гр. Лопесом, була видана в 1555 р. за наказом Карла V перед переданням престолу Іспанії сину Філіпу II. За правління Філіпа II в 1567 р. була здійснена найграндіозніша кодифікація іспанського права: дев’ятитомне «Зібрання законів Кастилії», на якому загалом і звершився процес загальнодержавної кодифікації права Іспанії в Новий час.

У Франції ранні процеси руху до формування національної правової системи було тісно пов’язані зі звільненням королівської влади від втручання Риму. Король Франції Філіп IV Красивий, можливо, вперше після Папської революції відкрито кинув виклик папі Боніфацию VIII (1303)¹, що мало наслідком «авіньйонське папство» — співробітництво пап (більшість із яких були оголошені антипапами) з французькими королями. Наступним кроком французьких королів до звільнення від втручання Святого престолу стала ідея заснування галліканської церкви, статус якої було затверджено «Прагматичною (Бурзькою) санкцією» Карла VII (1438). Примирення французьких королів із папою, закріплене «Болонським конкордатом» 1516 р., було викликане їх спільним протистоянням імперії під час італійських війн, проте конкордат, формально скасувавши «Бурзьку прагматичну санкцію», лише зміцнив контроль французького короля над церквою у Франції: якщо «Прагматична санкція» гарантувала галліканській

¹Філіп IV, потребуючи коштів для війни у Фландрії, залишив у своїй казні церковну десятину, зібрану у Франції для папи, а у відповідь на прокляття Боніфация VIII, захопив його в полон, де той помер.

церкві автономію — як відносно Святого престолу, так і відносно монарха, — то «Болонський конкордат» встановив новий порядок, відповідно до якого «королівською рукою» мали призначатися всі кандидатури на найвищі церковні посади, включно до абатів монастирів.

Формування загальнодержавного французького права відбувалося впродовж XV–XIV ст. Важливу роль у цьому процесі відіграли французькі знавці римського права, зокрема Г. Буде (1467–1540), Ж. Куяцій (1522–1540), Д. Годфруа (1549–1622) [115, с. 188]. Роль законотворчості монархів у посиленні централізації влади втілювалася, передовсім, у кодифікації норм і процедур кримінального судочинства (ордонанси 1498, 1539 і 1670 рр.). Ордонанс Людовіка XII «Про суд і охорону порядку в королівстві» 1498 р. заснував загальнодержавну систему вищих судових установ провінцій (парламентів), які, керуючись королівськими едиктами, як джерела також широко використовували уніфіковані звичаї (кутюми) провінцій, а також вели запис і уніфікацію судових рішень. Наступний ордонанс у сфері кримінального правосуддя «Про відправлення правосуддя» Франциска I 1539 р. посилив інквізиційний процес у світському судочинстві, але остаточно відділив від нього церковні суди, обмеживши юрисдикцію церкви лише справами кліриків. Систематизуючи законотворчість монархів, видатний юрист Б. Бріссон у 1587 р. видав перше їх неофіційне зведення під назвою «Кодекс Генріха III», яке заклало основу стандартизації королівського законодавства. Гугенотські війни, які в цей час потрясли Францію, мали наслідком низку королівських актів, спрямованих на узгодження релігійних конфліктів у державі, завершальним з них став Нантський едикт Генріха IV 1598 р., який на тривалий час усунув критерій релігійної приналежності (у межах вибору «католики–протестанти») в сфері захисту прав підданих і отримання ними державних посад.

Система кодифікованого французького права остаточно оформилося за правління Людовіка XIV (король впродовж 1643–1715), який, після придушення Фронди і встановлення Вестфальського миру, взявся за реформи влади й законодавства. Серед інших заходів, була заснована Рада з реформи законодавства, на чолі з Ж.-Б. Кольбером, якою було видано шість великих ордонансів, що забезпечили кодифікованим правом основні сфери суспільного життя Франції. Спочатку була здійснена кодифікація цивільного судочинства (1667) — перша офіційна галузева кодифікація в сфері приватного права. Через три роки було видано «Великий кримінальний ордонанс» (1670)

[31, с. 785]. Наступні кодифікації забезпечили правовою основою економічне життя держави. «Ордонанс про торгівлю» (1673), «Ордонанс про водне й лісове господарство» (1674) і «Навігаційний ордонанс» 1683 р. (кодифікація морського права). Завершенням кодифікації став «Чорний кодекс» 1685 р., який закріплював у колоніях Франції рабський статус негрів і забороняв їм відправляти племінні культи, заохочуючи їх примусове окатоличення [31, с. 794]. Разом із реформами державного апарату, кодифікації, здійснені за Людовіка XIV, сприяли піднесенню авторитету Франції з кінця XVII до кінця XVIII ст. — як найбільш успішної монархії Європи.

Англійське право, як це добре показав Г. Берман [40 с. 145], ще з Папської революції пішло власним шляхом розвитку і в Новий час продовжувало розвиватися, загалом, самотньо, періодично й дозовано відкриваючись впливам з континенту. Основою англійського права були судові рішення, а гарантами правової традиції — англійські судді загального права, переважно судді Вищих (королівських) Вестмінстерських судів, представлені, серед іншого, і в Палаті лордів англійського парламенту. Непокору Святому престолу Англія виявила на двісті років пізніше Франції, але зробила це рішуче й назавжди. Заснування англіканської церкви волею Генріха VIII закріпив «Акт про супрематію» (1534), в якому, зокрема, зазначалося:

«Хоча його величність Король справедливо й законно є по своєму статусу главою церкви Англії і визнаний таким Конвокаціями духовенства всього королівства, на підтвердження цього, а також для зміцнення християнської релігії в англійському королівстві, придушення й викорінення всіх гріхів, ересей та інших жахливих зловживань та злочинів, з ними пов'язаних, цим постановляється, що король, наш суверенний монарх, його законні спадкоємці й наступники — приймаються, визнаються і вважаються єдиною верховною на землі главою церкви Англії, найменованої Anglia Ecclesia, наділені правом приєднувати до корони і об'єднувати під владою англійської корони ці звання й титул, а також всі почесні, сан, переваги, повноваження, привілеї, владу, недоторканість, доходи й торгівлю, приналежні й пов'язані з саном вищого глави церкви Англії» [31, с. 750].

Так з релігійною реформою в Англії фактично, була закріплена абсолютна монархічна влада, хоча формально парламент і судова система зберігали повноваження. Використовуючи релігійне протистояння, король жорстко придушував опозицію, приймаючи політичні рішення, які, в контексті англійської традиції, не були правовими. Генріх VIII використав проти опозиції засновану його

батьком Зоряну палату, яку зробив надзвичайним репресивним органом, і після королівської чистки парламенту той слухняно приймав акти, запропоновані королем. Наприклад, в «Акті проти папської влади» 1536 р. зазначається:

«Незважаючи на добрі й корисні закони, прийняті раніше для викорінення, відміни й визнання недійсними в Англійському королівстві та інших володіннях Його Світлості — так званої влади, узурпованої римським Єпископом, якого дехто іменує Папою, якою той користувався в королівстві, тим самим не тільки позбавляючи його величність Короля, який після Бога є єдиним главою англійського королівства, — його честі, прав і переваг, наданих йому по закону божому, але й, завдаючи збитків Внглійському королівству, вводили в оману підданих короля, що його люблять і йому покірні, — своїми буллами й іншими оманливими засобами, такими як видіння, ідоли й фантазії, змусивши багатьох відійти від істинної віри... доходять свідчення, що знову з'являються особи, які бунтують і закликають до розбрату, будучи приспівниками Римського Єпископа і його престолу, цим постановляється: якщо особи, що перебувають чи проживають в Англійському королівстві, чи в межах інших володінь Його величності, письмом, друком чи проповідуванням будуть наполегливо і зловмисно стверджувати і відстоювати владу Римського Єпископа і його престолу, які він узурпував в межах англійського королівства або ж що-небудь зловмисно планувати для цього... то такі особи, незважаючи на їхнє майнове становище й титули, їхні помічники та особи, що їх підтримують — всі вони звинувачені в таких діяннях, на основі законів Англійського королівства, за кожний такий проступок і злочин будуть переслідувані й піддані покаранням, тортурам і позбавленню прав і майна».

Абсолютизм і терор Генріха VIII — після релігійних коливань, втілених у зміні правління Едуарда VI правлінням Марії, та зміцнення позицій Англії за правління Єлизавети I — став сприйматися як те минуле, повернення до якого не слід більше допускати. Натомість, Яков I, заступивши Єлизавету I на престолі Англії (1603), видав програмний акт «Істинний закон вільної монархії» (того ж року) [31, с. 752], з якого англійська еліта зробила висновок, що він має наміри відродити абсолютизм. В Акті, зокрема, чітко визначалося підпорядкована роль парламенту:

«Ми щоденно бачимо, що в парламенті, який є не що інше, як головний суд короля і його васалів, закони запитуються підданими короля, але лише ним самим — видаються, на основі їхніх пропозицій і порад. ... Парламент не може видати закон чи статут, без того, щоб королівський скіпетр не доторкнувся до нього, надаючи йому законну силу». Особливо обурливими для парламенту виявилася міркування Якова I про те, що йому належить

життя і смерть його підданих і те, що король вище закону. *«Як це очевидно, король є верховним володарем над всією країною, так само він є володарем над всякою особою, яка в ній мешкає, маючи право на життя і смерть над кожним з її мешканців... Хороший король буде узгоджувати свої дії у відповідності з законом, але він не зв'язаний ним, інакше як по своїй добрій волі...хороший король, хоча він і вище закону, буде узгоджувати з ним свої дії — для прикладу своїм підданим і в силу своєї власної волі, але не через те, що він підпорядкований закону чи зв'язаний ним».*

Наміри Якова I, які той намагався реалізувати через суд канцлера й надзвичайні судові установи (передовсім, Зоряну палату), викликало рішучу опозицію, особливо в середовищі суддів Вестмінстерських судів загального права на чолі з видатним юристом Едвардом Коуком (1552–1634). За Єлизавети I він був генеральним соліситором (1592) і генеральним аторнеєм (1594) [184, с. 264]. За Якова I він продовжив успішну кар'єру: був призначений королем спочатку головним суддею Суду загальних тяжб (1606), потім головним суддею Суду королівської лави (1613)¹, проте на цих посадах Е. Коук вміло стримував прагнення короля до повновладдя, керуючись сумлінням захисника правосуддя. У судових рішеннях, які приймалися Е. Коуком чи за його участі, послідовно відстоюється принцип верховенства права (загального звичаєвого або на основі рішень парламенту) — на противагу принципу верховенства королівської волі. Добре знання історії права Англії забезпечувало Е. Коуку ефективну аргументацію судових рішень, даючи змогу спиратися на прецеденти загального прав і авторитетні міркування правників, а також на розуміння права як доброї усталеної традиції і торжество розуму. Намагаючись зупинити практику короля видавати акти (прокламації), якими надавалося право надзвичайного судочинства суду канцлера, Е. Коук в «Справі про прокламації» 1610 р., посилаючись на твір Дж. Фортеस्क'ю «Похвала законам Англії» зазначає: *«Записано, що король своїми прокламаціями чи іншими способами — не може вносити зміни в будь-яку частину загального права чи статутного законодавства, чи в звичай країни».* Далі, з посиланням на ранні статuti Генріха VIII, в рішенні зазначено: *«Також король не може своєю прокламацією оголосити злочином будь-яке діяння, яке не визнавалося до цього злочином... Ми ж стали свідками різних випадків видання прокламацій, які цілком порушують закон і розум. В силу цього такі прокламації є нікчемними, оскільки те, що здійснено на порушення*

¹ Два з трьох вищих Вестмінстерських судів.

змісту закону, не повинно мати ніяких наслідків». Далі дається чітке обґрунтування неправомірності судочинства поза судами загального права на основі королівських розпоряджень: «... злочином є або “злочин сам по собі”, або в силу заборони: “злочин сам по собі” є те, що порушує загальне право, а злочином забороненим є те, що заборонене актом парламенту, а не прокламацією... разом з тим визнано, що король не має іншої прерогативи крім тієї, яку надають йому закони держави» [31, с. 624].

Намагання Якова I тиснути на суддів загального права викликало ініційований Е. Коуком, протест у вигляді відкритого листа. «Лист суддів загального права королю Якову I у справі “Commendams” [31, с. 755], повідомляв: «Ми, судді Вашої Величності, суддів у Вестмінстері, вважаємо своїм обов'язком повідомити Вашу Величність, що коли ми отримуємо в справі будь-які листи, що суперечать праву, ми відповідно до таких листів, не вчиняємо нічого, крім того, що повідомляємо про це Вашу Величність і продовжуємо виконувати закон, незважаючи на такі листи. Ми воумливо розглянули вказаний лист і одностайно вважаємо його таким, що суперечить праву». Зрештою, в 1616 р. конфлікт короля і англійської правничої еліти постав з повною очевидністю. Король офіційно інституціалізував систему судів справедливості на чолі з лордом-канцлером як альтернативу судам загального права, й звільнив Е. Коука з посади¹. За правління сина Якова I Карла I, соціальне напруження, породжене безліччю конфліктів інтересів, зросло. Карл I намагався через Суд високої комісії² зміцнити позиції англіканської церкви, але це лише стало одним із приводів ще більш рішучого опору його політиці, ніж політиці його батька. Основою ж причиною невдоволення Карлом I було безсистемне й необґрунтоване запровадження податків і повинностей, виправдовуваних потребами англо-французької війни (1627–1629) на підтримку гугенотів³, яка, до того ж виявилася невдалою. Парламент 2 червня 1628 р. зачитав королю знамениту «Петицію про право», у якій засуджувалися довільний збір податків, незахищеність підданих від сваволі чиновників короля, дія надзвичайних судів та надмірне обтяження й

¹ Відтоді право справедливості (law of equity) діяло в Англії паралельно з загальним правом до XIX ст.

² Введений за Єлизавети суд з релігійних справ, що не входив в систему судів загального права.

³ За Людовіка XIII гугеноти знову підняли повстання, придушення якого очолив кардинал Ришельє.

небезпека, пов'язані з постоем військ. Наступний за цим розпуск парламенту на 11 років лише посилив напруження в країні, розрядка якого почалася повстанням протестантів у Шотландії 1637 р. і продовжилася у Великій англійській революції, що почалася в 1641 р. Після більш ніж п'ятдесяти років, що минули від початку революції, протягом яких революційні події змінила контрреволюція (1660–1688), а останню — Славетна революція (1688), основні вимоги «Петиції про право» 1628 р. були задоволені в «Біллі про права» 1689 р., виданому Вільгельмом III Оранським, запрошеним на англійський престол. Так, починаючи з мирного опору Якову I, англійське суспільство, переживши за XVII ст. становлення як самоврядна нація, стало провідним суспільством Нового часу, з яким пов'язані найхарактерніші риси експансії Заходу в наступні століття.

5.2.1.4. Вплив Реформації на розвиток державно-правових інституцій

Релігійна реформація, як Реформація у вузькому сенсі, стала стихійним рухом християн за очищення їхніх релігійних почуттів від вад занепадаючої католицької церкви. У широкому ж сенсі, Реформація стала синонімом Нового часу, охопивши всі законодавчі й невідворотні зміни, що мали здійснитися, цілеспрямовано чи стихійно, на всіх шаблях і в усіх верствах європейських суспільств. Г. Берман висловив дуже важливу ідею, що реформаторами слід вважати не лише представників сторони, «офіційно» визнаної історією як протестанти, але й усіх діячів, які зробили реальний внесок у зміну стилю європейського життя в напрямку цивілізованості й захищеності правом, хай би ці люди опинилися на стороні, що простояла протестантам, чи, взагалі, засуджували релігійні війни між християнами [39, с. 125].

Так, в імперії одним з найвидатніших «мирних» реформаторів права став швейцарський юрист Цезе (Цазій) Ульрих (1461–1535). Він вважається першим із плеяди творців *Usus modernus pandectarum* — римського цивільного права, реформованого для німецьких земель імперії. Цазій рішуче відкинув усталену мовчазну фікцію, ніби його сучасники продовжують жити в Римській імперії, з належною глибиною усвідомивши, що римське цивільне право, яке кілька століть регулювало суспільні відносини в німецьких землях, потребує очищення від застарілих термінів і норм. Далекий від радикалізму релігійних реформаторів, Цазій розумів, що якщо право працює, не можна ні підривати його авторитет, ні відкидати його норми, формули і

тлумачення, на яких кілька століть будувалося регулювання суспільних відносин і правосуддя. Лише ретельний і шанобливий перегляд авторитетних джерел може дати соціально значущі наслідки. Так Цазій заклав основи перегляду й актуалізації римського цивільного права для адаптації його до реалій Нового часу. Роботу Цазія продовжили відомі пандектисти Матіаш Везенбек (1531–1586), Арнольд Вінніус (1588–1657), Венедікт Карпцов (1595–1666), Вольфганг Адам Лаутербах (1618–1678), Георг Адам Струве (1619–1692) та багато інших дослідників [115, с. 218].

Значну увагу Цазій приділяв і реформуванню викладання права в університетах. Подібно до римських юристів епохи становлення класичного римського права, Цазій щиро вірив в особливу місію юристів — бути лікарями суспільства. У роботі «Плоди роздумів у нічну пору» (1518) він пише: *«Мета закону (права) — спільне благо, це означає, що воно сприяє рятівному єднанню людей, збереженню миру й безпеці. До цієї вищої мети прагне і наше усвідомлення права. Ми, юристи, працюємо над тим, щоб мир і безпека у відносинах між людьми ставали надійними й непорушними. Головна мета законів — викоринювати підступність, боротися з нечесністю, сприяти зростанню й процвітанню всього порядного. Без панування законів численні насильства, залякування, непередбачувані збитки — пригнічують у людях будь-яку людяність, а то й ведуть до її повного знищення. Ось чому з усього, що могло б стати нашою духовною зброєю, неможливо знайти щось більш піднесене, ніж юриспруденція, мета якої — оберігати і об'єднувати рід людський. Не можна не погодитися з Цицероном, що під сонцем немає нікого благороднішого за людину, тим більше з його висловом, що закони є вищим божественним явищем, і ті, хто відає ними, подібні до священнослужителів»* [31, с. 718].

Політико-правову реформу імперії згори розпочав ще Фрідріх III, але в основному, здійснив Максиміліан I. Першим здобутком «реформ згори» стало заснування Імперського камерального суду¹ — найвищої судової інстанції імперії, діяльність якої, разом з кодифікацією загальноімперського права, мала стати основою формування єдиного правового простору імперії. Другим важливим кроком стала офіційна заборона застосування військової сили у розв'язанні конфліктів між імперськими землями і станами, тобто встановлення «вічного земського миру», що, безумовно, істотно наблизило імперію до рівня централізованої держави. Важливим кроком до централізації імперії мала бути територіальна реформа, яка на історично утворені суб'єкти

¹Заснований за Максиміліана I у 1495 р.

імперії, з різним рівнем автономії, зобов'язань та привілеїв, наклала загальноімперську систему адміністративного районування з шести (з 1512 р. — десяти) округів, від яких¹ обирали представників до імперських органів — управління, три ради рейхстагу і депутації.

Рейхстаг (який замінив нерегулярні збори імперських сеймів) було засновано як новий представницький орган імперії. Рейхстаг утворювали три колегії, що представляли стани і формувалися від імперських округів: рада курфюрстів², рада імперських князів (світських і духовних, загалом близько 100)³ і рада міст (близько 50-ти представників). На доповнення до рейхстагу, було засновано «Імперську депутацію» з 20 представників від станів і округів, до компетенції якої входило обговорення законопроектів, що мали виноситися на рейхстаг, а також заходи з підтримки земського миру. Рейхстаг був представницькою установою з дорадчою компетенцією, тоді як найдієвішим імперським органом передбачалося зробити імперське управління, очолюване імператором. Управління формувалося з призначених в округах представників (по два від округу), які одразу ж, в більшості, зайняли опозиційну імператорові позицію⁴. Паралельно з цим органом продовжувала діяти імперська канцелярія — найстаріший орган імперії, яку очолював ерцканцлер — найвищий (після імператора) посадовець імперії, призначений з колегії курфюрстів⁵ і головуєчий у ній. Необхідність оперативного врегулювання конфліктних ситуацій призвела до утворення ще одного органу — надвірної ради, всіх членів якої призначав сам імператор: цей орган діяв як судовий, але розв'язував питання більш ефективно й швидко, ніж Імперський камеральний суд, чим забезпечував авторитет імператора.

Заснування імперських органів мало забезпечити зростання владних ресурсів імперії та формування офіційного загальноімперського правового поля, передовсім, через рішення

¹ Обрання було кількеступеневим — від усіх самоврядних територій і станів князівств, імперських лицарів, вільних міст, церковних володінь.

² Їх було традиційно сім (ще від часу прийняття «Золотої булли» Карла IV (1356); з 1792 р. їх стало вісім.

³ У цю колегію також входили імперські графи та імперські прелати з правом колективного голосування.

⁴ Через це його було розпущено у 1502 році, у 1521 р. знову відновлено (за Карла V під час його спроб примиритися з протестантською опозицією) і в 1531 році остаточно скасовано

⁵ Цю посаду, зазвичай, займав архієпископ Майнцький

Камерального суду. Останнім етапом імперських реформ згори стала кодифікація кримінального права імперії. Рішення про необхідність кодифікації виніс ще імперський рейхстаг 1497–1498 рр. у Фрайбурзі. Виконання цього рішення відбулося в 1532 р., з виданням «Кароліні», створеної за взірцем кримінально-процесуального кодексу м. Брамберга. Обидва кодекси втілювали, за висловом Г. Бермана «дух реформ», хоча сам автор кодексу Йоган фон Шварценберг був добрим католиком (секретарем архієпископа Брамберга) і в останні роки життя працював над «Кароліною» безпосередньо на прохання імператора Карла V.

Г. Берман як ілюстрацію втілення «духу реформ», наводить найістотніші новели обох кодексів, які включають: 1) систематизацію тяжких злочинів, включаючи чітке визначення понять самооборони, співучасті й замаху, встановлення нормативних критеріїв причинного зв'язку, наявності наміру, визначення обставин, що виключають відповідальність; 2) значне обмеження переліку підстав кримінального переслідування, скасування архаїчних форм приватного судового захисту (вергельд, компургація, поєдинок); 3) закріплення за посадовими особами повноважень порушувати й здійснювати кримінальне переслідування і підпорядкування їм шафенів; обмеження судового провадження судовим розслідуванням, виведення з компетенції суддів дізнання, дослідження на місці обставин справи і збирання доказів; 4) скасування «чисток» — екстраординарного судочинства, на основі не доведених звинувачень осіб в тому, що вони являють собою загрозу суспільству, чи за погану репутацію¹; 5) пом'якшення системи покарань (скасування поховання заживо, інших найжорстокіших кваліфікованих страт); 6) встановлення високих стандартів доказу вини; 7) заохочення шафенів звертатися з приводу складаних тяжб, перед винесенням рішення — за роз'ясненнями до професорів університетів [39, с. 120–121].

У «дореволюційній» Англії як активний ініціатор мирних реформ згори виявив себе Френсіс Бекон (1561–1626), постійний, хоча й не ідеологічний, антагоніст Едварда Коука. Як випускник і член «Грейз-Інна», він, за правління Єлизавети Тюдор, почав кар'єру з виконання дипломатичних місій, згодом ставши членом парламенту. За правління Якова I Стюарта Бекон обіймав посади генерального соліситора, генерального атторнея, зрештою, лорда-канцлера (до 1621). Як і багато інших юристів своєї епохи, маючи енциклопедичні знання, Ф. Бекон

¹Ці процеси зі спрощеною процедурою і неправовими підставами звинувачення були основним джерелом зловживань і скарг на несправедливе судочинство в кінці XV ст.

здійснив спробу універсальної систематизації й реформування науки. Ф. Бекон також написав історію Англійської держави, послідовно відстоюючи концепцію, що англійська монархія ніколи не була абсолютною, а традиційно обмежувалася законом. Досліджуючи історію англійського права, він уперше наголосив на значенні в формуванні права Англії багатьох компонентів різного походження: звичаєвого права давніх і прийдешніх племен Англії, римського права, Біблії, нормандського права. Можливо, найважливішим його проектом стала б кодифікація англійського права, в необхідності якої він намагався переконати Якова I [184, с. 271]. Проте цей задум Ф. Бекона наразився на запеклу протидію суддів загального права, які, понад усе, цінували спадковість англійської традиції і прецедентне право як засіб її підтримки. Кодифікацію в Англії все ж було двічі здійснено під час англійської революції, але з реставрацією Стюартів цю ідею було остаточно відкинуто.

Лояльним реформатором, який активно протидіяв радикальним настроям і застерігав від релігійних війн, був і голландець Еразм Роттердамський (1466–1536). Він прагнув змін, але мав власну концепцію таких змін, мріючи реформувати європейський світ безконфліктно. Непримиренний М. Лютер, який поділяв основні ідеї Еразма, але намагався залучити його до своєї боротьби з католицизмом, зрештою звинуватив Еразма в зраді його ідеалів, як їх розумів сам М. Лютер. На думку ж Еразма, розум і мова дали людям унікальну здатність — обговорювати й спільно узгоджувати всі існуючі проблеми: лише нещирість намірів і недовіра та інші вади й нещастя не дають цьому природному й божому дару проявити себе належним чином.

Проте, найбільш рішучий внесок у становлення держави і права Нового часу пов'язаний все ж із релігійною Реформацією, яка мала можливість залучити до радикальних змін найширші верстви населення. Марин Лютер, діючи як релігійний реформатор, став ключовою постаттю в процесі незворотних соціальних зрушень в імперії, а, опосередковано, і в усій Європі. В імперії він сприяв формуванню загальнонімецької мови й консолідації німецької нації, за тогочасної «мультидержавності» німців. Ключовим політико-правовим принципом лютеранської реформації став, принцип “*Quis region eius religio*” (чия земля, того й віра). Цей принцип, безпосередньо обґрунтовуючи свободу вибору віри «князями» окремих держав Священної римської імперії (закріплену Вестфальським миром 1648 р. як міжнародної норми), опосередковано сприяв відтворенню і в інших

держав Західної Європи візантійської практики поєднання в руках правителя як церковних, так і світських повноважень, що істотно прискорило трансформацію таких держав в абсолютні монархії. Підхоплений Генріхом VIII Англійським і скандинавськими королями, принцип «чия земля, того й віра», зрештою, став важливим критерієм в міжнародному поділі Європи на країни, що пішли «протестантським» шляхом розвитку, і країни, що залишилися в руслі католицьких цінностей і суспільного устрою.

Лютеранська доктрина «християнського покликання», як зазначає Г. Берман, змогла найуспішніше провести лютеранство XVI ст. «між Сциллою макіавеллівського цинізму і Харибдою політичної пасивності» [39, с. 126]. Завдяки концепції покликання, в руслі лютеранства почався процес формування активної, прагматичної й працелюбної протестантської етики, продовжений у кальвінізмі. Лютерани, за виразом Г. Бермана, не хотіли віддавати земне царство Сатані, вважаючи, що правити цим світом має християнський князь. Якщо в Папській революції XI ст. відповідальність за реформування світського суспільства взяла на себе духовенство, то лютеранство XVI ст. переклало цю відповідальність на кожного християнина, але особливо на князя і його адміністрацію. Відповідно до вчення Лютера, спілкуючись із Богом, кожен виступає як приватна особа, але кожний несе відповідальність перед суспільством — в сфері своєї діяльності, відповідно до свого покликання. Таким чином, теорія покликання сприяла відновленню солідарності станів, підвівши під неї нову ідеологічну основу — рівність усіх вірних перед Богом, як християн, при їх нерівності, обумовленій покликанням. З іншого боку, обґрунтовуючи свою ідею впливу Реформації на правотворчість офіційних, лояльних владі й римській церкві законодавців, Г. Берман показує, що підхід Йогана фон Шварценберга (творця кодексу м. Брамберга і «Кароліни») до узгодження «справедливості» й «спільного блага» (або гуманності і громадянського порядку) — цілком збігається з таким у М. Лютера: ситуативний конфлікт цих принципів узгоджується позитивним законодавством, яке втілює волю правителя. Г. Берман також вказує на відповідність лютеранського бачення зв'язку держави і права позитивістському праворозумінню, яке запанувало в країнах континентального права в XIX ст., тобто стало продовженням тлумачення М. Лютером права як втілення волі Законодавця [39, с. 126–127].

Таким чином, лютеранство (як і англіканство) стало діалектичним відродженням на новому переусвідомленому рівні принципу

єдиновладдя світського володаря, при відстороненості церкви як «граду небесного» від земних питань. Якщо візантійська модель верховенства імператора як глави держави й церкви, дозволяла правителю втручатися у питання віри, не розбираючись у них (і навіть не будучи християнином, як Костянтин I), то, за Лютером, церковне право світського правителя — це право, за яким вершаться лише світські справи церкви. Питання віри, при цьому, залишаються особистою справою віруючих. На основі цього нового принципу згодом склалося важливе юридичне поняття про свободу совісті, яке, в свою чергу, стало джерелом розвитку нових конституційних і процесуальних принципів (конституційне право на власні переконання; процесуальне право не свідчити проти себе і своїх близьких тощо).

Безумовно, релігійна Реформація мала багато течій, які, більш чи менш опосередковано, відображали прагнення різних соціальних верств. Зокрема, модель суспільних відносин одного з лідерів селянської війни Томаса Мюнцера (1490–1425), яку дослідники назвали «теократичним комунізмом», втілювали утопічні й антидержавницькі настрої реформації. Його ідеї, оздоблені біблійною, переважно старозаповітною, риторикою, були вмотивовані обуренням соціальною несправедливістю й сваволею експлуаторських класів, але не мали продуманої конструктивної програми: вони були підхоплені радикальними анабаптистами, які здійснили кілька невдалих спроб побудувати комуни на основі цієї химерної ідеології. Т. Мюнцера було страчено в 1425 р., як і більшість його послідовників. Але радикальні течії Реформації і надалі поширювалися Європою і, згодом, знайшли підтримку в кальвінізмі, як і ідея самоврядної громади-конгрегації, розроблена ще У.Цвінглі й підхоплена анабаптистами.

Лютеранство й кальвінізм, як дві генеральні ідеології Реформації, мали низку спільних характеристик. Як зазначає Г. Берман, обидва вчення не визнавали влади римської церкви, особливо критикуючи її повноваження відпускати гріхи; обидві конфесії виходили з первинної гріховності людини і вірили в спасіння однією лише вірою, засуджуючи «комерційний» підхід до спасіння римської церкви; і лютерани, і кальвіністи єдиним авторитетним джерелом визнавали лише Біблію, відкидаючи всі теологічні праці отців церкви і правотворчість пап; в обох конфесіях була відроджена традиція християнської самоврядної громади, в межах якої визначалися чи обиралися їх духовні й світські лідери. Наголошуючи на тому, що

офіційні гасла обох течій висувалися не як рух до прогресу, а як повернення до втрачених релігійних чеснот, Г. Берман показує, що, в той час, як лютеранство повертало віруючих до простоти раннього християнства, шануючи, передовсім, Євангеліє, кальвінізм звертався до «історичних глибин» Старого Заповіту [40, с. 56]. З іншого боку, в менших історичних масштабах, якщо лютеранство втілювало діалектичне відродження на новому рівні — візантійської моделі держави під проводом світського монарха, то кальвінізм відродив на новому переусвідомленому рівні деякі принципи григоріанської реформи, зокрема, використання релігії в політичних цілях, відновлення зверхності релігійних лідерів, створення власної версії релігійного права. Відповідно, кальвіністська концепція церкви істотно відрізнялася від лютерівської. Лютер вважав, що церква повинна перебувати під покровительством світського володаря і, відповідно, бути організована за територіальним принципом (чия земля, того й віра). При цьому князь як глава церкви управляє не питаннями віри, а її політичною, економічною й соціальною організацією, тобто земними питаннями. Кальвінізм розглядає церкву як асоціацію незалежних місцевих конгрегацій на чолі з виборними пастирями й старійшинами, які мають власні юридичні повноваження і можуть створювати ефективну протидію повноваженням органів світської влади. Кальвіністські церкви мали власне право, яким регулювалося не тільки питання віри, але й мораль общини, а також окремі аспекти її політики, економіки й соціальної організації. Якщо лютеранська Реформація збіглася з боротьбою окремих світських володарів, передовсім, проти всевладдя Святого престолу, то кальвіністська реформація, проголосивши право на опір будь-якій несправедливій владі, як релігійній, так і світській, зрештою, кинула виклик і абсолютній монархії. Крім того, з часом лютеранство стало, переважно, втіленням стабільності й самодостатності, тоді як кальвінізм виявився втіленням невгамовної експансії, що легко могла переходити в агресію. Найбільш буденно ця риса втілилася в економічній сфері, через доктрину «богоугодності» збагачення, але не менш знаковими стали ідеологічна й військово-політична експансія кальвінізму як право обраного народу бути лідером для інших народів. Характерна для кальвінізму внутрішня несамодостатність і потреба в постійному розширенні впливу, згодом виявилася й головною рисою капіталізму, яка в сучасному світі являє собою не меншу загрозу, ніж інші експансивні доктрини й ідеології.

Кальвінізм, швидко ставши транснаціональною організаційною й ідеологічною системою, здійснив на розвиток теорії держави і права не менш важливий вплив, ніж лютеранство, але цей вплив був опосередкованіший і складніший за наслідками. Характеризуючи поширення кальвінізму країнами Європи, можна згадати відому метафору, відповідно до якої те, що не вбиває суб'єкта, робить його надзвичайно загартованим. Так, у Франції, війни між католиками й гугенотами, що тривали майже все XVI ст., завершилися відносно тривалим релігійним компромісом, закріпленням у Нантському едикті 1598 р. [31, с. 784] короля-гугенота Генріха IV Бурбона, який із політичних мотивів двічі переходив у католицизм.

Едикт починається з амністії й заклику підданих до примирення: *«Ми забороняємо всім нашим підданим будь-якого стану згадувати минулі події, звинувачувати кого-небудь, чи провокувати такі звинувачення — згадками про минуле, в диспуті чи сварці. Закликаємо не піддавати один одного образам, але, навпаки, підтримувати один одного як брати, друзі й співгромадяни — під загрозою бути покараним, як порушник миру і громадського спокою»* (2). Едикт, з одного боку, оголошує відновлення римської католицької церкви і повернення церквам їхніх споруд, майна і доходів та забороняє чинити перепони служителям культу (3). З іншого боку, як зазначено в Едикті, для уникнення заворушень, представникам реформованої релігії надається дозвіл жити в усіх містах королівства, не боячись утисків чи примусу сповідувати релігію проти своєї совісті, а також гарантія, що представники реформованої релігії не будуть примушуватися до зречення і піддаватися утискам (6). Едиктом санкціоновано порядок, *«відповідно до якого, не буде різниці в правах між католиками й реформаторами при навчанні в школі чи вступі до коледжів і університетів, так само не буде різниці між ними при прийнятті бідних в будинки опіки та хворих — у госпіталі»* (22). Едикт також надав рівні права підданим різного сповідання займати всі громадські посади (27).

Син і онук Генріха IV (Людовік XIII та Людовік IV) стали на шлях зрушення цього релігійного компромісу — в бік дедалі радикальнішої підтримки католицизму, а разом з тим — і в бік посилення негнучкості консерватизму й абсолютизму французької політичної системи. Але імпульс, наданий напруженим балансом прагнень і ментальності французьких католиків і протестантів, ще два століття забезпечував Франції авторитет найвеличнішої монархії Європи.

Важливу роль відіграв кальвінізм і в боротьбі за незалежність провінцій Нідерландів. Населення провінцій з давньою традицією самоврядування, стихійно почавши опір окупаційному режиму Іспанії,

за вісімдесят років визвольної війни, в значній своїй частині (особливо в Голландії й Зеландії), прийняло кальвінізм, об'єднавши під його ідеологічними гаслами не згуртовані й непослідовні рухи в добре організовану визвольну війну, зрештою, утворивши в складі семи північних провінцій суверенну державу. Республіка Об'єднаних Провінцій, незважаючи на постійну геополітичну і внутрішню нестабільність, у цей час просто вражає світ культурним і економічним піднесенням. Нідерланди просто вибухнули підприємництвом, сміливістю й талантами своїх громадян, давши світу, серед інших видатних своїх громадян, і творця теорії міжнародного права Гуго ван Грота.

Однак, народом, який, можливо, найбільш вдало пройшов випробовування кальвінізмом, як це добре показав Г. Берман, стали англійці. Під впливом кальвінізму вони, разом із шотландцями, здійснили велику революцію, створили конституційну монархію, модернізували парламентаризм, реформували судочинство і право, зрештою, консолідувалися в політичну націю, об'єднавши всі ці складові через ідеали громадянського суспільства, також, в основних рисах, змодельованого кальвінізмом. На своє ж питання, чи походить англійське право Нового часу з пуританської революції і чи може пояснити загальна характеристика релігійних уявлень англійців XVII ст., чому вони віддали перевагу верховенству парламенту перед верховенством короля; судам загального права перед прерогативними судами; судам присяжних перед професійними суддями; змагальній системі судочинства перед інквізиційною; доктрині прецеденту перед систематизованою кодифікацією; реститутивній відповідальності перед репресивною, — Г. Берман схиляється до позитивно відповіді [39, с.142]. Вплив протестних настроїв, які вирували в Англії й Шотландії XVII ст., не обмежувався лише полум'яними їх прибічниками — він діяв трансконфесійно і транскордонно. Цей вплив виявився особливо ефективним для суспільств Британських островів, більш захищених, ніж континентальні країни, від непередбачуваних зовнішніх впливів. Відносна замкненість подій, що відбувалися в ході всієї Великої революції на Британських островах, обмежуючи втручання ззовні, навіть контрреволюцію досить виразно виявляла як наступну фазу революційного процесу.

Кальвінізм, як наголошує Г. Берман, віддаючи перевагу аристократичному правлінню перед монархічним, відстоював божественне

покликання й обов'язок магістратів¹ — чинити опір тиранії. Доки це було можливим, здійснювався мирний опір, причому значною мірою англійською елітою. Зрештою, внаслідок не усвідомлення Карлом I серйозності ситуації, опір став збройний. Як вважає Г. Берман, кальвінізм допоміг англійцям з початку Довгого парламенту (1640–1642) накладити обмеження на Карла I, під час громадянської війни організувати ефективний збройний опір і, зрештою, наважитися на страту легітимного Божою Милістю монарха [39, с. 128]. Після реставрації Стюартів і англіканської церкви у 1660 р., основні пуританські уявлення, що вмотивовували опір владі й революційну боротьбу попередніх десятиліть, не зникли, продовжуючи впливати на суспільство. Г. Берман виділяє шість основних складових пуританської віри: в те, що бог в історії діє через Британію як обраний народ; в реформацію світу як релігійну місію; в те, що найважливішим інструментом Реформації є закон; в пуританську етику і дисципліну; в корпоративні цінності громади, очолюваної її «лідерами за покликанням» [39, с. 135]. Тож і під час реставрації Стюартів зазначені принципи допомогли англійцям підпорядковувати монархію парламенту і, зрештою, змусили Якова II, який спробував реставрувати католицизм й екстраординарне судочинство, зректися престолу на користь нової династії. Новий режим конституційної монархії, цілком у дусі кальвінізму, чітко визначив свої повноваження та обмеження в «Біллі про права» 1689 р. і далі — в Акті про устрій 1701 р.

У ході «Славетної революції» 1688 р. англійське суспільство остаточно повернулося до більш звичного й традиційного (ніж кальвінізм) англіканства. Оновивши англіканство ідеями кальвінізму, Англія відкинула останній як занадто небезпечний для політичної єдності нації [39, с. 135]. Проте, напередодні й під час революції англійське суспільство утворило дочірнє відгалуження, яке залишилося істотно кальвіністським, ставши основою майбутньої американської нації. Надалі американські колонії Нової Англії, консолідовані кальвіністською доктриною, реалізували модель «державотворення знизу», основу якого становили самоврядні релігійні общини, закони організації яких заклав конгрегаціоналізм У. Цвінглі, використаний і поширений Ж. Кальвіном.

¹ Магістрати — тут: усі уповноважені публічні люди: судді, чиновники, виборні лідери громад.

5.2.1. Формування права міждержавних відносин

5.2.2.1. Основні принципи міждержавних відносин за Нового часу

У зовнішньополітичній доктрині національних держав з перших століть Нового часу поширилася низка нових принципів. Ці принципи, як невід’ємна складова системи права народів, ширше — правової культури народів, частково успадковували ідеї більш архаїчних принципів, частково — тлумачили їх в новому сенсі. Переживаючи за Нового часу глибоке переусвідомлення, іноді входячи у суперечність один з одним, ці принципи зробили важливий внесок у формування класичного міжнародного права як системи принципів і норм, що згодом склалася в систему регулювання міждержавних відносин. Принципи, розглянуті нижче для прикладу, включають: принцип державного інтересу, принцип «природних кордонів», принцип «одна мова — одна держава», принцип “*quis region, eius religio*” («чия земля, того й віра»), принцип свободи морів та принцип геополітичного балансу. Вони втілюють, передовсім, ідеї зовнішньої політики держав, однак, серед них уже виділяються принципи безпосередньо міждержавних відносин.

Принцип державного інтересу

З кінця XV ст. державний інтерес почали усвідомлювати в європейській суспільно-політичній думці як пріоритет зовнішньої політики, надалі все успішніше конкуруючи як з корпоративними інтересами церковних установ, так і з клановими інтересами правлячих династій, військово-аристократичних родів і торгових сімейств Європи. Важливу роль у широкому усвідомленні значення пріоритету державного інтересу відіграли твори Нікколо Макіавеллі [101, с. 398]. Розкриваючи неспроможність Святого престолу забезпечити надійний публічний порядок у християнському світі, Н. Макіавеллі обґрунтував актуальність зосередження влади в руках сильного світського монарха, який, маючи необхідні для володаря якості й знання, може найефективніше діяти на користь інтересів держави. Звільнення науки політики від «позанаукових» ціннісних критеріїв не зменшує патріотизму Н. Макіавеллі, який благо Батьківщини розглядає як найвищу реальну цінність, протиставляючи її абстрактним релігійним цінностям, побудованим на біблійних притчах. Для успішності державотворення, за всієї важливості ролі правителя, Н. Макіавеллі наголосив на важливості народних настроїв.

Державотворення є справою всього народу, і народ має бути свідомий своєї місії. Саме тому, звертаючись до Лоренцо деї Медічі, головну мету своїх прагнень мислитель формулює як «приведення народу до створення нової держави».

Розуміння і втілення принципу державного інтересу для різних державних утворень Італії мали б істотно відрізнятись. Тим більшою специфікою мала відрізнятись дія принципу державного інтересу в умовах імперії, з одного боку, і національних територіальних держав — з іншого. Імператори Священної Римської імперії, проводячи реформи, а згодом і намагаючись залагодити протиріччя, викликані Реформацією, безумовно, керувалися принципом державного інтересу. Однак, в імперії цьому принципу протидіяла стара ідея всехристиянської монархії під проводом Святого престолу і на чолі з імператором, побудованої як ієрархія «великих» й «малих» суб'єктів імперських відносин з різним обсягом суверенітету. Ця система, з одного боку, давала змогу втручатися в імперські справи папам, які й надалі діяли відповідно до моделі григоріанських реформ, ігноруючи зростання ролі світської влади й мотивів державного інтересу. З іншого боку, ця система обмежувала владу імператора суверенними правами його васалів — королів, князів, герцогів, архієпископів, курфюрстів, орденів, самоврядних міст та інститутів влади на територіях під їхньою юрисдикцією. Все це не дозволяло імператору ні ефективно втілювати реформи, ні діяти як повновладний суверен у військових конфліктах і дипломатичних зносинах.

У цьому сенсі значно ефективнішими виявилися молоді монархії Європи, не обтяжені імперськими проблемами, передовсім, Франція й Англія. Можливо, найбільш ранній прояв цього принципу мав місце в історії Франції, коли король Філіп IV вперше після Папської революції відкрито кинув виклик папі Боніфацію VIII (1303)¹, що мало наслідком феномен лояльного до французьких королів «авіньонського папства» і заснування галліканської церкви «Прагматичною (Бурзькою) санкцією» Карла VII (1438). В Англії подібний акт із заснуванням англіканської церкви був вчинений Генріхом VIII (1534), який, не маючи законних нащадків, не міг отримати у папи дозвіл на повторний офіційний шлюб. Його дочка Єлизавета I Тюдор, як прибічниця англіканської церкви і ворог кальвінізму, заради інтересів Англії

¹Філіп IV, потребуючи коштів для війни у Фландрії, залишив у своїй казні церковну десятину, зібрану у Франції для папи, а у відповідь на прокляття Боніфація VIII захопив його в полон, де той і помер.

підтримувала бунтівних кальвіністів Шотландії в 1560 р., французьких гугенотів у 1562, 1589 і 1591 рр. та голландських кальвіністів з 1585 р. Водночас, вона обговорювала варіанти свого шлюбу з правлячими католицькими домами Іспанії й Франції і навіть православним Іваном Грозним, уміло уникаючи при цьому остаточних рішень [101, с. 401]. Її більше турбували справи нації, ніж придворні церемонії й міжнародні проекти, за якими стояли Іспанія, Святий престол та французькі колабораціоністи з Католицької ліги. На відміну від її вимушеної гості й суперниці Марії Стюарт, втягнутої в інтриги останніх, Єлизавета I стала першою королевою, яка рішуче відкинула корпоративні цінності католицьких правлячих домів, не будучи, за народженням, членом цього найелітнішого «клубу» Європи¹. В небезпечній і жорсткій боротьбі, спираючись на різні верстви населення, політичні й релігійні угруповання, вона сприяла консолідації англійської нації, її перемогам на морях і авторитету на континенті.

Державним інтересом як головним критерієм діяльності посадовця керувалися і два видатних французи — Генріх IV Бурбон і кардинал Ришельє. Генріху IV, як і Єлизаветі, вдалося змусити співпрацювати представників різних релігійних переконань на благо держави, але він це зробив в ході жорстоких війн, постійно сам перебуваючи в ролі переслідуваного. Ставши королем, Генріх IV видав державний акт, спеціально присвячений конфесійному миру (Нантський едикт, 1594), де урівняв у правах гугенотів і католиків, намагаючись цим сприяти єднанню нації. Його справу продовжив кардинал Ришельє. Як політичний діяч Ришельє нещадно придушив осередки гугенотського політичного сепаратизму всередині країни². Розуміючи значення пропаганди, він використав досвід німців і підтримав заснування «Французької газети» (1631), яка мала сприяти зростанню солідарності, цивілізованості й самоповаги французів. Борючись з протестантами у Франції, Ришельє під час Тридцятилітньої війни уміло використав сили німецьких протестантів для послаблення дому Габсбургів як головної загрози інтересам Франції [101, с. 411]. Зусилля Генріха IV і кардинала Ришельє з їх сподвижниками й однодумцями повною мірою реалізувалися вже після їхньої смерті,

¹ По матері походячи з де Гізів, Марія була представницею старої католицької аристократії Європи. Втягнута в інтриги Філіпа проти Єлизавети, була засуджена й страчена у 1588 р.

² У 1628 р. взято Ла-Рошель, останній оплот гугенотів, незважаючи на їх підтримку королем Англії Карлом I.

забезпечивши для Франції передумови постання як наймогутнішої держави у Вестфальській системі міжнародних відносин.

Принципи «природних кордонів» і «одна мова — одна держава»

Принцип «природних кордонів» був добре відомий з права народів античності й раннього Середньовіччя. Він розумівся як право будь-якого народу на територію, яку той зумів завоювати й утримати під час «великих переселень»: як правило, такі території обмежувалися тими чи іншими особливостями природного ландшафту (гірськими масивами, великими ріками, морем тощо), що істотно ускладнювали проникнення в її межі чужинців. У процесах державотворення принцип природних кордонів неодноразово трансформувався в принцип «одна мова — одна держава», який означав, що державні кордони мають відповідати території поширення певного народу, єдність якого визначалася тим, що він говорить однією мовою. Однак, державотворення як об'єднання різних етносів не завжди мало приводити до мовної однорідності населення. Особливо, якщо це стосувалося утворення імперії. Зокрема, в умовах середньовічної Священної Римської імперії цей принцип був досить умоглядним. Відомий вислів гуманіста Лоренцо Валли (1407–1457) «усюди, де панує римська мова, існує Римська імперія» [115, с. 150], відображаючи значення латини як універсальної міжнародної мови для Західної Європи, лише підкреслював той факт, що для імперії принцип «одна мова — одна держава» взагалі не годиться, попри тенденції до стандартизації, характерні для будь-якої імперії. Але для молодих національних держав, де формувалися поліетнічні політичні нації, мова ставала одним із дієвих чинників об'єднання основної маси податного стану, тож принцип «одна мова — одна держава» був у них провідним. А. Л. Зінченко наводить приклад формулювання цього принципу Генріхом IV Бурбоном: *«Я погоджуюся з тим, що країна, населення якої розмовляє іспанською, має залишитися у володіннях Іспанії, а країна, населення якої розмовляє німецькою, повинна належати Німеччині. Але ті землі, в яких населення розмовляє французькою, мають бути під моєю владою»* [101, с. 406]. Це був новий підхід, альтернативний застарілій ідеї Світової християнської держави — імперії. Однак, якщо для середньовічної Європи загалом не були характерні такі режими, які б цілеспрямовано знищували культурну самоідентичність місцевого населення, то в Новий час така загроза виникала дедалі частіше в процесі культурної експансії «успішних» націй. Ця тенденція особливо гостро виявилася впродовж

XX ст., коли культурна агресія, супроводжуючись руйнуванням села і знеціненням родинних традицій, зробила звичним явищем повний перехід нових поколінь багатьох народів на найпоширеніші мови світу і втрату знання мови предків, що, фактично, означає повільне, впродовж кількох поколінь, знищення самого народу. Лише наприкінці XX — на початку XXI ст. культурна самоідентичність як важливий елемент права народів стала в європейській правовій традиції предметом правового захисту: Рада Європи активно відновлює й захист місцевих мов як складової спільної культурної спадщини людства. Однак, поруч із цим, XXI ст. виявило й приклади політичних маніпуляцій на підставі мовних питань. Так, втрата частиною населення України мовної самоідентичності (передовсім, через панування як «офіційної релігії» СРСР матеріалізму, збочене тлумачення якого руйнувало власну духовність народів цієї імперії, агресивно заповнюючи душевну пустоту сурогатом на «злобу дня») була віроломно використана сусідньою державою, зараженою імперським реваншизмом, — для виправдання окупації частини території України.

Принцип quis region eius religio («чия земля, того й віра»)

Як зазначає Дж. Г. Берман, доктор Мартін Лютер, слідом за гуситами, проголосив цей принцип як програмний у своїй реформі [39, с. 112]. Гусити, як «добрі чехи», ще поєднували цей принцип із національною приналежністю й правом читати Біблію чеською, тимчасом як у Лютера «чия земля» — означає, передовсім, територіальну юрисдикцію князя чи іншого монарха, яка й породжує його право обирати віру. Зрештою, всі держави, в яких переміг лютеранський протестантизм (німецькі князівства й скандинавські королівства), а також Англія (за Генріха VIII Тюдора) почали керуватися цим принципом: монархи в зазначених державах підпорядкували своїй владі світську й духовну сфери, будучи при цьому й самі зв'язаними як політичними, так і релігійними зобов'язаннями перед своїми підданими-одновірцями¹. Карл Шмідт зазначав, що цей принцип було розкрито також у творах Ж. Бодена, Б. Айали і А. Джентілі [233, с. 187–192]. Формально він був закріплений Вестфальським трактатом, із застереженням, яке надалі стали тлумачити як принцип свободи совісті: якщо публічно могла

¹Зокрема, в протестантських країнах монарх повинен був бути однієї віри зі своїми підданими.

сповідуватися лише віра, офіційно обрана в державі (однак лише з переліку легітимних віросповідувань), то релігійні почуття віруючих залишалися їх приватною справою. За виділенням головного — мовного — чинника, який організовує народ у єдину спільноту, цей принцип є, певною мірою, альтернативним попередньому: якщо, відповідно до попереднього принципу, таким чинником є мова, тобто сам народ як її носій, то в принципі «чия земля, того й віра» таким чинником є релігія (або будь-яка інша ідеологія). Остання (як і мова) може бути нав'язана силою чи обманом і виявитися цілком чужою народу й руйнівною для його духовного здоров'я й традиційної ментальності. Отже, принцип «чия земля, того й віра» може як об'єднувати різні народи, так і, навпаки, розділяти єдиний народ на антагоністичні фракції.

Проте в глибинах історії, коли кожен народ мав власну мову й релігію як елементи його самобутньої культури, обидва принципи («одна мова — одна держава» і «чия земля, того й віра») означали одне й те саме: народ, об'єднаний своєю культурою, яка включала мову, релігію, право, систему військово-політичної та економічної організації та інші інституції, контролював певну територію, тим самим утворюючи державу, чи, принаймні, протодержавне об'єднання. Коли процеси державотворення вийшли за межі об'єднання споріднених родів, тобто стали поліетнічними, стосовно віри виявилися дві альтернативні стратегії: перша полягала в залученні домінуючим народом до власного пантеону богів союзних народів, друга передбачала знищення богів місцевого населення разом з його історичною пам'яттю. Обидві стратегії могли бути реалізовані силою зброї чи мирно, проте зрозуміло, що друга стратегія, в будь-якому разі, мала всі ознаки якщо не військової, то ідеологічної агресії. У Давній Греції, Римі, Індії чи Китаї кожна місцевість мала свій пантеон божеств, які полюбилися місцевому населенню. Такий підхід до релігії, зазвичай, вважають поліетнічним, проте він цілком допускає віру в єдину верховну добродійну сутність, яка може мати безліч різних проявів: отже, такий підхід відображає, через релігію, розуміння мультирівневості й ієрархічності світобудови. В суспільствах з такою традицією пантеїзм і його варіативність у кожній місцевості не перешкоджав ні спільності релігії для населення різних місцевостей, ні співіснуванню різних релігій (як, наприклад, буддизм і конфуціанство в Китаї). Інший підхід виявила релігійна традиція Ізраїлю, яка забороняла визнавати інших богів, крім Ягве. Такий підхід успадкували й пізніші релігії старозаповітної традиції — християнство

й іслам. У ранньому Середньовіччі принцип «одна держава — одна релігія» (як варіант принципу «чия земля, того й віра») став важливим засобом ідеологічної консолідації Візантійської¹ імперії, а Мухаммад зробив його основоположним принципом розбудови халіфату. В Західній Європі до Реформації принцип «одна держава — одна релігія» не став загальноісторичним явищем, адже Папська революція (XI ст.) об'єднала безліч держав та інших політичних утворень Європи лише під духовним лідерством Святого престолу. Але криза папства в кінці Середньовіччя знову відродила цей принцип, найперше — в гуситському русі, коли релігійна реформа збіглася з відродженням національної свідомості чехів². Висунутий через століття М. Лютером, цей принцип сприяв у Священній Римській імперії здобуттю релігійної незалежності протестантськими князівствами, а опосередковано — об'єднанню німецької нації на основі нових релігійних гасел.

Принцип першовідкривача і принцип свободи морів

Святий престол, керований ідеєю Світової християнської держави, на початку епохи Великих географічних відкриттів прагнув поширити католицизм на нововідкриті землі. Португальці як піонери Великих географічних відкриттів, першими в кількох папських буллах (1452–1481) закріпили права на землі — як відкриті, так і ті, що мають бути відкритими. Проте з відкриттям Х. Колумбом «Західної Індії» у 1492 р. і заявленням територіальних прав на ці землі Іспанії (Кастилії й Арагону) закріплені попередніми буллами потенційні права Португалії були поставлені під сумнів, відповідно до природного права першовідкривача. У 1493 р. папа Александр VI Борджія, формально залагоджуючи конфлікт, але реально підтримуючи інтереси Іспанії (його рід Борха був васальним Арагонській династії), видав буллу про поділ між Іспанією й Португалією акваторій і територій наявних і майбутніх відкриттів. Поділ було здійснено довільно й на користь Іспанії. Спроби короля Жуана II домовитися з іспанською монаршою парою призвели до видання папою ще більш дискримінаційної для Португалії булли. Однак, очевидно, не маючи уявлень про навігацію, папа не врахував, що до своїх володінь іспанські каравели можуть

¹Наскільки відомо, вперше цей принцип у християнському світі чітко сформулював візантійський імператор Юстиніан, здійснюючи останню спробу відновити єдність Римської імперії під владою православної Візантії в гаслі «одна віра, один імператор, один закон».

²Поняття «добрий чех» і «вірний» (тобто прибічник гуситської реформи) стали на той час синонімами.

рухатися тільки через португальські води (шлях до західних континентів через Тихий океан ще не був відкритий). Тож сторони, зрештою, пішли на підписання Тордесільяської угоди 7 червня 1494 р. [31, с. 804–806], якою було легалізовано монополію двох католицьких держав на поширення своїх прав, кожна в межах «своїєї половини» світу, — на території, вже відкриті, чи ті, що будуть відкриті надалі¹. Юридичною підставою, якою обґрунтовувалася така монополія, було визначено принцип першовідкривача², в силу якого португальці й іспанці стали розглядатися як дві нації, що відкрили для європейців нові моря й землі. Але, безумовно, така «юридична фікція» не влаштувала інші нації, передовсім французів, голландців і англійців, які також мали свої інтереси «за морями». Неправомірність закріплення прав Іспанії й Португалії на океан і землі, які ще не були освоєні, випливала з права народів, яке містило таку юридичну категорію, як «речі спільного користування» (лат. *res omnium communis*)³, до яких, зокрема, належали повітря, вода, морські простори і судноплавні річки. Ці речі не можна було придбати у власність, на них жодний правитель чи самоврядна нація не могли поширювати свої суверенні права, але, водночас, усі суб'єкти могли користуватися такими речами, дотримуючись лише одного правила — не перешкоджати правомірним інтересам інших суб'єктів у сфері користування такими об'єктами. Були й історичні підстави вважати положення Тордесільяської угоди 1494 р. неправомірними: принаймні з X ст., тобто задовго до експедицій флотів Португалії й Іспанії, Європа знала про землі за океаном: вікінги з Ісландії Ерік Рудий і його син Лайв Щасливий, як і багато інших ісландців, з X ст. почали засновувати колонії в Гренландії й на атлантичному узбережжі Америки. Знали про це і в Римі: Еріка супроводжував священник із Риму Тюркір, а згодом у колоніях Гренландії було засновано два єпископства (ці колонії було знищено в ході війни з іннуїтами, за тридцять років до «відкриття» Америки Христофором Колумбом). Крім того, в 1497 р., тобто через п'ять років після Колумба, Джованні

¹ Після відкриття морського шляху на захід через Тихий океан було укладено Сарагоський договір 1529 р.

²Цей принцип, в свою чергу, є варіантом втілення римського юридичного інституту «нічийних речей» (лат. *Res nullis*), включаючи й нічийні землі, які, в силу відсутності господаря, могли бути правомірно придбані.

³Нагадаємо, що *res* у римському праві тлумачилася скоріше як об'єкт чи навіть предмет, ніж річ у вузькому сенсі: наприклад лат. *Res publica* — справа (спадщина, предмет зусиль) народу.

Капоте — інший генуезець, але на англійській службі (Джон Кабот) відкрив і оголосив володіннями Англії північно-західне атлантичне узбережжя Америки. Ці відкриття також не були невідомими. На карті іспанця Хуана де Ла Коса (1500) північно-західне узбережжя Америки позначене як «відкрите англійцями». Таким чином, європейські нації мали всі підстави не миритися зі станом речей, закріпленим Тордесільаською угодою. На противагу принципу першовідкривача було висунуто принцип свободи морів, який за змістом був конкретизацією принципу *res omnium communis*. Вперше історично зафіксоване офіційне викладення принципу свободи морів належить королеві Англії Єлизаветі I, яка оголосила право націй вільно плавати морями й відкривати нові землі — послу Іспанії Мендозі, у відповідь на його ноту з приводу оголошення Френсисом Дрейком земель біля майбутнього Сан-Франциско землями англійської корони (1579) [36, с. 92]. Надалі принцип свободи морів став основоположним принципом міжнародного морського права, в сучасному тлумаченні він включає свободу судноплавства, рибальства, наукових досліджень, польотів над відкритим морем і прокладки кабелів та побудову штучних споруд (за умови, що вони не перешкоджатимуть реалізації інших свобод).

Принцип геополітичного балансу

Принцип геополітичного балансу став продуктом певної історичної рефлексії і політичної зрілості європейських націй після засвоєння досвіду італійських війн, які поглинувши величезні матеріальні й людські ресурси, мали для воюючих сторін загалом нікчемні результати. За оцінкою А. Л. Зінченка, реалізація принципу геополітичного балансу в XVII ст. полягала у досягненні таких цілей: забезпечення рівності у співвідношенні сил між опозиційними союзами європейських держав; створення активної протидії тій державі, яка починала швидко посилювати свою військову могутність, створюючи загрозу експансії; за військового тиску чи прямої агресії сильнішої держави, підтримувати слабшу сторону — до відновлення рівноваги [101, с. 409]. З другої половини XVI ст. принцип геополітичного балансу найефективніше втілювала Франція, яка, переживши війни католиків і гугенотів, стала лідером європейської дипломатії, найповніше реалізувавши свої прагнення в умовах Вестфальського миру. Зміцнення Франції було досягнуто, значною мірою, завдяки збалансованій політиці короля Генріха IV Бурбона (1589–1610) і його послідовника в політиці — кардинала Ришельє,

який з 1624 р. до смерті (1642) фактично керував країною¹ як радник Людовіка XIII (короля впродовж 1610–1643) [101, с. 408]. Ці діячі протиставили стратегії грубого військового тиску й невпинної експансії, якої дотримувалися Габсбурги, принцип політичної рівноваги, який вимагав поміркованої зовнішньої політики й довершеного мистецтва дипломатії. Для Генріха IV найактуальнішим завданням стало послаблення могутності Габсбургів, для чого він відновив дипломатичні й торгові зносини з Османською Портою (1604)² і підтримував німецьких протестантських князів. Прикладами гнучкості зовнішньої політики Генріха IV були і його відносини з Англією, яка допомогла йому як ворогу папи й Габсбургів стати королем, але морській експансії якої Генріх IV таємно протидівав, підтримуючи Голландію й підриваючи діяльність англійських дипломатів в Італії й Туреччині. Він сприяв укладенню миру між Іспанією й Голландією й примиренню Іспанії з втратою незалежних північних провінцій Нідерландів, реалізуючи, таким чином, як плани послаблення іспанських Габсбургів, так і протидію з боку Республіки Об'єднаних провінцій — посиленню Англії на морях. Зусиллями Генріха IV, трикутник «Франція, Англія й Нідерланди» — становив головне ядро в протидії Габсбургам. 14 травня 1610 р. релігійний фанатик Равальяк убив його трьома ударами кинджала. Ришельє продовжив справу Генріха IV: католик і кардинал римської церкви, він діяв у Тридцятилітній війні проти католицьких володарів Іспанії й Австрії — в союзі з протестантськими князями Німеччини й володарями протестантських держав (Англії, Голландії, Данії й Швеції). При цьому, він до останнього періоду війни відкладав вступ Франції безпосередньо у воєнні дії проти Габсбургів. Зрештою, передовсім, заслугами Ришельє, загрозу експансії Габсбургів у Європі було усунуто, а Франція стала головною політичною силою в наступному столітті.

Усвідомлення принципу геополітичного балансу всіма націями Європи, особливо в період Тридцятилітньої війни, створило передумови для прийняття ідеї пріоритету правового (а не силового) регулювання відносин між державами. Зусиллями дипломатів і теоретиків міжнародного права в процесі підготовки Вестфальського миру і в наступний період дії Вестфальської системи міжнародних відносин поступово оформився й усвідомився як питомий

¹Кардинал Ришельє поєднував близько 34 посад.

²Встановлені Францією з Портою ще за часів короля Франциска (1520–1530).

фундаментальний принцип мирних міждержавних відносин принцип суверенної рівності держав, покладений в основу теорії, а згодом і практики міжнародного права [88, с. 70–74].

5.2.2.2. Розвиток дипломатії

У Новий час дипломатія як форма зовнішньополітичної діяльності суверенних держав поступово відокремилася від інших форм міжнародної активності. Процес інституціоналізації дипломатичної служби відбувався у тісному зв'язку з посиленням в державах ролі світської влади, усвідомленням їхніми елітами державних і національних інтересів та іншими процесами зрілого державотворення. Посольське право стало одним із головних предметів нової теорії права міждержавних відносин. Знаменитий твір Альберіко Джентілі «Про посольства» (1585) дає перший систематизований підсумок особливостей і загальноновизнаних правил діяльності дипломатичної служби [31, с. 813]. Описуючи загальне різноманіття форм сучасної йому посольської діяльності, А. Джентілі дає попередню емпіричну їх класифікацію. У контексті своєї концепції нового міжнародного права — як міждержавного й публічного — він, передовсім, розрізняє «публічні» й «приватні» посольства, вважаючи, що діяльність останніх не може бути предметом посольського права. Негативно ставиться він і до посольств, які хоч і належать до публічних, але не мають істотної користі для державних інтересів. Як приклад останніх, він називає «придворні посольства» — спеціально відряджені місії, єдиною метою яких є поздоровлення, висловлення співчуття чи інші церемоніальні акції. Необхідними й достатніми для підтримання цивілізованого спілкування між державами А. Джентілі вважає офіційні представництва держав, названі ним «посольства для ділових зносин». Характеризуючи їх, він фактично окреслює модель сучасних постійних дипломатичних представництв, що становлять основу зовнішньополітичної діяльності держав. Саме такі посольства мають, на переконання А. Джентілі, виконувати всі функції, розосереджені в його час у різноманітних місіях, емпіричні типи яких він і характеризує в своєму творі. А. Джентілі розрізняє два чітко відмінні напрями діяльності «посольств для ділових зносин»: з приводу війни й мирні (в широкому тлумаченні, як будь-яке мирне співробітництво). Саме в руслі цих двох напрямів: права війни і права мирного співробітництва — А. Джентілі, його сучасник Ф. Айяла, і наступник Р. Зеч, зрештою, Гуго Гроцій і формують нову теорію права

міждержавних відносин, головною практичною сферою реалізації і вдосконалення якої є міждержавна дипломатична служба Нового часу.

Проте, в тривалому процесі становлення, офіційна міждержавна дипломатія ще довго діяла в середовищі традиційних, навіть архаїчних форм міжнародних зносин, які цілком залишаються в системі «права народів». З останніх особливо важливими залишаються: сімейно-шлюбні відносини між правлячими домами Європи, міжнародна торгівля та інша підприємницька діяльність й міжнародна активність Святого престолу. Всі ці складові на початку Нового часу ще важко відокремити одну від одної, адже місії, з ними пов'язані, виконують часто одні й ті самі особи.

Успадковані від Середньовіччя, сімейно-шлюбні домовленості між правлячими домами Європи, які А. С. Зінченко називає «шлюбною дипломатією», на початку нової історії ще певний час залишалися природною основою офіційних міждержавних відносин [101, с. 276]. Так, шлюбна дипломатія короля Арагону Фердинанда II стала важливим чинником утворення й швидкого посилення майбутньої Іспанії. Її початок було покладено шлюбною унією Фердинанда II з Ізабеллою Кастильською (1479), і надалі монарша пара визначила два пріоритетні напрямки своєї шлюбної дипломатії: австрійський і англійський. Обидва дали наслідки, змусивши головного на той час суперника Іспанії — Францію до середини XVII ст. боротися за державність в оточенні потенційних супротивників. Шлюбним союзам завдячує й феномен імперії Габсбургів, що в XVI ст. стала світовою державою Західнохристиянської цивілізації. Початок експансії дому Габсбургів, очевидно, можна пов'язати зі шлюбом майбутнього імператора Максиміліана I (сина португальської принцеси Елеонори й імператора Священної Римської імперії Фрідріха III Габсбурга) — з Марією Бургундською, донькою загиблого цього ж року Карла Сміливого (1477). Максиміліан став потенційним господарем величезних територій Бургундії (включаючи й майбутні Нідерланди), на які, однак, мав претензії й король Франції Людовік XI. Війна між домами Валуа й Габсбургів, що розгорнулася за Бургундську спадщину, окреслила їхнє тривале майбутнє протистояння як одну з визначальних рис початку Нового часу в Європі. Зміцненню позицій Габсбургів сприяла низка наступних вдалих (з політичної точки зору) шлюбних уній, з яких найважливішими визнані два шлюби між іспанськими інфантами, дітьми Фердинанда й Ізабелли, та дітьми Максиміліана й Марії Бургундської: син Максиміліана Філіп одружився з інфантою Хуаною, а спадкоємець іспанського трону Хуан (який через рік помер) — із

доньєю Максиміліана Маргаритою. У 1504 р. Хуана успадкувала кастильський престол, але після несподіваної смерті свого чоловіка Філіпа (1506) виявила ознаки психічного розладу і була відправлена в монастир. Унаслідок цих драматичних подій син Філіпа й Хуани Карл після смерті діда Фердинанда II Арагонського (1516), став королем Іспанії, римським королем і імператором (Карлом V), об'єднавши під своєю владою всі володіння Іспанії й імперії Габсбургів, тобто майже половину світу [193, с. 429].

Англійський напрямок іспанської шлюбної дипломатії Фердинанда й Ізабелли мав, передовсім, на меті залучити Генріха VII Тюдора до процесу стримування дому Валуа в його прагненні розширити територію Франції за рахунок земель Італії й Бургундії [101, с. 278]. У квітні 1488 р. іспанські монархи відрядили до Англії свого посла Родріго Гонзалеса де Пуебло з пропозицією укласти договір про шлюб між їхньою донькою Катериною й старшим сином Генріха VII Артуром. Перший англо-іспанський договір було укладено в Мединадель-Кампо (березень 1489), а в 1496 р. Генріх VII дав офіційну згоду на політичний союз з Іспанією, хоча й уникав прямих дій проти Валуа, які допомогли йому зберегти життя під час війн Червоної й Білої троянд, а потім і завоювати Англію. Шлюб між інфантою Катериною та принцем Артуром відбувся в 1501 р., однак через кілька місяців (1502) Артур захворів і помер. За спільною згодою між Фердинандом II і Генріхом VII та на основі спеціального дозволу Святого престолу¹ було домовлено про повторний шлюб Катерини з другим сином короля. Шлюб відбувся, щойно той, після смерті батька, посів англійський престол як король Генріх VIII (1509). За правління Генріха VIII іспано-англійська шлюбна дипломатія продовжилися в домовленостях між Генріхом VIII і Карлом V про шлюб сина імператора, майбутнього короля Іспанії Філіпа II, і англійської принцеси Марії. Шлюб, однак, було уклеєно не раніше, ніж Марія успадкувала англійський трон (королева 1553–1558). Марія, прозвана Католичкою, цілком поділяла як імперські амбіції чоловіка, так і відверті прагнення Іспанії повернути Англію в лоно католицької церкви й тримати її в ролі «молодшої сестри». В історії Марія ще відома як «Кривава Мері» за масові страти протестантів, позиції яких істотно посилювалися за правління її брата й попередника Едуарда VI (1547–1553). Коли Марія померла, не народивши спадкоємців, Філіп

¹ Катерина змушена була довести представникам папи, що перший шлюб, фактично, не відбувся.

зробив шлюбну пропозицію її сестрі й наступниці Єлизаветі. Пропозиція була обтяжена такими вимогами, як відмова англіканки Єлизавети від «помилки у вірі» й отримання дозволу на шлюб від Святого престолу (всупереч офіційно відновленій англіканській доктрині), а також застереження, що принц, народжений від цього шлюбу, не претендуватиме на Нідерланди, які мали залишатися вотчиною Габсбургів. Однак, Єлизавета взяла рішучий курс на самостійну державну політику на основі тісної співпраці з партією однодумців з національної еліти. Як зазначає А. Л. Зінченко, історія англо-іспанських зносин продемонструвала, що старий феодальний принцип середньовічної політики, заснований на династичних шлюбах і особистих уніях, вичерпав себе в умовах формування молодих націй Європи [101, с. 403].

Піднесення й занепад династій, зближення та конфлікти між правлячими домами, від Середньовіччя будучи предметом «великої» політики, відбувалися на тлі буденних міжнародних відносин у сфері приватного підприємництва. Торгівля, перевезення, зберігання, кредитування, страхування та інші відносини, рушійною силою яких був приватний інтерес, потребували надійних міжособистісних зв'язків, які для комерційних партнерів часто виявлялися важливішими за відносини між правлячими домами. У торгових містах-республіках, де більшість городян жила від доходів з мореплавства й заморської торгівлі, інтереси торгівлі й підприємництва досить рано стали й предметом офіційної зовнішньої політики. В основі їх діяльності залишалося право народів, яке за Середньовіччя породило дочірню спеціалізовану правову систему *lex mercatoria* — середньовічне купецьке право. Важливу роль відігравали також статuti міст, в яких визначалися, серед іншого, й повноваження агентів республік у зовнішньоторговельних операціях. В Італії, яка стала колискою західноєвропейської дипломатії, таким представниками були байло (Венеція), консули (Генуя) та інші посадові особи з офіційними повноваженнями. Поєднуючи політичні й торгові повноваження, ці представники досить рано стали знавцями дипломатичного протоколу й майстрами дипломатичних інтриг [101, с. 279]. Правлячі дома великих територіальних держав стали усвідомлювати значення міжнародної торгівлі й купців, можливо, з епохи хрестових походів. Але до Нового часу державна підтримка мореплавства й торгівлі в таких феодальних державах залишалася фрагментарною й залежною від освіченості й мотивів самого монарха. З епохи Відродження, можливо, починаючи з королів Португалії,

інтереси заморської торгівлі виразно стали частиною зовнішньої політики держав атлантичного узбережжя Європи. Проте міжнародна торгівля, як і економіка загалом, стали обов'язковим предметом державної політики лише в протестантських державах, передовсім, Нідерландах і Англії, в процесі і внаслідок революцій, одним із головних мотивів яких і були юридичний захист та інституціоналізація інтересів платників податків. Саме в конституційних монархіях, заснованих цими націями, предметна сфера дипломатії вперше (якщо не рахувати торгових міст-республік) трансформувалася з поля змагань дипломатів за престиж їхніх правителів в ієрархії великих кланів Європи в боротьбу за інтереси нації, від багатства, захищеності й лояльності платників податків якої залежить як утримання всіх необхідних інституцій громадянського суспільства, так і рівень його цивілізованості.

Дипломатія Святого престолу досить повільно поступається за Нового часу новим формам дипломатії, в якій посланці самоврядних республік і монархій діють самостійно без контролю й благословення представників церкви. У XVI ст. вона, скоріше, залишається досить активною, особливо, в протистоянні Реформації. З одного боку, втручання церкви у справи, вже чітко окреслені за Нового часу як світські, дедалі більше викликають подив і невдоволення; з іншого боку, церква знаходить безліч нових форм співробітництва зі світською владою католицьких держав. Папський престол певною мірою зберіг специфіку й архаїчні прийоми Середньовіччя, окремі з яких, з точки зору нового міжнародного права, дедалі більше усвідомлюються як протиправні, а з точки зору реформованої християнської маралі — негідними. Крім того, в Новий час особливо гостро відчувається, що вектори міжнародного співробітництва Святого престолу найчастіше збігаються з політикою тих сил в Європі, які виявляють застарілу зневагу — як до традиційного права народів, так і до нового міждержавного права. Такою державою, передовсім, виявляє себе в цей час Іспанія, що, формально ставши Габсбурзькою, за Філіпа II відродила традиції й стиль правління цинічного й віроломного Фердинанда II Арагонського, щедро використовуючи в зовнішній політиці інтриги, фіктивні угоди, грубу військову силу, невиправдану жорстокість як вояків, так і інквізиторів, моральний тиск на держави, таємні вбивства та інші несумісні з мораллю й міжнародним правом акції, все ще плекаючи надію увічнити статус світової імперії. Величезну власну розвідувальну мережу мав і Орден Ісуса (єзуїтів), реорганізований у 1540 р. з метою боротьби проти Реформації.

Виховані в дусі найсуворішої дисципліни й фанатизму, що виправдовував підкуп, обман і віроломство, єзуїти, мали своїх агентів та вивідувачів у всіх верствах суспільства [101, с. 404]. Підготовлений єзуїтами і відданий Іспанії фанатик-католик француз Бальтазар Жерар убив вождя нідерландської революції Вільгельма Оранського (1584), безпосередньо єзуїтами були задумані й здійснені вбивства двох французьких королів Генріха III (1589) й Генріха IV (1610).

З іншого боку, саме Святий престол, нарівні з італійськими містами-республіками зробив неоціненний початковий внесок у розбудову європейської дипломатії. Як один із прикладів впливу Італії на розвиток дипломатичної служби, А. Л. Зінченко наводить діяльність папи Лева X (1513–1521). В миру Джованні Медичі, він походив з наймогутнішого флорентійського роду, добре обізнаного з тонкощами дипломатії. До того, як стати папою, він виконував дипломатичні місії на службі в своїй рідній Флоренції, а також у Венеції. Ставши папою, він заснував перші постійні представництва (нунціатури) при дворі імператора та королів Франції й Англії. Відтоді постійна папська нунціатура стала нормою у системі ватиканської дипломатії і прикладом для світських володарів Європи [101, с. 269].

До кінця XVI ст. інститут постійного дипломатичного представництва склався у великих монархіях Європи, а у XVII ст. навіть окремі незначні держави імперії стали посилати за кордон постійних представників. Оформилася й дипломатична ієрархія, в основі якої лежить статус держави, яка акредитувала свого дипломатичного представника за кордон. Почали складатися дипломатичний протокол і звичаєве посольське право, зокрема різні норми протоколу для прийому посла й агентів з тимчасовими місіями.

Процедура прийому послів проводилася з урахуванням авторитету кожної держави в практиці міжнародних відносин. Урочисте й помпезне прийняття означало повагу до країни, яку представляв посол, холодне — стримане ставлення до держави чи її політики. Приїзд посла, його аудієнція перед приймаючою стороною, зміст вірчих грамот і промови, якими обмінювалися посол і представник приймаючої сторони, ранг останнього — все це було символічним відображенням відносин, які мали місце в цей момент між зацікавленими державами [101, с. 402].

Ординарні дипломатичні зносини досить швидко доповнилися практикою призначати надзвичайні посольства, які споряджалися в особливо важливих випадках, наприклад, за необхідності безпосередніх переговорів між урядами, або при сходженні на престол

нового володаря. Надзвичайні послы мали право на першочерговий прийом з-поміж послів інших держав. Тому досить швидко (з XVII ст.) з-поміж великих держав поширилася практика акредитувати своїх послів у ранзі «надзвичайних». Послы вручали главі приймаючої держави вірчі грамоти, які підтверджували їхні повноваження. Як вважає А. Л. Зінченко, тоді ж набула поширення практика створення робочих архівів дипломатичних відомств і шифрування дипломатичної кореспонденції [101, с. 403].

5.2.2.3. Договірна практика Нового часу

У договірні практики міжнародних відносин за Нового часу з'явилося багато нових рис. Важливими їх ознаками стало, по-перше, урізноманітнення предметної сфери, паралельно з яким відбувалася поступова уніфікація форм і процедур укладання договорів, принаймні, в тих сферах, де мала місце тривала договірна традиція: це передовсім звичні й для середньовічної Європи численні договори про військові союзи й укладання миру. З них особливо важливим видається Лодійський договір 1454 р., який, хоч і був черговою мирною угодою, але за наміром сторін мав стати своєрідним прообразом багатостороннього договору про гарантії безпеки між італійськими республіками й сеньйоріями. І хоч подібний намір вдалося реалізувати лише через майже двісті років — у Вестфальському мирному договорі (1648), ця спроба для уявлення про розвиток міжнародно-правової культури видається досить значущою.

Важливою ознакою договорів Нового часу стало те, що, попри зазначену тенденцію до абсолютизації монархічної влади, міжнародні договори все більше набувають ознак договорів, укладених не стільки волею правителя, скільки на користь інтересів і від імені нації, хоч і представлені опосередковано особою монарха й призначених ним сановників. У Новий час таке нове розуміння держави й міждержавних відносин втілюється, зокрема, у формальній фіксації внутрішньої багатосуб'єктності сторін міжнародних договорів, передовсім, в рядках преамбули договору, наприклад: «Король в присутності парламенту (кортесів, генеральних штатів)», або «Імператор зі згоди князів, прелатів та імперських станів» і т. п. Такі формальні фіксації покликані, передовсім, демонструвати солідарність монарха і станів, яка, сама по собі, стала однією зі знакових політико-ідеологічних тенденцій Нового часу, хоча самі стани з їхніми несистематизованими, переважно звичаєвими,

привілеями й зобов'язаннями, залишаються архаїчними продуктами Середньовіччя.

Характерним для Нового часу стало й урізноманітнення предметної сфери міжнародних договорів. Крім звичних договорів про військові союзи і умови миру (на які особливо багата епоха італійських війн), з'явилися договори з більш комплексним змістом. До такої категорій, передовсім, слід віднести договори, зафіксовані в історії як капітуляції¹. Ця, не досить чітко окреслена категорія договорів, зазвичай розуміється як сукупність договорів, укладених у пізньому Середньовіччі — ранній новій історії європейськими державами з нехристиянськими володарями. У Новий час капітуляції з Османською Портою, що мали головним предметом умови навігації й торгівлі, уклали Франція, Англія і Голландія.

Конкретним предметом домовленостей були дозволи на право навігації, стоянки у визначених портах і вільну чи й пільгову торгівлю на територіях, підконтрольних Османській Порті. Проте негласні домовленості, що доповнювали офіційний договір, включали низку положень про допомогу султана Порти іншій стороні договору у її боротьбі проти Габсбургів. Найвідоміший, перший у Новий час французько-турецький договір про навігацію й торгівлю 1535 р. передбачав захист торговельних інтересів Франції у володіннях турецького султана. Франція отримала свободу торгового мореплавства на морях і ріках у турецьких володіннях, тоді як представники інших європейських націй могли здійснювати торгівлю на території Туреччини лише під французьким прапором [101, с. 408]. З певним відставання, слідом за Францією, договірні відносини з Портою встановили Нідерландські провінції й Англія, дедалі більше відокремлюючи свої практичні інтереси від інтересів католицької спільноти Європи, на чолі з Габсбургами і під ідеологічним проводом Святого престолу.

Причиною запеклого протистояння на морях з одного боку Франції, Нідерландів і Англії як держав, яких торкнулися процеси Реформації, з іншого — Португалії й Іспанії як суто католицьких великих морських держав, стала політико-правова акція останніх, вчинена ними ще в кінці XV ст. Йдеться про Тордесільяський договір 7 червня 1494 р., укладений між Іспанією й Португалією з метою розподілу секторів їх географічної експансії і закриття будь-яких

¹ Від португ. *capitulação* — договір, те ж саме, що ісп. *tratado*, в літературі часто зустрічається тавтологічний вираз «договір про капітуляції».

можливостей такої експансії для третіх держав. Це був перший договір «глобального масштабу», який закріпив умови визначення меридіональної лінії делімітації і демаркації водних і сухопутних просторів на поверхні планети, на захід і схід від якої дві договірні держави (відповідно, Іспанія й Португалія) закріплювали свої права здійснювати експедиційну діяльність з метою відкриття нових земель і поширення на них своєї юрисдикції [31, с. 804–806]. Делімітація визначалася таким чином:

«Високі Договірні Сторони, через вищеназваних представників, домовилися й погодилися, щоб — заради уникнення сумнівів і спорів стосовно островів і земель, вже відкритих чи таких, що будуть відкриті в Світовому океані — було проведено пряму лінію від полюса до полюса, тобто від полюса арктичного до полюса антарктичного з півночі на південь, за 370 ліг на захід від островів Зеленого Мису, на відстані, визначеній в градусах чи іншими способами, які будуть визнані за найбільш прийнятні, і виміряній без похибок». Договором закріплено право першовідкривача «на острови і материки» кожного з королівству межах їх секторів поверхні планети: «...і щоб усе, що вже відкрито чи буде відкрито королем Португалії чи екіпажами його суден на схід від цієї лінії — на півночі чи півдні, належало названому сеньйору королю Португалії і його наступникам на віки вічні; і щоб всі острови й материки, як відкриті, так і ті, що будуть відкритими королем и королевою Кастилії й Арагону, чи екіпажами їхніх суден — на захід від названої лінії — на півночі й півдні, належали б означеним сеньйорам королю й королеві та їхнім наступникам на віки вічні».

Договір містить також умови і процедуру демаркації — як на морі, так і на суходолі: «...для того, щоб означена роздільна лінія була проведена правильно, ...Високі Договірні Сторони накажуть впродовж 100-ти наступних, за укладанням і підписанням цього договору, місяців — спорядити 2 чи 4 каравели, по одній чи по дві від кожної сторони; і такі каравели, відповідно до вказаного терміну, повинні прибути на острів Гран Канарья з навігаторами, астрономами й іншими уповноваженими особами, призначеними в рівній кількості португальським королем на португальські судна, і кастильським королем на судна кастильські; всі каравели повинні вийти після цього в море і встановити румби, вітри і градуси півдня і півночі, щоб відміряти названі 370 ліг: (для цього) вони йтимуть від островів Зеленого Мису на захід, весь час відраховуючи ліги, відповідно до узгодженого способу, ...а, прибувши до того місця, де означена лінія повинна проходити, уповноважені особи мають відмітити пункти, через які має проходити лінія, або в градусах півдня і півночі, або в лігах ...і складають про все вчинене акт, скріплений їхніми підписами. Якщо ж, на щастя, така лінія пересіче острів чи материк, хай буде встановлено стовп чи знак, і хай буде він розділяти ту частину, що належить Португалії, від тієї, що визначена за Кастилією».

Хоча домовленості сторін про права придбання безпосередньо стосувалися лише суходолу (островів і материків), проте й на морський простір угода поширює певні обмеження: *«Високі договірні сторони запевняють, через своїх представників, що віднині й надалі вони не відправлятимуть своїх кораблі зі своїми підданими: король і королева Кастилії й Арагону — в моря, що знаходяться на схід від названої лінії і належать королю Португалії, а король Португалії — в моря по інший бік лінії, на захід від неї, які визнані приналежними королю й королеві Кастилії. Так само жодна з сторін не здійснюватиме відкриттів і завоювань і не вестиме торгівлю за роздільною лінією, визначеною, відповідно до вищесказаного»*. Однак, у ситуації, коли європейці ще не відкрили Тихий океан (принаймні, не пройшли до нього з Атлантики через протоку Магеллана, чи, згодом, Дрейка), іспанські каравели могли дістатися до своїх володінь тільки через води, закріплені за Португалією. Отже договір повинен був передбачити і право вільного проходу — своєрідний міжнародний сервітут, який нині, відповідно до принципу свободи відкритого моря, діє тільки в територіальних водах і в межах подібних морських режимів.

Встановлена Тордесільяською угодою делімітація між сферами діяльності Іспанії й Португалії, проведена через Атлантику, спиралася на наявні на той час знання, в яких не були визначені ні контури й розміри Пацифіди, ні загальні уявлення про «земну кулю». Після відкриття проходу з Атлантичного в Тихий океан у 1520 р. португальцем Магелланом — через протоку, названу на його честь, а у 1526 р. іспанцем Франсиско Осесом — через протоку, названу згодом на честь Ф. Дрейка, а також східного морського шляху (через Тихий океан) до західних контентів, географія планети окреслилася, в загальних рисах, актуалізувавши потребу доповнити Тордесільяську угоду домовленістю про делімітацію сфер іспанського й португальського впливу в басейні Тихого океану. Це й було здійснено Сарагоським договором 22 квітня 1529 р.

Епоха Великих географічних відкриттів збагатила договірну практику європейців новими (а фактично забутими) для них формами, характерними для давнього права народів: гостинність, союзи крові, які часто поєднували побратимство між вождями, шлюбні зав'язки й військову підтримку, торгові угоди і т. ін. — їх наслідки часто визначалися тим, наскільки в того чи іншого капітана європейського судна чи командира загону розвинене відчуття природного прав й здоровий глузд, а наскільки — релігійний фанатизм і нетерпимість. Від цього, в свою чергу, залежали успішність контактів, а часто й життя екіпажів і загонів першопрохідників. Подібні приклади, на жаль, виявилися в історії збереженими досить фрагментарно, і лише в

останній час стають предметом ретельних досліджень. Завдяки вдалому збігу обставин, приклад одного з таких договорів зберегла історія Філіппін. Йдеться про ритуальний договір побратимства, укладений 27 квітня 1565 р. — між іспанським конкістадором Мігелем Лопесом де Легаспі, який, надалі, став віце-королем Філіппін і вождем одного з островів архіпелагу. Цим договором, який часто називають «Сандуго», як і національне філіппінське свято, впроваджене на честь укладання договору, починається офіційний відлік нової історії Філіппін. У цієї щасливої події, однак, була своя нещаслива передісторія: за півстоліття до цього легендарний португалець Фернандо Магеллан, завершивши очолювану ним першу експедицію навколо світу, в ході якої п'ять суден (два португальські і три іспанські) першими пройшли з Атлантики в Пасифіку і перетнули Тихий океан, прибув на ці острови і був тут убитий в сутичці з тубільцями (1521).

Війни Реформації також породили нову форму актів, у яких сторонами являлися самостійні суб'єкти чи дестинатори виступають релігійно-політичні спільноти. Переважно це договори про релігійний мир (наприклад, Аугсбурзький мир, Гентський мир), які за формою є варіантом міжнародних мирних договорів, проте серед них є й акти, видані монархами (наприклад, «Акт про одноманітність» 1559 р. Єлизавети I чи «Нантський едикт» Генріха IV) — як третьої уповноваженої сторони, що примирює спільноти, ворогуючі в межах держави. Зрештою, досвід договірної практики з встановлення релігійного миру втілювався у Вестфальському мирному договорі 1648 р., який за своїм головним призначенням також є договором про релігійний мир, хоча два його окремі трактати поширюють свою предметну сферу на багато політичних, конституційних, навігаційних, торгових та інших світських питань, а в історичному плані становлять основу першого в Європі стабільного міжнародного правопорядку [88, с. 74–75].

Першим з історично значущих договорів про релігійний мир став Аугсбурзький мир — договір, укладений на рейхстазі в Аугсбурзі 25 вересня 1555 р. між протестантськими й католицькими спільнотами імперії і санкціонований римським королем Фердинандом I, уповноваженим на цю місію імператором Карлом V [88, с. 67].

У договорі, зокрема, значилося: *«XV. Заради збереження миру в Священній імперії германської нації між римською імператорською величністю і курфюрстами, князями й чинами, хай ні його імператорська величість, ні курфюрсти, князі і т. д. — не чинять ніякому чину імперії»*

ніякого насильства чи зла з приводу його аугсбурзького віросповідання, але нададуть всім їм можливість в мирі дотримуватися своїх релігійних переконань, літургії й обрядів, а також користуватися їм своїми правами та привілеями. І повний релігійний мир хай буде досягнуто лише християнськими засобами згоди, або ж страхом покарання імперською немилістю. XVI. Так само імперські чини, що дотримуються аугсбурзького сповідання, не будуть заважати всім чинам і князям, що дотримуються старої релігії, жити в повному мирі й користуватися всіма їх достоїнствами, правами й привілеями. XVII. Однак всі, хто не належить до двох вищезгаданих віросповідань, не будуть включені в цей трактат, але будуть повністю з нього вилучені. XVIII. Оскільки виявляється, що предметом великих спорів і турботи часто стає питання про долю єпископських, монастирських та інших церковних бенефіцій тих католицьких духовних осіб, які, з часом, можуть залишити стару релігію, то ми, в силу повноважень, отриманих від римського імператора, постановили наступне: якщо архієпископ, єпископ, прелат чи яка-небудь інша духовна особа нашої старої католицької релігії відрікається від неї, то їхні архієпископські, єпископські, прелатські чи будь-які інші бенефіції з усіма їх доходами — мають бути залишені ними без подальших заперечень і затримок. Монастирі й ті, хто на те має право за загальним законом чи помісним звичаєм, оберуть особу, що сповідує стару релігію, яка може вступити у володіння і користування всіма правами й доходами бенефіції без будь-яких подальших перепон».

Угода гарантує, що лютерани не будуть, надалі, опинитися під загрозою утисків з боку католицької церкви чи насильницького окатоличення: «XX. Церковна юрисдикція, що застосовувалася до цього часу, віднині припиняється по відношенню до аугсбурзького сповідання, зокрема в питаннях: догми, призначення духовних осіб, церковних розпоряджень і служби (за винятком прав курфюрстів, князів, колегій і монастирів на грошові податі і десятини); послідовникам аугсбурзького сповідання буде забезпечено вільно й безперешкодно відправляти богослужіння й обряди, призначати духовних осіб — як це встановлено в нижченаведеній спеціальній статті — надалі і до остаточного релігійного узгодження. Ніякий імперський чин не повинен намагатися переконувати підданих інших чинів відректися від своєї релігії, її захищати її проти їх власної влади. Тих, хто від старих часів має права патронажа, це положення не стосується».

Однак лютерівський принцип «чия земля того й віра», фактично, створював безліч ситуацій, коли католики чи лютерани, опинившись в альтернативному релігійному середовищі, офіційному для землі, де вони проживати, щоб зберегти свої релігійні переконання, змушені були мігрувати в землі, де офіційною була їхня релігія. Для таких ситуацій мир передбачав: «У разі, якщо наші піддані, вірні старій релігії чи аугсбурзькому сповіданню, забажають зі своїми дружинами й дітьми залишити свій дім, щоб поселитися в іншому місці, ніхто не повинен заважати їм продавати своє майно після сплати ними належних місцевих податей, чи завдавати кривди їх

честі». Як зазначалося, чергове посилення Контрреформації в імперії провокувало постійне порушення умов договору. Проте він мав надзвичайне історичне значення, ставши першим юридичним актом, який, у супереччя релігійному абсолютизму Святого престолу, офіційно дарував мир двом християнським общинам, причому цілком світськими засобами.

Для нідерландських провінцій подібне значення мали Гентський мир 1576 р., порушений інтригами Іспанії, і Утрехтська унія 23 січня 1579 р., яка, формально будучи міжнародною угодою, заклала основи конституційного устрою Республіки Об'єднаних провінцій.

Гентський мир між католицькими й протестантськими громадами Нідерландів, укладений як союз, на основі релігійної терпимості, для організації спільного опору провінцій Іспанії [31, с. 773]. Після преамбули *«Південні штати (дванадцять самоврядних територій) — з одного боку і принц Оранський зі штатами Голландії, Зеландії та їх конфедерації — з іншої, зобов'язуються»* в угоді коротко викладено чітку програму заходів і гарантій: підтримувати між собою спільний мир і взаємний зв'язок та об'єднати сили для того, щоб вигнати з Нідерландів іноземців, а саме іспанців; скликати генеральні штати, щоб покінчити з безладом; заснувати уряд, врегулювати питання релігії. Відновити свободу торгівлі між всіма провінціями. Забезпечити відправлення релігійного культу в тому вигляді, в якому він встановиться в кожному місті й провінції до скликання генеральних штатів. Гарантувати принцу Оранському його титули й привілеї. Повернути свободу ув'язненим; анулювати засудження й судові вироки, прийняті за правління герцога Альби; відновити майнові права всіх, хто втратив їх в означений період; повернути католицькому духовенству його майно, а в протестантських провінціях Голландії й Зеландії, замість цього, зобов'язати нових власників виплачувати пожиттєві пенсії тим, хто втратив майно з релігійних мотивів; оголосити нікчемними й позбавленими юридичної сили всі конфіскації й дарування та інші акти позбавлення майна, здійснені внаслідок партійної ненависті. В угоді також передбачені й санкції проти колабораціоністів (досить помірковані): *«будь-хто, хто залишиться на боці іспанців, позбавляється переваг, що випливають з цієї угоди, але зможе ними скористатися, долучившись до договірних сторін»*. Договір скріплено клятвами депутатів міст і провінцій.

Після нового наступу іспанців і завоювання ними південних провінцій було укладено Утрехтську унію 23 січня 1579 р. [31, с. 774]. Преамбула цієї угоди визначає обставини, що змусили її укласти, підтверджуючи, при цьому, чинність Гентського миру і незалежні від сторін перепони до його виконання: *«Коли стало зрозумілим, що після Гентського миру, в якому майже всі нідерландські провінції зобов'язалися стояти одна за одну життям і майном і вигнати іспанців та інших чужоземців з їх прибічниками, ці іспанці на чолі з*

доном Хуаном Австрійським¹ та іншими своїми вождями й полководцями застосовуючи будь-які засоби, постійно чинили спроби привести ці провінції до покори, тиранічного правління й рабства — не тільки зброєю, але й інтригами розділити ці провінції, змусити розірвати союз, заснований цим (Гентським) договором, для повної загибелі і розору вищезначених земель і провінцій. Внаслідок цього жителі північних територій (перелік) визнали за доцільне й розумне укласти особливий більш тісний союз — не для того, щоб відділитися від загального союзу, укладеного Гентською угодою, а для того, щоб захиститися від всіляких ускладнень, які можуть виникати через інтриги, посягання й насильства ворогів, щоб знати, як вони мають поводити себе і щоб мати можливість оборонятися від сил ворога. Хоча Гентський союз залишається чинним, але депутати від названих провінцій зібралися, щоб оголосити їх відділення від Священної Римської імперії і утвердити відповідні пункти і статті.

Названі провінції будуть об'єднані і зв'язані одна з одною союзом і всі разом будуть допомагати будь-яким чином і способами так, якби вони складали єдину провінцію. Ніколи вони не будуть мати права відділитися, дозволити відділитися чи поступитися, чи надійти в чуже володіння за заповітом, обміном, продажем, мирним договором, на підставі шлюбної угоди чи будь-яким іншим способом. Все це не зачіпає інтересів жодної окремої провінції, автономних територій чи окремих жителів, включаючи їх спеціальні й приватні привілеї, вольності, пільги, а також не торкається жодних чинних в них законів, статутів, добрих старих кутюмів, звичаїв та будь-яких інших прав. Якщо якась провінція буде мати питання до іншої... такі питання будуть вирішуватися звичайною юстицією, третейським судом чи примирювальною процедурою. Зазначені провінції будуть допомагати одна одній життям, майном і кров'ю — проти всяких насильств, які хто-небудь може завдати — як окремим провінції чи провінціям, так і всьому союзу — під гаслами католицької релігії, для її впровадження й утвердження силою зброї.

Також без спільного одностайного рішення, винесеного на основі обговорень і згоди всіх, — не буде укладена жодна угода, ніякий мирний договір, не буде розв'язана війна, не будуть стягуватися жодні податки, що стосуються всього союзу. Всі інші справи, що стосуються союзу чи зв'язані з ним, будуть регулюватися на основі рішень, прийнятих більшістю голосів провінцій — членів союзу. Спосіб голосування також визначається на спільній раді союзу. Назавжди постановлено, що в питаннях стосовно існування держави, миру і війни чи податків — всяка незгода між провінціями буде передаватися для рішення штатгальтерам провінцій. На майбутнє провінції мають домовитися стосовно карбування монети й обігу грошей. Жодна провінція не може змінити монету без згоди інших».

¹ Позашлюбний син Карла V, герой антитурецьких війн імперії, був призначений братом Філіпом II в Нідерланди намісником Іспанії.

Стосовно релігії, угода постановляє, що населення Голландії й Зеландії житиме своїм встановленим в них порядком, інші ж провінції можуть самі встановити порядок, який сприятиме благу й справедливості провінцій і земель та всіх духовних і світських осіб, без жодних перепон, щоб кожна особа була вільна в своїй релігії і щоб ніхто не терпів ніяких нещасть через свою віру, як це визначено в Гентській угоді.

Ставши своєрідним прецедентом конституційного державотворення «знизу вгору», Утрехтська унія була доповнена «Актом про клятвене зречення» провінцій Утрехтської ліги від влади короля Іспанії. У ньому було зазначено, що оскільки король Іспанії не виконує своїх обов'язків у Нідерландах, він більше не визнаватиметься законним королем провінцій. На основі цього акту 25 липня 1581 р. було проголошено незалежність Республіки Об'єднаних провінцій. Сам же акт став взірцем для Декларації Незалежності США 1776 р., де, виклавши подібні аргументи, 13 штатів відмовилися визнавати владу короля Великобританії Георга III.

Угоди та інші акти про релігійний мир, безумовно, були свідченням і складовою, передовсім нового реформованого мислення. Альтернативою цим актам є акти Контрреформації, яка задіяла традиційну правотворчість соборів для організації міжнародної протидії силам Реформації.

Триденський собор також використовує риторичку примирення. Так, в одному з декретів Триденського собору 1562 р. зазначено: *«Священний Триденський собор, передусім, піклується про те, щоб повернути, зрештою, чистоту й велич католицькому віровченню, значно заплямованому й оскверненому багатьма між собою незгодними, що відхилилися від старого порядку й благочестя та звернути одне до одного серця батьків і синів. В зв'язку з цим собор вказує, перш за все, на те, що в наш час різко зростає кількість сумнівних і небезпечних книг, в котрих міститься і скрізь поширюється нечестиве вчення. З цієї причини в багатьох провінціях і, особливо, в благословенному місті Римі з люб'язним Богу завзяттям була заснована посада цензорів і, оскільки всі рятівні засоби виявилися марними проти такої небезпечної й тяжкої напасти, на основі цього собору винесено рішення, щоб посадові особи, призначені для таких розслідувань — ретельно, як того вимагає справа, проглядали книги, що підлягають перевірці, і своєчасно повідомляли про наслідки Священному собору, щоб він з більшою легкістю міг відділяти, подібно до плевел, різні ворожі вчення — від зерен Христової істини й міг би більш ґрунтовно обговорювати та виносити рішення стосовно того, що здається належним для спасіння віруючих»* [31, с. 807].

На виконання цього декрету видавалися постанови більш конкретного змісту, зокрема в «Постанові про заборону книг» 1564 р. значиться: *«П. II. Книги ересархів — як тих, що впали в ересь до вказаного року, так і тих, що були і є вождями еретиків, а саме: Лютера, Цвінглі, Бальтазара*

Паціомонтана, Шфенкфельда та інших їм подібних — незалежно від назви й змісту, повинні бути взагалі заборонені. Книги інших еретиків, що в силу професії міркують про релігію, можуть бути допущені до дослідження й затвердження католицькими теологами. Так само книги тих авторів, що після впадіння в ересь повернулися до лона Церкви, можуть бути апробовані на теологічному факультеті будь-якого католицького університету... П. VI. Книги на народних мовах, предметом котрих є сучасні спори між католиками та еретиками, дозволяються вибірково: стосовно них належить дотримуватися тих самих положень, що стосуються Біблії, перекладеної народними мовами. Книги, написані народною мовою, в яких йдеться про основи благочестя, сповіді і т.п., якщо вони містять святе вчення, їх нема особливої потреби забороняти. Отже, якщо в якому-небудь королівстві чи провінції було заборонено деякі книги, то якщо вони не містять нічого такого, що було б шкідливо читати всім без попереднього відбору, і якщо їх авторами є католики, то, після внесення необхідних виправлень ці книги можуть бути дозволені до оприлюднення єпископом чи інквізитором. П. VII. Книги ж, в яких йдеться про непристойні речі й розпусту — коли їх описують чи їм навчають — належить заборонити повністю, оскільки слід піклуватися не лише про збереження віри, але й про добродетель, яке, зазвичай, легко псується після читання подібного роду літератури. Ті ж, у кого такі книги будуть виявлені, мають бути суворо покарані єпископом. Стародавні книги, написані язичниками, дозволено читати заради витонченості стилю» [31, с. 808].

Важливим підсумком договірної практики в міждержавних відносинах став Вестфальський конгрес і його мирні договори. Як показує А. І. Дмитрієв, Оснабрюкський і Мюнстерський трактати стали прикладом комплексного підходу держав для забезпечення не лише миру й колективної безпеки, але й визначення системи договірних умов міжнародної діяльності підданих цих держав у сфері торгівлі, перевезень, придбання й продажу майна, розрахункових і валютних правил, кредитування і т. ін. [88, с. 117].

Розвиток теорії міжнародного права

Величезні світоглядні зміни, що відбувалися за Нового часу, не могли не відновити інтерес дослідників до перегляду основ права народів. У Новий час *jus gentium* розвивається, принаймні за двома напрямом: як філософська концепція права, спільного для всіх народів, і як конкретна (позитивна) система норм, що регулює відносини між суверенними державами. У другому напрямі зусиллями видатних теоретиків Нового часу поступово окреслилася система правових норм і принципів, яка, надалі, становила основу класичного міжнародного публічного права. Війна й дипломатія — два основні

напрями, що розроблювалися в новій теорії міжнародного публічного права. Перші спроби в цій царині ще трималися схоластичних уявлень і християнського тлумаченні концепції природного права в дусі Фоми Аквінського. Цей напрям, представлений іспанськими юристами-схоластами, передовсім, домініканцем Фр. Вітторія і єзуїтом Фр. Суаресом, творчість яких тісно пов'язана з університетом Саламанки. Надалі легісти й ранні позитивісти, передовсім, Ж. Боден, Б. Айала, А. Джентілі, Р. Зеч¹ та інші — на основі дослідження категорії суверенітету, виявили формальні критерії правомірності війни, а надалі й міждержавних відносин — вони мають бути публічними, тобто офіційно вестися від імені й волею суверенних держав. Зрештою Гуго Гроцій якщо не зумів, то, принаймні, зробив спробу узгодити легістські новели міжнародного публічного права з принципами традиційного права народів, завершуючи перший етап формування теорії міжнародного права.

Франциско Вітторія (1480–1546) вважають одним із ранніх теоретиків нового міжнародного права². Баск за походженням, домініканець за обраним способом життя, Вітторія продовжив схоластичну традицію томізму³, намагаючись пристосувати її до аналізу умов переходу до Нового часу. Навколо нього зібрався гурток колег-однодумців (Саламанська школа), які, попри архаїзм схоластики, завдяки енциклопедичним знанням і аналізу величезного емпіричного матеріалу, що давала тогочасна іспанська дійсність, систематизували основні тенденції в економіці. Представники цієї школи розмежували ринкові й витратні (розподільчі) способи ціноутворення, визначили основні елементи структури ринку, вивели кількісну теорію грошей, обґрунтували критерії попиту на гроші й загальні критерії еквівалентності в обігу монет, банкнот і боргових зобов'язань і т. п., давши поштовх подальшому розвитку економічної теорії у Франції й Англії.

У питаннях міжнародного права Вітторія, загалом, дотримувався основ природного права в теологічному тлумаченні схоластів. Передовсім, це втілюється у вірності Вітторія ідеалу природного рівноправ'я народів, однак, при цілковитому розумінні його реальної недосяжності. Вважається, що Вітторія одним із перших підняв питання про несправедливість політики колонізації Іспанією Нового

¹ Так, у Карла Шмітта, очевидно, вірно (Richard Zouche), в інших джерелах Р. Зоч.

² З джерел у літературі посилаються, передовсім, на конспект лекцій Ф. де Вітторія, виданий у 1557 р.

³ Вчення Фоми Аквінського.

світу, засуджуючи насильницьке хрещення місцевого населення й масові спалення тих, хто тримався власних культів. Він засуджує зловживання папи своїми повноваженнями, доводячи, що папа не має права розподіляти колонізовані землі, будучи наділений лише духовною владою і лише в межах християнської спільноти. Отже, його повноваження не поширюються на індіанців та інші нехристиянські народи, і лише добровільне навернення у християнство може поширювати духовну юрисдикцію церкви. Індіанці ж, передовсім, є підданими короля, як і всі інші народи імперії. На основі права народів Вітторія відстоював правосуб'єктність народів Нового світу, незалежно від того, долучилися вони до християнства чи ні. Світська влада повинна лише протидіяти людським жертвопринесенням і канібалізму як явищам, противним людській природі.

Будь-яке застосування сили, включно з військовою, правомірне лише при порушеннях природного права, серед яких найактуальнішими Вітторія вважає створення перепон в торгівлі й мореплавстві. Загалом негативно ставлячись до війн між християнськими народами, Вітторія відстоює принципи гуманізації війни й обов'язок дотримуватися певних юридичних норм при її оголошенні й веденні. Зокрема, перед оголошенням війни повинні бути застосовані всі можливі засоби мирного врегулювання конфлікту, а при веденні війни не повинне страждати мирне населення. Продовжуючи характерний для природного права й середньовічної схоластики підхід до війни з точки зору її справедливості, Вітторія визначає чотири ознаки справедливої війни: 1) її метою має бути досягнення миру, тому вона повинна вестися без ненависті й гордині; 2) війна повинна мати справедливі підстави (*justa causa*); 3) оголошення війни має бути легітимним; 4) війна не повинна вестися безчесно, з використанням віроломства й обману [233, с.189].

Попри ще тісний зв'язок з природним правом і правом народів, погляди Вітторія вже містять ознаки нового підходу до міжнародного права як до права міждержавних відносин. По-перше, один із чотирьох критеріїв справедливої війни (легітимність її оголошення) вже стосується формальної сторони, а саме, питання: хто має загальновизнане право на оголошення війни? І відповідь дається однозначна: лише суверенний правитель держави. Крім того, Вітторія вже критично систематизує труднощі (*dubia*) у визначенні справедливості війни. Висловлюючи сумнів, чи можна хоч одну війну назвати від початку до кінця справедливою, він доходить висновку, що лише одні святі можуть поєднати внутрішню любов і зовнішню

боротьбу, яка й вимагається від справедливої війни [233, с. 189]. Цей критичний підхід, надалі, був продовжений у працях теоретиків нового публічного міжнародного права, які зосередилися на формальній його стороні — походженні його норм від узгоджених волей суверенних держав, повністю відмовившись (на певний час) від занадто заплутаного схоластичного критерію «справедливих підстав» (*justa causa*). Іншою важливою формальною ознакою, яка, на думку дослідників, започаткована Вітторіа [233, с. 190], стала тенденція позначати міжнародне право не традиційним терміном “*jus gentium*”, а терміном “*jus inter gentes*”, котрий акцентував увагу на потенційно новому його змістовому наповненні.

Франциско Суарес (1548–1617) — юрист за освітою, єзуїт, якого сучасники називали найвидатнішим філософом епохи. Маючи феноменальну пам’ять і енциклопедичну обізнаність, Суарес дивував сучасників системністю знань, які він виявив, читаючи лекції в Сеговії й Алькалі, а згодом в Саламанці й Римі, а виклав також у багатотомній праці «*Метафізичні розуми*» (видана в 1597) та низці інших творів, що пережили безліч видань. Міцно зв’язаний з іспанською дійсністю, що вже відчутно виявляла кризові ознаки, він як «останній схоласт» тримався авторитетних і офіційно визнаних методів і цінностей, використовуючи логіку й діалектику Аристотеля та систематизуючи теоретичні надбання католицького Середньовіччя. Подібно до Цицерона, який підбивав підсумок надбанням і чеснотам Римської республіки в період її занепаду й переходу до принципату, Суарес підбив підсумок семи століть панування Святого престолу в Західній Європі — в період її переходу до майбутнього піднесення держав, оновлених Реформацією. Його творчість також несла на собі ознаки пишного занепаду й консерватизму, але спадщину широко використовували сучасники й наступники як добротну основу для руху вперед і генерації нових ідей [17].

Утвердження сильних територіальних держав і розвиток дипломатичних зносин між ними вимагали, однак, нових аналітичних підходів і теорій у царині правового регулювання відносин між державами, передовсім, визначення чітких критеріїв виокремлення міжнародного публічного права з традиційного права народів. Як зазначає К. Шмідт, щоб усвідомити велетенську інтелектуальну роботу, здійснену в напрямку формування європейського міждержавного міжнародного права, необхідно простежити той шлях, котрий, впродовж XVI–XVIII ст. привів до кристалізації нового гуманізованого поняття війни [233, с.186]. Першим із великих

юристів-теоретиків, які розробили поняття війни для нового європейського міждержавного просторового порядку, він називає Ж. Бодена (1529–1596) — фундатора нового державного права, в основу якого було покладено поняття державного суверенітету. У праві війни, починаючи з Ж. Бодена, до скептичного й агностичного погляду на справедливість війни, додається підхід, який К. Шмідт визначив як децзіоністський¹. Суть його полягає в тому, що визначення головним критерієм суверенного рішення глави держави припинило спори про правову оцінку війни: як у міжнародному, так і в національному праві у відповідь на безкінечні спори з в приводу справедливих підстав війни постало просте формальне питання: «Хто виносить рішення?» Як у міжнародному, так і в національному праві це міг бути лише суверен. Уже в кінці XVI ст., як зазначає К. Шмідт, інші автори прояснили і питання обмеження війн за допомогою нового міжнародного порядку, специфічним чином пов'язаного з інститутом держави і її суверенітетом [233, с. 184]. Серед перших авторів, які, спираючись на легістичний метод і доктрину Ж. Бодена, формували міжнародне публічне право, К. Шмідт називає, передовсім, Бальтазара Айала й Альберіко Джентілі.

Бальтазар Айала (1548–1584), зробив за своє коротке життя блискучу імперську кар'єру. Обіймаючи посаду юридичного радника намісника Іспанії в Нідерландах герцога Пармського Алессандро Фарнезе, Б. Айала у 1582 р. видав, як тоді водилося, три книги, під загальною назвою “*De jure et officiis bellicis et Disciplina militari*” («Про право військової служби і військовою науку»). У творі, як зазначає К. Шмідт, Б. Айала зробив безповоротний щодо Вітторія і всього Середньовіччя крок, визначивши головним критерієм легітимності війни її публічний характер, тобто ведення її виключно суверенними державами [233, с. 186]. Б. Айала чітко виділив три критерії, які набули нового бачення завдяки поняттю суверенітету, системно розробленому Боденом. По-перше, правовий зміст війни, замість середньовічного змістового критерію «справедливих підстав» (*justa causa*), зведений Айалом до формальної ознаки: носієм права війни виступає суверенний носій *summa potestas*², який надає міжнародним

¹ Від лат. “*decisio*”, «вирішую» — концепція політичного рішення, як основи становлення позитивного правопорядку в новий час, розроблена К. Шмідтом (*Entscheidungslehre* — нім. — «вчення про рішення»).

² Вищої могутності, якою монарх наділений народом, відповідно до визначення Ульпіаном волі принцепса як рівної закону за своєю юридичною силою.

відносинам війни виключно міждержавного публічного характеру. По-друге, поняття справедливої війни формалізується через поняття «законного ворога» (*justus hostis*), яким також може бути лише суверенна держава. По-третє, Б. Айала, посилаючись на Ж. Бодена, доводить, що вирішувати й саме питання про справедливість підстав розв'язання війни відтепер є прерогативою суверена. Як нідерландський іспанець, він підкреслює відмінність війн, що ведуть носії суверенної влади, під якими він, передовсім, розуміє іспанців, від громадянських війн, розглядаючи повстанців Нідерландів, як позбавлених статусу «законних ворогів» (*justus hostis*), на яких може бути поширене міжнародне право війни. У главі 2 першої книги “*De bello justo et justis belli causis*” («Про справедливу війну і законні причини війни») він зазначає, що паритетне недискримінаційне поняття війни не стосуються розбійників, піратів і заколотників, які є лише об'єктами кримінального переслідування, тому бунтівники не мають права ні на статус військовополонених, ні на військові трофеї, ні на дипломатичне представництво своїх інтересів [233, с. 186].

Альберіко Джентілі (1552 –1608), народившись в Італії, в 25 років змушений був її залишити, рятуючись, як протестант, від інквізиції (1579). Від Єлизавети I він отримав право притулку й англійське підданство, у 1587 р. ставши професором римського права в Оксфордському університеті. А. Тойнбі відзначив вплив італійців ще в епоху Відродженні на вибір Англії — залишатися в лавах консервативного католицького світу Європи чи рухатися шляхом соціальних реформ разом з країнами, оновленими Реформацією [214, с. 34]. А. Джентілі, перебравшись до Англії, безумовно, сприяв загальній перевазі в Англії реформаційних мотивів і настроїв. Займаючись порівняльними дослідженнями континентального й англійського права, А. Джентілі не міг оминати увагою й правові питання міжнародних відносин, зокрема, найактуальніші на той час питання права посольств і права війни, можливо, віддаючи пріоритет першому з них. Про це опосередковано свідчить те, що спочатку він написав три книги «Про посольства» (1585) і лише в 1588 р. вийшла його «Тлумачення права війни» (“*Commentatio de jure belli*”, London, 1588), доповнений у 1589 р. двома іншими трактатами про право війни.

Твір А. Джентілі «Про посольства» [31, с. 813] став першим систематичним викладенням як основ нового міжнародного публічного права, так і посольського права як галузі, найважливішої саме для регулювання міжнародних відносин на основі права, а не сили. А. Джентілі послідовно відстоює публічність функцій

посольства як офіційного виразника інтересів держави, що його акредитує. При цьому даючи емпіричну систематизацію діяльності посольств, він позначає як архаїзм практику використання приватних посольств, а також різноманіття посольств зі спеціальними функціями. З дипломатичних агентів він виділяє постійних послів (residents), на яких має покладатися основний обсяг функцій з підтримки офіційних зв'язків між державами, та посланців за дорученням (legati factorum). А. Джентілі обґрунтовує питомі характеристики типових дипломатичних установ, якими він наділяє категорію «посольств для ділових зносин». У главі XII «Про повноваження вільного посольства, придворного посольства і посольства на певний термін» книги II він торкається діяльності посольств, скасування яких, на його думку, не порушить відносин між націями. Такі категорії посольств, як «вільні» й «придворні», за його визначенням, не відповідають цілям права народів. А. Джентілі зауважує, що ще Цицерон вказав на невідповідність таких посольств інтересам республіки, а принцепс Клавдій взагалі їх скасував. Крім того, додає А. Джентілі, у праві народів усі норми й установи утворюються й тримаються лише в силу їхньої «необхідності для роду людського», а зазначені категорії посольств зовсім не є необхідними. Особливо піддає він критиці «придворні посольства», на які витрачаються значні кошти для виконання порожніх церемоній. З погляду протестанта А. Джентілі, такі посольства особливо виявляють загальну схильність старої католицької аристократії Європи до непотрібної пишності й витратності, на шкоду чесним платниками податків. Характеризуючи загальну тенденцію придворних посольств (які, зазвичай, не формуються з професійних дипломатів) бути непомірно нав'язливими, А. Джентілі торкається загальної проблеми міжнародного етикету, яку більш ніж через триста років сформулював Хенаро Естрада, з приводу визнання. Він запитує: *«Хто стане розглядати як необхідність — прийняття послів лише для того, щоб вони висловили свою шанобливість? Здоровий глузд підказує нам, що ні прихильність, ні визнання — не можуть бути висловлені будь-кому, без його власної на те волі, інакше вони стають образою»*. Він наводить із цього приводу думку Платона, який у 9-й книзі «Законів» зазначає: *«Якщо прихильність висловлюється недоречно і створює незручності, то той, хто її демонструє, діє образливо»* [31, с. 815]. У главі 17 «Про посольську юрисдикцію» А. Джентілі торкається питань імунітетів і привілеїв дипломатів, зазначаючи, що такими вони можуть наділятися лише в силу того, що офіційно представляють суверенну державу. Для

пояснення цього виняткового статусу А. Джентілі розглядає під'юрисдикційність ординарної приватної особи, яка опинилася за кордоном, використовуючи доктрину колізійного права, розроблену в Італії Бартлом і Бальдом. Він, зокрема, пише: *«Юристи розглядають, як певне загальновизнане, положення про те, що чужоземець має справу з судом тієї держави, в котрій він — або вчинив протизаконні дії, або уклав угоду, або веде підприємницьку діяльність: саме в цих випадках він потрапляє під юрисдикцію, яка б, за інших обставин, на нього не поширювалася»*. Окрема глава (18) присвячена А. Джентілі особливо актуальній на той час проблемі, коли посол підозрюється у тяжкому злочині проти держави перебування. Перед виходом книги «Про посольства» було розкрито чергову змову з метою замаху на королеву Єлизавету (в 1584 р.), учасників якої фінансував і скеровував іспанський посол в Англії Бернадіно де Мендоса, якому було наказано негайно залишити Англію. З цього приводу А. Джентілі пише: *«Якщо посол готує змову проти правителя, в державі якого він акредитований, як з ним слід чинити?»* Позиція А. Джентілі чітко визначена: недоторканність посла в силу його імунітету повинна бути не лише визнана, але й забезпечена владою держави перебування. Він пише: *«Ми вчинимо тяжке порушення права народів, якщо в прагненні дати відсіч насильству заходимо далі, ніж це дозволено. Покарати посла на смерть — означало б піти далі, ніж цього вимагають обставини, оскільки монарх може наказати йому залишити державу»* [31, с. 816]. Натомість він вважає цілком виправданим протест Франциска I на дії герцога Мілану, котрий стратив його посла на підставі підозри, що той готував у Мілані повстання¹.

Стосовно права війни, А. Джентілі також послідовно доводить виключно публічний його характер. Багато сучасників вважали, що саме А. Джентілі вперше чітко обґрунтував неправомірність визнавати війною «приватну» війну, хоча і у Б. Айали це питання також досліджено. Однак праця А. Джентілі, як зазначає К. Шмідт, є більш системним твором, відзначається досконалішим юридичним обґрунтуванням, послідовністю гуманістичного раціоналізму і довершеністю літературного стилю [233, с. 188]. А. Джентілі, як і Б. Айала, спирається на легістський підхід й концепцію державного суверенітету Ж. Бодена. Суть перевороту, який вони здійснили в праві війни, полягає у новому розумінні поняття війни, побудованому на

¹ У відповідь на це порушення права народів Франциск I розв'язав війну і захопив Мілан.

презумпції юридичної рівності суверенних супротивників, як «законних ворогів». На той час, як зазначає К. Шмідт, такий підхід, спираючись на чіткий формальний критерій — суверенну волю глави держави, більше не допускав можливості дискримінувати одну з воюючих сторін, на основі критерію справедливості чи несправедливості причин ведення війни. Стосовно самих критеріїв справедливості, за такого підходу, є лише одна відповідь: кожна суверенна державна персона сама для себе вирішує питання про справедливі підстави [233, с. 192]. А. Джентілі посилається на Ж. Бодена й даючи юридичну характеристику принципу *cujus regio, ejus religio*. Однак, як і Ж. Боден, він виводить із цього принципу міркування, протилежні ідеям М. Лютера. На його думку, принцип «чия земля, того й віра» робить від самого початку незаконною збройні виступи протестантів і, навпаки, законними дії католицьких правителів з придушення руху реформаторів. Як і Ж. Боден, А. Джентілі бачить вихід із такого становища у віротерпимості, акцентуючи увагу на тому, що релігійна війна між християнами суперечить самим засадам християнства. Для обґрунтування війни як виключно публічних відносин між державами А. Джентілі застосовує поняття «законні вороги», якими можуть бути лише суверенні держави. Саме з цих обставин А. Джентілі виводить принцип рівності воюючих сторін, який, надалі, в розширеному тлумаченні став основоположним для всього міжнародного публічного права — як принцип суверенної рівності держав [233, с. 195]

І все ж засновником системної науки міжнародного права доктрина визнає *Гуго Гроція* (1583–1645), який поєднав легістські підходи попередників у формуванні основ позитивного міжнародного публічного права з принципами традиційного права народів, знову повернувши в царину правознавства оновлену під впливом ідей Реформації концепцію природного права. Як зазначав П. І. Новгородцев, у той час, як англійська політична доктрина розробляла ідеал правової держави, континентальна філософія поставила за мету відстояти самостійність світської науки й утвердити поняття права на нових, незалежних від релігії началах. Це завдання взяла на себе філософія природного права, яку Г. Гроцій адаптував до потреб юриспруденції нового часу [150, с. 124–125].

Гуго Гроцій виховувався в родині університетської інтелігенції: його батько був куратором, а дядько ректором Лейденського університету. У чотирнадцять років, перебуваючи, в почті Йогана ван Олденварневелта (посланника Голландії в Парижі), Г. Гроцій вразив

своїми знаннями короля Генріха IV, який назвав його «чудом Голландії» [101, с. 423]. За релігійними переконаннями Г. Гроцій був близьким до течії армініанства, яке протиставило старозаповітній ідеї напередвизначеності й гріховності людини від народження, яку поділяли як М. Лютер, так і Ж. Кальвін, надію на свідомий вибір людиною шляху добра й благочестя. У цьому відношенні армініани, баптисти та деякі інші протестантські течії продовжили латентну, але вперто відтворювану в Європі традицію пелагіанства, яке від раннього Середньовіччя відстоювало добру природу й розумність людини та її право на вибір. За політичними поглядами Г. Гроцій, по-перше, не міг не поділяти переконання своїх співвітчизників щодо суверенних прав їхньої держави і законності її утворення шляхом опору іспанській окупації. По-друге, в протистоянні республіканців і оранжистів Г. Гроцій співчував поглядам свого патрона Олденварнелта, який був республіканцем. Тому він зазнав репресій під час військового перевороту прибічників Моріса Оранського і потрапив до в'язниці, але з допомогою дружини втік до Франції, де король Людовик XIII призначив йому пенсію. У Франції Г. Гроцій і написав свій знаменитий трактат «Три книги про право війни й миру», виданий в березні 1625 р. [78].

У книзі першої, обсягом усього п'ять глав, він підбиває неупереджений підсумок досліджень попереднього століття, піднімає знову питання, чи може війна бути коли-небудь справедливою? Для відповіді на нього він звертається до природного права й досліджує його зв'язки й розмежування з позитивним правом, породженим публічною владою. Він аналізує підстави публічної й приватної війни, зокрема, виводячи громадянську війну з природного права на опір тиранії [32, с. 23].

Значно більші за обсягом книги друга і третя книги (відповідно, 26 і 25 глав), де аналізуються окремі аспекти права війни. Друга книга, присвячена, умовно, «майновим» підставам війн, включаючи й територіальні інтереси народів. Зокрема, в главі II «Про те що всім народам належить спільно», він розвиває теорію, що в давнину люди не знали прав власності, і лише з загостренням соціальних протиріч і мілітаризацією спочатку окремі народи і міста стали володіти спільно територіями і майном, захищаючи їх від інших народів і громад, з'явилася родова власність, а згодом і право приватної власності [32, с. 22–35]. Саме інтереси власності і є головною причиною війн. Проте залишилися *res omnium communis*, передовсім повітря й моря, а також судноплавні ріки, на які жоден народ чи монарх не може поширювати свої виключні права. Низка глав книги присвячена зобов'язанням, що виникають із права власності — на рівні приватного й публічного права. За аналізом договорів і обіцянок (стипуляцій) приватного характеру йде аналіз державних

договорів і урочистих обітниць від імені правителя чи республіки. Так само аналізуються й зобов'язання з вчиненої шкоди — в сфері як приватного, так і публічного права. Як відступ від загального розгортання теми, включено глави про право посольств (глава XVIII) і про право поховання (глава XIX). Далі наведено аналіз санкцій за заподіяну шкоду, які здійснюються в одних випадках — як кримінальне переслідування, в інших — як публічні війни. У прикінцевих главах другої книги аналізуються причини війн, причому остання глава XXVI має досить виразну назву, яку б, очевидно, з обуренням сприйняли як Б. Айала, так і А. Джентілі: «Справедливі причини ведення війни тими, хто знаходиться під чужою владою» (тобто про справедливість громадянських війн). Книга третя присвячена аналізу звичаїв війни — як з токи зору права народів і християнської моралі, так і з точки зору позитивного права. Показово, що з двадцяти п'яти глав третьої книги сім останніх стосуються принципу добросовісності, яку Гроцій вважав основою відносин між цивілізованими націями. Наведемо, для конкретики, назви цих глав: «Про добросовісність між ворогами» (XIX); «Про добросовісність держав при завершенні війни»¹... (XX); «Про добросовісність у воєнний час, коли йдеться про перемир'я, про свободу руху і про викуп полонених» (XXI); «Про добросовісність підкорених органів влади на війні» (XXII); «Про добросовісність приватних осіб під час війни» (XXIII); «Про мовчазну згоду стосовно добросовісності» (XXIV); «Висновки з умовляннями про дотримання добросовісності й миру» (XXV) .

Методологічно Гуго Гроцій поєднав принципи природного й позитивного права, що давало можливість застосовувати до міжнародних відносин філософську й юридичну оцінку. Такий підхід був прогресивний як у науковому, так і в соціологічному сенсі. Питання справедливості як філософське підґрунтя покладалося в основу моделі належних цивілізованих міжнародних відносин, а юридичне забезпечення конкретизувало справедливість, спирають на прецеденти й зміст міжнародних угод та загальноправових принципів. Як позитивне джерело міжнародного права Г. Гроцій визначив узгодження воľ суверенів. Це узгодження може бути висловлене прямо в договорі або прийняте як звичай. Г. Гроцій наголошує, що норми в праві народів могли виникати як в силу взаємної згоди окремих держав, так і певної їх спільноти. Може також виявитися, що такі норми виникали в інтересах всієї сукупності таких спільнот. Це, в ідеалі, і є те право, що має називатися правом народів, і воно відрізняється від природного права тим, що обмежує природні інтереси окремих на користь усіх. На відміну від римських юристів, Г. Гроцій не просто визначає інститути чи

¹ Повна назва глави XX «Про добросовісність між державами при завершенні війн, а також про мирний договір, жереб, про домовлену битву, про третейський суд, про скорення на милість переможця, про заручників, про викуп полонених».

поняття, що можуть бути віднесені до права народів, а оцінює критерії корисності таких понять чи інститутів для загальної сукупності народів.

Твір Г. Гроція мав надзвичайний успіх і вже за його життя витримав кілька видань. Праця Гуго Гроція була своєрідною енциклопедією тогочасних правових знань, охоплюючи на тлі питань права війни всі аспекти права — як природного, так і позитивного, як міжнародного, так і національного, включаючи конституційне цивільне й кримінальне. Даючи оцінку творчості Гроція, П. І. Новгородцев, вказує як на найвище його прагнення пошуку вищих моральних критеріїв позитивного правопорядку, в чому й полягає головне завдання філософії права [150, с. 125]. Другою важливою рисою твору Г. Гроція стало його практичне значення. Він мав усі необхідні якості, щоб стати теоретичним керівництвом, у якому вчені всіх країн знаходили систематичне викладення основ правознавства. За висловом П. І. Новгородцева, твір Г. Гроція наділений тією об'єктивною ґрунтовністю систематичного дослідження, яка дає опору й викликає довіру в читача, на відміну від численних публіцистичних творів того часу. Твір Г. Гроція мав і величезний моральний вплив, після жорсткого державоцентриського прагматизму часів Н. Макіавеллі. Можливо, децю штучно протиставляючи Н. Макіавеллі і Г. Гроція, П. І. Новгородцев зазначає, що якщо Н. Макіавеллі виступає як прибічник теорії грубої сили в політиці, виправданій недалекоглядним реалізмом, то Г. Гроцій спирається на теорію моральної сили права. Його система природного права побудована на визнанні певних моральних начал, від народження притаманних свідомості людини і не обумовлених жодними зовнішніми опорами й авторитетами. Г. Гроцій доводить, що ця особливість особливо виявляється в міжнародному праві. В межах кожної держави існує влада, яка видає закони й вимагає їхнього виконання, тоді як у міжнародних відносинах такої влади не існує, як і примусових законів. Але якби над людьми не діяли певні вищі природні закони, обов'язкові, в силу їх внутрішнього авторитету, то довелось б визнати, що міжнародні відносини є цариною безправ'я й беззаконня, тимчасом як загалом це не так.

Отже, вульгарному утилітаризму Г. Гроцій протиставляє систему міркувань, яку П. І. Новгородцев назвав «теорією природженої моральності людини» [150, с. 121]. Суть її полягає в тому, що в самій природі людини, як соціальної істоти, лежить зародок морального добродійного прагнення, які й становлять основи природної

справедливості. П. І. Новгородцев зазначає, що книга Г. Гроція пронизана духом гуманності, справедливості й миролюбства, що вигідно відрізняє її від творів Т. Гоббса. Для Т. Гоббса право є продуктом спорів і зіткнень, котрі роблять для людини нестерпним природний стан і змушують її шукати захисту під охороною влади. Для нього право — це передовсім сила, влада, наказ. Для Г. Гроція право — це передовсім, продукт схильності людської природи до співжиття — еманация його добрих почуттів і прагнень. З цієї доброї природи людини випливають з необхідністю всі начала права, які повинні бути визнані ясними, достовірними й незмінними. Відповідно, Г. Гроцій вважає найвищим законом публічного порядку повагу до окремої людини, захищеність особи від свавільного обмеження її інтересів, її гідності й недоторканності. Незважаючи на очевидне гуманістичне спрямування й загально визнане значення для науки і права, твір Гуго Гроція «Три книги про право війни і миру», практично, одразу ж (у 1627) було внесено до папського списку заборонених книг, у якому він перебував до 1900 р. Проте, незважаючи на цей акт, твір Г. Гроція став широко відомий і багаторазово перевидавався¹. Правові й гуманістичні ідеї Г. Гроція мали значний вплив на учасників Вестфальського мирного конгресу і знайшли відображення в текстах мирних договорів.

5.3. Вестфальська система політичних компромісів

5.3.1. Тридцятилітня війна і її наслідки

Підсумок першому революційному періоду Нового часу, що проходив під релігійними гаслами, але мав у перспективі важливі зміни в структурі всіх суспільних відносин, підвела Тридцятилітня війна (1618–1648). Це загальноєвропейське збройне протистояння між двома блоками держав (умовно, протестантських і католицьких), розгортаючись спочатку як чергове з'ясування релігійних суперечностей між Євангелічною й Католицькою лігами в межах Священної Римської імперії німецької нації, на завершальних етапах² відкрито мотивувалося інтересами великих національних держав. На

¹ Як зазначає А. Л. Зінченко, твір видавали понад 50 разів мовою оригіналу (латиною) й десятки разів іншими мовами. Близько 1710 р. переклад трактату слов'янською мовою було здійснено в Київській академії.

² Це особливо стало очевидним з вступом у війну на боці «протестантського» блоку королівства Франції.

боці протестантської Євангелічної ліги за всю війну виступили 14 політичних утворень¹, на боці Католицької ліги — 9². Одні з них становили ядро свого блоку, тимчасом як інші були залучені ситуаційно і навіть мали своїх представників по різні боки конфлікту. Під час війни помер імператор Фердинанд II і загинуло чотири монархи і кілька видатних полководців. Населення імперії, на території якої велися основні воєнні дії, скоротилося за роки війни майже на дві третини. Для ілюстрування руйнівних наслідків війни Ю. Я. Баскін і Д. І. Фельдман [36, с. 145] наводять рядки з твору Ф. Шиллера «Валлентайн», де описано деградацію суспільних відносин під час Тридцятилітньої війни в Німеччині:

*«...Занедбані торгівля і ремесла,
Ніким став трудівник, усім — солдат,
Забуті добрі звичаї й довіра,
Сваволя скрізь збиткується над честю
І по землі, спустошеній війною,
Гуляють орди здичавілих військ».*

З іншого боку, впродовж цієї війни Європа остаточно перейшла до моделі відносин Нового часу: зміцніла політична солідарність націй, держави відмовилися від середньовічного ополчення, перейшовши спочатку до використання найманого війська, а потім і до утримання постійних армій, кількісний склад яких у цей час збільшився в десятки разів. При цьому усвідомилася й необхідність, не покладаючись тільки на військову силу, намагатися вирішувати конфлікти між державами дипломатичними й правовими засобами, на основі міждержавних домовленостей.

Головними геополітичними мотивами Тридцятирічної війни був конфлікт між Габсбургами й Францією в смузі «Лотаревої спадщини», до якого додавався конфлікт між Габсбургами й протестантськими князями, а також боротьба за вільне плавання Балтикою й необхідність

¹Королівства Богемія, Швеція, Франція, Англія, Шотландія і Дансько-Норвезька унія; республіки Об'єднаних провінцій (Нідерланди), Святого Марка (Венеція), Швейцарський союз; царство Руське; курфюрство Саксонське; герцогство Савойське; князівство Трансильванське; Військо Запорізьке.

²Священна Римська імперія німецької нації; Папська область; Іспанська імперія; Португальська імперія; ергерцогство Австрійське; курфюрство Баварське; Річ Посполита; Кримське ханство; Дансько-Норвезька унія (в період 1643–1645).

протистояти Османській Порті. На межі XVI–XVII ст. тиск Порти на володіння Габсбурзького дому тимчасово послабився — унаслідок утворення буферних князівств — частини Угорщини, Трансильванії, Волоського й Молдовського князівств та активізацією походів на турків запорізьких козаків [101, с. 366]. Габсбурги знову взяли за зміцнення своєї влади в імперії. Приводом для початку війни стала нова ескалація католицького реваншизму, що активізувався за імператора Рудольфа II (1576–1612). Через протистояння католиків і протестантів в Угорщині, Богемії й Австрії в кінці XVI ст. (1588) в імперії було паралізовано діяльність імперського суду, а на початку XVII ст. — й рейхстагу. Невдачі в Австро-турецькій війні (1593–1606) спричинили повстання в Угорщині. Діяльність єзуїтів, за сприяння Рудольфа II, спровокувала утворення протестантами Євангелічної унії (1608), на противагу якій утворилася Католицька ліга (1609). Усюди в імперії спалахували повстання й військові сутички. Зрештою, Рудольф II змушений був відмовитися від Австрії, Угорщини й Моравії, залишивши за собою лише Богемію (Чехію) і титул імператора. Стосовно Богемії він у 1609 р. змушений був видати грамоту, якою відновив права протестантських конфесій. За правління імперією Матіаша¹ (1612–1617) становище на кілька років стабілізувалося, але з приходом до влади Фердинанда II (1617/19² — 1637), відомого своїм радикальним католицизмом, вибух насильства став невідворотним. Перебіг Тридцятилітньої війни традиційно поділяють на чотири етапи: чеський (1618–1623); данський (1625–1629); шведський (1630–1635) і заключний франко-шведський (1635–1648), в якому у війну вступила Франція (попередні три періоди лише фінансуючи й організовуючи воєнні дії проти держав Католицької ліги).

Чеський етап (1618–1623)

Почався з повстання в Богемії (Чехії) у травні 1618 р., коли уповноважені представники станів королівства усунули колишню адміністрацію й захопили владу. У серпні 1619 р. на Генеральному сеймі станів імператора Фердинанда II було позбавлено чеського престолу, і королем Богемії обрано главу Євангелічної унії курфюрста Пфальца Фрідріха V. Повстання перекинулося на інші землі — Силезію, Моравію, Австрію й Угорщину. Спочатку війська

¹З 1578–1581 рр. він виконував повноваження статхаудера Нідерландів, але в 1581 р. уступив це місце Франсуа, герцогу Анжуйському.

²Король Богемії з 1517 р., Угорщини і Німеччини (Римський король) — з 1518, імператор — з 1619 р.

протестантів перемагали, але після обрання Фердинанда II імператором (у 1619) війська Католицької ліги стали швидко зростати й міцніти, зокрема в Чехії з'явилося іспанське військо. Після поразки при Білій Горі 8 листопада 1620 р. Чехію було захоплено католиками, а продовження війни призвело до повної поразки військ курфюрста Фрідріха в 1622–1623 рр. герцогом Баварії Максиміліаном. 27 серпня 1623 р. було підписано мир, за яким лідеру католиків Максиміліану було передано титул курфюрста і всі володіння Фрідріха V.

Данський період (1625–1629)

Після цих перших перемог Католицької ліги кардинал Ришельє докладав усіх зусиль, щоб не допустити її зміцнення. Важливим завданням його зовнішньої політики було об'єднання союзників на основі спільності інтересу в послабленні дому Габсбургів. Він продовжив традиційну політику Франції з підтримки протестантських князів проти імператора-католика. Комп'єнським договором 10 червня 1624 р. між Францією й Голландією було покладено початок формування антигабсбурзької коаліції, до якої приєдналися: 15 червня Англія, 9 липня — Швеція й Данія, а 11 липня — Савоя й Венеція. Ришельє почав переговори з данським королем Крістіаном IV на предмет його вторгнення в Німеччину. Крістіан, не бажаючи посилення Габсбургів на Балтійському й Північному морях і отримавши субсидії від Англії й Голландії, розпочав проти імперії воєнні дії. В цей період уперше проявив хист полководця Альбрехт фон Валленштайн, який очолив імперські (католицькі) війська. Разом з баварськими військами Максиміліана, якими керував уже уславлений перемогами в перший період фельдмаршал фон Тіллі, імперці рішуче тиснули війська Крістіана IV, які раптом опинилися без союзників: Ришельє в цей час придушував опір гугенотів, Нідерланди воювали з Іспанією, в Англії Карл I розпустив парламент, який відмовив йому у війську й коштах¹, а шведський король Густав II Адольф тривалий час воював зі своїм родичем — польським королем Сигізмундом. Данські війська, зрештою, були витіснені в Данію, і в 1629 р. в Любеку було підписано мирну угоду, за якою, серед іншого, Крістіан IV зобов'язався більше не з'являтися на території імперії. Католицька ліга, окрилена перемогами, не змогла зупинитися на досягнутому і

¹ Після того, як парламент подав Карлу I «Петицію про права» 1628 р. він розпустив парламент до 1641 р., а коли скликав його знову, почалася Велика англійська революція.

змусила імператора видати Едикт про реституцію 1629 р., яким приписувалося повернути католикам 2 архієпископства, 12 єпископств і сотні монастирів, що не могло сприяти миру між підданими імперії різного сповідання.

Шведський період (1630–1635)

Після того, як короля Данії було розбито, Ришельє, покінчивши з опором гугенотів у Франції, застосував усе своє дипломатичне мистецтво й чималі кошти, щоб спрямувати проти Габсбургів сили Швеції, яка мала найкращу в Європі армію під проводом її талановитого короля-полководця Густава II Адольфа. Швеція, виборовши контроль над узбережжям Фінської й Ризької заток, була стурбована присутністю Габсбургів на Балтійському морі, проте тривала війна з Польщею не давала їй можливості вести воєнні дії на території імперії. Для залагодження польсько-шведського конфлікту восени 1629 р. Ришельє запропонував французьке посередництво: королів помирили, й вони уклали мирну угоду на шість років. Ришельє запропонував Густаву субсидію в 600 тисяч ліврів, і Швеція з Францією уклали угоду з взаємними зобов'язаннями щодо «відновлення свободи Німеччини», тобто підтримки протестантських князів проти імператора. Водночас до Німеччини з завданням підтримати протестантських князів кардинал Ришельє відрядив найбільш здібних французьких дипломатів. Зусиллями останніх в оточенні імператора почали ширитися чутки про нелояльність до імператора фон Валленштайна, відтак у 1630 р. імператор відмовився від послуг його найманого війська. Влітку 1630 р. король Швеції Густав вторгся до Померанії. Впродовж двох років його війська спустошували Німеччину і дійшли до Баварії. Коли в 1632 р. загинув фон Тілле, імператор знову звернувся до Валленштайна. Імперські війська під командуванням Валленштайна в битві при Лютцені (1632) завдали шведам першої серйозної поразки, а Густав Адольф загинув. Франція почала підготовку до безпосереднього військового втручання у німецькі справи. 23 квітня 1633 р. Швеція, Франція й німецькі протестантські князівства утворили Хайльброннську лігу, очолену канцлером Швеції Акселем Оксеншерною, який також повів переговори з Нідерландами на предмет їх участі у кампанії. Імперські війська в цей час зазнавали дедалі серйозніших втрат, а Валленштайна знову висунуто звинувачення: цього разу — у спробі захопити владу. Усунений від командування й позбавлений своїх володінь, він 25 лютого 1634 р. був убитий офіцерами із власного оточення.

Заключний франкоШведський період (1635 – 1648)

Істотно послабивши Габсбургів, Франція навесні 1635 р., зрештою, сама відкрила воєнні дії проти імперії й Іспанії. Ришельє мав при цьому великі надії поширити владу короля Франції на землі, не завойовані чи втрачені нею під час італійських війн. Для цього він залучив до антигабсбурзької коаліції герцогства Савойське й Мантуанське, а також Венеційську республіку. Ці плани так і не було реалізовано. І хоча вже за кардинала Мазаріні в Неаполітанському королівстві спалахнуло антиіспанське повстання Мазаньєлло (1647), боротьба з Фрондою в самій Франції і перемінні успіхи проти Іспанії в Нідерландах не дали Франції шансів на долучення італійських територій.

В імперії в цей час істотно змінилися політичні й ідеологічні настрої. Все ширше починає усвідомлюватися ідея необхідності політичної консолідації, не залежно від релігійних поглядів підданих. «Празький мир» 30 травня 1635 р., укладений між імператором Фердинандом II і курфюрстом Саксонським (від імені всіх протестантських князів), втілює ці важливі зміни імперського політичного курсу. Цим актом було закріплено такі рішення: анулювати Реституційний едикт 1629 р. й повернути чинність Аугсбурзького миру 1555 р. з його основоположним принципом — *cujus regio, ejus religio* («чия земля, того й віра»), долучивши при цьому до легалізації лютеранства й легалізацію кальвінізму; землі, захоплені протестантами у католицької церкви, залишити за ними; об'єднати армію імператора і армії князів у єдину армію Священної Римської імперії німецької нації; заборонити утворення коаліцій між князями. Угода залишалася відкритою для приєднання всіх інших німецьких князів. Отже, Празький мир засвідчив політичну волю австрійських Габсбургів припинити війну як у самій імперії, так і за її межами. Стало зрозумілим, що імперія більше не становить загрози ні політичним, ні релігійним інтересам європейських націй, що не могло не сприяти загальному поширенню мирних настроїв у європейських міжнародних відносинах.

Дипломатія Вестфальського конгресу

Процес підготовки до Вестфальського мирного конгресу почався задовго до закінчення війни, в ході різнобічних прелімінарних переговорів [101, с. 416–418]. У 1636 р. в Кельні почалися переговори між імперією і Францією. Паралельно в Любеку й Гамбурзі вели переговори імперія й Швеція. Французи в цей час вели розпочату ще в 1621 р. війну з Іспанією, яка, на відміну від імперії, не була налаштована мирно. Театром цієї війни в основному залишалися Нідерланди, хоча кілька разів іспанці глибокого заходили на територію

Франції, а у 1636 р. рішучим наступом ледве не захопили Париж. Кардинал Ришельє припинив переговорний процес і переконав припинити переговори Швецією, уклавши новий шведсько-французький Гамбурзький союзний договір. Зрозуміло, що Ришельє мав намір до того як брати певні мирні договірні зобов'язання, вирішити чи, принаймні, покращити ситуацію в протистоянні з Іспанією.

У 1638 р. папа Урбан VIII і король Данії Крістіан IV зініціювали нову спробу посадити сторони конфлікту за стіл переговорів. У 1640 р. в Гамбурзі дипломати домовилися про намір скликання мирний конгрес, а 25 грудня 1641 р. між імператором і королем Франції та між імператором і королевою Швеції були підписані попередні угоди про умови проведення конгресу і визначено основні цілі, що мають бути досягнуті в підсумку [101, с. 418]. Ведення переговорів, відповідно, планувалося проводити у двох вестфальських містах: Мюнстері (імперсько-французькі) й Оснабрюку (імперсько-шведські)¹.

За два наступні роки Європу стурбували, з огляду на успішність переговорного процесу, дві події у Франції: у 1642 р. помер Ришельє, а через рік (14 травня 1643 р.) помер і король Франції Людовик XIII, залишивши п'ятирічного Людовіка XIV на регентство королеви-матері Анни Австрійської. Королева, однак, призначила на посаду першого міністра — помічника й соратника Ришельє — кардинала Мазаріні, який поділяв зовнішньополітичні погляди свого покійного патрона. Тоді ж (через кілька днів після смерті короля) французи розгромили іспанську армію в битві при Рокруа (19 травня 1643 р.), що стало початком послаблення Іспанії, тимчасом як позиції Франції ставали дедалі впевненішими. Ведучи успішні воєнні дії проти іспанців, Мазаріні ініціював активізацію мирних переговорів. Уже навесні 1644 р. в Мюнстері почалися переговори між імператором з одного боку і Францією з її католицькими союзниками — з іншого. Роком пізніше, в Оснабрюку, було розпочато переговори між імператором і Швецією з її протестантськими союзниками. Відтоді переговорний процес вівся безперервно, до самої процедури підписання договорів. Загальні попередні домовленості з умов миру було врегульовано в 1645 р., найважливіші ж рішення, що стосувалися територіальних, релігійних, міжнародно-правових питань, були прийняті на конгресі в період 1646–

¹ У католицькому Мюнстері поява протестантів могла викликати непотрібне напруження, тимчасом як громада Оснабрюка була наполовину протестантською і релігійно толерантною.

1648 рр. На конгрес було акредитовано 135 дипломатів. Найбільшими були місії від імператора, а також від Франції й Іспанії (п'ять дипломатів і штат помічників). Делегацію від Швеції представляв Юхан Оксеншорна і його секретар. Від Республіки Об'єднаних провінцій прибуло три делегати. Більше десятка делегатів представили найбільші князівства імперії. Як посередники були акредитовані нунції від Папської області і вже згаданий венеційський дипломат Альвізе Кантаріні [101, с. 416].

У ході дебатів восени 1646 р. було підписано попередню угоду з територіальних і релігійних питань між Францією і Габсбургами, у лютому наступного 1647 р. — між Габсбургами, Швецією й Бранденбургом. У липні 1647 р. на конгресі було ухвалено основні положення релігійної згоди між імператором, Швецією й протестантами, при цьому важливим досягненням стало прийняття низки відступів від принципу «чия країна, того й віра»: конфесійне оформлення віри, принаймні на рівні домовленостей, було визнано предметом індивідуального вибору.

Виведено було за межі переговорів іспанські (французько-іспанські і голландсько-іспанські) питання, оскільки компромісу в їхньому вирішенні досягти не вдалося. Проте, за кілька місяців до підписання Вестфальських (Мюнстерського й Оснабрюцького) договорів, 30 січня 1648 р. було, фактично сепаратно, було підписано іспансько-голландський договір, після чого представники Іспанії й Голландії залишили конгрес. На думку Б. Ф. Поршнева, іспансько-голландський договір (теж названий Мюнстерським, за місцем підписання) істотно деформував перспективи «всеосяжності» Вестфальського миру. Стало зрозумілим, що принаймні франко-іспанська складова Тридцятилітньої війни буде продовжена після підписання миру. Дійсно, Іспанія і Франція продовжили воєнні дії до підписання Піренейського миру 1659 р., а Голландія, після видання Кромвелем дискримінаційного для неї Навігаційного акту (1651), була втягнута у низку виснажливий війн з Англією. Отже, обидві сторони іспансько-голландського сепаратного договору, проігнорувавши Вестфальський процес *de jure*, опинилися поза системою міжнародних відносин *de facto*: Іспанія у війнах з Францією втратила більшість своєї «спадщини», Нідерланди у війнах з Англією втратили більшість того, що змоги набуті в період революційного піднесення.

Вестфальський конгрес, у ході якого безліч питань виникало вперше, став своєрідною школою європейської дипломатії, яка набувала в ході роботи конгресу неоціненного досвіду. Важливу роль у пошуках компромісних рішень відіграв австрійський дипломат, глава імперської

делегатії в Мюнстері Максиміліан Траутмансдорф. Справжнім «локомотивом» вестфальського мирного процесу став досвідчений венеційський дипломат Алевізо Контаріні. Кілька років він виконував найскладніші завдання, взявши на себе обов'язки неофіційного секретаря: вів листування з європейськими дворами, консулював послів інших держав, фіксував позиції сторін, що брали участь у переговорах, діяв як посередник між опозиційними сторонами, сприяючи подоланню неузгодженостей між ними. В особі А. Контаріні Республіка св. Марка поставила свій досвід і авторитет на службу цілям конгресу, чим здобула заслужену вдячність європейських держав: крім того, що Венеція єдина з італійських республік залишилася в наступні століття активним гравцем в міжнародній європейській політиці, в рядках заключного акту Вестфальського договору було увіковічено внесок Венеції та висока оцінка ролі А. Контаріні в переговорному процесі [101, с. 416].

Метою конгресу було, передовсім, встановлення загального миру, на основі врегулювання конфлікту інтересів на міжнародному, конфесійному, та імперському рівнях. Європейські дипломати вели переговори про повоєнний міжнародний правопорядок, в яких визначилося чотири основні напрями: 1) врегулювання спірних і відновлення порушених прав імперських станів; 2) умови амністії та повернення біженців і полонених; 3) задоволення територіальних претензій одних і компенсація втрат прав власності й володінь інших вінченосних осіб [88, с. 86].

Вестфальський мирний договір

Вестфальський мирний договір [31, с. 809–812], укладений латиною у вигляді двох узгоджених між собою трактатів: Оснабрюцького (між імператором Священної Римської імперії і його союзників — з одного боку, і Швецією з союзниками — з іншого) і Мюнстерський (між імператором і Францією з її союзниками), — підписаних 24 жовтня 1648 р.

Значний обсяг норм договору стосувався територіальних і майнових питань:

1. Було визнано незалежність двох держав: Швейцарської конфедерації й Республіки Об'єднаних провінцій (визнання статусу останньої базувалося на визнанні положень іншого Мюнстерського мирного договору — між Республікою й Іспанією);

2. Значні території придбали Франція і Швеція: Франція отримала єпископства Мец, Туль і Верден, а також вільні міста Ельзасу (крім

Страсбурга і Страсбурзького єпископства та Мюльхаузена, які залишалися в складі імперських територій). Королева Швеції отримала як імперські лени західну частину Померанії, єпископство Бременське й Ферденське, що давало їй право брати участь у засіданнях рейхстагу і обох сасконських та вестфальського імперських округів. Крім того, Швеція отримала компенсацію (п'ять млн талерів) за розпуск своєї армії;

3. Протестантським правителям, як компенсації за втрачені землі (під час війни чи відповідно до умов миру) володіння були частково повернуті, частково пожалувані в обмін: так, до курфюрства Бранденбурзького (основи майбутньої Пруссії) відійшла східна Померанія, чотири єпископства, й частина герцогства Клеве-Юліх-Берг, яке залишилося без правлячої династії. Друга частина цього герцогства відійшла герцогу Баварії — лідеру імперських католиків Максиміліану Баварському. За ним було збережено титул пфальцграфа (Верхнього Пфальца) і місце в раді курфюрстів, відняті під час війни у лідера протестантів Фрідріха V (1623). Проте й сину Фрідріха Карлу I Людвігу також було повернуто титул пфальцграфа (Нижнього Пфальца), разом з місцем (доданим як восьме) у раді курфюрстів. Компромісне рішення було прийняте стосовно протестантсько-католицького Оснабрюка: єпископа Оснабрюцького відтоді було домовлено призначати, по чергову, то з протестантських, то з католицьких священників.

Релігійні компроміси, гарантовані для імперських станів, були втілені в таких положеннях:

1. Учасники конгресу визнали умови Аугсбурзького релігійного миру 1555 р., розширивши, однак, тлумачення обсягу легітимних, за цим актом, протестантських конфесій (включивши до них кальвіністів);

2. У містах, де обивателі були представлені значними громадами як протестантів, так і католиків, обом громадам було гарантовано рівні права (Аубург, Регесбург, Оснабрюк);

3. Християнам, які сповідували релігію, відмінну від офіційної релігії князівства, було надано гарантії вільного її сповідання [88, с. 80–82].

Умови імперського земського миру було закріплено в обов'язку держав імперії утримуватися від воєнних дій, а також в забороні їм видавати каперські свідоцтва. У сфері міжнародної торгівлі учасники конгресу знімали всі обмеження в торгівлі й навігації та невиправдані й надмірні обмеження, введені під час війни. Рейн визнавався міжнародною рікою з вільним судноплаванням.

Вестфальський договір підбив підсумок не лише Тридцятилітній війні, але й попереднім війнам XVI ст., перехідним до нової історії. Після його підписання Європа тривалий час (до кінця XVIII ст.) розвивалася в режимі відносної геополітичної стабільності, яку порушували лише локальні війни за колонії на заморських територіях і «за спадщини» занепадаючих правлячих домів Європи. Вестфальський мирний договір започаткував першу систему геополітичної рівноваги

між державами, закріплену міждержавними домовленостями. Системотворче значення мав він і для процесів розвитку міжнародного публічного права та набуття досвіду держав у забезпечення міжнародного правопорядку.

Договором було забезпечено низку нових геополітичних і правових феноменів, що їх надалі поступово усвідомлювали європейці як цінності цивілізаційного значення:

1. Почали окреслюватися й стабілізуватися кордони європейських держав;
2. Набули міжнародно-правового закріплення інститут визнання і статусу нейтральної держави;
3. Було створено публічно-правову основу першої системи міждержавних відносин (Вестфальську), яка залишалася юридичною підставою для всіх наступних міжнародних актів і домовленостей у межах цієї системи — до Великої французької революції, а в ширшому сенсі — й основою наступних трьох систем міжнародних відносин¹;
4. Трактат затвердив принцип геополітичної рівноваги як основу цивілізованих міжнародних відносин, передбачивши колективні санкції проти сторони, що в порушення зобов'язань за трактатом, порушувала таку рівновагу;
5. Визначено як принцип і бажану поведінку прагнення до мирного врегулювання спорів, причому на світській (дипломатичній і юридичній) а не релігійній основі, гарантами миру також обрано не папу римського, а світських володарів — королів Франції і Швеції²;
6. У доктрині зазначено й наявність у трактаті норм, що згодом окреслилися в принципі суверенної рівності держав, зокрема, в недискримінаційному підході до протестантських і католицьких держав та держав із різним політичним устроєм (абсолютних і конституційних монархій та самоврядних республік) [88, с. 73].

Проте Вестфальський мир не досяг усіх бажаних цілей. Після укладення миру деякі держави не припинили воєнні дії або ж зберігали боєготовність своїй армій. Так, герцог Лотаринзький, невдоволений

¹ Віденської, Версальсько-Вашингтонської і системи Статуту ООН. На думку Ю. А. Баскіна і Д. Б. Фельдмана, Вестфальський договір, хоч і не створив міжнародну організацію, однак заклав основи для її створення, реалізовані в цих наступних системах.

² Ватикан, у відповідь на це рішення, спеціальною буллою оголосив положення Вестфальського трактату «у минулому, сьогодні й майбутньому навечно незначні, обурливі, недійсні, несправедливі, незаконні, такими, що підлягають осуду й засудженню, шкідливі, позбавлені всякої сили й значення». Однак юридичної чинності ця булла не мала.

умовами миру, повів війська на Мюнстер, маючи на меті захопити в полон учасників конгресу й відновити бойові дії. Швеція, підписавши мир, відмовилася звільнити від своїх військ захоплені нею території, і більше року шведські війська не полишали непід'юрисдикційні їй німецькі землі. З іншого боку, вступаючи у нові володіння на імперських землях, Швеція зустрічала опір самоврядних громад міст, особливо ганзейських. Тертя Швеції з північними імперськими містами й князівствами, особливо з курфюрстом Бранденбургу, мали далекосяжні історичні наслідки. Найгострішим виявився конфлікт Швеції й Бремену, який вилився у дві шведсько-бременські війни (1654; 1665). Невдоволена наслідками миру, що забезпечили Швеції панування на Балтиці, була й Річ Посполита. Всі ці напруження вилилися у низку військових епізодів під загальною назвою Північна війна (1655–1660). Революційні події, що відбувалися в цей час в Англії, зокрема, радикалізм Навігаційного акту Кромвеля 1651 р., спровокував англо-голландську війну (1652–1654), яка поклала початок періоду запеклих війн між революційними монархіями. У Південно-Західній Європі більше десяти років після підписання миру тривала війна між Францією й Іспанією, завершена лише в 1659 р. Піренейським миром.

Незважаючи на всі складності, Вестфальський мир був, принаймні формально, визнаний європейськими державами, створивши перший міжнародний порядок Нового часу — Вестфальську систему міждержавних відносин. Договір став вихідним документом для всіх подальших міжнародних угод аж до Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Саме з цієї пори як основна форма політичного представництва суспільства на міжнародній арені виступає національна держава (держава-нація). У науці про міжнародні відносини існує усталена думка, що сучасний міжнародний порядок і сучасна система міжнародних відносин ведуть початок від 1648 р. Як зазначає А. І. Дмитрієв, «згадуючи сьогодні всі етапи виникнення й розвитку системи європейської безпеки, ми не можемо не віддати належне Вестфальському трактату з його новою системою, новими принципами, інститутами й нормами міжнародного права на межі Середніх віків і Нового часу» [88, с. 118].

5.4. Велика Англійська революція та її геополітичні наслідки

Попередньо вже було зазначено, що Англійську революцію (як і всі інші революції) в літературі розглядають, переважно, у вузькому діапазоні — як події безпосереднього збройного протистояння

революційних і контрреволюційних сил. Відповідно до такого традиційного підходу це поняття охоплює період від Довгого парламенту до смерті О. Кромвеля (1640–1658 рр.). В цьому розділі Велику Англійську революцію розглянуто в обсязі повного «акту соціогенезу», тобто у вигляді діалектичної тріади, в якій виділяється три головні фази, ускладнені стадіями–флуктуаціями меншого масштабу: *Перша фаза* (1640–1659 рр.) починається із скликання «Короткого» парламенту і продовжується революційними рішеннями «Довгого» парламенту, включаючи: спробу встановити мирним шляхом конституційну монархію (1640–1642); громадянську війну і страту короля (1642–1648); індепендентську республіку (1649–1653); диктатуру Кромвеля і політичну кризу після його смерті (1653–1659). *Друга фаза* (антитеза, реакція) — реставрація Стюартів (1660–1688 рр.), являє собою спробу нейтралізувати й викреслити з соціальної пам'яті всі здобутки революційного періоду. Цю фазу характеризує не лише монархічна реакція й повернення конфіскованих революціонерами земель — лендлордам і церкві, але й загроза навернення в католицизм, що від початку XVI ст. стало неможливим для Англії. За реакцією–антитезою, з запрошенням на престол нідерландського штатгальтера Вільгельма Оранського III в 1688 р., настає *третья фаза* — синтезу–компромісу, тобто відновлення рівноваги мирною «Славетною революцією», з подальшою стагнацією політичного життя англійської нації. Виданням Вільгельмом Біллія про права 1689 року в Англії створюються умови для розвитку конституційної монархії, яка, хоч і з певними коливаннями, триває й донині, без спроб істотно переглянути таку форму правління¹.

5.4.1. Передумови Англійської революції

Комплексність і взаємопов'язаність передумов англійської революції не заважає виділити в ній, як найхарактерніші, соціально-економічні, ідеологічні та політичні передумови.

5.4.1.1. Соціально-економічні передумови

У. Мак-Ніл зазначає, що на початку XVII ст. структура суспільства в Англії істотно відрізнялася від такої на континенті. Вона включала такі верстви: 1) джентльмени-лендлорди; 2) нобілітет (банкіри та інше привілейоване населення міст); 3) дрібні землевласники — йомени;

¹ Ідея тлумачити Велику Англійську революцію розширено (від 1641 до 1688 рр.) належить Г. Берману.

4) ремісники; 5) селяни-орендарі. Це булообумовлене особливостями, по-перше, земельних відносин у феодалній Англії і, по-друге, відносин між станами в період розвитку раннього мануфактурного капіталізму. З часів перепису «Судного дня» 1088 р., здійсненого за наказом Вільгельма Завойовника, землі Англії вважалися власністю корони, а барони і графи з общинами мали на ці землі різні форми «держання», які утворювали складну ієрархію земельних прав — від безпосереднього «держання від короля» до різних форм користування землею з мовчазної згоди лендлорда. Для лендлордів «держання» було, зазвичай, оформлене певними актами чи судовими рішеннями, общинники ж користувалися земельними правами, переважно, за звичаєм. Маючи такі непевні, з юридичної точки зору, земельні відносини, Англія досить рано (з XIV ст.) стала на шлях промислового розвитку і, надалі, успішно рухалася в цьому напрямку. Перші мануфактури заснували фламандські іммігранти, які отримали від короля Едуарда III патент на виключне право виготовляти сукно. Потребуючи вовни, мануфактурне виробництво розвивалося в сільській місцевості і, на певному етапі розвитку, зруйнувало англійське село. Збагачуючи як самих промисловців, які орендували землі, такі і землевласників, які отримували земельну ренту, мануфактура обумовила їх спільну зацікавленість у звільненні дедалі більших площ землі для розширення виробництва. Таке звільнення відбувалося за рахунок третьої сторони — англійських общинників, яких лендлорди поетапно зганяли з землі, довільно підвищуючи плату за оренду. В багатьох графствах Англії сільське населення, зігнане з земель традиційного користування, було переселене як наймані працівники мануфактур і орендарі невеликих земельних наділів. Що ж стосується лендлордів і навіть збіднілого дворянства, то, маючи певні станові привілеї (включаючи представництво в парламенті), вони могли виступати поручителями промисловців, захищаючи публічні інтереси останніх. Звичайно, крім землі й голосу в парламенті, дворянство могло й безпосередньо вкладати в промисловість свої кошти, стаючи компаньйонами промисловців. Так в Англії сформувалося нове дворянство — джентрі, яке, на відміну від «старого» лицарства, активно залучалося до підприємницької сфери, отримуючи з цього чималі прибутки.

Майбутня англійська буржуазія, в свою чергу, формувалася з різних верств населення і була дуже різноманітною за складом. Основу цієї верстви становили бюргери, а саме: цехові майстри, корпорації торговців, промисловців і фінансистів. Верхівку цієї верстви

становили кілька сотень значних банкірів із лондонського Сіті — кредиторів і управляючих коштами корони й феодальної аристократії. Успішно розвиваючись під захистом королівських патентів, які давали монопольне право на виробництво й торгівлю в певній сфері, підприємці стали могутньою економічною силою англійського суспільства. Завдяки колоніальній експансії Англії й відкриттям нових ринків і сфер підприємництва, їхня сфера діяльності постійно розширювалася. Англійські банкіри, зробивши фунт стерлінгів найміцнішою валютою світу, бажали інвестувати капітали у все нові сфери виробництва й підприємництва. Проте їхні інтереси дедалі більше входили у суперечність з процесом посилення королівського абсолютизму. Непрогнозоване оподаткування на потреби корони й монархічні інтереси в зовнішній політиці держави дедалі більше заважали бізнесу, який став трансконтинентальним. У містах ринкові відносини суттєво гальмували цехові обмеження, які виключають можливості розвитку й конкуренції.

5.4.1.2. Ідеологічні передумови

Як і Реформація на континенті, англійська революція, за всієї раціональності гасел її лідерів, спиралася на релігійні почуття своїх прибічників [39, с. 127]. Але ці релігійні почуття вже були продуктом Нового часу, тобто наслідком тривалого процесу звільнення широких верств населення від авторитету Святого Престолу й середньовічної церкви. Реформація в Англії почалася зі створення в XVI ст. англіканської церкви, повністю підвладної королю, яка, обґрунтовуючи повноту й незалежність королівської влади від папського Риму, стояла на захисті абсолютизму. Але у Реформації була й інша складова: в Шотландії в цей час міцно вкорінився кальвінізм, прибічники якого вже були ідеологічно озброєні не лише релігійним обґрунтуванням опору королівській владі, але й досвідом такого організованого опору. Ці ідеї дедалі активніше поширювалися і в Англії. Повстання 1637 р. в Шотландії, де Карл I Стюарт, стурбований поширенням кальвінізму, спробував впровадити англіканське богослужіння, і наступні «Єпископські війни» (1539–1540) стали безпосереднім приводом до революційних подій в Англії. Формально у відповідь на ці спроби, а фактично — на розвиток попередніх історичних подій, з Шотландії в Англію відбувся прямий «експорт революції».

Усі революційні угруповання, що мали власну програму й відіграли більш-менш активну роль у ході революційних подій, були

представниками різних течій кальвінізму. Провідною силою перших років революції стали пресвітеріани — течія кальвінізму, поширена в Шотландії, представники якої рекрутувалися з найбагатшої промислової й фінансової буржуазії. Коли вони спробували припинити революцію на стадії конституційної монархії, революційне лідерство перебрали інDEPENDENTI — представники різних течій пуританства, найбільш аскетичного кальвінізму, за соціальним статусом — військові різного походження, які стали згуртованою політичною партією вже в ході революції, становлячи головну її силу¹. В ході революції з власною програмою виділилися левеллери — найпослідовніша революційна частина інDEPENDENTІВ, представники якої вимагали справжніх демократичних змін: рівності усіх перед законом, рівного виборчого права та ін.². Як окрема, породжена революцією, соціальна верства з власними інтересами визначилися й діггери (копачі) — найбідніші й найрадикальніші революціонери, які вимагали скасування приватної власності й загальної рівності: займаючи конфісковані землі, вони створювали комуни, де мали намір спільно обробляти землю на засадах рівності й релігійного братерства. У ході революції її учасники, маючи різний соціально-економічне становище й відповідні сподівання, пережили низку розколів: ті революціонери, які задовольнили свої вимоги, ставали ворогами тих, хто ще не отримав від революції сподіваних благ.

5.4.1.3. Політико-правові передумови

Особливістю «власне англійської» складової революції було те, що вона тривалий час розвивалася мирно і «згори» — в протистоянні еліти нації — суддів і депутатів парламенту королівській владі, яка діяла неправомірно. Цьому сприяло те, що у Англії значною мірою збереглися політико-правова традиція — делегувати своїй еліті, у разі потреби розв'язання важливих соціальних проблем головні координаційні повноваження, гарантуючи їй, за необхідності, підтримку належними діями. Ця традиція лише була радикалізована доктриною кальвінізму, яка спиралася на самоврядні громади з суворою дисципліною й незаперечним авторитетом провідників, а також обґрунтувала опір королю, який «править неналежно». Першим проявом того, що англійському

¹ Після перемоги інDEPENDENTСЬКОЇ республіки верхівка інDEPENDENTІВ, отримавши конфісковані землі, відійшла від демократичних ідей революції і впровадила диктатуру Кромвеля.

² Саме їхня програма була основою «Народної угоди» — установчого документа інDEPENDENTСЬКОЇ республіки.

абсолютизму готова протистояти багатовікова англійська традиція — стояти «за право й давні звичаї», стало обґрунтування принципу верховенства права суддею Високого королівського суду Едвардом Коуком — у відповідь на видання «Акту про престолонаслідування» Якова I, де король зазначив, що монарху належить право розпоряджатися життям і смертю своїх підданих. Е. Коук у виступах і записках відновив в англійському суспільстві пам'ять про Велику Хартію 1215 р. і головні функції англійського парламенту, закріплені за ним з XIV ст., зокрема: виключне право на прийняття законів; право вирішувати питання про податки; контроль за вищими посадовими особами; право виступати як вища апеляційна інстанція [31, с. 755]. Парламент, таким чином, отримав підстави і стимул для відновлення своїх повноважень. Цим парламент і скористався при нагоді, коли новий король Карл I Стюарт (на престолі з 1625) скликав його у 1628 р. — для отримання з підданих нових податків і зборів на ведення війни проти Франції на підтримку гугенотів. «Петиція про права» [32, с. 204], подана у відповідь на запит короля, вимагала, щоб надалі: 1) нікого не примушували платити податки або збори в королівську казну «без спільної згоди, наданої актом парламенту»; 2) щоб нікого не ув'язнювали за відмову платити незаконні податки; 3) щоб солдатів і матросів не розміщували в будинках жителів без рішення парламенту; 4) щоб ніякі особи не уповноважувалися «проти законів і вольностей країни» піддавати підданих смерті. Король підписав Петицію, але в 1629 р. розпустив Парламент, після чого не скликав його до кінця квітня 1640 р. (11 років), що й стало приводом для назрівання революційної ситуації.

Таким чином, предтечами й авторитетними арбітрами Англійської революції були й залишалися представники національної еліти — судді й депутати Парламенту, а головними реалізаторами — частина дворян-джентрі й різноманітні верстви податного стану, згуртовані іноді досить суперечливими революційними ідеями. Завдяки цьому, за всього драматизму революційних подій, вони мали високий рівень «правового супроводу». Навіть на першій фазі відкритого збройного протистояння відносини між різними революційними силами скріплювалися домовленостями чи іншими юридичними актами, де викладалася узгоджена програма очікуваних змін, і які розглядалися як конституційна основа новоутворюваного порядку. Для періоду конституційної монархії це була «Велика ремонстрація» від 1 грудня 1641 р., для індепендентської республіки — «Народна угода» 1648 р. Навіть акт «Знаряддя управління», з якого почався протекторат Кромвелля, містив юридично обґрунтовану політичну програму.

5.4.2. Три фази Великої англійської революції

5.4.2.1. Перша фаза — збройне протистояння (1640–1659)

Найбільш драматична й складна фаза, як в англійській, так і в наступних революціях. Вона, в свою чергу, пройшла типову для наступних революцій послідовність із трьох стадій, на яких домінували, відповідно, три форми правління: конституційна монархія, республіка (індепендентсько-леเวลлерська) і диктатура (протекторат) Кромвеля.

I. Конституційна монархія (1640–1648)

На першому її етапі влада формально перебувала в руках короля, фактично ж у торгово-фінансової буржуазії й верхівки джентрі, які намагаються встановити й утримати конституційну монархію. У межах стадії конституційної монархії послідовно відбувалося: 1) скликання й розпуск «Короткого парламенту» і наростання революційної ситуації; 2) конституційні рішення в ході роботи «довгого парламенту»; 3) громадянська війна між роялістами й антироялістами; 4) протистояння прибічників конституційної монархії (пресвітеріан у союзі з королем) і армії (індепендентів).

1. Після одинадцятилітньої перерви король Карл I скликав парламент (згодом названий «Коротким»), який протримався тринадцять днів (13 квітня — 5 травня 1640). На вимогу короля затвердити нові стягнення для війни із Шотландією парламентарі висунули свої вимоги — проведення реформ відповідно до «Петиції про права» 1628 р. Обурений король розігнав парламент, що спровокувало швидке назрівання відкритого політичного конфлікту, для розв'язання якого парламент скликано знову 3 листопада 1640 р.

2. Конституційна стадія. Новий парламент увійшов в історію як «Довгий», адже (хоча і з перервами та значними змінами складу) діяв до 1653 р. і навіть довше (формально, саме він закликав у 1660 р. на престол Карла II Стюарта). Скликанням Довгого парламенту починається конституційна стадія взаємин між королем і парламентом. Парламент мав три першочергові завдання. По-перше, убезпечити себе від довільного розпуску, для чого було прийнято два акти: «Трирічний акт» (16 лютого 1641) встановлював, що перерва між скликаннями парламенту не може перевищувати 3 роки, якщо ж король не скликає парламент понад цей термін, це мають здійснити шерифи, якщо ні —

сам народ. Другий акт проголошував, що парламент може бути розпущений тільки за власним його рішенням.

По-друге, для припинення довільних політичних репресій і повернення довіри до англійського правосуддя парламент вимагав ліквідації всіх позасудових каральних установ і «прерогативних» судів з надзвичайними повноваженням, які здійснювали розправи над опонентами короля, і його фаворитів, а також показового суду й покарання королівських радників, винних у сваволі й насильстві. Виконання цих вимог почалося з суду (в березні 1641) над королівським радником Томасом Уентвортом, лордом Стаффордом, якого було звинувачено в зраді й страчено (12 травня 1641). Прийнятті влітку 1641 р. спеціальні акти ліквідували «Зоряну палату» й «Високу комісію», діяльність яких була визнана злочинною, а також обмежили повноваження «Таємної ради»; підтвердили повноваження судів загального права та Суду канцлера як законних органів правосуддя й проголосили незалежність суддів від королівської влади та їх незмінність.

Третім і головним завданням парламенту стало закріплення нового конституційного ладу. Значення попереднього конституційного акта мала складена під впливом пресвітеріан-кальвіністів «Велика ремонстрація», висунута палатою громад общин 1 грудня 1641 р. Її 204 параграфи містили програму «класів-союзників» з мирного впровадження реформ. У преамбулі зазначена небезпека, що загрожує королівству внаслідок діяльності «злочинної партії» на чолі з лордами-єпископами, за що їх слід позбавити місць у верхній палаті й давніх привілеїв. Для цього вказано на необхідність церковної реформи й зміни релігійної політики¹. В акті визнана необхідність забезпечення недоторканності приватної власності, припинення «огорожування» й розорення вітчизняної суконної промисловості внаслідок непомірних поборів. Оголошено незаконними свавільне впровадження нових податків, а також періодів правління без парламенту. Важливою була вимога до короля призначати на державні посади лише таких осіб, які мають довіру парламенту, що означало прагнення парламенту контролювати уряд. Король розцінив останнє положення як посягання на його прерогативи і спочатку відхилив «Ремонстрацію». Прийняття цього акта супроводжувалося наростанням напруженості в палаті

¹ Кальвіністи прагнули радикальної релігійної реформи, цей процес був досить складним і завершився прийняттям «Білля про ліквідацію єпископату» 1643 р.

общин, де виявилися суттєві розходження між представниками різними верств, а також на вулицях Лондона. Під тиском обставин Карл I підписав «Ремонстрацію». Другий важливий акт, який король відмовлявся підписувати, став власне приводом до громадянської війни. Це — «Ордонанс про міліцію», відповідно до якого парламент підпорядковував собі ополчення (міліцію). Улітку 1642 р. король і парламент з приводу цього питання обмінялися двома актами: король видав «Прокламацію», яка забороняла ополченню виконувати накази парламенту, а парламент у відповідь подав королю «Протестацію», де вимагав підписати «Ордонанс про міліцію», закріпити незмінність суддів і визнати за парламентом право вищої судової (апеляційної) інстанції. Після подання «Протестації» почалися безпосередні військові дії короля проти парламенту.

3. Громадянська війна між роялістами і антироялістами (1642–1646). Король улітку 1642 р. з'явився в парламент з вимогою видати йому лідерів опозиції, але, не домігшись свого, перебрався до Оксфорда і восени 1642 р. почав військові дії проти парламенту. Парламент перебрав на себе повноваження виконавчої влади і оголосив про розпуск королівської армії та про створення парламентської армії. У 1643 р. парламент під тиском кальвіністів прийняв «Білль про ліквідацію єпископату», яким скасував єпископати і впровадив в Англії пресвітеріанський устрій за шотландським зразком. Землі єпископів і прибічників короля пущено в розпродаж, вилучені кошти спрямовано на утримання армії. Парламентські війська спочатку поступалися боязливості королівським, доки 1645 р. лідер інdependentів О. Кромвель не провів реформу війська («Ордонанс про нову модель», 1645). Він зробив військо професійним і нестановим, надавши можливість здібним командирам з «не джентльменів», але «партійним», тобто інdependentським — отримувати офіцерські посади. Для того, щоб видалити з армії аристократів, О. Кромвель домігся прийняття парламентом «Акту про самозречення», відповідно до якого члени парламенту не могли бути армійськими командирами. Це в майбутньому призвело до розколу антироялістських сил, але забезпечило єдність армії як впливової консолідованої політичної сили і верховенство над нею О. Кромвеля. У 1646 р. Карл I, втративши військо, здався шотландцям, котрі згодом видали його парламенту. Ці події стали переломними у відносинах між пресвітеріанами й інdependentами, і суперечності між ними загострилися аж до військового протистояння.

4. Протистояння прибічників конституційної монархії (пресвітеріан у союзі з королем) і армії (індепендентів) (1646–1649). Для пресвітеріан, що мали перевагу в парламенті, революція вже скінчилася: конституційна монархія була для них цілком прийнятною формою правління. Індепенденти, котрі переважали в армії і не отримали від революції сподіваних благ і свобод, не хотіли зупинитися на встановленому пресвітеріанами порядку. Боротьба між армією й парламентом загострилася в 1648 р. Парламент виступив спільно з королем і навіть представниками армійської верхівки (грандами). Індепенденти й левеллери уклали «Народу угоду» 28 жовтня 1647 р. з такими основними положеннями: «Довгий» парламент має бути розпущений, повинні відбутися нові загальні (для чоловіків) вибори. Під час виборів має бути забезпечене рівне представництво в парламенті від графств і дотримання рівності всіх перед законом. На основі розбіжностей з умов угоди починається розкол між індепендентами й левеллерами, які, однак, ще залишаються ситуативними політичними союзниками. У грудні 1648 р. армія індепендентів-левеллерів увійшла в Лондон. Полковник Прайд за наказом О. Кромвеля провів «чистку» парламенту — вивів із його складу пресвітеріан та інших прибічників короля. Новому складу парламенту подано «Білль про суд над королем». Нижня палата приймає «Білль» з невеликою перевагою голосів, а палата лордів його одностайно відхиляє. Тоді 4 січня 1649 р. палата обшин оголосила себе носієм верховної влади в Англії, постанови якої мають силу закону без підтримки короля й лордів. Палата обшин сформувала Державну раду — найвищий орган виконавчої влади, до функції якої має входити запобігання відновленню монархії, управління збройними силами, встановлення податків, управління торгівлею, управління зовнішньою політикою. Нижня палата прийняла рішення про створення Надзвичайного верховного суду зі 135 чол., які вирішили долю Карла I. Під тиском Кромвеля суд виніс королю смертний вирок. 30 січня 1649 р. Карла I було страчено. У березні цього ж року королівське звання було скасоване. Таким чином, на кінець першої стадії після тривалої боротьби, влада перейшла до прибічників республіки — індепендентів-левеллерів.

II. *Індепендентська республіка (1649–1653)*

Актом від 19 травня 1649 р. відбулося конституційне затвердження республіканської форми правління. Ним верховну законодавчу владу закріплено за однопалатним парламентом. Вищим органом виконавчої

влади стала Державна рада, відповідальна перед парламентом. Фактичне керівництво, однак, здійснює військова рада, на чолі якої стояв О. Кромвель. У республіці соціальна боротьба не ослабла, а навпаки посилилася. Відбувалися нові конфіскації земель роялістів (актом 1649). Загарбницька війна в Ірландії (1650), за рахунок геноциду ірландців, наділила Англію новими землі, які було поділено між прибічниками О. Кромвеля. З їх масиву, вдруге за період збройного протистояння, сформувався прошарок розбагатілих на революції «борців», які бажали зупинити політико-правові революційні зміни. При цьому більша частина армії залишилися навіть без засобів до існування. Для приборкання невдоволених армійська верхівка вдалася до жорстких репресивних заходів. Рада офіцерів на чолі з Кромвелем розробила основи диктаторського режиму, викладені у новому установчому документі «Знаряддя управління».

III. Протекторат О. Кромвеля (1653–1658)

Стаття I «Знаряддя Управління» проголошувала, що найвища законодавча влада в Англії, Шотландії й Ірландії зосереджується в особі лорда-протектора і народу, представленого в парламенті. Парламент — однопалатний, обрання до нього обмежене високим майновим цензом (200 фунтів стерлінгів річного доходу). Крім того, виборчого права не отримали католики й ті, хто брав участь у війні на боці короля. Таким чином, виборчого права була позбавлена більшість населення Англії. Актом також було підтверджено неможливість правління без скликання парламенту більше трьох років і тривалість кожної сесії парламенту не менше 5 місяців.

Виконавча влада також була зосереджена у руках лорда-протектора, при якому діяла Державна рада. Лорд-протектор укладав мир і оголошував війну, призначав членів Державної ради і генерал-майорів (губернаторів) 11-ти територіально-адміністративних округів, на які, відповідно до «Знаряддя», поділялася Англія за протекторату. Статус 11-ти округів водночас поєднував військові (розквартирування полку), адміністративні, податкові й виборчі функції. Стаття XXVII «Знаряддя» допускала право уряду без акта парламенту впроваджувати нові податки на утримання армії й флоту, а також на покриття інших витрат суддів і держапарату: парламент не мав права скасувати ці податки без згоди лорда-протектора, який, таким чином, досягав безконтрольності монарха.

За три роки протекторат швидко став владою олігархів на чолі з диктатором. У 1656 р. з парламенту було усунуто найбільш «лівих» його представників і відновлено верхню палату (лордів). Лорди тут-таки запропонували О. Кромвелю королівську корону, але, зваживши на негативну реакцію генералітету й війська, О. Кромвель відмовився.

Проте перед смертю (1658) О. Кромвель призначив своїм наступником сина Річарда, зробивши крок до спадкового наслідування одноосібної влади. Вже наступного року Річард під тиском ради офіцерів на чолі з генерал-майором Джоном Ламбертом оголосив про свою відставку (25 травня 1659). Коли в жовтні 1659 р. Дж. Ламберт захопив Лондон і оголосив себе диктатором, проти нього з військами вступив губернатор Шотландії адмірал Джордж Монк, якого вважають архітектором Реставрації Стюартів.

5.4.2.2. Друга фаза революції — реставрація Стюартів (1660–1688)

Коли війська Дж. Ламберта були розбиті військами Дж. Монка, а самого диктатора ув'язнено (3 березня 1660), за ініціативою й під захистом Дж. Монка було скликано вцілілих членів «Довгого парламенту», який в умовах перевороту було визнано єдиною легітимною установою. У березні 1660 р. парламент почав дебати про майбутній державний устрій. Вважається, що Дж. Монк надіслав негласне запрошення на престол Карлу Стюарту, сину страченого Карла I, який перебував у той час в Нідерландах. 4 квітня 1660 р. Карл написав письмове звернення («Бредську декларацію»), в якому обіцяв амністію для учасників революції, крім тих, хто буде відхилений парламентом, за умови, що впродовж 40 днів вони присягнуть йому у вірності, а також виплату заборгованості солдатам і офіцерам та прийняття їх на службу короні. Декларація містила також загальні гарантії від конфіскації майна, набутого під час революції, та свободу релігії. Ці положення, однак, мали бути затверджені парламентом. Парламент було ознайомлено зі змістом декларації 1 травня 1660 р., і на наступний день він прийняв резолюцію, в якій було визначено, що управління державою має здійснюватися королем, палатами лордів і общин. Щойно права Карла II як короля Англії і Шотландії було встановлено, парламент прийняв «Акт про звільнення від кримінальної відповідальності й амністію», яким прощалися більшість революціонерів, за винятком причетних до страти Карла I. Того ж 1660 р. було видано важливий «Акт про остаточне скасування феодалізму», яким офіційно закріплювалося право власності на земельні наділи замість феодалного держання, яке скасовувалося. Парламент призначив королю цивільний лист — утримання на величезну суму — 1280 тис. фунтів стерлінгів річних, чим, однак, підводилася юридична підстава під новий статус короля — як найвищого виконавця волі платників податків. У релігійній політиці

прийняті парламентом «Кодекси Кларендон» обмежували права католиків і нонконформістів (зокрема, пуритан).

За правління Карла II в парламенті сформувалися два угруповання — віги й торі, які були прототипами водночас майбутніх політичних партій і парламентських фракцій. Віги виступали за збереження революційних надбань, торі — за реставрацію старих порядків, що панували за дореволюційних Стюартів. Ці угруповання ще не мали сучасної партійної організації і навіть членства — лише прибічників і супротивників. У 1661 р. було скликано парламент, де більшість мали торі. Посилився абсолютизм; бездіяльність парламенту і відсутність контролю з його боку призвели до перебирання всієї повноти влади урядом короля — Таємною радою. Активізувалися переслідування пуритан. Водночас між консервативними силами Англії (уряд Кабаль¹) і Францією велися секретні переговори (Дуврський договір 1670 р.), за яким Франція надавала Карлу II фінансову підтримку в обмін на допомогу у війни Франції з Голландією. В перспективі планувався повний розрив відносин Англії з протестантським країнами, передовсім, Швецією й Голландією, і навіть повернення Англії в лоно католицької церкви. На розвиток цих таємних домовленостей було підписано офіційний договір про взаємодопомогу, за яким разом з Францією, Англія оголосила Голландії війну (1672). Всі ці події підірвали авторитет як уряду Кабаль (1668–1674), так і політичних прагнень торі.

У травні 1679 р. скликано парламент, у якому переконливу перемогу здобули віги. Через два місяці цей парламент було розпущено. Однак, під час своєї діяльності він устиг прийняти важливий документ, який донині є складником англійської конституції і входить до системи стандартів з прав і свобод людини. Цей документ — «Акт про краще забезпечення свободи підданого та попередження його ув'язнення за морями» (Habeas Corpus Amendment Act) 1679 р., вперше чітко сформулював юридичні стандарти з обмеження можливостей таємно розправлятися з опозиціонерами на стадії досудового розслідування [32, с. 208]. Відповідно до «Акта», затриманий або його родичі чи будь-які інші особи могли звернутися до суду з письмовим проханням видати наказ “Habeas corpus” посадовій особі, під наглядом якої перебуває арештант. Отримавши такий наказ, шериф (наглядач) зобов'язувався у встановлений актом

¹ Англ. cabal — означає інтрига змова, водночас це була аббревіатура з перших літер прізвищ міністрів.

строк доправити ув'язненого до суду і повідомити про причини арешту (надалі це стане стандартною «першою появою перед судом»). Після розгляду копії наказу про арешт і встановлення мотивів арешту суд зобов'язаний, відповідно до «Акта», прийняти рішення про можливість відпустити ув'язненого під заставу (або поруку) до дня судового розгляду справи по суті, який повідомлявся заарештованому. Особу, звільнену за наказом “Habeas corpus”, не могли знову піддавати арешту за підозрою в тому самому злочині. Проте “Habeas corpus” не видавали звинуваченим у державній зраді та в особливо тяжких кримінальних злочинах.

Після смерті Карла II, який не залишив по собі законних нащадків, королем став його брат — католик Яків II (король 1685–1688). Разом з любов'ю до католицької церкви, Якова II відзначала дружба з французьким королем-Сонцем Людовіком XIV, а також ненависть до Голландії і прагнення встановити абсолютну монархію. Утвердження його на престолі супроводжувалося повстаннями в Англії й Шотландії і жорстокими тортурами й стратами заколотників прибічниками Якова II. Сам католик, Яків II погрожував Англії й Шотландії як насильницьким наверненням у католицизм, яке вже майже 200 років не мало поширення в обох королівствах, так і спробами встановити необмежену королівську владу, за взірцем монархії Людовіка XIV. Доки піддані мали надію, що по смерті Якова влада перейде до його доньки-протестантки Марії, вони терпіли його правління. Проте, коли було оголошено про народження сина-спадкоємця короля від другої дружини — ревної католички, обидві партії одностайно вирішили припинити правління Якова II. Якова було визнано недієздатним і запрошено на престол статхаудера Нідерландів Вільгельма Оранського, чоловіка Марії, доньки Якова. 15 листопада 1688 р. Вільгельм на запрошення парламенту, духовенства, міщан і землевласників висадився в Англії в супроводі 45-тисячного війська. Армія перейшла на його бік, навіть члени королівської родини зустріли його як легітимного претендента на престол. Яків II утік до Франції, надалі здійснивши дві спроби відвоювати престол з допомогою французьких військ.

5.4.3.3. Третя фаза — Славетна революція (від 1688)

У 1688–1689 рр. відбувся мирний переворот — Славетна революція, внаслідок якої англійський престол посів Вільгельм III Оранський (помер у 1702). У січні 1689 р. парламент проголосив Вільгельма і його дружину Марію монархами Англії й Шотландії на

рівних правах. Під час офіційної церемонії прийняття корони Англії (13 лютого 1689)¹ була зачитана декларація, оформлена згодом як «Білль про права англійських громадян» [32, с. 216].

Визначивши на початку всі порушення, допущені Яковом II, декларація закріпила основні принципи політичного правління в Англії як конституційної монархії:

1. Король не може без згоди парламенту призупиняти дію законів, звільняти будь-кого від їх дії чи дозволяти які-небудь вилучення із законів;
2. Він також не може без дозволу парламенту накладати будь-які збори на свою користь;
3. Набір та утримання війська щорічно узгоджується з парламентом;
4. Вибори до парламенту повинні бути вільними, у парламенті забезпечується свобода слова і дебатів, переслідування за виступи в парламенті недопустиме;
5. Піддані короля мають право на звертання до нього з клопотаннями, переслідування за такі звернення не допустимі;
6. При здійсненні правосуддя забороняється вимагати надмірних мит і штрафів, а також застосовувати покарання, не передбачені законом;
7. Король разом з парламентом має законодавчу владу, в межах якої йому належить право абсолютного вето; король також очолює виконавчу владу і має право помилування.

Акт про устрій 1701 р. [32, с. 223], прийнятий Вільгельмом в останній рік життя, став другим важливим актом, що закріплював новий конституційний лад. Найважливішими для розвитку парламентаризму й верховенства права стали такі його положення: обов'язок короля сповідувати релігію підданих (король має належати до англійської церкви або вступити до неї); принцип контрасигнатури — обов'язкового підпису відповідального міністра на актах, що їх підписує король, та принцип незмінності суддів: «судять доти, доки вони виконують свої обов'язки належним чином».

Загалом, після «Славетної революції» Англія перестала бути ареною військового протистояння політичних опонентів, хоча в Шотландії ще спалахували збройні сутички за владу, а Ірландія продовжувала боротьбу за незалежність. Політичні баталії зосередилися на партійні боротьбі, яка мала позивним наслідком удосконалення роботи парламенту. Політична стагнація держави сприяла соціально-економічному розвитку. Об'єднані «Актом про унію» (1706–1707) суспільства Англії й Шотландії стали провідниками

¹ Королем Шотландії (Вільгельмом II) він став 11 квітня 1889 р.

підприємництва й промислової революції, зробивши Великобританію «майстернею світу». З іншого боку, за висловом К. Маркса, прихід Вільгельма III відкрив нову еру безпрецедентної наживи, довівши до колосальних розмірів розкрадання державного майна, яке доти практикувалося лише наблизеними до трону особами. Уряд Вільгельма III через війну з Францією (1688–1694) мав величезні борги перед англійськими банкірами й намагався поповнити державну скарбницю за рахунок залучення іноземного капіталу (передовсім голландського). Другим напрямом збагачення стало посилення експлуатації колоній, що при майже однаковому менталітеті підданих з обох боків Атлантики, створило передумови системного конфлікту між метрополією й американськими колоніями, який звершився незалежністю США.

5.4.3. Англо-голландське протистояння

Знаковою подією Нового часу стали війни між молодими революційними державами-націями Європи — Голландією й Англією — за контроль над міжнародною торгівлею та колонії. Мотивом війн були питання розподілу заморських територій, умов торгівлі та інших матеріальних показників, а не питання престижу, характерні для війн Середньовіччя. Від самого початку виникнення в кінці XVI ст. як англійський, так і голландський флоти Нового часу загартовувалися й розвивалися у постійних морських сутичках з флотом Іспанії. Але голландці вже займали провідне становище в морській посередницькій торгівлі, успадкувавши її від Іспанії, на флотах якої більше ста років служило безліч голландських моряків. Англія ж лише за Єлизавети I почала активно освоювати океан і боротися за колонії, але одразу проявила характер і рішуче переломила співвідношення сил у Світовому океані на свою користь. Проте англійський флот Нового часу, який зробив Британію морською світовою імперією, теж, хоч і опосередковано, завдячував своїм формуванням Іспанії. Ще за Єлизавети I підприємливі люди в Англії на капітали різного походження будували великі й малі судна і, отримавши патент на каперство, вирушали грабувати іспанські галеони, що везли золото й срібло з розбитих і пограбованих ними імперій Нового світу — Науа й Тауантінсуїо. Така «експропріація експропріаторів» в англійському варіанті завершилася каральною експедицією іспанської Великої Армади та повним її розгромом у 1588 р. Англійцям допомогли підприємливість, піратська кмітливість і сприяння обставин. Подібно до розгрому при Саламіні перської армади афінянами, що стали

мор'яками менш ніж за півстоліття до навали персів, англійці, які також лише почали почуватися морською нацією, розбили флот великої імперії зі столітніми морськими традиціями й ореолом переможця. Чинниками перемоги стали погода, брандери й виняткова мужність англійських мор'яків, а головне, як і у афінян при Саламіні, переконаність, що вони б'ються за свою вітчизну.

Англійсько-голландські відносини почали активно розвиватися під час війни за незалежність Нідерландів, коли Єлизавета I всебічно підтримувала Північні провінції як союзника у боротьбі проти Іспанії. Але прихід до влади Стюартів (1603–1640) погіршив ці відносини. Зі сходженням на англійський трон Якова I Стюарта той, на знак дружби з Іспанією, заборонив каперські рейди проти іспанців. Водночас флот нідерландських провінцій, перебуваючи у війні з Іспанією з 1566 р. (фактично — з 1530) міцнів і здобував перемогу за перемогою. Колоніальні успіхи в Південно-Східній Азії й Америці призвели до зростання голландського флоту — як торгового, так і військового. У 1631 р. Карл I уклав таємну угоду з Іспанією проти голландців. Він знову почав будувати флот, підряджаючи англійських мор'яків для перевезення іспанських військ у Дюнкерк проти голландців, яких тоді очолював Фредерік Генріх Оранський. Проте спроба Карла I стягувати з голландських рибалок мито за вилов оселедців у Північному морі в 1636–1637 рр. викликала у відповідь першу демонстрацію сили голландського флоту, що змусило короля скасувати мита. Коли в 1639 р. іспанський транспорт укритися від голландців в гавані Даунсі і голландці почали його палити й грабувати, англійці не стали надавати допомогу іспанцям. Ця подія сильно підірвала англійсько-іспанські відносини, що було на руку голландцям.

Під час Великої англійської революції обидві країни мали намір знову порозумітися. Послаблена революцією, Англія прагнула дружніх відносин з Голландією, якій було запропоновано проект Співдружності — єдиної союзної держави, яка б об'єднала Англію й Північні провінції. До Голландії парламентом було акредитоване постійне представництво революційного англійського уряду. Проте вже перші переговори виявили глибокий конфлікт інтересів обох націй: обидві держави виявилися претендентами на одні й ті самі «екологічні ніші» в міжнародній економіці. При цьому Англія, як потужний виробник, була більше захищеною від коливань виробництва, кон'юнктури й безпеки морських торгових шляхів. Але тим більше вона прагнула отримати контроль над морською торгівлею без посередництва, яким забезпечували своє процвітання голландці.

Крім того, під час першої фази громадянської війни в Англії, коли вона була особливо послаблена, голландці прибрали до рук торгівлю з англійськими колоніями в Північній Америці. Це не було недружнім актом, адже англійські й голландські колонії, що знаходилися по сусідству, однаково потребували товарів. Крім того, колоністи Нової Англії вірою, як кальвіністи, були зв'язані з релігійними общинами Голландії. Але торгові інтереси Англії було порушено, і Англія за першої ж нагоди цю ситуацію мала виправити.

З іншого боку, сильним ударом по голландському флоту став Мюнстерський мирний договір 1648 р., за умовами якого було визнано незалежність Північних провінцій, але, серед іншого, більшу частину армії і флоту Нідерландів передбачено було розпустити. Погіршили ситуацію й розкол серед лідерів Нідерландів та протистояння між республіканцями і роялістами.

В історії англо-голландських відносин важливу роль відіграли дві постаті посадовців нового типу: Олівер Кромвель (1599–1658) і Ян де Вітт (1625–1672). Перший, типовий джентрі, піднявся під час революції з капітана кавалерії до глави держави, уміло скеровуючи своїх прибічників і ситуативних союзників у непередбачуваних реаліях революційних подій. З 1653 р. на посту лорда-протектора Кромвель правив твердою рукою, як у межах держави, так і в зовнішній політиці. Ян де Вітт, у тому ж 1653 р., був обраний на посаду великого пенсіонарія Голландії. За 20 років свого служіння де Вітт відстоював інтереси всіх Нідерландів, хоча завжди був офіційним посадовцем саме Голландії. Ян де Вітт тричі переобирався на пост великого пенсіонарія і був убитий натовпом під час заколоту оранжистів (1672).

О. Кромвель надавав дуже великого значення врегулюванню економічних питань, його головною метою стала економічна могутність держави — через забезпечення сприятливих умов для приватного бізнесу у міжнародній торгівлі. Діяльність О. Кромвеля в цьому напрямі ще до його протекторату була спрямована на зміцнення міжнародних позицій Англії. Нова форма держави — «Англійська співдружність» — була предметом якщо не його політичних уявлень, то політичних зусиль. Фактично, вона була прихованим втіленням місіонерських настроїв пуритан і водночас «експортом революції», зорієнтованим на створення великої держави на основі панування кальвінізму. Небажання ірландців приєднатися до Співдружності мало наслідком масову їх різанину «залізобокими» О. Кромвеля.

Унаслідок рішучої спроби О. Кромвеля утворити з Голландією єдину Співдружність відбулося й остаточне загострення відносин між Англією і Голландією, що, зрештою, призвело до початку англо-голландських війн. У 1651 р. Парламент за ініціативи Кромвеля надіслав до Голландії делегацію з пропозицією увійти до складу Співдружності й разом воювати проти Іспанії за її колонії. Поки генеральні штати обмірковували таку пропозицію, оранжисти налаштували народ проти англійських послів, і ті були піддані образам і небезпеці фізичної розправи. Звіт посольства в англійському парламенті викликав загальне обурення: у відповідь парламент вирішив піти на відкриту конфронтацію з голландцями. Англійська нація була готова до воєнних дій з кількох причин: по-перше, через посилення позицій оранжистів (прибічників династії Оранських і ворогів республіканського правління) й зневажливе їх ставлення до послів парламенту; по-друге, голландців вважали невдячними за допомогу, надану їм проти Іспанії за Єлизавети I, зокрема через їх експансію на морях і безмитний вилов ними оселедців біля східних берегів Англії; по-третє, англійці не могли забути голландцям «Амбонську різню» в Індонезії — страту 20 чиновників англійської Ост-Індійської компанії службовцями голландської Ост-Індійської компанії (1629). Крім того, Англію непокоїло перехоплення голландцями торгівлі на Іберійському півострові, яка традиційно належала англійцям, а також зазіхання Голландії на колонії Португалії через її послаблення після визвольної війни.

У жовтні 1651 р. англійський парламент прийняв Навігаційний акт, зініційований О. Кромвелем, за яким усі товари в володіння Англії мають ввозитися лише на англійських суднах, або на суднах країн-експортерів. Цим актом Англія не лише позбавила голландців можливості бути торговими посередниками-перевізниками, але й під приводом боротьби з контрабандою дозволяла своїм каперам грабувати голландські судна. У відповідь на це Нідерланди почали набір озброєних загонів й військових кораблів для супроводу торгових суден. Англійці, щоб мати гарантію мирного розходження своїх суден з іноземними, висунули вимогу «вітати» свої судна приспущенням прапору, що було сприйнято голландцями як чергова недружня акція. Приводом для першої англо-голландської війни стала саме відмова голландського лейтенант-адмірала Мартена Тромпа спустити прапор для привітання англійського судна в англійських водах (29 травня 1652).

5.4.3.1. Перша англо-голландська війна (1652–1654)

Англія 1 липня 1652 р. офіційно оголосила війну, що вже почалася фактично. Союзниками Голландії були Данія, кантони Швейцарії, ганзейські міста і протестантські князі Німеччини. Союзниками Англії — Швеція й Португалія. Після перших перемог Нідерланди впродовж 1653 р. зазнали низки катастрофічних поразок. Англійський флот захопив півтори тисячі голландських суден. Англійський парламент вимагав війни до остаточної перемоги й приєднання Нідерландів до Англії, але О. Кромвель розпустив парламент і уклав мир, адже обидві сторони були вкрай виснажені війною. В цей час до влади в Голландії прийшов Ян де Вітт (великий пенсіонарій Голландії). Ціною визнання «Навігаційного акта» він домогся укладання мирної угоди. Але на унію Англії й Голландії не погодився. 5 квітня 1654 р. було укладено Вестмінстерську угоду. Вона містила таємний додаток «Акт про відсторонення», яким Нідерланди взяли зобов'язання, що майбутній Вільгельм III Оранський (якому тоді виповнилося чотири роки) не обійматиме державні пости. Це положення цілком задовольняло Яна де Віта, в руках якого зосередилася реальна влада в Нідерландах. 8 травня 1654 р. Нідерланди ратифікували договір. Це був сепаратний мир з Англією. Голландці продовжили війну зі Швецією й Португалією. Англія ж у цей час зосередилася на війні з Іспанією. З 1658 р. Голландія воювала проти Швеції спільно з Данією. У 1662 р. на вигідних умовах вона уклала Гаазький мирний договір з Португалією.

5.4.3.2. Друга англійсько-голландська війна (1665–1667)

Після реставрації Стюартів Карл II, бажаючи посадити на трон Голландії свого племінника Вільгельма III Оранського, порушив умови «Таємного Акта». Але в цей період (без статхаудера) республіканські сили в Провінціях були досить міцні, і влада зосереджена в руках великого пенсіонарія Яна де Вітта, який заявив, що Голландія на віки вічні залишиться республікою.

У цей час англійці успішно відвойовували у голландців колонії. Адмірал Холмс ще в січні 1664 р. спочатку пограбував й захопив володіння Голландії в Західній Африці, а далі рушив до берегів до Америки: англійці в 1664 р. захопили Нові Нідерланди з Новим Амстердамом (перейменувавши його у Нью-Йорк на честь герцога Йоркського). На протест Голландії Карл II заявив, що це приватна експедиція і обіцяв розібратися, прискорюючи підготовку до війни. Але голландський флот на чолі з адміралом Рюйтером уже рушив із

Середземного моря на Західну Африку, грабуючи англійські кораблі і відвойовуючи населені пункти. Далі він, як і Холмс, перетнув Атлантику з наміром відвоювати захоплені англійцями території в Америці. Голландський флот не відкривав воєнних дій в європейських водах, хоча англійці захопили торгові судна голландців прямо в Гібралтарській протоці. 24 січня Голландія оголосила війну Англії. В січні 1666 р. Англії оголосили війну також Франція й Данія. У чотириденній битві 1–4 червня 1666 р. організаційний талант і особиста капітанська майстерність де Рюйтера забезпечила перемогу голландцям. Подальші події не були для Рюйтера успішними. Дуже відчутним для голландців виявився несподіваний напад на торгові судна й складські приміщення на островах Влі і Шелінг капітана Холмса, який на початку вересня спалив там поселення Вест-Тершелінг і маяк, захопив 150 торгових суден і завдав збитків на 12 млн гульденів.

У жовтні 1666 р. почалися мирні переговори між Англією і Нідерландами за участі Франції. Людовік XIV, який планував напасти на Фландрію, затягував переговори, сподіваючись, що продовження війни послабить Нідерланди. Не поспішав і Карл II. Це змусило Нідерланди вдатися до енергійних дій. Флот адмірала де Рюйтера 17 червня піднявся вгору по Темзі, захоплюючи або знищуючи всі англійські судна й запаси продовольства. Потім голландський флот заблокував гирло Темзи. У Лондоні почалася паніка. Епідемія чуми і пожежа в Лондоні (1666) послабили моральний дух англійців і авторитет Карла II. До того ж, він опинився на межі банкрутства. Ці обставини прискорили переговори. Бредський мир 21 липня 1667 р. приніс деякі послаблення в «Навігаційному акті» (дозвіл ввозити на англійські митні території на голландських судах німецькі товари) але Новий Амстердам залишився у володінні Англії, замість чого англійський Суринам було віддано Голландії.

У 1668 р. Людовик XIV таки здійснив спробу захопити Іспанські Нідерланди. Ян де Вітт оперативно організував потрійний союз проти Франції, уклавши договори з колишніми суперниками — Англією й Швецією. Франція відступила, але Людовік XIV у 1672 році знову санкціонував підступне вторгнення французьких військ в Нідерланди. Паралельно було підготовлено заколот оранжистів: де Вітта і його брата облудно звинуватили в зраді. Брата заарештували, і розпалений натовп розтерзав його, а потім і Яна де Вітта, який їхав визволити брата з-під арешту. Оранжисти захопили владу, оголосивши в 1672 р.

стадхаудером Вільгельма III Оранського, який у майбутньому стане ще й королем Англії (1688–1702 рр.).

5.4.3.3. Третя англо-голландська війна (1672–1674)

Після другої війни Людовік XIV, плануючи захопити Північні провінції, уклав союзницький договір в Дуврі з Карлом II. У відповідності до умов Дуврського договору, Карл II оголосив війну Нідерландам на наступний день після Франції. Від наступу французьких військ Голландію врятувала повінь: військо французів не змогло просуватися суходолом. На морі ж французький флот було розбито адміралом де Рюйтером. Славетна революція в Англії (1688) майже на сто років припинила воєнні дії Англії проти Голландії.

У Англії й Голландії став один правитель, Вільгельм III Оранський (щоправда, лише на чотири роки, в 1702 році він помер, не лишивши прямих нащадків). Але мирне співіснування саме по собі давало переваги Англії. Вона багатіла не стільки посередництвом, скільки виробництвом, в країні почалася промислова революція, тимчасом як Голландія залишалася морським перевізником і посередником. Економічне зростання в Нідерландах почало невідворотно знижуватися, а на 1720 р. і зовсім призупинилося. Парадоксальним виходом з несприятливої економічної ситуації стало переселення голландської торгової еліти до Лондона: вона почала використовувати лондонське Сіті як базу для своїх операцій. Загалом розумне облаштування життя дало змогу голландцям ще певний час триматися на належному життєвому рівні, і лише з 1780 р. ВНП на душу населення Англії став вищим за такий у Голландії, що спричинило останню англо-голландську війну (1780–1784), після чого Голландія остаточно втратила свої позиції а потім і незалежність.

5.4.4. Англійські колонії в Америці й інститути їх самоврядування

У XVII ст. переважна більшість колоній було засновано корпораціями, які отримували від урядів патент на монопольне право торгівлі в певному районі, включаючи створення факторій і колоній. Перші англійські колонії — Віргінія, Новий Плімут і Масачусетс — були комерційними компаніями, і їх статус визначався договорами (хартіями) між короною й акціонерами. Тринадцять колоній, які згодом стали першими штатами США, за статусом поділялися на три групи. Найбільшу (8 штатів) становили ті, що створювалися як володіння Британської корони чи пізніше стали ними: Віргінія (1607),

Масачусетс (1629), Нью-Йорк (1664), Північна й Південна Кароліни (1670), Нью-Гемпшир (1680), Філадельфія (1682) і Джорджія — у 1732 р. Другу групу становлять: Меріленд (1632), Пенсільванія (1682) і Делавер (1702), засновані приватними особами. До третьої групи входять самоврядні республіки: Род-Айленд (1635) і Коннектикут (1636), що відділилися від деспотії теократичного Масачусетсу.

Вірґінія — найдавніша англійська колонія в Америці. Ще 1577 р. Хамфрі Джилберт отримав від Єлизавети I патент на заснування колонії на Ньюфаундленді, а через рік — на факторію на території майбутньої Вірджинії (острів Роанок). У 1585 р. фаворит Єлизавети Уолтер Рейлі завіз сюди колоністів і дав колонії назву Вірґінія — на честь королеви, офіційно оголошеної непорочною¹. Основна мета, заради якої в колонію завозили колоністів, було промислове вирощування тютюну, а основний принцип утримання колоністів — самозабезпечення. Тож умови їхнього життя були такими, що кілька їх партій вимерло. У 1606 р. король Яків I продав двом компаніям (Віргінській і Плімутській) дві Хартії на колонізацію Америки, відповідно, на південь і північ від 38° північної широти. Крім сплаченої ціни за патенти, з доходів компаній передбачалося вилучати 20% на користь корони. Хартія Віргінської компанії передбачала участь колоністів нового набору акціями у прибутку компанії. Власник кожної акції (12 фунтів 10 шилінгів) мав одержати у Вірґінії 50 акрів землі з перспективою розширення до 200 акрів. Майбутні поселенці були повноправними підданими англійської корони. У 1607 р. було засновано столицю майбутнього штату Вірґінія м. Джеймстаун (на честь короля Джеймса — Якова I).

Структура суспільства Вірґінії мала три рівні. Вища верства — члени колоніальної адміністрації, на чолі з губернатором. Вони швидко розбагатіли, знайшовши дуже зручний механізм «самовинагороди» за сумлінну працю, самовільно надрізуючи собі сотні акрів землі. Середня верства — нечисленні англійські джентльмени — акціонери компанії, та фірмени — поселенці, які прибули до Америки за власні кошти. Вони одержали обіцяні 50 акрів (в перспективі до 200 акрів), однак упродовж перших кількох років повинні були віддавати всі плоди своєї праці компанії. За свою роботу вони отримували все необхідне зі складів під наглядом Віргінської ради (яка призначалася правлінням компанії). Нижчі верстви — сервенти (законтраковані поселенці) — люди, які прибули за рахунок компанії «за пристойне харчування і спорядження» — вони до 7 років мали працювати на компанію з перспективою отримати власні ділянки. До 1630-х років вони зникли як прошарок, перетворившись або на рабів, або одержавши землю, захоплену в індіанців. У 1616 р. до Європи надійшла перша партія віргінського тютюну, і в 1618 р. права власника акції зросли до 100 акрів. Той, хто не мав акцій, але пропрацював три роки і сплатив свій проїзд, отримував 50 акрів. При цьому земля віддавалась у

¹ Вірґіна з лат. — незаймана дівчина.

вільний секедж — безстрокове приватне держання. У 1622 р. компанія на тлі особистого збагачення адміністрації збанкрутувала, і у 1624 р. Яків I звелів її ліквідувати. Карл I, посівши престол у 1625 р., оголосив Віргінію своїм безпосереднім володінням, призначив губернатора (з віргінців), але залишив чинними всі безстрокові держання колоністів. У 1630 р. губернатор Джон Харві поділив Віргінію на графства, на які вона поділена й донині. На вимоги Карла I щодо нових податків у 1635 р. віргінці вперше виявили непокору королівській волі (за п'ять років до революції). Губернатор змушений був залишити колонію. На початку війни за незалежність у 1775 р. саме Віргінія ініціювала збройний опір англійським військам, який, підтриманий іншими колоніями, призвів до утворення США.

Новий Плімут. Його засновниками були пуритани (вони ж — сепаратисти, дисиденти, інDEPENDENTI і конгрегаціоналісти), які відстоювали ідею незалежності церкви від держави і незалежності одна від одної кожної церковної общини — конгрегації. У 1608 р. сепаратисти з містечка Скрубі в Шотландії на чолі з поштмейстером Вілом Брюстером емігрували в Голландію в м. Лейден. Проживши там 10 років, вони вирішили общиною вирушити до Америки. Отці-пілігрими на судні «Майфлауер» пристали до мису Код в Новій Англії. 11 листопада 1620 р. вони заснували Новий Плімут, колонію, яка багатьма вважається ядром північноамериканської нації. Перед тим, як зійти на берег, усі дорослі колоністи-чоловіки підписали «Угоду на Мейфлауер». В угоді 102 поселенці, з них тільки 3 були зі Скрубі, 41 лейденець та інші — оголосили головну мету угоди: «...об'єднання поселенців в єдиний громадський і політичний організм — для підтримання серед них порядку й безпеки, створення справедливих і однакових для всіх законів». Очоловали колонію один за одним три «ветерани» зі Скрубі — Джон Корвер (за рік помер), Віл Брюстер (керував 20 років) і Віл Бедфорд. Серед колоністів було кілька чоловік сервентів, які за угодою не мали права брати участь у суспільному житті колонії і виконували найбруднішу роботу. У перший найтяжчий рік колонія вижила завдяки допомозі сусідніх індіанців — вампаноангів, потім господарство налагодилося. У 1623 р. пілігрими розділили між собою землю по 1 акру на родину і завели приватне господарство. Поступово успішність окремих родин посилила майнову нерівність. Однак, коли у 1627–1630 рр. вісім найзаможніших сімей домоглися викупу патенту, який закріплював за ними всі права територію Нового Плімута, земля, будинки й худоба були знову поділені порівну між поселенцями, кожен отримав 20 акрів землі. Колоністи заснували новий орган — магістрат, який складався з виборного губернатора і 5 асистентів, що обиралися на загальних зборах. У 1636 р. загальні збори прийняли «Великі основи» — зведення законів колонії. Права колоністів диференціювалися на три категорії, відповідно до їх статусу: фріменів-ветеранів, недавніх поселенців і сервентів. За В. Бредфорда почала виділятися корумпована верхівка колонії і почастішали випадки зловживання владою. З відома

В. Бредфорда його помічник шериф Стендіш практикував винищувальні рейди проти індіанців для поділу їхніх земель між колоністами, які погоджувалися брати участь у різанині, при цьому при наділах Бредфорд і Стендіш отримували більші частки. Однак, не зважаючи на ці очікувані для ізольованої спільноти відхилення, початкова відсутність у колоністів різкої різниці й жива пам'ять про принципи «Угоди на Майфлауер» тримали самоврядування в Новому Плімуті на належному рівні і загалом робили життя в цій колонії легшим, ніж у Вірджинії й Масачусетсі.

Масачусетс (столиця Бостон) — колонія, заснована як теократична держава у 1629 р. олігархічною верхівкою пуритан-конгрегаціоністів. Заможну меншість колоністів становили власники акцій компанії Масачусетської бухти, які потребували робочих рук. Це дуже швидко було забезпечено: за 1630–1642 рр. — сюди, тікаючи від релігійних гонінь єпископа Лода і політичних репресій масово виїхали 16 тисяч чоловік, під проводом своїх релігійних вождів, підпорядкованих керівництву компанії. Вони й становили більшість населення колонії, переважно, перетворившись на сервентів. Перший губернатор Масачусетсу Дж. Уїнроп проголосив «Основні принципи» в дусі радикального кальвінізму: Бог створив людей нерівними — одні керують, інші підкоряються; будівничим «Нового Єрусалиму» (тобто колоністам) слід бути слухняними і чесно працювати, а керівники дбатимуть про свою паству. У 1631 р. для припинення зловживань у Бостон було делеговано священика Роджера Вільямса, який оприлюднив демократичні засади пуританства: свобода віросповідання, терпимість, доброзичливість, недопущення жорстокого поводження. У 1632 р. ним вводиться виборність магістратури. Але через два роки він раптово помер, і всі спроби демократизувати суспільство Масачусетсу були жорстоко придушені олігархами. Розв'язуються війни з індіанцями і паралельно міцніє влада релігійної верхівки. У 1640-ті роки Масачусетс «уславився» переслідуваннями іновірців і процесами над відьмами, які тривали до 1691 р., використовуючись як засіб боротьби з опонентами.

У 1686 р. відбулася перша серйозна спроба корони взяти під контроль життя в колоніях. Яків II, об'єднавши Нью-Джерсі і Нью-Йорк, Новий Плімут і Масачусетс, утворив, домініон Нова Англія і скасував хартії окремих колоній, призначивши губернатора з офісом у Бостоні. Під час Славетної революції 1689 р. в Бостоні, Нью-Йорку, Меріленді відбулися повстання проти адміністрації Якова II. У 1691 р. Вільгельм III видав Хартію, у якій штати, об'єднані в Нову Англію, отримали визнання свободи конгрегацій і право на самостійне управління в межах, визначених хартією. Олігархи знову прибрали владу до рук. У 1710–1711 рр. священик Дж. Уайт виступив проти

теократичної верхівки («Книга викриття спору церков»), але його змусили залишити Нову Англію.

Цікава доля двох колоній, створених на кошти приватних осіб — *Меріленду* й *Пенсильванії*. Землі під ці колонії були куплені у індіанців. Незважаючи на різну конфесійну приналежність, у цих двох штатах був особливий соціальний клімат і мир з індіанцями. Меріленд був заснований у 1632 р. як іезуїтська місія — католиком Сессілем Калвертом, якому Карл I, потребуючи грошей на ведення війни з шотландцями, продав патент на заснування колонії і титул лорда-землевласника. У 1682 р. квакер Вільям Пенн за власні кошти заснував штат Пенсильванію. Свобода віросповідання, національна злагода (крім англійських квакерів тут оселилися німці, французи, шведи й шотландці) були основними принципами колоністів штату Пенсильванія. Тут виникла особлива Пенсильванська система відбування покарання, яка лише через століття була усвідомлена й прийнята в найбільш демократичних країнах¹. Але досить скоро навколо В. Пенна зібралися пройдисвіти й люди, прямо зацікавлені в дискредитації його системи. У 1688 р. він після банкрутства і конфіскації всього майна потрапив до в'язниці. Вільгельм III звільнив його 1694 р., але після смерті короля у 1702 р. В. Пенна знову засудили і ув'язнили. У 1718 р. розбитий паралічем В. Пенн помер у злиднях і забутті.

Наведена коротка панорама ранніх колоній майбутніх США дає досить різноманітну картину суспільств, які, протиставивши себе старій Європі, намагалися будувати життя на нових ідеалах. Реалії й тиск метрополії поставили колоністів у тяжкі умови виживання, проте кумулятивним ефектом усіх випробовувань, що випали на їхню долю, став досвід розбудови нової цивілізації, дочірньої щодо Західнохристиянської. Вона стала черговим великим етапом в історії людства, і її переваги та недоліки можуть бути адекватно оцінені лише в контексті цілісного сприйняття історії та можливих перспектив усього людства.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

У розділі охарактеризовано події кількох перших століть Нового часу, коли характерні для нього новації загальноісторичного значення ще перебували в стані формування, не ставши предметом систематичних ретроспективних досліджень і тлумачень. За цей період Європу потрясли три, все більш руйнівні й масштабні, конфлікти:

¹ На відміну від поширеної осборнської системи, вона була спрямована не на покарання, а на «соціальне лікування», виховання злочинця.

італійські війни, Реформація й Тридцятилітня війна. Італійські війни, почавшись як з'ясування стосунків між монархами великих територіальних держав, виявили низку системних суперечностей середньовічного суспільства, в усвідомленні й узгодженні яких пройшли перші століття Нового часу, по завершенню котрих населення Європи частково позбулося своєї непримиренності, навчившись шукати й знаходити певні компроміси. Це були як старі суперечності між духовною й світською владою, передовсім, між імператором Священної Римської імперії й папою, так і нові конфлікти інтересів: між імператором та іншими монархами великих держав (зокрема, Франції й Англії, Данії й Швеції), між імператором та імперськими князями, а в загальнішому аспекті — між уже долученим до цивілізації півднем Європи та ще істотно провінційною її північчю. Але, можливо, головною суперечністю, частково стримуваною Святим престолом до Нового часу, було протистояння між активним податним станом міських громад, організованих у корпорації, і клановою верхівкою земельної аристократії, яке втілювалося у прагненні до централізації державної влади з єдиним законодавством і прогнозованим публічним порядком.

У ході італійських війн армії Європи перейшли до вогнепальної зброї, в них зросло загальне значення «неаристократичних» родів військ, звичаї феодалного лицарського ополчення витіснила практика утримання монархами найманих, а згодом, і власних постійних армій. Це, в свою чергу, сприяло перетворенню на професійних вояків значної маси декласованих вихідців з податного стану й збіднілого лицарства: надалі, сприйнявши на власний розсуд ідеї реформації, вони виявилися морально готовими (можливо вперше після «темних віків») — до такого широкого діапазону видів діяльності, які були неможливими в релігійному Середньовіччі: служити найманцями у будь-якому війську, чинити опір аристократам, королям чи навіть папі й імператору, вступати у піратські братства, воювати з тубільцями нововідкритих земель, засновувати колонії і т. п.

Реформація на початку XVI ст. розколола Священну Римську імперію, а далі й усю Європу, на «католицький Південь» і «протестантську Північ». Ця перша хвиля Реформації повернула, у відповідності до поглядів М. Лютера, принцип повновладдя монархів на територіях своїх держав — як у світських, так і в духовних питаннях: на цьому етапі зупинилися більшість німецьких протестантських земель і скандинавські країни. В Англії цей принцип закріпив «Акт про супрематію» Генріха VIII. Вчення У. Цвінглі і його

прибічників, зорієнтоване на самоврядування релігійних общин-конгрегацій, згодом було поглинуте кальвіністським рухом, який став основою другої, більш радикальної й експансивної хвилі Реформації XVI–XVII ст. Обидві хвилі Реформації заклали передумови нового підходу до забезпечення балансу інтересів різних страт західноєвропейського суспільства — на основі не стільки силового тиску, скільки релігійно-правової мотивації, в якій дедалі більшого значення набувала раціональна складова. При цьому, якщо реформація М. Лютера була спрямована проти зловживань римського єпископату, то реформація Ж. Кальвіна була спрямована на обмеження абсолютизму монархів. Кальвінізм сприяв формуванню основ конституційного республіканського федералізму в Швейцарії, послужив каталізатором визвольної боротьби для Нідерландів і Шотландії, а також став ідеологічною основою Великої Англійської революції й принципів самоврядування у колоніях Нової Англії. Небезпечним випробовуванням став кальвінізм для Франції, яка більше двох століть балансувала між пріоритетом національної єдності та релігійними уподобаннями, досягши, при цьому, значних успіхів.

Тридцятилітня війна послужила своєрідним закріпленням розколу Європи на старий католицький і новий протестантський стиль соціальної організації, а Вестфальський мир — визнанням необоротності цього розколу і актом волевиявлення європейській держав надалі забезпечувати розбудову мирного цивілізованого життя дипломатичними й правовими засобами, навіть за умов існуючих ідеологічних розходжень.

У сфері міжнародних відносин протягом описаного в розділі періоду виразно змінилися пріоритети зовнішньої політики держав — від домінування «права родів», тобто інтересів правлячих династій Європи, до захисту інтересів національних держав, тобто «права громад». При цьому захисником першого є консервативний католицький Південь, виразником другого — країни, які, хоча б частково, засвоїли принципи протестантизму. Прикладом провалу політики, керованої пріоритетами правлячого клану, виявилася доля династії Габсбургів. Дім Габсбургів, що став імператорським домом Священної Римської імперії з середини XV ст. і в ході італійських війн утворив — військовою силою, «шлюбною дипломатією» й колоніальними придбаннями — імперію, «над якою не заходило сонце», зрештою, не зумів утримати єдність цієї «світової держави» Західноєвропейської цивілізації. Висока щільність великих

централізованих монархій, активність податного стану й перспективи колоніальних придбань забезпечили ефективну конкуренцію між державами, що претендували на роль гегемонів, разом з їх націями, які переживали процес становлення. Імперія Габсбургів у цьому протистоянні виявилася лише «сильнішою серед рівних» на досить нетривалий період — від італійських війн до Вестфальського миру. Перша криза, викликана ще Аугсбурзьким миром 1555 р., спонукала Карла V відмовитися від королівської й імперської корон і мала наслідком поділ імперії на іспанську й австрійську гілки, які, однак, обидві залишалися під владою клану Габсбургів. Упродовж Тридцятилітньої війни могутність Габсбургів була остаточно підірвана — як у німецьких землях, так і в Іспанії. Інші сильні монархії продовжили війни за переділ європейських територій і контроль над нововідкритими землями. У самій Європі в наступні століття, з більшим чи меншим успіхом, гегемонами поперемінно виступили Франція, Англія, Швеція, а згодом Пруссія й Росія, підтримуючи своїми домаганнями рухливу геополітичну рівновагу.

Вже після перших століть виснажливих війн Нового часу, переважно, неефективних за їх тривалими наслідками, — європейські нації почали усвідомлювати свої невичерпні внутрішні резерви, завдяки яким, попри всі тимчасові перемоги, утримувався баланс між геополітичними прагненнями їхніх монархів. Це, в свою чергу, привело до усвідомлення необхідності вводити боротьбу між націями на чолі з їх правлячими верхівками у міжнародно-правове русло, що сприяло активному дослідженню права народів з метою розробки теоретичних основ правового регулювання відносин між суверенними державами і знайшло перше історично значуще втілення у Вестфальському мирному договорі 1648 р.

Зусиллями видатних теоретиків нового часу — Фр. Вітторія, Фр. Суареса, Ж. Бодена, Б. Айали, А. Джентілі, Р. Зеча, зрештою, Гуго Гроція — було окреслено систему теоретичних положень і принципів, які надалі становили основу класичного міжнародного публічного права. На основі доктрини суверенітету, розробленої Ж. Боденом, Б. Айала, А. Джентілі і Р. Зечем, було визначено основні формальні (позитивістські) критерії «законного» ведення війн — вони можуть вестися виключно суверенними державами. Гуго Гроцій здійснив першу спробу узгодити ці позитивістські новели міжнародного публічного права з фундаментальними філософсько-правовими основами права народів, надавши міжнародному праву певної системної єдності й завершивши перший етап формування теорії

міжнародного права. На тлі впливу його доктрини на європейську еліту завершувалася Тридцятилітня війна і формувалася модель міжнародного публічного порядку, втілена у Вестфальському мирному договорі.

Вестфальський мирний договір, крім загальної умови земського миру, в цілому врегулював три основні проблем Священної Римської імперії: узгодження територіальних змін, замирення конфесійних відносин та політичного устрою імперії. З точки зору сучасного міжнародного права, визнання іноземними державами суверенітету князів як суб'єктів, що підпорядковувалися юрисдикції імперії, було втручанням у внутрішні справи імперії. Проте, імперія від самого початку свого формування розглядалася як ієрархія значної кількості держав, підвладних імператору на різних (в цілому васально-сюзеренних) умовах, тобто з різним ступенем підпорядкованості імперській владі, в чому була подібна до переважної більшості імперій минулого. Натомість, принцип суверенної рівності держав і принцип невтручання у внутрішні справи держави чи інші принципи нового міжнародного права, утверджувалися, передовсім, для регулювання відносин між «державами-націями» як найхарактернішого для Нового часу явища. Саме для них нові принципи міжнародного права мали діяти найбільш ефективно й несуперечливо. Імперії ж як форми держави, починаючи від Нового часу, стали для міжнародного порядку архаїзмом, хоча й незаперечною складовою геополітичної реальності — ще на кілька наступних століть.

Вестфальський мир заклав також основи першої «біполярної» системи міжнародних відносин, легалізувавши «біфуркацію» європейського християнського світу на «англосаксонську» і «континентальну» складові, а з ними — й на дві моделі розвитку держави, права й стилю суспільних відносин. Велика англійська революція, можливо, завдяки острівному розташуванню Британських островів, закріпила формування досить специфічного й успішного в Новий час стилю суспільних відносин, який надалі було визначено як «англосаксонський» і протиставлено континентальному. К. Маркс, зокрема, охарактеризував основні здобутки цієї революції як перемогу буржуазної власності — над феодальним «держанням», єдності нації — над провінціалізмом, конкуренції — над обмеженнями цехового устрою, вільного обігу землі — над майоратом¹, освіти — над неосвіченістю; підприємництва — над «героїчним

¹ Заборона ділити земельний наділ при спадкуванні: тільки старший син ставав лендлордом, інші були приречені на «безземельне» існування.

неробством» лицарства, зрештою, також буржуазного права — над середньовічними привілеями. Цілком обґрунтовано видається й думка, що Велика англійська революція стала ключовим моментом у формуванні нової, дочірньої Західнохристиянської цивілізації, умовно названої «Північноатлантичною», яка охопила, надалі, не лише Британські острови й Північну Америку, але й Австралію та Нову Зеландію.

В духовно-інтелектуальній сфері підсумок перших століть Нового часу можна звести до трьох найважливіших новацій: по-перше, це визнання — в нових релігійних ідеях, політичних гаслах, а надалі і в основах конституційного й правового порядку — того, що кожен індивід є суб'єктом мислення й волевиявлення з правом на пошук істини й законні форми правореалізації; по-друге, — це загальне прийняття як факту перманентної внутрішньої конфліктності Нового часу — внаслідок протиріччя і взаємодії в кожному його моменті «нових» і «ще новіших» елементів, що вимагає від права й культури невинного оновлення засобів врегулювання й примирення цих протиріч; по-третє, це поширення в суспільній свідомості розуміння унікальності самого Нового часу як перехідного періоду до принципово нової, щасливої й безкінечно тривалої епохи в історії людства. Внаслідок такого розуміння в наступні століття все нові й нові суспільства відкидали цінності, традиції й привілеї минулого, зосереджуючи зусилля на розбудові майбутнього, спираючись на розум, підприємливість, технічний прогрес, наукові розрахунки і регулювання суспільних відносин науково обґрунтованими правом і мораллю. Саме в Новий час у Європі формується новий тип суспільства, який К. Поппер ретроспективно назвав «відкритим», і яке, зрештою, стало основою розбудови громадянського суспільства — як звільненого від станово-кастової стратифікації і загалом від спадкового закріплення будь-яких соціальних привілеїв, суспільства рівних перед законом індивідуумів. Основним принципом духовної й інтелектуальної активності у відкритому суспільстві став «критичний конвенціоналізм», який, на відміну від «міфічного табуїзму» закритих суспільств¹, визнає право кожної особи критично сприймати будь-які соціальні стереотипи й приймати соціальні, політичні чи юридичні імперативи — лише на основі їх вільного обговорення й добровільної власної згоди на їх обов'язковість.

¹ Традиційні суспільства зосереджені на збереженні незмінності, навіть за рахунок ігнорування викликів часу: міфічний табуїзм — система віри, яка забезпечує суспільству єдність і яку сприймають без критики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Akehurst M. A modern introduction to international law. Landon Unwin Hyman, 1987 – 315 p.
2. Donald R. Kelley. The Human measure. Social Thought in the Western Legal tradition/ Harvard University Press Cambridge Massachusetts London England 1990
3. Gibbon Edward. History of the Decline and Fall of the Roman Empire – Volume 3. <http://www.gutenberg.org/browse/authors>
4. Gibbon Edward. History of the Decline and Fall of the Roman Empire – Volume 5. <http://www.gutenberg.org/browse/authors>
5. Habermas J. The theory of Communicative Action. Vol.2 Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason /Tr. T McCarthy, 1987.
6. Halme-Tuomisaari Miia. Toward Lasting Anthropology of International Law / Governance, European Journal of International Law 1/2016.
7. International Law and Its Discontents: Confronting Crisis (ed. Stark Barbara. Cambridge University Press, 2015 – 287 p.
8. James Crawford, Alain Pellet & Simon Olleson (eds). The Law of International Responsibility. OUP, 2010 – 1254 p.
9. Koskenniemi Martti. The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960, 2004. – Cambridge: Cambridge University Press. 2001. Pp. XIV, 569.
10. Krygier M. Law as Tradition. Law and Philosophy. 1986. N 5. P. 237–262
11. Ladeur K.H. Perspectives on a Post-Modern Theory of Law //Autopoietic Law/ A New Approach to Law and Society /Ed. G. Teubner.. Berlin; New York, 1988. P.242–282
12. Leben Ch. The advancement of International Law //Oxford: Hard Publishing. 2010. Pp. 339 – P. 594–598
13. Leben Ch. The reference to Hebrew sources in the doctrine of the law nature and of nation in early modern Europe.
14. Malinetskii G. Synergetics, predictability and deterministic chaos. In "Lims of predictability", Springer Series in Synergetics. V.66, Springer Verlag, Berlin etc., p. 75–141.
15. Slotte Pam. Halme-Tuomisaari M. Revisiting the History of Human Rights: Introduction in Revisiting the Origins of Human Rights. Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 1–36.
16. Teubner G. Law as an Autopoietic System. Oxford, 1993. – 384 c.
17. Verbum. Выпуск 1. Франциско Суарес и европейская культура XVII–XVIII веков. Альманах Центра изучения средневековой культуры при философском факультете Санкт–Петербургского государственного университета. – 221 с.
18. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Редакторы: Е.С. Ивашкина, В.Г. Деткова. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.

19. Авеста в русских переводах (1861–1996) / Сост., общ. ред. и справочный раздел И. В. Рака. СПб. – 1997. [Ел. ресурс]. – Реж доступу: <http://www.un.org/RoyalLib.ru>
20. Аквинський Тома. Коментарі до Аристотелевої "Політики". Київ, 2000.
21. Акуленко В.І. Термінологічні колізії в законодавстві України про охорону культурної спадщини в контексті міжнародного права // Правова держава. – К, 2003. – Вип. 14. – С. 425–438 с.
22. Александренко В. Н. Международное право Рима (Признавал ли Рим существование международного права? Каковы внешние формы его проявления) // Древнее право. № 1 (4). М., 1999; Журнал министерства народного просвещения. 1895. № 2.
23. Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. – М., Наука, 1989. – 446 с
24. Алексеев В. П. Становление человечества. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с.
25. Альтернативные пути к цивилизации / под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши. М., 2000.
26. Альфан Луи. Великие империи варваров. От великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века. – М. : Вече; СПб. : Евразия, 2006. – 416 с.
27. Андреева И. С. Трактат о вечном мире. – СПб. : Алетей, 2003. – 277 с.
28. Ан-Наим. А.А. На пути к исламской реформации (гражданские свободы, права человека и международное право). – М. Музей и общественный центр им. А.Сахарова, 1999. – 284 с.
29. Аннерс Э. История европейского права. М. : Наука, 1994. – 398 с.
30. Антология мировой правовой мысли. В пяти томах. Т. 1. Античный мир и Восточные цивилизации. – М. : Мысль. 1999. – 750 с.
31. Антология мировой правовой мысли. В пяти томах. Т. 2. Европа V–XVII вв. – М. : Мысль, 1999. – 829 с.
32. Антология мировой правовой мысли. В пяти томах. Т. 3. Европа. Америка: XVII–XX вв. – М., 1999. – С. 743.
33. Антонова Е. В. Месопотамия на пути к первым государствам. М., 1998.
34. Аристотель. Афинская полития. М., 1937, [Ел. ресурс]. – Реж доступу: <http://www.un.org/RoyalLib.ru>
35. Асмус В.Ф. Античная философия. – М. : Высшая школа, 1998. – 400 с.
36. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. – М., 1990. – 205 с.
37. Безбородов Ю.С. Истоки международного права. От jus naturale к jus gentium. – СПб. : Издательство Санкт–Петербургского философского общества, 1999. – 221 с.

38. Березкин Ю.Е. Инки. Исторический опыт империи. – Л. : Наука, 1991 – 232 с.
39. Берман Г. Дж. Вера и закон. Примирение права и религии. – М. : Ad Marginem, 1999. – 432 с.
40. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. – М. : Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА*М-НОРМА, 1998. – 624 с.
41. Библия. – М. : Российское библейское общество, 2002. – 1362 с.
42. Бібіков С., Збеневич В.Г. Трипільська культура. Археологія Української РСР, т. I. Київ, 1971. – С. 193–206
43. Бігун В.С. Антропологія, аксіологія та соціологія права, до питань праворозуміння // Часопис Київського університету права. – 2005 – № 4. – С. 23–32.
44. Blond A. Людський вимір ОБСЄ: минуле сучасне й майбутнє // Права людини в Україні. Вип. 21. – Київ, 1998. – С. 6–15
45. Бойс Мэри. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – СПб. : Азбука–классика, 2003. – 352 с.
46. Бонгард–Левин Г. М. Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. М. : Мысль, 1983. – 206 с.
47. Бостан Л.М. Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. – К. : Центр навч. Літератури, 2004. – 672 с.
48. Букалов А.В. Бойко А.Г. Соционика: тайна человеческих отношений и биоэнергетика. К. : Редакция газеты «Соборна Україна», 1992. – 80 с.
49. Буткевич О.В. Міжнародне право середніх віків. – К. : Вид-во гуманіст. літ-ри, 2008. – 672 с.
50. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього світу. – К., 2004. – 864 с.
51. Буткевич О.В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. – К. : Україна, 2003. – 800 с.
52. Буткевич О.В. У истоков международного права. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 881 с.
53. Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества. Серия «Синергетика в гуманитарных науках». – М. : Знание, 2007. – 216 с.
54. Ван ден Берг, Л. В. С. Основные начала мусульманского права согласно учению имамов Абу Ханифи и Шафии. – М. : Наталис, 2005 – 240 с.
55. Вардаянц Г. К. Социологическая теория права. – М. : Академический проект, 2007. – 439 с.
56. Васильев К. В. Истоки Китайской цивилизации. – М. : «Восточная литература» РАН, 1998. – 319 с.
57. Васильев Л. С. Древний Китай. В 3 т. Т.3. М. : Восточная литература, 2000.– 606 с.
58. Васильев Л.С. История религии Востока. М., 1988.
59. Вебер М. Про деякі категорії соціології розуміння. В кн. Соціологія. Загальноісторичні аналізи /пер. з нім. О. Погорілий. – К. : Основи, 1998. – С. 104–157.

60. Вебер. М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998. – С. 104.
61. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. – М. : Наука, 1991. – 400 с.
62. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. – М. : Аграф, 2000. – 480 с.
63. Вернан Ж.–П. Происхождение древнегреческой мысли. – М. : Прогресс, 1988. – 244 с.
64. Вико. Дж. Основания новой науки об общей природе наций. М., Киев, 1994. – 628 с.
65. Винокуров Е. Ю. На пути к вечному миру: философия Канта в современных дискуссиях о глобальном политическом устройстве. Калининград, Изд-ва КГУ, 2002. – 222 с.
66. Всемирная история в десяти томах. Том I. М. 1 Изд-во политической литературы, 1955. – 747 с.
67. Вундт В. Проблемы психологии народов. Препринт. – М: Изд-во «Космос», 1912. – 53 с.
68. Гараджа В.І. Релігія як предмет соціологічного аналізу // Релігія і суспільство. Хрестоматія із соціології релігії. Під ред. В.І. Гараджа. М., 1994.
69. Геллнер Э. Две попытки уйти от истории. // Одиссей. Человек и история. 1990. – М. : Наука, 1990. – С. 147–181
70. Геродот. История. М. : АСТ МОСКВА, 2009. – 672 с.
71. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи. В пяти томах. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.litres.ru/edvard-gibbon/istoriya-upadka-i-razrusheniya-rimskoy-imperii>
72. Го юй (Речи царств). М., 1987. С.218–220
73. Горбань М. М. «Значення геологічного фактору в народорозселенні епохи палеоліту». Матеріали конкурсу науково-дослідницьких робіт Київської малої Академії наук 2014–2015рр. [Ел. ресурс]. – Реж доступу: <http://Kyiv.man.gov.ua>
74. Грабарь В.Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium* // Антологія української юридичної думки. – Т. 8. – Міжнародне право / за загальною редакцією В.Н.Денисова. – К. : Видавничий Дім "Юридична книга". 2004. – С. 476–508
75. Грант М. История древнего Израиля. – М. : "Терра–Книжный клуб", 1998. – 336 с.
76. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: Учебник для ВУЗов. – 2–е Изд., Перераб. и Доп. – М. : Норма, 2007. – 752 с.
77. Гриненко Г. В. Хрестоматія по історії мирової культури. – М. : Юрайт, 1999. – 669 с.
78. Гроций Г. О праве войны и мира: Репринт с изд. 1956 г. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с
79. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л. : Наука, 1989. – 325 с.
80. Гуторов В.А. История политических и правовых учений: Конспект лекций – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 64 с.

81. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Библиотека «Вехи», 2004, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vehi.net/danilevsky/rossiya/index.html>
82. Дао–Дэ цзин. Ле–цзы, Гуань–цзы: даосские каноны /Перевод и ком. В. В. Малавина. – «Издательство Астрель»: «Издательство АСТ», 2002. – 542 с.
83. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН (24 октября 1970 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/Docs/journal>
84. Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – головна задача нового тисячоліття» від 12 грудня 2003 р. // <http://portal.rada.gov.ua>
85. Декларація ЮНЕСКО Про Людський геном і права людини від 11 листопада 1997 р. Міжнародні документи. ЮНЕСКО. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
86. Дигесты Юстиниана. В 8 т. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т.1. Кн.1–4. – М. : Статут., 2002. – 584 с.
87. Диллон М., Чедвик Н.К. История кельтских королевств. – М. : Вече; СПб. : Евразия, 2006. – 512 с.
88. Дмитрієв Ф.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожний О.В. Історія міжнародного права. – К., 2008. – 383 с.
89. Долгих Б. О. Расселение народов Сибири в XVII веке.// Советская этнография. Изд–во АН СССР. Вып 3. – М.,1952 – С. 76–84
90. Древнекитайская философия. – М. : Изд-во восточной литературы, 1972, т.1. – 456 с.
91. Душенко К.В. Мысли и изречения древних с указанием источника. – М. : Эксмо, 2007. – 800 с.
92. Европейский альманах. История. Традиция. Культура. – М. : Наука, 1991. – 176 с
93. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.
94. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. 25.01.1996. Міжнародні документи. Рада Європи. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
95. Європейська хартія місцевого самоврядування. 15.10.1985. Міжнародні документи. Рада Європи. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
96. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. 05.11.92. Міжнародні документи. Рада Європи. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
97. Ж. Тускоз. Міжнародне право. – К. : Основи, 1998. – С. 112.
98. Жоль К.К. Философия и социология права. – К. Юринком Интер, 2000. – 480 с.

99. Журавлев О. В. Идеология Испанской империи и государственно-правовое учение Суареса 24.06.2009. [Электронный ресурс], – Режим доступа: <http://www.spho.ru/library/67>
100. Завальнюк В. Юридична антропологія та типологію сучасного праворозуміння // Юридичний вісник, 2014/2.
101. Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до початку нового часу. Навчальний посібник – Вінниця. : Нова книга, 2002. – 564 с.
102. Золотой фонд российской науки международного права. Т.1. – М. : Международные отношения, 2007. – 368 с.
103. Зомбарт В. Избранные работы / пер. с нем. – М. : Территория будущего, 2005.
104. Зомбарт В. Социология / пер. с нем. И. Д. Маркусона. – М. : УРСС, 2003.
105. Идея университета / Карл Ясперс: пер с нем. Т.В.Тягуновой. – Минск: БГУ, 2006. – 159 с.
106. История дипломатии / сост. А. Лактионов. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 943 с.
107. История Индии / К.А. Антонова, Г.М. Бонгард–Левин, Г.Г. Котовский. – М. : Мысль, 1973. – 558 с.
108. История Китая / под ред. А.В.Меликсетова. – М. Изд-во МГК, Изд-во Выш. шк., 2002 – 736 с.
109. Канке В.А. Философия для юристов. – М. : Изд-во «Омега-Л», 2009. – 412 с.
110. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно–гражданском плане // Соч. : в 8 т. М., 1994. Т. 8. С. 12–28.
111. Кант И. Критика чистого разума. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
112. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах. – М. : Мысль, Т. 6 (Философское наследие), 1966. – 743 с.
113. Карбонье Ж. Юридическая социология. – М. : Международные отношения, 1986. – 267 с.
114. Карро Д., Жюйяр П. Международное экономическое право. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 608 с.
115. Келлі Д. Р. Людський вимір буття: суспільна думка в західній правовій традиції. – Одеса: АО БАХВА, 2002. – 328 с.
116. Київець О.В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела. – Кам'янець-Подільський: ПП «Видавництво «Оіум», 2011. – 480 с.
117. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с.
118. Китаев П.М. Культура: Человеческое измерение (по материалам исследований в СССР в период 20–80-х годов). – СПб. :Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1997. – 136 с.
119. Классическая йога («Йога сутры» Патанджали и «Вьяса бхашья» – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992 – 260 с.

120. Клименко Б.М. Общее наследие человечества (международно-правовые вопросы). – М. : Наука, 1989 – 362 с.
121. Кодекс международного частного права (Кодекс Бустаманте). Гавана, 20 февраля 1928 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon.rada.gov.ua>
122. Коран. Перевод с араб. академика И. Ю. Крачковского – М. СП ИКПА. 1990. – 512 с.
123. Коран. Перевод смыслов Э. Кулиева. [Электронный ресурс], – Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php>
124. Корі В. Непередбачені наслідки Гельсінкі // Права людини в Україні. Вип. 21. – Київ, 1998. – С. 24–32.
125. Лапаева В.В. Социология права. – М. : Норма, 2004.– 304 с.
126. Леви-Строс К. Структурная антропология / пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М. : Изд-во ЭКСМО–Пресс, 2001. – 512 с.
127. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / Лукашук И. И. – М. : Спарк, 1997. – 322 с.
128. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 432 с.
129. Людський розвиток в Україні: можливості та напрямки соціальних інвестицій / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. Держкомстат України, 2006. – 356 с.
130. Майданов А.С. Тайны великой Ригведы. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 208 с.
131. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 1112 с.
132. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом: підручник: пер.з англ. – 7.вид., перероб. – Х. : Фірма «Консум», 2000. – 592 с.
133. Малиновский Б. Научная теория культуры. – М. : ОГИ, 2005. – 184 с.
134. Марк ван Хук. Право как коммуникация. – СПб: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с.
135. Маркузе Герб. Эрос и цивилизация. – К. : «ИСА», 1995. – 352 с.
136. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. – Т. 1. – СПб., 1892. – 418 с.
137. Матурана У., Варела Ф. Древо познания. Перевод с англ. Ю. А. Данилова. М. : Прогресс–Традиция, 2001 // Социологический журнал. 2003. № 2. – С. 8–64.
138. Махабарата. [Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.e-reading.me/book>.
139. Международное публичное право. Т. 1 / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2000 . – 440 с.
140. Международное публичное право. Т. 2. / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2001 . – 412 с.
141. Мельничук О.І. Статус всесвітньої культурної та природної спадщини в міжнародному праві. – К. : Наукова думка, 2008. – 320 с.

142. Мензис Г. «1421: Год, когда Китай открыл мир». – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во Яуза, 2006. – 640 с
143. Мережко О. О. Психологическая теория международного права (публичного и частного). – Одесса: Фенікс, 2012. – 244 с.
144. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. – М. Наука, 1988 – 430 с.
145. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16. 12. 1966 р. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
146. Мусульманське право. Адаптовані тексти: навч. посібник / упорядник О.А. Радзивілл. – К., КиМУ, 2006. – 150 с.
147. Мюллер. Шесть систем индийской философии. [Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.e-reading.me/book>.
148. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: учебник для вузов. – М. : Изд-во НОРМА, 2002 – 552 с.
149. Новиков Г. Теории международных отношений.– Иркутск: Изд. Иркут. ун-та, 1996. – 298 с.
150. Новгородцев П. И. Лекции по истории права. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://allpravo.ru> – 2006
151. Норвич Дж. Нормандцы в Сицилии. Второе нормандское завоевание. 1016–1130 / Перевод с английского Л. А. Игоревского. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 367 с.
152. Обязательства ОБСС в области человеческого измерения. Том I. сборник документов. Третье издание. ОБСС / БДИПЧ, 2011. – 366 с.
153. Одиссей. Человек в истории. 1991. – М. : Наука, 1991. – 192 с.
154. Оки Масао. Нихонд-зин-но хо каннэн [Правовые идеи японцев]. Токио: «Токе дайгаку сюппанкай», 1991. С. 215–244.
155. Окінавська Хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р. // <http://portal.rada.gov.ua>
156. Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: Учебник в 2 т. Издание третье, исправленное. Т. 1– М. : ТОН – Остожье, 2000. – 528 с.
157. Орзих М. Человеческое измерение права: доктринальная ретроспектива и современная постановка проблемы // Юридичний вісник. – 2005. – № 3. – С. 53–61.
158. Пиаже Р.А. Речь и мышление ребенка. [Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.google.com.ua>
159. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. 247 с.[Ел. ресурс], – Реж. доступу: <http://www.e-reading.me/book>.
160. Поляков А.В. Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход. – СПб. : Из-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 845 с.
161. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1. У полоні Платонових чарів. – К. : Основи, 1994. – 444 с.
162. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги. Т.2. Час лжепророків: Гегель, Маркс та інші оракули. – К. : Основи, 1994. – 494 с.

163. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). – М. : Мысль, 1974. – 487 с.
164. Право народов на самоопределение: идея и воплощение. Мат-лы межд. конференции. М. //Сост. А.Г.Осипов. 1997 – 169 с. [Ел. ресурс]. – Реж. доступу: [http:// lawdiss.org.ua/books/a1759.doc.html](http://lawdiss.org.ua/books/a1759.doc.html)
165. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ. Ю.А.Данилова. – М. : Прогресс, 1986. 432 с.
166. Притчи человечества. /Сост. В.В. Лавский. – Мн. : УП «ЗВЕЗДЫ ГОР», 2004. – 608 с.
167. Проблемы теоретической социологии / под. ред. А.О. Боронеева. – СПб., 1994. С. 25–42.
168. Пфайльшифтер Г. Теодорих Великий. – СПб. : Евразия, 2004. – 272 с.
169. Пьянкова С. Д. Нелинейность развития как психологический феномен и литературный мотив //Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2009. N 1(3). URL: <http://psystudy.ru>
170. Радзивилл А. А. Взаимодействие, инерция и эволюция //Актуальные вопросы самоорганизации. – Л. : Гидрометиздат. – 1989. – С. 51 – 58.
171. Радзивилл А. А. Три уровня равновесия как условие бескризисного развития реальных геосистем //Тезисы конференции. – Варна, 1988. – С. 9–11.
172. Радзивилл А. А. Общее наследие человечества и современный этногенез или кто унаследует землю ?) // Персонал № 11. – К., 2004. – С. 43–58;
173. Радзівілл О.А. Історія держави і права зарубіжних країн: консп. лекцій. – К. : КиМУ, 2005. – 231 с. С. 149–153.
174. Радзівілл О. А. Співвідношення природного й волеустановленого права в трансісторичному контексті. – С. 44–121// Правова система України в епоху глобалізаційного поступу: монографія / О. Є. Гіда, О. М. Костенко, О. А. Радзівілл [та ін.]; за заг. ред.. докт. юриди. наук, проф.. В. К. Матвійчука. – К. : ВНЗ «Національна академія управління, 2014. – 492 с.
175. Радзівілл О. А. «Jus gentium» – право народів чи право родів? // Юридика наука. № 12. – К., 2013. – С. 91–104.
176. Радзівілл О. А. Міжнародне право, правова держава і глобальне інформаційне громадянське суспільство як складові сучасного міжнародного правового порядку. // Юридика наука. – 2012, № 2. – С. 153–163.
177. Радзівілл О. А. Алгоритми соціогенезу і їх значення для «управління правом» //Юридика наука. Вип. 1. – Київ, 2012 – С. 10–25.
178. Радзівілл О. А. Динаміка соціальних систем як виклик системам регулювання суспільних відносин // Наук. вісник: економіка, право, політологія, туризм. Вип.1. – Київ, 2010 – С. 90–97.
179. Радзівілл О. А. Етнічне розмаїття та етнічна історія як спільна спадщина людства // Держава і право. № 6. – К, 2000. – С. 351 – 358.
180. Радзівілл О.А. Ноосфера як «Спільна Спадщина Людства». // Генеза. Вип.5. – К., 2005. – С. 51–74.

181. Радзівілл О. А. Причины зростання соціальної ентропії і міжнародно-правові засоби його стримування // Наук. вісник: економіка, право, політологія, туризм. Вип.2. – Київ, 2010 – С. 67–73.
182. Радзівілл О.А. Постмодернізм у найконсервативнішій з дисциплін, або перспективи курсу історії держави і права. – К. : Науковий вісник Дипломатичної Академії України, 2000. – С. 35 – 44.
183. Рак И. Мифы Древнего и раннесредневекового Ирана. Спб. : Изд-во «Нева», 1998 – 561 с.
184. Рассел Б. История западной философии. В 3-х книгах: Новосибирск изд-во Новосибирского Ун-та. 1999
185. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность. – ТОО ТК «Петрополис», 1994. – 336 с.
186. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Том 2. Средневековье. – ТОО ТК «Петрополис», 1995. – 366 с.
187. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Том 3. Новое время. – ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 736 с.
188. Рекомендація № R(98)5 Комітету міністрів «Про сучасні мови». 17.03.1998. Міжнародні документи. Рада Європи. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
189. Рефлексія основоположень методології філософії науки: монографія. – К. : Центр практичної філософії, 2000. – 252 с.
190. Рулан Н. Юридическая антропология. – М. : Норма, 1999. – 304 с.
191. Русская мифология. Энциклопедия. – М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2006. – 784 с.
192. Рыбаков В. Танская бюрократия. Часть 2: Правовое саморегулирование. Том 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://morebo.ru/tema/sthash>.
193. Рыжов К.В. Все монархи мира. Западная Европа. – М. : Вече, 2001. – 560 с.
194. Рэдклифф–Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. Пер. с англ. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с.
195. Самозванцев А. М. Книга мудреца Яджнявалкьи (Памятник индийской литературы «Яджнявалкья-смирти»). – М., 1994
196. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
197. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. История политической думки / Пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
198. Синха Сурия Пракаш. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс. – М: Издательский центр «Академия», 1996. – 304 с.
199. Создание университета мирового класса /Джамиль Салми; пер. с англ.. – М. : Из-во «Весь Мир», 2009 – 132 с.

200. Сократ. Платон. Аристотель. Юм. Шопенгауер: Биографические повествования / сост., общ. ред. и послесл. Н.Ф.Болдірева. – Челябинск: «Урал», 1995. – 400 с.
201. Сорокин П. А. Система социологии. – М. : Астрель, 2008. – 1008 с.
202. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика. – М. : Астрель, 2006. – 1176 с.
203. Сороко Э. М., Бабосов Е. М. Структурная гармония систем. Минск: «Наука и техника», 1984 – 262 с.
204. Социальная философия. Под общ ред.: В.П. Андрущенко, Н.И. Горлача // Киев-Харьков: Изд. центр Единорог, 2001. – 736 с.
205. Ставиский Б. Я. Кушанская Бактрия: проблемы истории и культуры. – М. : Наука, 1977. – С. 11–31.
206. Статут Організації Об'єднаних Націй. 26.06.1945. Міжнародні документи. Організація Об'єднаних Націй (ООН). [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
207. Стратегія Ради Європи щодо прав дитини на 2012–2015 роки. Резолюція СМ(2011)171 Комітету Міністрів. 15.02.2012. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua>
208. Суровень Д.А. Возникновение раннерабовладельческого государства в Японии (I век до н. э. – III век н. э.) // Проблемы истории, филологии, культуры. Москва - Магнитогорск: Ин-т археологии РАН- МГПИ, 1995. Вып.2. С.150–175.
209. Сыма Цянь. Исторические записки. Материалы по истории сюнну. Вып.1. – М. : Наука, 1996 – 548 с.
210. Тейлор Е. Первобытная культура. – М, Изд-во полит. лит-ры, 1989 – 573 с.
211. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М. : Наука, 1989. 240 с.
212. Теория и методы в социальных науках /Под ред. С. Ларсена; Пер.англ. – М. : Московский государственный институт международных отношений; РОССПЭН, 2004. – 288 с.
213. Тихомиров П.В. Вечный мир в философском проекте Канта: По поводу международной мирной конференции // Богословский вестник 1899. Т.1. № 3. С. 402–434. // <http://az.lib.ru/t/tihomirov>
214. Тойнби А. Дж. Постыжение истории. – М. : Айрес-Прес, 2004. – 640 с.
215. Туган-Барановский М. И. К лучшему будущему, Сборн. социально-философских произведений. – М. : РОССПЭН, 1996. – 528 с.
216. Туголуков В. А. Тунгусы (эвены и эвенки) Средней и Западной сибиря. М. : Изд-во Наука, 1985 – 285 с.
217. Тускоз Ж. Міжнародне право: Підручник:Пер. з фр. – К. : АртЕк, 1998. – 402 с.
218. Университет как центр культуропорождающего образования. Изменение форм коммуникации в учебном процессе / М. А. Гусаковский, Л. А. Ященко, С. В. Костюкович и др. – Мн. : БГУ, 2004 – 279 с.
219. Фойгтль А. Социальные утопии. С.-Петербург, 1906. – 108 с.

220. Фоменко А. М. Інваріанти гуманізму: історико-філософський аналіз – К. : НАУ, 2011. – 240 с.
221. Фукидид. История. – Л. : Наука, 1981. – 543 с.
222. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с нем. М. М. Беляева и др. – М. : Весь мир, 2003. – 448 с.
223. Хабермас Ю. Примирение через публичное употребление разума. Замечания о политическом либерализме Джона Роулса // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 53.
224. Хакен Г., Хакен-Крелль М. Тайны восприятия / пер. с нем. А.Р.Логонова. – М. : Институт компьютерных исследований, 2002. 272 с.
225. Хартія Конгресу місцевих і регіональних влад Європи (КМРВС). 14.01.1994. Міжнародні документи. Рада Європи. [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>
226. Хашматулла Бехруз. Ісламські традиції права: монографія. Одеса: Юридична література, 2006. – 206 с.
227. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статті по історії культури / пер. с гол. Д. В. Сильвестрова – М. : Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
228. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Т.1. Древний мир и средние века/ [сост. О.Л.Лысенко, Е.Н.Трикоз]. М. : Норма, 2007. – 816 с.
229. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт. – Том I. – М. : Международные отношения, 2000. – 480 с.
230. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт. – Том II. – М. : Международные отношения, 2000. – 512 с.
231. Цивилизационные модели современности / Ю. М. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с.
232. Циппеліус Р. Філософія права: підручник: пер. з нім. – К. : ТанDEM, 2000. – 300 с.
233. Шкуратов В. А. Историческая психология на перекрестках человекознания. // Одиссей. Человек в истории. 1991. – М. : Наука, 1991. – С. 103–114
234. Шмидт К. Номос земли в праве народов *jus publicum europaeum*. – С-Пб: «ВЛАДИМИР ДАЛЬ» 2008 – 561 с.
235. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М. : Мысль, 1993. – 672 с..
236. Шульц Д. У. Ошибка одинокого бизона. – М. : Детская литература, 1990. – 448 с.
237. Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму. – М. : Наука, 1988. – 426 с.
238. Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – Спб. : Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 576 с.
239. Энгельс Ф. Происхождение частной собственности, семьи и государства – М. : Прогресс, 1985. – 210 с
240. Эразм Роттердамский и его время. – М. : Наука, 1989. – 280 с.

Наукове видання

РАДЗИВІЛЛ Олександр Анатолійович

ПРАВО НАРОДІВ
ВІД НЕОЛІТУ ДО НОВОГО ЧАСУ

Монографія

Том 2

У двох томах

Редактор *О. А. Радзивілл*
Технічний редактор *А. І. Лавринович*
Комп'ютерна верстка *Н. С. Ахроменко*

Підп. до друку .11.05.2017. Формат 60x84/16. Папір офс.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 24,87. Обл.-вид. арк. 26,75.
Тираж 300 пр. Замовлення № 63-1.

Видавець і виготівник
Національний авіаційний університет
03680. Київ-58, проспект Космонавта Комарова, 1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07.2002